

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

3(148)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редактор: Ахмедьянова Д.К.,

с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жоддыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖБМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті инициаторы, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы**

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Akhmedyanova D.K.,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. Ph.D, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Leading Researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Ахмедьянова Д.К.,
к.п.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жоддыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sergteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нургазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. Ph.D, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. Ph.D, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б. Ph.D., ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е. к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№3(148)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE

Славецкий В.Ю., Мухамадеева И.А., Ельжанова Е.Т. <i>Soft power және Ресей Федерациясының сыртқы саясаты: қазіргі заманның кейбір аспектілері</i> Slavetsky V.Yu., Mukhamadeyeva I.A., Yelzhanova Ye.T. <i>Soft power and foreign policy of the Russian Federation: some aspects of the present.....</i> Славецкий В.Ю., Мухамадеева И.А., Ельжанова Е.Т. <i>Soft power и внешняя политика Российской Федерации: некоторые аспекты современности</i>	9
Нығметова Б.М., Байсултанова К.Ч. <i>Халықаралық қатынастарда экономикалық дипломатияны жүзеге асырудағы оффтейк мәселелері.....</i> Nygmetyova B.M., Baissultanova K.Ch. <i>Offtake as a means of implementing economic diplomacy in modern society.....</i> Нығметова Б.М., Байсултанова К.Ч. <i>Оффтейк как средство реализации экономической дипломатии в современном обществе...</i>	19
Арын Е.М., Кішкенбаева Ж.Қ. <i>Қазақстандағы тарихи-мәдени мұраны сақтаудың әлеуметтік-саяси басымдықтары.....</i> Aryn E.M., Kishkenbayeva Zh.K. <i>Socio-political priorities for the preservation of historical and cultural heritage in Kazakhstan.....</i> Арын Е.М., Кішкенбаева Ж.Қ. <i>Социально-политические приоритеты сохранения историко-культурного наследия в Казахстане.....</i>	33
Садықова Р.Е. <i>БҰҰ-ның терроризмге қарсы күрес жөніндегі жаһандық міндеттерін шешудегі киберқауіпсіздік мәселелері.....</i> Sadykova R.E. <i>Cybersecurity issues in addressing the global challenges of the un in the fight against terrorism.....</i> Садықова Р.Е. <i>Вопросы кибербезопасности в решении глобальных задач ООН по борьбе с терроризмом.....</i>	46
Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б., Жүсіпқалиев А.Ә. <i>Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлауға салыстырмалы талдау (Қазақстан мен Түркия мысалында).....</i> Bolysbek M.A., Byulegenova B.B., Jusipqaliev A.A. <i>Comparative analysis of elections in the system of local self-government (on the example of Kazakhstan and Turkey).....</i> Болысбек М.А., Бюлегенова Б.Б., Жүсіпқалиев А.Ә. <i>Сравнительный анализ выборов в системе местного самоуправления (на примере Казахстана и Турции).....</i>	61

Әлібай Е.А., Онучко М.Ю. <i>Қазақстанның шекаралас өңірлерінің мемлекеттік саясатындағы арнайы экономикалық аймақтардың рөлі: Қузылжар АЭА мысалында.....</i>	
Alibai Y.A., Onuchko M.Y. <i>The role of special economic zones in the state policy of the border regions of Kazakhstan: an example of the Qyzyljar FEZ.....</i>	
Әлібай Е.А., Онучко М.Ю. <i>Роль специальных экономических зон в государственной политике приграничных регионов Казахстана: пример СЭЗ Қузылжар.....</i>	73

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Махметов Т.М., Курамаева Г.Н. <i>Еуропалық Одақтың мәдени қызметі: бағдарламалық тәсіл.....</i>	
Makhmetov T.M., Kuramaeva G.N. <i>Cultural activities of the European Union: a programmatic approach.....</i>	
Махметов Т.М., Курамаева Г.Н. <i>Культурная деятельность Европейского Союза: программный подход.....</i>	87
Муканов М.Р., Айдаркожин М.А. <i>Тарихи сананы қалыптастырудағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтары.....</i>	
Mukanov M.R., Aidarkozhin M.A. <i>Main priorities of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the formation of historical consciousness.....</i>	
Муканов М.Р., Айдаркожин М.А. <i>Основные приоритеты государственной политики Республики Казахстан в формировании исторического сознания.....</i>	99
Мұратхан А.Н., Абилдаев А.С. <i>Орталық Азия елдерінің аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық.....</i>	
Muratkhan A.N., Abildayev A.S. <i>Cooperation of the Central Asian countries in ensuring regional security.....</i>	
Муратхан А.Н., Абилдаев А.С. <i>Сотрудничество стран ЦА в области обеспечения региональной безопасности.....</i>	112
Жусупова А.С., Калашникова Н.П., Ван Луду <i>Қазақстанның Оңтүстік аймағындағы ұлтаралық қатынастардың қоғамдық тұрақтылық пен ұлттық бірлікке әсері: сараптамалық сауалнама нәтижелері бойынша.....</i>	
Zhusupova A.S., Kalashnikova N.P., Wang Lulu <i>Impact of interethnic relations in the Southern region of Kazakhstan on social stability and national unity: based on the results of an expert survey.....</i>	
Жусупова А.С., Калашникова Н.П., Ван Луду <i>Влияние межэтнических отношений в южном регионе Казахстана на общественную стабильность и национальное единство: по результатам экспертного опроса.....</i>	124
Тудебаева М., Рыстина И. <i>Ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялау (Түркістан, Қызылорда, Жамбыл облысы мысалында әлеуметтік зерттеу нәтижесі).....</i>	
Tulebayeva M., Rystina I. <i>Adaptation and integration jr rural youth (result of social research on the example of Turkestan, Zhambyl, Kyzylorda regions).....</i>	
Тудебаева М., Рыстина И. <i>Адаптация и интеграция сельской молодежи (результат социального исследования на примере Туркестанской, Жамбылской, Кызылординской областей).....</i>	142

Тулаганов Р.Т., Махметов Т.М. <i>ЕО елдеріндегі тіл саясатын дамытудың басым бағыттары мен перспективалары.....</i>	
Tulaganov R.T., Makhmetov T.M. <i>Priority directions and prospects for the development of language policy in the EU countries.....</i>	
Тулаганов Р.Т., Махметов Т.М. <i>Приоритетные направления и перспективы развития языковой политики в странах ЕС....</i>	155

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Илиясқызы Д., Абаған А.Б., Сауданбекова Ш.Т. <i>Корей дәстүрлі мәдениетіндегі «өмірлік төрт рәсім»: өткені мен бүгіні.....</i>	
Иiyaskyzy D., Abagan A.B., Saudanbekova Sh.T. <i>The Four Ceremonial Occasions in Korean Traditional Culture: Past and Present.....</i>	
Илиясқызы Д., Абаған А.Б., Сауданбекова Ш.Т. <i>Четыре жизненных ритуала в традиционной корейской культуре: прошлое и настоящее...</i>	165

Сейсенбиева Э.С., Алиева З.А. <i>Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанын Құран сүрелерімен байланыстыра талдау...</i>	
Seisenbieva E.S., Alieva Z.A. <i>Analysis of dastan Kashagan Kurjimanuly «The Flood» with the Surahs of the Quran.....</i>	
Сейсенбиева Э.С., Алиева Ж.А. <i>Анализ дастана Кашагана Курджиманулы «Потоп» с сурами Корана.....</i>	181

Данияр Ә.А., Илкер А., Ахметова М.К. <i>«Бабурнамадағы» материалдық емес мәдени мұраның тілдік көрінісі: субъект, объект, адресат.....</i>	
Daniyar A.A., Ilker A., Akhmetova M.K. <i>Linguistic expression of intangible cultural heritage in "Baburnama": subject, object, addressee....</i>	
Данияр А.А., Илкер А., Ахметова М.К. <i>Языковое выражение нематериального культурного наследия в «Бабурнаме»: субъект, объект, адресат.....</i>	195

Камишева Г.А., Баймаханова Ш.Ү. <i>Наджиб Махфуздың «Біздің көшенің балалары» («اولاد حارتنا») романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері.....</i>	
Kamisheva G.A., Baimakhanova Sh.U. <i>Ideological-artistic features of the novel of Najib Makhfuz "Children of our street" («اولاد حارتنا»).....</i>	
Камишева Г.А., Баймаханова Ш.Ү. Идеино-художественные особенности романа <i>Наджиба Махфуза «Дети нашей улицы» («اولاد حارتنا»).....</i>	207

Бегимова Г.А., Шалғынбай Н.К., Ескиндинова М.Ж. <i>«Мүңіетұл-гүзат» жазба ескерткішіндегі есім сөздердің лексикалық ерекшеліктері.....</i>	
Begimova G.A., Shalgynbay N.K., Eskindirova M.Zh. <i>Lexical features of nominal words on the monument of writing «Munyetul-Gyuzat».....</i>	
Бегимова Г.А., Шалғынбай Н.К., Ескиндинова М.Ж. <i>Лексические особенности именных слов в памятнике письменности «Мүңіетұл-гюзат»</i>	226

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Метин Экижи <i>Зия Гөкалп және Түркиядағы фольклортану.....</i>	
Metin Ekici <i>Ziya Gokalp and folklore studies in Turkey.....</i>	
Метин Экижи <i>Зия Гекальп и фольклористика в Турции.....</i>	239

Қайыркен Т.З., Алькеева Д.С. <i>Көне түркілердің отырықшылық тұрмысындағы манихей және несториан діндерінің әсері</i> Kairken T.Z., Alkeyeva D.S. <i>The influence of Manichaean and Nestorian religions in the settled life of the ancient Turks.....</i>	
Қайыркен Т.З., Алькеева Д.С. <i>Влияние манихейской и несторианской религий в оседлом быте древних тюрков.....</i>	250
Андирова А., Каиржанов А. <i>Көне түрк аффикстеріндегі «мен» және «мен емес» синтетикалық посессивті сәйкестендіруі...</i> Andirova A., Kairzhanov A. <i>Synthetic possessive identification "I" and "Not-I" in ancient Turkic affixes of belonging.....</i>	
Андирова А., Каиржанов А. <i>Синтетическое посессивное отождествление «я» и «не-я» в древнетюркских аффиксах принадлежности.....</i>	265
Молдабай Т. <i>Затты жазу, суретті жазу және ой жазу кезеңдері.....</i> Moldabay T. <i>The Beginning of Writing Culture among Steppe Nomads.....</i>	
Молдабай Т. <i>Истоки письменной культуры у степных кочевников.....</i>	283
Өмірбекова Ж., Сердалина С. <i>Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің түрлері мен қызметтері</i> <i>(Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» шығармасы негізінде).....</i> Omurbekova Zh., Serdalina S. <i>Types and functions of phraseology in the Kazakh and Turkish languages (based on the work of B.Sokprakbayev "Journey to childhood").....</i>	
Омирбекова Ж., Сердалина С. <i>Виды и функции фразеологизмов на казахском и турецком языках (по произведению Б.Сокпакбаева "Путешествие в детство").....</i>	296
Ермекбаева М.А., Әлімхан А.Ә. <i>Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің құрылымдық ерекшеліктері.....</i> Yermekbayeva M.A., Alimkhan A.A. <i>Structural features of Kazakh and Turkish proverbs.....</i>	
Ермекбаева М.А., Алимхан А.А. <i>Структурные особенности казахских и турецких пословиц.....</i>	306
Бастамитова А.Т., Жиёмбай Б.С. <i>Қараханид кезеңіндегі түркі ойындарының түркі халықтары мәдениетіндегі орны.....</i> Bastamitova A.T., Zhiyembay B.S. <i>The role of the Turkic games of the Karakhanid period in the culture of the Turkic peoples.....</i>	
Бастамитова А.Т., Жиёмбай Б.С. <i>Роль тюркских игр караханидского периода в культуре тюркских народов.....</i>	317

IRSTI 11.25.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-9-18>

Soft power and foreign policy of the Russian Federation: some aspects of the present

V.Yu. Slavetskiy^{ib}, I.A. Mukhamadeyeva^{ib}, Ye.T. Yelzhanova^{ib}

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

(E-mail: slavetskiy_77@mail.ru, irinam.69@mail.ru, elzhanovae@mail.ru)

Abstract. The article is devoted to the analysis of the development and transformations of the Russian Federation foreign policy. Since the beginning of hostilities in Ukraine, the policy of Russia is undoubtedly one of the most researching areas in modern political science these days due to many practical aspects. It objectively dynamically develops and transforms in accordance with the promising new role of this state on the world stage. The purpose of the article is to determine the involvement of Soft power elements in their modernization and transformation in the further implementation of Russian foreign policy in the world space in the short and medium term. As a result, the article attempts to determine the main conceptual changes in Russian foreign policy and certain forecasts about the directions of possible upgrades and improvements in the translation and promotion of Soft power by the Russian side in the foreign policy space. In the course of the analysis, the authors came to the conclusion that the main participants in the political confrontation on the world stage in the near future will actively develop and improve the Soft power technology in their foreign policy. Objectively, they will also receive a new impetus to the development of methods and technologies for counteraction, strengthening their constant application in practice. Thus, the leading countries, including Russia, are drawn into a kind of "arms race" in the format of the unarmed advancement of their foreign policy interests.

Key words: «Soft power», «global project», «ideological concept», «ideological confrontation», «multipolar world».

Received: 15.12.2023; Accepted: 16.09.2024; Available online: 25.09.2024

Introduction

The beginning of military operations of the Russian Federation in Ukraine was perceived by many experts and specialists as a total transition of Russian foreign policy to a purely forceful principle. However, both the analysis of the unfolding events in Ukraine and Moscow's actions on the world stage indicate that the content of the Soft power component in their foreign policy is just beginning to grow. The confrontation in Ukraine is perceived in Russia not as a conflict between two neighboring states, but as a struggle to restore not once lost status, not a world power, but one of the most important world players. In this struggle, a new global cultural project will undoubtedly appear, which should become an alternative to the Western global project.

Undoubtedly, the Russian Federation political elite, the expert community came to the conclusion that victory in Ukraine is possible only when victory is achieved in the information space. Victory in the struggle for the hearts and minds of the world is possible only when own global project is portrayed. The meanings and nominatives of the new global perception of reality can be conveyed to the broad masses of the world's population only through Soft power.

The article presents the results of an analysis of one of the possible promising areas of Russian foreign policy in the near future. The goal is to determine the involvement of elements of Soft power in the further implementation of Russian foreign policy in the global space. This article is one of the attempts in the Republic of Kazakhstan to analyze and form certain elements of the theoretical model of the foreign policy actions of the northern neighbor.

Methods

The work uses theoretical methods such as comparative, structural-functional analysis and inductive-deductive analysis. Structural-functional research used in the determination of required elements of soft tissues as a more effective promotion of a new global-cultural project of the world.

Result and discussion

After February 2022, in its foreign policy actions Russian Federation demonstrates a constant desire for modernization in its conceptual parameter. With a high degree of certainty, it can be noted that the Russian leadership in its foreign policy has moved away from the concept of adaptation to existing conditions. The reforms carried out and the strengthening of the state led to the transition to the format of its own formation of the necessary conditions for the pursued foreign policy line. The starting point for such a transition can undoubtedly be the call for the formation of a multipolar world. The point of practical transition is the demand for security guarantees to NATO and a return to the 1997 borders [1], with subsequent developments.

These actions represent the next step in achieving the main political goal - the return of Russia to the ranks of global powers. In the foreseeable future, such a goal may well act as the main one. Trends in global development have significantly changed the conditions for the transformation and functioning of global powers. Naturally, such moments as a powerful army and a strong

economy have not disappeared, but today they are just a complementary component. The central component of global power is the global project. A certain cultural concept that justifies the moral and ethical right and legitimation of a leading role in the world or region.

Today, the only state that has such a global project is United States [2]. The role of promoting and defending democracy has shaped in the eyes of the world's elites and ordinary people the right to global domination. Today, it is this component that allows the overstrained hegemon to continue to maintain its hegemony in many parts of the world. Based on this concept, we can also assume why the United States and Western countries began a confrontation with the Russian Federation, and not with China. Although in economic and geo-economic terms, China is a stronger opponent. The answer may be that China does not have its own global project or idea, and this is its main weak point in geopolitical terms. All the ideological concepts broadcast from China today, at most, can be oriented towards the Asian region, and not as a global space. Russia today put forward its global idea or project, which automatically turns it into a more dangerous and significant adversary.

The ideological concept of Russian global politics put forward by the Russian leadership is based on the ideas of conservatism and traditionalism. It is an opponent of the Western liberal ideology that is dominant today, the bearers of which are the countries of the West. Today, the system of ideological confrontation is once again being restored in the world, with the possibility of returning to bipolarity, or, as it is customary called it today, multipolarity.

Having put forward its ideological concept, Russia entered, first of all, into an ideological confrontation with the West. It must be understood that the elites of Western countries were well aware of the beginning of such a confrontation and immediately took preventive measures on the ideological and information front, blocking the work of RT and other media. In some Western countries, even Dozhd, which has a pronounced opposition position, got it.

Having put forward an ideological concept for the time being, which should gradually turn into a functional global project, understandable and close to the heart in any corner of the Earth, Russia will naturally use Soft power to the maximum to promote it[3]. This is an objective reality. Today, the Russian Federation does not have significant resource potential for the forceful imposition of its ideas, both outside its borders and on the international political platform. At the same time, we must understand that the Russian Soft Power will differ from the classical system and have its own specifics.

The differences and specifics of modern Russian Soft power comes from many different factors. Structurally determining factors can be divided into two main groups. The first group represents economic resources and opportunities. In broadcasting their soft power for any state, they play a decisive role in many respects. The Western bloc will actively fight the Russian economy through economic sanctions. At the same time, for most experts it is clear that the maximum they can achieve is a slowdown in the Russian economy and a decrease in the amount of free financial resources. It is the elimination of free financial and economic resources that is the main goal of Western sanctions policy. It is necessary to neutralize foreign policy activity in the world as much as possible and deprive the resource potential of the image of a fighter against Western dominance that is gaining strength in the eyes of the world community.

In such conditions, the Russian leadership will use regional breakthrough tactics of using soft power. An actual example is the current Middle East policy of the Russian Federation. After the use of military force, massively and concentrated on target audiences, the image of a security guarantor is pumped up from external and internal shocks. This approach makes it possible not to scatter especially economic resources and to implement them with maximum benefit. One can endlessly argue about the effectiveness of this approach, but the failure of the Western sanctions concept in OPEC+ speaks volumes [4].

The second group of factors that form the specifics of the Russian Soft power, from the American and Western models, is created by aspects of the psychological and social plan. The psychological and social context of the Russian Soft power and its promotion is based on two main components. Firstly, positioning oneself as a defender of the idea of generally accepted traditions that is understandable even to a simple layman. For understanding, it should be noted that the modern liberal idea sees as its target audience the political, economic, and cultural elite of societies, as well as a socially active minority with a manic messianic desire to improve society.

In fact, we are witnessing the second moment of change in Russia's foreign policy strategy at the present stage. The conceptual change is taking place in the area of policy lineage. The orientation of Russia at the beginning of the 20th century towards the elites led to the complete failure of Russian policy in the post-Soviet space. Ukraine is just a direct confirmation of this. The current situation in this country is a direct result of foreign policy failure.

The second component is certainly based on opposing oneself to the American and the Western. In this component lies, first of all, the fact that the majority of the ordinary population in a significant part of the globe has a very negative attitude towards everything Western, including American. To a large extent, the colonial past of most of the planet is affected here. The cultural-mental situation in China can serve as an example here. Despite the significant rapprochement between China and the West from the time of Carter to the end of Hu Jintao's reign, a significant aggravation of relations with the Soviet Union, up to armed conflicts. For the majority of Chinese, both those living in China and for a certain part of the Chinese diaspora outside it, the opium wars and the Nanjing massacre [5] are fundamental moments in the national perception of the world. One of the most ancient rules: "the enemy of my enemy, my friend" operates flawlessly in the toolkit of Russian foreign policy.

Systemically, the Russian leadership will proceed from the golden balance of resources, opportunities and foreign policy tasks in a particular region. An important point in the implementation of the Russian Federation's own Soft power are the mechanisms for promoting its non-coercive influence in the world. In addition to the generally accepted mechanisms for broadcasting and taking into account significant opposition from the countries of the Western coalition, the Russian Federation will try to create and apply new, more secure elements of promotion and broadcasting of Soft power.

Faced with real opposition, the Russian side is now intensively developing both new conceptual approaches to the implementation of Soft power, as well as new methods and mechanisms for its translation. Today, it is precisely the issue of mechanisms that is most acute for Russian foreign policy. Its complexity is largely due to the very tight deadlines for translating

the Russian global project into reality. The “window of opportunity” that opened after Syria cannot be permanently open, since the preferences of the masses are always distinguished by their innate fickleness.

Already today, Russia is clearly looming regional approach in the selection and use of mechanisms to promote its own soft power. Undoubtedly, both objective and subjective factors contribute to this. One of these is the "food" factor. For the sake of objectivity, it should be noted that Russia did not create this instrument on its own. It arose as a result of not entirely thought-out political pressure from Western countries on the Russian side in the framework of the Ukrainian conflict.

Until recently, Ukraine has been one of the leading exporters of food products and grain. Its withdrawal from the global export system hit food markets hard. With the outbreak of hostilities and the establishment of total control over transportation across the Black Sea, a large amount of grain was stuck on the territory of Ukraine. Its actual belonging to either Ukraine or international corporations does not matter much. The whole point is that Western politicians of the highest rank in unison began to declare that the naval blockade of Ukrainian ports led to total starvation in poor countries, especially in the African region.

Naturally, under such pressure to which he joined, and the UN Secretary, Russia went to the grain deal[6]. It was in the design of the grain deal, in its design, that the emerging mechanism was immediately visible not just for broadcasting, but for the total promotion of anti-Western sentiments and Russian Soft power to the audience designated by Western partners. Even the attack of Ukraine by sea drones on Sevastopol, the sabotage on the Crimean bridge, and all the frightening statements by the Russian side about withdrawing from the “grain deal” could not stop it. The completion of its implementation was supposed to bring huge foreign policy dividends to the Russian Federation, and as we see, they received them.

At the very beginning of the grain deal, the Russian side proceeded from at least three main components. Firstly, no one was going to take grain to the starving part of the world in the conditions of the beginning food crisis in Europe. All these statements by Western leaders showed their inability to reach a systemic solution. In addition, the grain reserves of Ukraine were not able to completely solve the food problem in Europe. Secondly, in Moscow they perfectly understood that Ukraine would definitely throw out some kind of provocation using the logistics of the “grain deal”, which would allow them to act in this theater as a good hero in the eyes of the whole world. Thirdly, Moscow was well aware of the upcoming record grain harvest. In order to prevent a collapse in the cost of grain on the domestic market, its significant surplus had to be extracted from domestic circulation to foreign ones. And so the statement of V.V. Putin on the supply of Moscow to the needy countries of the world for free up to 500 thousand tons of its grain.

Another mechanism for promoting a positive image and the Soft power of the Russian Federation is the “energy factor”. Numerous statements by Western politicians that Russia is using energy as a weapon are not without foundation. An important point is that Russia does not use its energy potential directly against Ukraine. She intensively uses her energy potential, i.e. the principle of "cheap energy" to promote one's own positive image, primarily in the eyes of the broad masses of the inhabitants of foreign states [7].

The unfolding events in the world in the real state of affairs have demonstrated how important and necessary is the constant large-scale supply of cheap energy. Without this component, not a single even the most highly developed economy is able to function normally. Undoubtedly, the modern crisis phenomena in the economies of Germany, the USA, Great Britain, and also other Western countries can serve as an example. They immediately began with the rise in energy prices. For a layman, especially in the Asian region, the events of 2022 in Sri Lanka are very memorable, where the entire crisis and the catastrophic events that followed, from the point of view of the uninitiated, began precisely with a sharp jump in energy prices.

Under these conditions, under the influence of various objective and subjective factors, Russia began to apply this mechanism in the Asian region. A government decision followed to discount discounts to friendly countries. At the same time, it is important to note that the main impetus for this action was given by the G7 countries and the European Union by their constant statements and aggressive actions against the Russian energy complex. At the same time, the Russian side presents its discount policy both to Russian society and to the societies of countries that receive cheap Russian energy resources in the most favorable color for Russian foreign policy.

Within the framework of developing trends, both in the short and medium term, the use of Soft power in Russian foreign policy will grow and modernize. Such processes of modernization and improvement will take place in the context of modern events according to the following principles and directions:

1. In the near future, the translation and promotion of Soft power in Russian foreign policy will move from the principles of reflection to the principles of creation and improvement.

2. The system of transformation and change in the principles of the implementation of Soft power will naturally entail a revision of the technologies used and the emergence of new technologies and mechanisms for Russia to use it in the foreign policy space.

3. An objective perspective for the development of foreign policy processes in the modern world in the very near future will be the formation of a new concept and system of Soft power, both in the foreign policy of Russia and other countries striving for world domination. This process can result in three main directions: the appearance of a significantly different version of "Soft power 2.0"; the emergence of a "Eurasian" or "variant" based on opposing oneself to the existing Western one; each country that creates its own global project or ideological concept will form its own concept and Soft power system under it.

4. To date, the ideological concept of Russia has actually taken shape. It is based on the principles of modern conservatism and traditionalism. His idea is based on the protection of the traditional foundations of society from the negative impact of modern liberalism.

5. Russia's global project will undoubtedly go through subsequent stages of development. Today it is in its infancy, but its actual formation is a matter of a relatively short period of time. The opened window of opportunity for him will not be permanently open. The Russian leadership is aware of this condition. Undoubtedly, it will try to create the most mentally universal project covering a significant number of regions.

It is quite natural to expect that in the near future we will witness a tough struggle between the elements and mechanisms of soft power. The confrontation between the opposing sides is

only gaining momentum. Ukraine is not the last site of the clash of geopolitical opponents. The participants in this confrontation are already carrying out painstaking work in the direction we are describing. To date, it is only determined in which direction the work is going to improve the system of soft power: either in the direction of improving the characteristics of existing elements, or in the direction of creating new components of soft power. Both the Russian side and other participants in the confrontation and countries creating their own global or regional projects.

Conclusion

For the modern political establishment and the scientific and expert community, it has become very clear that the struggle for the redivision of the world and geopolitical domination has entered a new hot phase. Old and new adversaries understand this struggle is carried out according to new rules. The new confrontation objectively rules out the possibility of a head-on collision by force between the main players. The toolkit created by political strategists in the 20th century is being used, based on non-coercive foreign policy pressure in the international arena.

As the trends in the development of Russia's foreign policy in recent years, especially in the third decade of the 21st century, show, it is perfectly understood that it is in the soft power parameter that it is most catastrophically lagging Western countries. Considering the experience of the confrontation between the USSR and the West, realizing that it is in this parameter that the main confrontation will unfold upon completion of the active combat phase, and the fact that the "Iron Curtain 2.0" already actually exists, the Russian Federation will undoubtedly strengthen its position in this aspect of foreign policy.

It is also quite natural to expect that other equally interested states will gradually join this peculiar race of technologies, methods, and tools for implementation with full force. The desire for multipolarity, and as a result, the actual design of regional projects, will definitely increase the confrontation in the Soft power component, even simply along the line of mutual negation and contradiction of global and regional projects.

References

1. Киселев С.Н. О линии раздела между Россией и Европой. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL :<https://cyberleninka.ru/article/n/o-linii-razdela-mezhdu-rossiey-i-evropoy>. (Дата обращения 12.03.2023)
2. Грачёв Б.В. Актуальные цивилизационные проекты и цивилизационная идентичность: национальные, идеологические и культурные факторы. [Электронный ресурс]. – 2019. – URL <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-tsivilizatsionnye-proekty-i-tsivilizatsionnaya-identichnost-natsionalnye-ideologicheskie-i-kulturnye-factory>. (Дата обращения 15.03.2023)
3. Nye. Joseph S. Soft power: the means to success in world politics / Joseph S. Nye. Jr. New York: Public Affairs, 2004. – 214 с.
4. Сайгаткина С. Вход в зазеркалье через потолок. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL <https://cyberleninka.ru/article/n/vhod-v-zazerkalie-cherez-potolok> (Дата обращения 18.03.2023)

5. Касимова Е.Н. Краткий анализ англоязычного, китайского и японского дискурсов в оценке нанкинской трагедии [Электронный ресурс]. – 2020. – URL <https://cyberleninka.ru/article/n/kratkiy-analiz-angloyazychnogo-kitaeyazychnogo-i-yaponoyazychnogo-diskursov-v-otsenke-nankinskoy-tragedii> (Дата обращения 19.03.2023)

6. Матвеев И. Роль России в обеспечении продовольственной безопасности арабских стран: вызовы, возможности и перспективы [Электронный ресурс]. – 2022. – URL <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-rossii-v-obespechenii-prodovolstvennoy-bezопасности-arabskih-stran-vyzovy-vozmozhnosti-i-perspektivy> (Дата обращения 20.03.2023)

7. Зотиков Н.З. Нефтегазовые доходы федерального бюджета в условиях западных санкций. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL <https://cyberleninka.ru/article/n/neftegazovye-dohody-federalnogo-byudzheta-v-usloviyah-zapadnyh-sanktsiy> (Дата обращения 21.03.2023)

References

1. Kiselev S.N. O linii razdela mezhdu Rossiei I Evropoi [On the dividing line between Russia and Europe]. 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-linii-razdela-mezhdu-rossiey-i-evropoy>. (Accessed: 03.12.2023) [in Russian]

2. Grachev B.V. Aktual'nye tsivilizatsionnye proekty I tsivilizatsionnaya identichnost': natsional'nye, ideologicheskie I kul'turnye faktory [Actual civilizational projects and civilizational identity: national, ideological and cultural factors]. 2019 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-tsivilizatsionnye-proekty-i-tsivilizatsionnaya-identichnost-natsionalnye-ideologicheskie-i-kulturnye-faktory>. (Accessed: 15.03.2023) [in Russian]

3. Nye. Joseph S. Soft power: the means to success in world politics / Joseph S. Nye. Jr. (PublicAffairs, New York, 2004, 214 p.) [in English]

4. Saigatkina S. Vkhod v zazerkal'e cherez potolok [Entrance through the looking glass through the ceiling]. 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/vhod-v-zazerkalie-cherez-potolok> (Accessed: 18.03.2023) [in Russian]

5. Kasimova E.N. Kratkii analiz angloyazychnogo, kitaeyazychnogo I yaponoyazychnogo diskursov v otsenke nankinskoi tragedii [A brief analysis of the English, Chinese and Japanese discourses in the assessment of the Nanjing tragedy]. 2020 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kratkiy-analiz-angloyazychnogo-kitaeyazychnogo-i-yaponoyazychnogo-diskursov-v-otsenke-nankinskoy-tragedii> (Accessed: 19.03.2023) [in Russian]

6. Matveev I. Rol' Rossii v obespechenii prodovol'stvennoi bezопасности arabskikh stran: vyzovy, vozmozhnosti I perspektivy [The role of Russia in ensuring the food security of the Arab countries: challenges, opportunities, and prospects]. 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-rossii-v-obespechenii-prodovolstvennoy-bezопасности-arabskih-stran-vyzovy-vozmozhnosti-i-perspektivy> (Accessed: 20.03.2023) [in Russian]

7. Zotikov N.Z. Neftgazovye dokhody federal'nogo byudzheta v usloviyakh zpadnykh sanktsii [Oil and gas revenues of the federal budget under Western sanctions]. 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/neftegazovye-dohody-federalnogo-byudzheta-v-usloviyah-zapadnyh-sanktsiy> (Accessed: 21.03.2023) [in Russian]

В.Ю. Славецкий, И.А. Мухамадеева, Е.Т. Ельжанова

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

Soft power және Ресей Федерациясының сыртқы саясаты: қазіргі заманның кейбір аспектілері

Аңдатпа. Мақала Ресей Федерациясының сыртқы саясатының дамуы мен өзгеруін талдауға арналған. Ресейдің саясаты көптеген практикалық аспектілерге байланысты Украинадаевых қимылдарының басталуымен қазіргі саяси ғылымдағы ең зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Ол осы мемлекеттің әлемдік аренадағы перспективалық жаңа рөліне сәйкес объективті серпінді дамып, өзгеруде. Мақаланың мақсаты-таяужәне орта мерзімді перспективада әлемдік кеңістіктегі ресейлік сыртқы саясатты одан әрі іске асыруда Soft power элементтерін модернизациялау мен трансформациялаудың қолданылуын анықтау. Нәтижесінде, мақалада Ресейдің сыртқы саясатындағы негізгі тұжырымдамалық өзгерістерді және ресейлік тараптың сыртқы саяси кеңістіктегі Soft power-ді тарату мен ілгерілетудегі мүмкін модернизациялар мен жақсартулардың бағыттары туралы белгілі бір болжамдарды анықтауға тырысады. Талдау барысында авторлар әлемдік аренадағы саяси қарама-қайшылықтың негізгі қатысушылары таяу болашақта өздерінің сыртқы саясатында Soft power технологиясын белсенді дамытып, жетілдіреді деген қорытындыға келді. Объективті түрде, олар қарсы тұру әдістері мен технологияларын дамытуға жаңа серпін алады, оларды практикада үнемі қолдануды күшейтеді. Осылайша, жетекші елдер, соның ішінде Ресей де өздерінің сыртқы саяси мүдделерін қарусыз алға жылжыту форматында "қару-жарақ жарысына" қатысады.

Түйін сөздер: «Soft power», «жаһандық жоба», «идеологиялық тұжырымдама», «идеологиялық қарама-қайшылық», «көпполярлы әлем».

В.Ю. Славецкий, И.А. Мухамадеева, Е.Т. Ельжанова

Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан

Soft power и внешняя политика Российской Федерации: некоторые аспекты современности

Аннотация. Статья посвящена анализу развития и трансформациям внешней политики Российской Федерации. Политика России несомненно с началом боевых действий на Украине в силу многих практических аспектов одно из самых исследуемых направлений в современной политической науке на сегодняшний день. Она объективно динамично развивается и трансформируется в соответствии с перспективной новой ролью этого государства на мировой арене. Целью статьи является определение задействования элементов Soft power их модернизации и трансформации в дальнейшей реализации российской внешней политики в мировом пространстве в ближнесрочной и среднесрочной перспективах. В результате в статье делается попытка по определению основных концептуальных изменениях в российской внешней политике и определенные прогнозы о направленностях возможных модернизаций

и усовершенствований трансляции и продвижения Soft power российской стороной во внешнеполитическом пространстве. В ходе анализа авторы пришли к выводу, что основные участники политического противостояния на мировой арене в ближайшей перспективе будут активно развивать и совершенствовать технологию Soft power в своей внешней политике. Объективно также получают новый толчок к развитию методов и технологий по противодействию, усиливая их постоянное применение на практике. Тем самым ведущие страны в том числе и Россия вовлекаются в своеобразную «гонку вооружений» в формате не вооруженного продвижения своих внешнеполитических интересов.

Ключевые слова: «Soft power», «глобальный проект», «идейный концепт», «идеологическое противостояние», «многополярный мир».

Information about authors:

Slavetsky V.Yu. – PhD., Senior Lecturer of the Department of International Relations, History and Social Work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Mukhamadiyeva I.A. – Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations, History and Social Work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Yelzhanova Ye.T. – Senior Lecturer of the Department of International Relations, History and Social Work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Славецкий В.Ю. – PhD, Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Мухамадеева И.А. – т.ғ.к, Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Елжанова Е.Т. – Халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4>)

ХҒТАР 11.25.40
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-19-32>

Халықаралық қатынастарда экономикалық дипломатияны жүзеге асырудағы оффтейк мәселелері

Б.М. Нығметова*^{ID}, К.Ч. Байсултанова^{ID}

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: bnygmetova@inbox.ru, baisultan_k@mail.ru)

Аңдатпа. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде экономикалық дипломатия мемлекеттердің сыртқы саясатындағы маңызды құралға айналып отыр. Оны жүзеге асыру әдістерінің бірі алдын ала келісілген шарттарда белгілі бір көлемдегі тауарларды немесе қызметтерді сатып алу туралы келісім-оффтейк. Бұл мемлекеттің ұлттық мақсаттарына жету мен сыртқы экономикалық қарым-қатынастарды нығайту үшін халықаралық қатынастарда жүзеге асырылатын экономикалық дипломатияның құралы. Оффтейк мемлекеттер арасында сенім орнатуға ықпал етеді, экономикалық байланыстарды кеңейтуде және халықаралық қатынастарда мемлекеттің экономикалық мүдделерін жүзеге асыруда тиімді құрал ретінде танылып келеді. Оффтейктің артықшылықтарының бірі халықаралық экономикалық қарым-қатынастарда келісім шарт жасасып отырған екі мемлекет үшін өзара тиімділікті қамтамасыз ете алады.

Сонымен қатар, оффтейк – инвестиция тартудың тиімді құралы. Өнімді немесе қызметті сатып алуға кепілдік бере отырып, мемлекет өндірісті кеңейту және отандық өнімдерінің сапасын жақсарту үшін қаржылық ресурстарды тарта алады. Оффтейк инвесторлар үшін ынталандыру тетігі болып табылады, ол өнім мен қызмет түрлеріне деген сұранысты тұрақтылық қамтамасыз ете отырып, болашақтағы қажеттілікті болжай ете алады. Мақалада экономикалық дипломатия аясында оффтейктің рөлі, оның халықаралық қатынастар мен экономикалық ынтымақтастыққа әсері қарастырылады. Мақалада оффтейктің энергетика, ауыл шаруашылығы, сауда және инвестиция сияқты әртүрлі секторлардағы келісімдердің мысалдары негізінде сараланады. Сонымен қатар, авторлар мемлекет пен корпорациялар арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды дамытудағы оффтейктің үлесін де талдауға талпыныс жасаған.

Түйін сөздер: оффтейк, экономикалық дипломатия, халықаралық қатынастар, мемлекет, ұлттық мүдде, инвестиция, сауда, энергетика, әлемдік нарық.

Кіріспе

Қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың күрделенуіне байланысты дипломатияның бірқатар түрлерінің дамып келе жатқандығы мемелкеттердің шетелдермен ықпалдасу тәжірибесінен байқалады. Елдің сыртқы саясатындағы дипломатиялық қарым-қатынастардағы осындай бір салаға экономикалық дипломатияны жатқызуға болады. Экономикалық дипломатияның басымдылығы халықаралық қатынастардағы экономикалық факторлардың маңызыдылығының артуымен байланысты. Бұл тұрғыда экономикалық дипломатияның өзектілігі бірнеше аспектілерді қамтиды. Олардың қатарына төмендегілерді жатқызуға болады:

– еркін сауданы қалыптастыру үшін экономикалық интеграциялық блоктарды құруға және оларды дамытуға қолдау көрсету;

– тауарлар мен қызмет түрлерінің саудасын, инвестицияны, технологиялық алмасуды және білім беру, экономикалық ынтымақтастықтың әртүрлі нысандарын ынталандыру;

– сауда теңгерімсіздігін азайту;

– бәсекеге қабілеттілікті арттыру стратегияларын әзірлеу.

Экономикалық дипломатияның құралдарының бірі оффтейк – сатып алушының сатушыдан белгілі бір уақыт аралығында тауар немесе қызметтің белгілі бір санын сатып алу міндеттемесін білдіретін келісімшарттары контекстінде қолданылатын термин. Оффтейк келісімдері көбінесе энергетика, мұнай-газ өнеркәсібі, пайдалы қазбаларды өндіру және т.б. ресурстарды екінші тарапқа жеткізу салаларында жасалады [1].

Мемлекеттер арасындағы оффтейк-шарттары олардың экономикалық қарым-қатынастарын нығайтуға көмектеседі. Мұндай келісімдер ынтымақтастық пен өзара тиімділікке ықпал ететін дипломатияның құралы бола алады. Олар көбінесе инвестиция тарту және салалардың дамуына үлес қосу үшін пайдаланылады, оффтейк өнімге деген тұрақты сұранысқа ие болатынына сенімділік тудырады және сауда қатынастарын реттеу құралы ретінде қолданылады, тараптарға тауар мен қызмет түрлерінің көлемдері мен бағалар бойынша белгілі бір кепілдіктер береді. Оффтейк келісімдер дипломатиялық өзара іс-қимыл нысаны ретінде қатысушы тараптар арасында өзара мүдделі мәселелерді шешіп, ынтымақтастық стратегияларын әзірлейді. Осылайша, экономикалық дипломатияда келісім-шарттар маңызы артады, мемлекет немесе компаниялар арасындағы тұрақты және өзара тиімді қарым-қатынастарды дамытуға және қолдауға көмектеседі.

Біздің еліміздің сыртқы саясатында шетелдермен байланыстардағы оффтейк мәселелесінің өзектілігі Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі халыққа жолдауынан байқалады. Президент Жолдауында «...реттелетін сатып алуда отандық тауарлардың көлемін ұлғайту және оффтейк жүйесін толық іске қосу маңызды. Отандық өндірушілермен оффтейк келісімшарттарын кем дегенде 10%-ға дейін ұлғайту қажет» деп атап өтілді [2].

Қазіргі замандағы халықаралық қатынастар саласында, сыртқы байланыстардағы экономикалық факторлардың маңызыдылығын ескере отырып, экономикалық дипломатияның, оның ішінде оффтейк мәселесінің кешенді зерттелмегендігі анық байқалады.

Авторлар осы мақалада мемлекеттің шетелдермен қатынастарындағы экономикалық дипломатияны жүзеге асырудағы оффтейктің рөлі мен маңызын ашуға талпыныс жасайды.

Мәселеленің әдіснамалық негіздері

Халықаралық қатынастарда экономикалық дипломатияның оффтейк құралының іс тәжірибедегі тиімділігі зерттеушілердің назарын аударып, олардың ғылыми қызығушылығын да тудырып отыр. Оффтейк келісім-шарттардың мәнін ашу, олардың құқықтық негізін анықтау, сондай-ақ келісім-шарт жасау кезінде дипломатиялық қарым-қатынастарда туындайтын қиыншылықтарды теориялық және әдіснамалық деңгейде зерттеу қажеттілігі туындайды. Оффтейк мәселесіне көбінесе экономика мен құқық ғылымдары тұрғысынан назар аударылған, ал халықаралық қатынастар саласынан зерттеулер жетіспейді. Сонымен қатар, отандық ғылым саласынан аз қарастырылғаны байқалады. бұл мәселе шетелдік авторлардың ғылыми еңбектерінде де кездеседі. Мысалы, Шон Хантли және Майкл Х.Смит сияқты экономикалық дипломатияны зерттеуші ғалымдарының еңбектерінде халықаралық қатынастар контекстінде оффтейк келісімдерді пайдалану туралы мәселелер көтеріледі [3]. Американдық экономист Эдвард Дж. Кейннің қаржылық келісім-шарттар мен тәуекелдер туралы зерттеулері әртүрлі салалардағы тәуекелдерді басқарудағы оффтейк келісімдерін және олардың рөлін талқылауды қамтиды. Экономика ғылымдарында Герри Клейнманның ғылыми жұмысы мұнай-газ өнеркәсібі контекстіндегі оффтейк келісім-шарттардың әр аспектілерін және олардың ұзақ мерзімді стратегиялардағы рөлін зерттеуге арналады. Оффтейк келісімдерін құрастыру мен жүзеге асыру сұрақтары халықаралық қатынастар, дипломатия, құқық, экономика саласындағы теоретиктер мен сарапшылардың назарында болып отыр.

Халықаралық қатынастардағы оффтейкті зерттеу саяси ғылымдары мен халықаралық қатынастар саласында да жүргізіледі. Калифорния университетінің Қоршаған орта және тұрақты даму институтының саясаттану бөлімінің профессоры Майкл Л. Росс «Oil, Islam, and Women» жұмысында мұнай кірістерінің Таяу Шығыс елдеріндегі саяси және әлеуметтік құрылымдарға әсерін зерттейді [4]. Осы тұрғыда ол халықаралық қатынастарға ықпал ету құралы ретіндегі оффтейктің рөлін де талдайды.

Индиана университетінің саясаттану профессоры, Jeffrey A. Hart «Oil and the International Economy» және «The Political Economy of World Energy: An Introductory Textbook» атты еңбектерінде мұнай саудасының халықаралық қатынастарға ықпалы және бұл процестегі оффтейктің рөлі мәселелерін қарастырады [5].

Jeff Colgan өзінің «Petro-Aggression: When Oil Causes War» кітабында мұнай кірістері мен халықаралық қатынастардағы қақтығыстар арасындағы өзара байланысты зерттейді, сондай-ақ жеткізу қауіпсіздігі мен ресурстық саясат мәселелерін қарастырады [6].

Мельбурн университетінің Оңтүстік-Шығыс Азия зерттеулерінің профессоры Andrew Rosser өзінің «The Political Economy of the Resource Curse: A Literature Survey» жұмысында ресурстық тәуелділіктің саяси және экономикалық серпінге ықпалы туралы

зерттеулердің кең ауқымын қамтиды, соның ішінде осы процестің негізгі элементі ретінде оффтейкті талдау [7].

ТМД елдері ғалымдары арасында да халықаралық қатынастардағы оффтейкті зерттеуге арналған зерттеулер бар. Ресей зерттеушісі Черненко И. өзінің «Энергетикалық дипломатия және өңірлік қауіпсіздік: проблемалар мен перспективалар» атты жұмысында Ресейдің сыртқы саясаты мен оның геосаяси жағдайға ықпалы тұрғысынан оффтейк мәселелерін қарастырады [8]. Бұл оффтейктің геосаяси және геоэкономикалық маңыздылығын көрсеткен.

Стародубровская И. «Ресейдің энергетикалық стратегиясы: жаһандық сын-қатерлер мен өңірлік аспектілер» атты жұмысы ресейлік энергетикалық саясатты талдауды және халықаралық қатынастардағы оффтейкті қамтиды [9]. Халықаралық қатынастардағы энергетикалық мәселелердің маңыздылығы осы саладағы жасалынатын мемлекеттер тарапындағы келісімшарттардың саяси маңызын көрсетеді. Сондықтан Ресей ғалымдарының бұл саланы зерттеудегі қызығушылығы түсінікті. Ресейлік зерттеуші А. Костяев өз жұмыстарында Ресейдің оффлейк жөніндегі стратегияларын және олардың халықаралық қатынастарға әсерін, соның ішінде «XXI ғасырдағы Ресейдің энергетикалық дипломатиясы» жұмысын қарастырады [10]. Ал В. Лепешкиннің еңбектерінде ресейлік энергетикалық стратегияның оффтейкті қалыптастыруға әсері және оның әлемдік саясатқа тигізетін салдары талданады [11]. Өз жұмысында оффтейк арқылы мемлекеттің энергетикалық стратегиясының қалыптасуын қарастырылады.

Бұл зерттеушілер халықаралық қатынастардағы оффтейктің рөлін түсінуге, әсіресе энергоресурстарды ірі өндіруші ретінде Ресейдің мүдделері мен стратегияларын нақты анықтауға назар аударған. Олардың жұмыстары энергетикалық ресурстар, геосаясат және әлемдік экономика арасындағы өзара байланысты талдауға арналған.

Экономикалық дипломатияны зерттеуде, соның ішінде оффтейк мәселесіне қазақстандық ғалымдар да көңіл бөліп отыр. Қазақстандық авторлардың ғылыми ізденістері мұнай-газ саласындағы оффтейк мәселесін талдауға бағытталған. Қазақстандық зерттеуші М. Жалманов өз жұмыстарында Қазақстанның мұнай-газ секторына қатысты мәселелердің кең ауқымын, соның ішінде оффтейкті талдау мен оның халықаралық қатынастардағы рөлін қамтиды [12]. Ол өзінің еңбегінде Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясын қалыптастырудағы оффтейктің рөліне басым назар аударған.

Е.Оразахметов «Қазақстан және әлемдік энергетикалық нарық: жаһандық үрдістер контексіндегі оффтейктің рөлі» жұмысында Қазақстанның энергия ресурстарын өндіруші ретіндегі рөлін талдайды [13]. Оған қоса оның оффтейк мәселелерін және оның әлемдік нарыққа әсерін көрсетеді.

А.Әлиев өзінің «Қазақстанның сыртқы саяси қызметінің құралы ретінде Оффтейк: сын-қатерлер мен мүмкіндіктер» атты жұмысында Қазақстанның экономикалық дамуы және оның өңірдегі геосаяси жағдайға ықпалы тұрғысынан оффтейкті зерттеуді жүргізуде [14]. Ол өз еңбегінде геосаясатқа оффтейк арқылы әсер ететін негізгі факторларды анықтады.

Д.Қуанышев өзінің «Қазақстанның оффтейк және сыртқы саудасы: халықаралық қатынастар контексіндегі негізгі аспектілер» атты жұмысында халықаралық

қатынастарды қалыптастырудағы оффтейктің рөлін анықтады [15]. Соның ішінде оның ел экономикасы мен қауіпсіздігіне әсерін талдаған. Отандық зерттеушілердің оффтейк мәселесін экономикалық ғылым тұрғысынан қарастырады.

Ал халықаралық қатынастар мен саяси ғылымдар тарапынан зерттелген ғылыми жұмыстарда энергетикалық дипломатия, шет мемлекеттермен байланыс, аймақтық экономика, саяси қатынастардағы оффтейк мәселелері көтеріледі. Осы бағыттағы зерттеулерге Ә.Илиясованың «Қазақстанның сыртқы саясатының құралы ретінде оффтейк: өңірлік және халықаралық қатынастарға әсерін талдау» [16], Ж.Серікбаеваның «Оффтейк және Қазақстанның энергетикалық қауіпсіздігі: сын-тегеуріндер мен стратегиялар» жұмысындағы халықаралық қатынастар контекстіндегі рөлін талдайды [17], А.Оразбаеваның «Оффтейк және Қазақстанның халықаралық қатынастарын қалыптастыру: саяси және экономикалық аспектілерді талдау» [18] мақалалары жатады. Бұл еңбектерде басқа шетелдермен экономикалық және саяси қатынастарды қалыптастыруға оффтейктің ықпалын, Қазақстанның тұрақтылығы мен дамуына оффтейктің әсері талданған. Сонымен қатар, бұл жұмыстар әлемдік энергия ресурстары нарығының маңызды қатысушысы ретінде Қазақстанның стратегиялары мен мүдделері тұрғысындағы оффтейктің рөлін терең түсінуге ықпал етеді.

Жалпы, оффтейктердің экономикалық дипломатия құралы ретіндегі теориялық және тұжырымдамалық негіздерін ашу пәнаралық зерттеуді талап етеді. Бұл мәселе халықаралық қатынастар, саяси, экономика, қаржы, құқықтану ғылымдары тоғысында жатыр. Саяси ғылым шеңберінде оффтейктердің мемлекеттік мүдделермен байланысы, оффтейктерді сыртқы саясат пен дипломатияның құралы ретінде пайдалану және мемлекеттік реттеу мәселелері сияқты саяси аспектілері талданады. Ал, оффтейктердің қаржы-экономикалық аспектілері олардың экономиканың өсуіне, инвестицияларды ынталандыруға және халықаралық сауданы дамытуға әсерін, қаржылық тәуекелдерді бағалауды, үлгілеуді және мемлекеттердің баланстық көрсеткіштерін реттеуді ашады. Сонымен қатар, оффтейктердің құқықтық астарлары келісімшарттық міндеттемелерді талдауды, құқықтық реттеуді, келісімдер шеңберінде тараптардың мүдделерін қорғау мәселелерін саралауға ықпал етеді. Халықаралық қатынастарда мемлекетаралық қатынастар мәселелерін, оффтейктердің халықаралық сауда мен инвестицияларға әсерін, сондай-ақ олардың халықаралық жүйені қалыптастырудағы рөлі зерттеледі. Оффтейктерді зерттеудің пәнаралық тәсілі олардың мемлекеттердің экономикалық дипломатиясындағы рөлі, маңыздылығы және әсері туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Оффтейктердің халықаралық экономикалық қатынастарды қалыптастырудағы және саяси мақсаттарға жетудегі рөлін түсіндіруде реалистік көзқарасқа жүгіну арқылы оффтейктерді күш пен ресурстарды бақылау құралы ретінде зерттеуге септігін тигізеді. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттер өздерінің ұлттық мүдделерін ілгерілету және экономикалық және саяси пайдасын барынша арттыру үшін оффтейктерді

пайдаланатындығына көз жеткізуге болады. Институционалдық теориялар халықаралық ұйымдар мен реттеуші құрылымдардың халықаралық сауда мен экономикалық қатынастарды басқарудағы оффтейктің рөліне назар аударады. Оффтейктер әлемдік экономиканың тұрақтылығы мен дамуына ықпал ететін осындай институттарды құру және қолдау тұрғысынан зерттеледі [19]. Оффтейктер мемлекеттердің өзара тәуелділігін нығайту және халықаралық кооперацияға және еркін әлемдік сауданы дамытуға ықпал етуін либералды теорияларға сүйене отырып зерттеуге болады. Конструктивизм тәсілі халықаралық қатынастар шеңберінде оффтейктерге берілетін түсініктер мен мағыналарды ашуға ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, оффтейктер әлемдік экономика мен саясатты басқару туралы нормаларды, көзқарастарды және идеяларды қалыптастыру және өзгерту құралы ретінде қарастырылады.

Оффтейктерді зерттеудің бұл әртүрлі тәсілдері олардың экономикалық дипломатия мен халықаралық қатынастар контекстіндегі рөлі мен әсерін тереңірек түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді. Олардың әрқайсысы осы құбылыстың өзіндік ерекшелігі мен анықтамаларын ұсынады.

Экономикалық дипломатия ұлттық мүдделерді қорғауға және ілгерілетуге бағытталған мемлекеттің сыртқы саясатының маңызды құралы болып табылады. Экономикалық дипломатияны жүзеге асыру елдер арасында өзара тиімді қарым-қатынас орнатуға және инвестиция тартуға көмектесетін көптеген құралдар мен әдістерді қамтиды. Сондай құралдардың біріне оффтейк жатады, ол ұлттық мүдделерге қол жеткізуге, халықаралық қатынастарды нығайтуға және мемлекеттер мен компаниялар арасындағы экономикалық ынтымақтастықты ынталандыруға көмектеседі. Осындай келісімдер халықаралық сауда мен инвестицияда да маңызды рөл атқара алады. Бұл экономикалық белсенділікті ынталандырып, сауданы ұлғайтып, инвестиция тартуы мүмкін. Оффтейк экономикалық дипломатияның құралы ретінде ұзақ мерзімді серіктестік орнатуға және халықаралық қатынастарды нығайтуға көмектеседі. Ол сондай-ақ елдің өнімдері мен қызметтерінің экспортын ұлғайтуға, оның әлемдік нарыққа шығуына және басқа субъектілермен бәсекелесуге көмектесуі мүмкін. Дегенмен, теріс салдар мен әділетсіз тәжірибелерді болдырмау үшін оффтейк келісімдерінің әділ болуы және барлық тараптардың мүдделерін қорғау маңызды.

Осы мақаланың мақсаты қазіргі қоғамда экономикалық дипломатияны жүзеге асыру құралы ретінде оффтейк рөлін анықтау болып табылады

Оффтейк экономикалық дипломатияның инновациялық құралы ретінде бірқатар қызметтер атқарады. Оффтейк – бұл:

– тауарларды немесе көрсетілетін қызметтерді шығарылған немесе межелі елдің аумағынан тысқары жерлерге жеткізу тәсілі;

– инновациялық құрал өнімді өткізу нарығын кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар елдер арасындағы ұзақ мерзімді экономикалық байланыстардың негізін жасауға мүмкіндік.

Экономикалық дипломатияда оффтейкті қолданудың артықшылықтары төменде көрсетілген:

– дипломатиялық қарым-қатынастарды нығайту ең басты ерекшелігіне жатады. Оффтейк елдерге экономикалық жобалар бойынша мемлекетаралық ынтымақтасуға

мүмкіндік береді, бұл олардың арасындағы өзара түсіністік пен сенімді тереңдетуге көмектеседі. Бұл дипломатиялық қатынастарды нығайтады және саяси немесе аумақтық қақтығыстарды шешуге ықпал етеді.

– өткізу нарығын кеңейту бойынша Оффтейк өндірілген өнімді өткізу нарықтарын әртараптандыруға көмектеседі, бұл экспорт көлемін арттыруға және өндіруші елдің саяси беделін арттырып, халықаралық аренада ұлттық ұстанымын нығайтуға көмектеседі [20].

– инвестицияларды тарту бойынша Оффтейк өндіріс үрдісіне немесе қызмет түрлерін көрсетуде шетелдік инвестицияларды тарту үшін пайдаланылады. Бұл өндіруші елде инфрақұрылымды дамытуды және жаңа жұмыс орындарын құруды ынталандыруға бағытталады.

Жалпы, оффтейктің халықаралық қатынастар мен ұлттық экономикаға тиімділігін төмендегідей көрсетуге болады:

– мемлекет жаңа нарықтарға, технологиялар мен ақпаратқа қол жеткізе алады, бұл олардың жалпы өркендеуіне ықпал етеді;

– жергілікті компаниялар өз өнімдері мен қызметтерін экспорттай алады, бұл сұраныс пен кірістің артуына әкеледі;

– өнеркәсіптерді дамытуға, жаңа жұмыс орындарын ашуды қамтамасыз етуге және азаматтардың өмірін жақсартуға көмектеседі;

– шетелдік инвестицияны тарта алады, бұл отандық экономиканы жаңғыртуға және дамытуға ықпал етеді;

– өндіруші ел басқа тұтынушы елден өз өнімдеріне тұрақты сұранысқа кепілдік бере алады;

– саяси, мәдени және әлеуметтік байланыстарды орнатуға мүмкіндік береді [21].

Оффтейк келісімдер ресми жарияланған болып табылмайтын және негізгі шарттың мәтініне енгізілмеген елдер арасындағы келісімдерді білдіреді.

Оффтейк келісімдер бейресми болғанымен, халықаралық қатынастарды қалыптастыруда және дамытуда маңызды рөл атқарады. Әсіресе экономикалық дипломатия тұрғысында мұндай келісімдер саудаға, инвестицияларға және халықаралық қатынастардың басқа да аспектілеріне елеулі әсер етуі мүмкін.

Мақалада халықаралық қатынастар жүйесіндегі келісімнің кейбір оффтейктері қарастырылады. Мысалы, 2014 жылғы Ресей мен Қытай арасындағы Бірлескен Энергетикалық Ынтымақтастық туралы келісімді алсақ болады. Ресей мен Қытай арасындағы келісімнің ресми мәтінінде ондаған жылдар бойы Ресейден Қытайға табиғи газ жеткізу шарттары бекітілді. Алайда, көпшілік алдында жарияланбаған оффтейк келісіміне екі ел арасындағы баға, жеткізу кестесі және энергетика саласындағы инвестициялық жобалар туралы қосымша уағдаластықтар кірді. Бұл оффтейк келісімдер Ресей мен Қытай арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтуға, энергетикалық дипломатияны дамытуға және энергетика саласындағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етті.

Екінші мысал ретінде Еуропалық Одақ шеңберіндегі Қаржылық Шарттар мен Көмек туралы Құпия Келісімдерге назар аудардық. Еуропалық одақ қаржылық көмек және оның мүшелері арасындағы қаржылық транзакциялардың шарттары туралы

көптеген ресми келісімдер жасасады. Алайда қаржылық қолдауға немесе экономикалық реформаларға байланысты құпия шарттарды қамтитын келісімнің оффтейкі жиі болады. Мұндай келісімнің мысалы Еуропа орталық банкі мен әртүрлі мүше елдердің мемлекеттік банктері арасындағы монетарлық қолдау тетіктері туралы немесе дағдарыс кезеңдерінде кредит беру шарттары туралы келісім болуы мүмкін. Бұл оффтейк келісімдер Еуропалық одақ шеңберіндегі экономикалық дипломатияға айтарлықтай әсер етіп, оның экономикасының тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етеді.

Еуропалық қоғамдастық (кейін Еуропалық одақ) үшінші елдермен қол қойған көптеген сауда келісімдері шеңберінде сауданың, реттеудің және экономикалық ынтымақтастықтың әртүрлі аспектілеріне қатысты бірқатар оффтейк келісімдер бар. Мысалы, ЕО елдері мен үшінші елдер арасындағы сауда жөніндегі оффтейк шарттарында тарифтер деңгейлері немесе импортқа шектеулер туралы келісімдер рыноктарға өзара қол жеткізуге, сапа стандарттарына және келісімдердің ресми мәтіндерінде әрдайым көрсетілмейтін басқа да мәселелерге қатысты қосымша шарттарды қамтуы мүмкін.

Сонымен қатар, Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі құпия келісімдерді де жатқызуға болады. Біріккен Ұлттар Ұйымы, оның мүшелері арасында оффтейк келісімдер жасасатын орын болып табылады. Бұл келісімдер саяси жанжалдарды, гуманитарлық көмекті, экономикалық ынтымақтастықты және халықаралық қызметтің басқа да аспектілерін қоса алғанда, кең ауқымды мәселелерге қатысты болуы мүмкін. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелері арасындағы іс-қимылдардың тиімділігін қамтамасыз ету және қатысушылардың қауіпсіздігін сақтау үшін ақпаратқа шектеулі қол жеткізуді талап ететін жанжалдар немесе бітімгершілік операциялар туралы құпия келісім мысал бола алады.

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі оффтейк келісімнің экономикалық дипломатияның құралы ретіндегі бірқатар істер атқаратындығы қазіргі заман тәжірибесінен анық байқалады. Экономикалық байланыстарды күшейту барысында сауда, инвестициялар және елдер арасындағы қаржылық ынтымақтастықты реттейтін Оффтейк келісімдері олардың экономикалық қатынастарын тереңдетуге және нығайтуға ықпал етеді. Сонымен бірге, мемлекеттер арасында сенімді күшейтуге ықпал ете алады. Оффтейк құпия келісімдердер жасасуды елдер арасында сенім орнатудың маңызды құралы болып табылады, оларға экономикалық мәселелерді көпшіліктің қысымсыз талқылауға және шешуге мүмкіндік береді. Экономикалық дипломатияның қызметінің бір бағыты инновациялар мен дамуды ынталандыру, шетелдің оңтайлы тәжірибесін өз еліне тарату немесе отандық үздік технологияларды басқа елдерге таныту. Осы орайда оффтейк келісімдер ғылым, технологиялар және инновациялар саласындағы ынтымақтастық жөніндегі міндеттемелерді қамтуы мүмкін, бұл елдердің экономикалық әлеуетін дамытуға және жаһандық сын-қатерлерді шешуге ықпал етеді [22]. Мұндай келісімдерді орынды пайдалану және реттеу оларға қатысушы елдердің дамуына және жаһандық деңгейде қолайлы экономикалық орта құруға ықпал етуі мүмкін.

Келісімнің оффтейкі елдер арасындағы ынтымақтастық пен келісудің нақты шараларын қамтамасыз ете отырып, халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқарады [23]. Олар геосаяси жағдайға және әлемдік тәртіпке елеулі әсер етуі мүмкін негізгі ақпарат пен міндеттемелерді жиі алып жүреді.

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі елдер арасындағы келісімдер оффтейкінің өз артықшылықтары болғанымен, олардың экономикалық дипломатияға кері әсер етуші кемшін тұстарын да атап өткен жөн. Олардың қатарына, кейбір оффтейк келісімдері құпия болғандықтан жалпы жариялық талқылауға жатпайды, демек ашықтықтың болмауы. Бұл қоғам мен басқа елдер тарапынан олардың мазмұны мен салдарына қатысты күдік туғызуы мүмкін. Тағы да назар аударатын жағдай, оффтейк келісімдерге парламент пен басқа да да органдарда кеңінен талқыланбай, қол қойылатындықтан, олардың легитимділігі күмән туғызуы мүмкін. Бұл қоғам наразылығына және саяси дауларға әкелуі мүмкін. Келесі ретте келісімнің оффтейкі қолданыстағы халықаралық құқыққа немесе елдің басқа да міндеттемелеріне қайшы келген жағдайда, олар халықаралық қоғамдастық тарапынан сынға ұшырауы мүмкін. Бұл елдің беделіне нұқсан келтіретіні сөзсіз және санкцияларға әкелуі әбден мүмкін. Оффтейк келісімдерінің түсініксіз мазмұны елдер арасында уағдаластықтардың әртүрлі түсінуіне әкеледі, бұл сауда жанжалдарының туындауына ықпал етуі мүмкін.

Қорытынды

Оффтейк келісімі өзінің жасырын сипатына қарамастан, халықаралық қатынастар жүйесінде экономикалық дипломатияға айтарлықтай әсер етеді. Олар сауда, инвестиция және қаржы қатынастарын дамытуға ықпал ете отырып, елдер арасындағы ынтымақтастықты тереңдету құралы бола алады. Алайда, келісімнің оффтейкі нарықтық жағдайлардың бұрмалануын, елдер арасындағы сенімнің бұзылуын және халықаралық саудаға қатысушылар үшін тең емес жағдайлар болуы теріс салдарларға әкелуі мүмкін. Сондықтан оффтейк келісімдер жасасу барысында мемлекеттер тарапынан ашықтық және әділдік қағидаттарын ұстануы аса маңызды. Тек осындай жағдайда ғана олардың халықаралық қоғамдастықтың ортақ мүдделері мен мақсаттарын іске асыруға ықпал етуін қамтамасыз етуге болады.

Оффтейк келісімдерінің экономикалық дипломатияның тиімді құралы ретінде халықаралық экономикалық саясатты қалыптастыру мен әлемдік экономикалық жүйені, халықаралық қатынастарды нығайтуда маңызды рөл атқаратыны анық.

Авторлар оффтейк келісімдерінің ықтимал теріс салдарларын барынша азайту және неғұрлым тұрақты және теңгерімді болуы үшін халықаралық экономикалық тәртіпті орнату үшін үшін бақылау және мониторинг тетіктерін нығайту қажет деп санайды. Мақалада қарастылырып отырған келісімнің оффтейкінде экономикалық дипломатияға және халықаралық қатынастарға тиімділігімен қатар, бірқатар кері әсерлерінің болуы оффтейкті жан-жақты кешенді түрде зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Қаржыландыру

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (Грант №АР23490344 «Жаңа Қазақстанның халықаралық қатынастарды экономизациялау және экономикалық дипломатия тенденциясы») қаржыландырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Парамонова В.В. Оффтейк: возможности использования в экономической дипломатии // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2018 г. – № 1 (74). – С. 190-196.
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» [Электронный ресурс]. - 2023. - URL: <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения: 25.02.2024).
3. Bayne N., Woolcock St. The New Economic Diplomacy: Decision-making and Negotiation in International Economic Relations // Ashgate Publishing, Ltd, 2007. Vol.4. – P.1-20.
4. Ross M. Oil, Islam, and Women. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 280 p.
5. Hart J. The Political Economy of World Energy: an Introductory Textbook. – London: Routledge, 2018. – 250 p.
6. Colgan J. Petro-Aggression: When Oil Causes War. – Princeton: Princeton University Press. – 2012. – 200 p.
7. Rosser A. The Political Economy of the Resource Curse: A Literature Survey. – Stanford: Stanford University Press, 2016. - 180 c.
8. Черненко, И. Энергетическая дипломатия и Региональная безопасность: проблемы и перспективы: [монография] / И. Черненко. - Москва: МГИМО-Университет, 2019. - 220 с.
9. Стародубровская И. Энергетическая стратегия России: глобальные вызовы и региональные аспекты. - Москва: Наука, - 2014. - 240 с.
10. Костяев А. Энергетическая дипломатия России XXI века. - Москва: Издательский дом "Магистр", 2017. - 190 с.
11. Лепешкин В. Влияние российской энергетической стратегии на формирование оффтейка и его последствия для мировой политики. - Москва: Эксмо. - 2018. - 210 с.
12. Жалманов М. Роль оффтейка в формировании внешнеполитической стратегии Казахстана. - Нур-Султан: Изд-во "Казахстан", 2018. - 150 с.
13. Оразрахметов Е. Казахстан и мировой энергетический рынок: роль оффтейка в контексте глобальных тенденций. - Алматы: Изд-во "Энергия", 2019. - 200 с.
14. Алиев А. Оффтейк как инструмент внешнеполитической деятельности Казахстана: вызовы и возможности. - Астана: Изд-во "Перспект", 2020. - 180 с.
15. Куанышев Д. Оффтейк и внешняя торговля Казахстана: основные аспекты в контексте международных отношений. - Алматы: Изд-во "Казахстанская торговая палата", 2017. - 220 с.
16. Ильясова А. Оффтейк как инструмент внешней политики Казахстана: анализ влияния на региональные и международные отношения. - Нур-Султан: Казахстан. 2019. - 170 с.
17. Серикбаева Ж. Оффтейк и энергетическая безопасность Казахстана: вызовы и стратегии. - Алматы: Казахстан, 2015. - 230 с.
18. Оразбаева А. Оффтейк и формирование международных отношений Казахстана: анализ политических и экономических аспектов. - Астана: Казахстан. 2016. - 200 с.
19. Грушина А.В., Прокопенко Л.Н. Экономическая дипломатия в современной ситуации // Известия университета. Экономика. - 2016. - № 5-6. - С. 101-106.
20. The Benefits of Offtake Agreements for Commodity Producers [Электронный ресурс] - 2022. -URL: <https://www.financely-group.com/the-benefits-of-offtake-agreements-for-commodity-producers> (дата обращения: 16.01.2024).

21. Иванов А.Н. Экономическая дипломатия и ее роль в современном мире // Новый экономический мир: история, экономика, культура - 2017. - № 1. - С. 108-115.
22. Крутоголова Ю.Н. Экономическая дипломатия и ее инструменты // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - 2018. - Т. 16. - № 4. - С. 682-689.
23. Offtake Agreement [Электронный. ресурс] - 2020. -URL: <https://due.com/terms/offtake-agreement/> (дата обращения: 16.01.2024).

References

1. Paramonova V.V. Offteik: vozmozhnosti ispolzovaniya v ekonomicheskoy diplomatii [Offtake: opportunities for use in economic diplomacy], *Ekonomika i upravlenie: problemy, resheniya* [Economy and management: problems, solutions], 1 (74), 190-196 (2018). [in Russian]
2. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Ekonomicheskij kurs Spravedlivogo Kazahstana» [Electronic resource]. Available at: <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (Accessed: 23.02.2024). [in Russian]
3. Bayne N., Woolcock St. *The New Economic Diplomacy: Decision-making and Negotiation in International Economic Relations*, Ashgate Publishing, Ltd, 4, 1-20, (2007).
4. Ross M. *Oil, Islam, and Women* (Cambridge University Press, Cambridge, 280 p.) (2010) .
5. Hart J. *The Political Economy of World Energy: an Introductory Textbook*. – London: Routledge, 250 p., (2018)
6. Colgan J. *Petro-Aggression: When Oil Causes War*. – Princeton: Princeton University Press, 200 p., (2012)
7. Rosser A. *The Political Economy of the Resource Curse: A Literature Survey* (Stanford University Press, Stanford, 180 p.) (2016)
8. Chernenko I. *Energeticheskaya diplomatiya i Regional'naya bezopasnost': problemy i perspektivy* [Energy diplomacy and Regional security: problems and prospects] (MGIMO-Universitet, Moscow, 2019, 220 p.) [in Russian]
9. Starodubrovskaya I. *Energeticheskaya strategiya Rossii: global'nye vyzovy i regional'nye aspekty* [Energy strategy of Russia: global challenges and regional aspects] (Nauka, Moscow, 2014, 240 p.) [in Russian]
10. Kostyaev A. *Energeticheskaya diplomatiya Rossii XXI veka* [Energy diplomacy of Russia of the XXI century] (Magister, Moscow, 2017, 190 p.) [in Russian]
11. Lepeshkin V. *Vliyanie rossijskoj energeticheskoy strategii na formirovanie offtejka i ego posledstviya dlya mirovoj politiki* [The influence of the Russian energy strategy on the formation of the offtake and its consequences for world politics] (Eksmo, Moscow, 2018, 210 p.) [in Russian]
12. Zhalmanov M. *Rol' offteika v formirovanii vneshnepoliticheskoy strategii Kazahstana* [The role of offtake in the formation of Kazakhstan's foreign policy strategy] (Kazakhstan, Nur-Sultan, 2018, 150 p.) [in Russian]
13. Orazahmetov E. *Kazahstan i mirovoi energeticheskii rynek: rol' offteika v kontekste global'nyh tendentsii* [Kazakhstan and the global energy market: the role of offtake in the context of global trends] (Energy, Almaty, 2019, 200 p.) [in Russian]

14. Aliev A. Offtejk kak instrument vneshnepoliticheskoy deyatel'nosti Kazahstana: vyzovy i vozmozhnosti [Offtake as a tool of Kazakhstan's foreign policy activity: challenges and opportunities] (Prospect, Astana, 2020, 180 p.) [in Russian]
15. Kuanyshhev D. Offteik i vneshnyaya trgovlya Kazahstana: osnovnye aspekty v kontekste mezhdunarodnyh otnoshenii [Offtake and foreign trade of Kazakhstan: the main aspects in the context of international relations] (Kazakhstan Chamber of Commerce, Almaty, 2017, 220 p.) [in Russian]
16. Il'yasova A. Offteik kak instrument vneshnei politiki Kazahstana: analiz vliyaniya na regional'nye i mezhdunarodnye otnosheniya [Offtake as an instrument of Kazakhstan's foreign policy: analysis of the impact on regional and international relations] (Kazakhstan, Nur-Sultan, 2019, 170 p.) [in Russian]
17. Serikbaeva Zh. Offtejk i energeticheskaya bezopasnost' Kazahstana: vyzovy i strategii [Offtake and energy security of Kazakhstan: challenges and strategies] (Kazakhstan, Almaty, 2015, 230 p.) [in Russian]
18. Orazbaeva A. Offtejk i formirovanie mezhdunarodnyh otnoshenij Kazahstana: analiz politicheskikh i ekonomicheskikh aspektov [Offtake and the formation of international relations in Kazakhstan: analysis of political and economic aspects] (Kazakhstan, Astana, 2016, 200 p.) [in Russian]
19. Grushina A.V. Prokopenko L.N. Ekonomicheskaya diplomatiya v sovremennoj situacii [Economic diplomacy in modern situation], *Izvestiya universiteta. Ekonomika* [Izvestiya universiteta. Economy], 5-6, 101-106 (2016) [in Russian]
20. The Benefits of Offtake Agreements for Commodity Producers 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://www.financelly-group.com/the-benefits-of-offtake-agreements-for-commodity-producers> (Accessed: 16.01.2024) [in English]
21. Ivanov A.N. Ekonomicheskaya diplomatiya i ee rol v sovremennom mire [Economic diplomacy and its role in the modern world], *Novyj ekonomicheskij mir: istoriya, ekonomika, kultura* [New economic world: history, economy, culture], 1, 108-115, (2017) [in Russian]
22. Krutogolova Yu.N. Ekonomicheskaya diplomatiya i ee instrumenty [Economic diplomacy and its instruments], *Ekonomicheskij vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Economic journal of Rostov State University.], 4, 682-689, (2018) [in Russian]
23. Offtake Agreement 2020 [Electronic resource]. Available at: <https://due.com/terms/offtake-agreement/> (Accessed: 16.01.2024)

Б.М. Ныгметова, К.Ч. Байсултанова

*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

Оффтейк как средство реализации экономической дипломатии в современном обществе

Аннотация. В современном мире экономическая дипломатия становится все более важным инструментом внешней политики государств. Одним из методов ее реализации является оффтейк, то есть соглашение о приобретении определенного объема товаров или услуг по заранее оговоренным условиям. Это инструмент экономической дипломатии, который может быть успешно реализован в современном обществе для достижения целей развития и укрепления экономических отношений.

Одним из основных преимуществ оффтейка является сокращение рисков для обеих сторон. Производителю это позволяет узнать точный спрос на свою продукцию и обеспечить стабильные объемы производства, а потребителю – долгосрочные поставки по низкой цене. Это также способствует установлению доверительных отношений между сторонами, что имеет большое значение для расширения экономических связей.

Оффтейк также является эффективным инструментом для привлечения инвестиций. Благодаря гарантии закупки товара или услуги, компании могут привлекать финансовые ресурсы для расширения производства и улучшения качества своей продукции. Это, в свою очередь, способствует экономическому росту и развитию страны в целом.

В современном обществе оффтейк выделяется как одно из действенных средств развития экономической дипломатии. Это особенно актуально для развивающихся стран, которые стремятся диверсифицировать свою экономику и привлечь иностранные инвестиции. Оффтейк может стать мощным стимулом для инвесторов, поскольку он обеспечивает стабильность и предсказуемость потребности в продукции или услуге. Статья исследует роль оффтейка в контексте экономической дипломатии, а также его влияние на международные отношения и экономическое сотрудничество. Статья рассматривает примеры оффтейк-соглашений в различных секторах, таких как энергетика, сельское хозяйство, торговля и инвестиции, а также анализирует их вклад в развитие экономических отношений между странами и корпорациями.

Ключевые слова: оффтейк, экономическая дипломатия, внешняя политика, международные отношения, договор, экономическое развитие, offtake контракт, глобализация, мировая экономика, экономический инструмент, дипломатическая деятельность.

В.М. Nygmetova, К.С. Baissultanova

*Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, Almaty,
Kazakhstan*

Offtake as a means of implementing economic diplomacy in modern society

Abstract. Annotation. In the modern world, economic diplomacy is becoming an increasingly important tool in the foreign policy of states. One of the methods of its implementation is offtake, that is, an agreement to purchase a certain volume of goods or services under pre-agreed conditions. This is a tool of economic diplomacy that can be successfully implemented in modern society to achieve development goals and strengthen economic relations.

One of the main advantages of an off-take is the reduction of risks for both parties. This allows the manufacturer to find out the exact demand for their products and ensure stable production volumes, and the consumer – long-term supplies at a low price. This also helps to establish trust between the parties, which is of great importance for expanding economic ties.

Offtake is also an effective tool for attracting investment. By guaranteeing the purchase of a product or service, companies can attract financial resources to expand production and improve the quality of their products. This, in turn, contributes to economic growth and development of the country as a whole.

In modern society, off-take stands out as one of the effective means of developing economic diplomacy. This is especially true for developing countries that are seeking to diversify their economies and attract foreign investment. Offtake can be a powerful incentive for investors because it provides stability and predictability in the need for a product or service. This article explores the role of off-take in the context of economic diplomacy, as well as its impact on international relations and economic cooperation. The article examines examples of off-take agreements in various sectors such as energy, agriculture, trade and investment, and also analyzes their contribution to the development of economic relations between countries and corporations.

Keywords: offtake, economic diplomacy, foreign policy, international relations, treaty, economic development, offtake contract, globalization, world economy, economic instrument, diplomatic activity.

Авторлар туралы мәлімет:

Нығметова Б.М. – PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Байсултанова К.Ч. – саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Nygmetyova B.M. – PhD student, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Baysultanova K.Ch. – Candidate of Political Sciences, Professor at the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.25

Научная статья

<https://doi.org//10.32523/2616-6887/2024-148-3-33-45>

Социально-политические приоритеты сохранения историко-культурного наследия в Казахстане

Е.М. Арын^{ib}, Ж.К. Кишкенбаева^{id}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: e-aryn@mail.ru, zhuldyzaykk@gmail.com)

Аннотация. В настоящее время в стратегически важных государственных документах Республики Казахстан, наряду с глубоким признанием культурного наследия как ценности выдвигаются новые требования по всестороннему прославлению истории и культуры и научному обоснованию ее потенциала как ресурса мира и стабильности, социально экономического развития.

Данные новые требования указывают на необходимость проведения комплексных исследований по переосмыслению генезиса ценностей, их значения в межкультурном и межпространственном диалоге сообществ и народов для отечественных социальных и гуманитарных наук.

Предлагаемая статья призвана проанализировать основы общественно-политических приоритетов сохранения историко-культурного наследия в стране на стыке междисциплинарных наук.

Актуальность данной статьи состоит в том, что авторы рассматривают ключевые направления социально-политической институционализации историко-культурного наследия казахского народа, анализируют факторы и условия интеграции духовного потенциала историко-культурных ценностей в государственно-политическое развитие современного Казахстана.

Статья позволяет определить уровень и эффективность институциональных основ сохранения историко-культурного наследия, их дифференциацию в региональном и отраслевом аспектах. Практическая значимость сформулированных в статье выводов и предложений заключается в определении приоритетов перехода к новой модели социально-культурной политики нового Казахстана.

Ключевые слова: сохранение историко-культурного наследия, государственно-политические факторы, региональная политика, историко-культурные ценности и объекты, регулирование процессов сохранения культурного наследия, модернизация социально-политических основ, культурная политика.

Введение

Современные тенденции социально-экономического и общественно-политического развития, трансформации государственно-политического обустройства объективно предполагают и «опираются» на актуализацию накопленного цивилизационного потенциала, исторического опыта, эффективность этносоциальных пространственных конструкций. Именно в этом контексте видится решение одной из важнейших социально-политических проблем углубления национальной и гражданской самоидентичности в казахстанском обществе.

В этой связи обоснованно отмечает доктор исторических наук, профессор Е.Б.Сыдыков, что «даже с этой точки зрения можно позиционировать это как приведение в «исторический порядок» истинного взгляда на степные цивилизации, созидательное прошлое древнейших народов евразийского континента» [1].

За последние 30 лет общественные науки и в целом культурная политика преодолели «пассивное» понимание роли сохранения исторического наследия, диверсифицировали комплекс механизмов его институционализации, сформировали конкретный перечень объектов материального и духовного содержания. «Переход от формулы «история учит» к формуле «история показывает», а по сути демонстрация позитивного взгляда на историческую панораму событий общечеловеческого значения» [2, с.151], - такова креативная цель системы возрождения и сохранения историко-культурных ценностей и историко-культурного наследия в нашей стране. Реализация выше обозначенной научно-практической проблемы опирается на сегментацию таких понятий, как «историко-культурные ценности» и «историко-культурное наследие» в республиканских и региональных программах развития, модернизацию и новое осмысление инструментов и правил их сохранения и поддержки. Очевидно, что в этом ключе Президентом Республики Казахстан К. К. Токаевым была обоснованно инициирована следующая стратегическая задача: «Для модернизации страны нам необходимо эффективно использовать возможности «мягкой силы» своего национального бренда, истории и культуры. Такой подход позволяет содействовать укреплению позитивного имиджа страны. От наших предков нам досталось огромное наследие, которое нужно последовательно модернизировать и продвигать во всем мире. Например, мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи считается одним из символов нашей уникальной истории и занимает особое место в системе наших духовных ценностей» [3].

Цель исследования

Цель данной проблемы связана с необходимостью нового «прочтения» многотысячелетнего исторического опыта и наследия казахского народа, формирования современного кейса социально-культурных ценностей, достижение параметров высокой гражданской идентичности, активное участие в международных глобальных и мегарегиональных интеграционных сообществах, модернизации исторического сознания казахстанского общества. Поэтому принципиально важно и целесообразно

усиливать объединяющую все слои и поколения населения страны общенациональную идеологию сохранения историко-культурного наследия казахского народа.

В контексте Концепции Нового Казахстана эта идеология должна приобрести более четкие и социально зримые очертания и параметры оценки и измерения ее эффективности.

Переход к эффективной модели охраны и сохранения историко-культурного наследия в стране, на наш взгляд, должен быть связан с преодолением целого комплекса системных проблем данной сферы культурной политики:

- дисбаланс в механизмах регулирования объектами наследия на международном и национальном уровнях;
- отсутствие полноценных основных и дополнительных источников финансирования охраны, реставрации и сохранения памятников культуры, архитектуры и истории;
- несовершенство республиканской нормативно-правовой базы государственного регулирования сохранения историко-культурного наследия;
- отсутствие стабильной и самостоятельной структуры государственного управления наследием как на республиканском, так и региональном уровнях;
- неразработанность критериев отнесения тех или иных объектов к перечню памятников историко-культурного наследия;
- диспропорции в отнесении к памятникам историко-культурного наследия в большей степени объектов материальной культуры по сравнению с духовными ценностями национального значения;
- недостаточность интеграции историко-культурного наследия в образовательную, информационную, научно-познавательную сферы развития;
- отсутствие современных среднесрочных отраслевых, региональных и национальных программ сохранения историко-культурного наследия в стране.

Материалы и методы исследования

Выбранные междисциплинарные методы исследования позволяют провести анализ общественно-политических приоритетов в сохранении историко-культурного наследия. На начальном этапе исследования при помощи метода классификации систематизирован необходимый понятийно-терминологический аппарат. Далее в работе использован концептуальный метод, который позволяет рассмотреть ключевые направления социально-политической институционализации историко-культурного наследия казахского народа. Прогнозировать условия интеграции духовного потенциала историко-культурных ценностей в программы государственно-политического развития современного Казахстана.

Для определения уровня и эффективности институциональных основ сохранения историко-культурного наследия, их дифференциацию в региональном и отраслевом аспектах применен структурно-функциональный метод.

Системно-структурный подход помогает сформировать выводы и предложения для определения ключевых направлений и приоритетов во время перехода к актуальной модели социально-культурной политики Нового Казахстана.

Эмпирическую основу статьи составляют междисциплинарные исследования отечественных и зарубежных учёных по сохранению культурного наследия и охране культурно-исторических памятников, стратегические документы по повышению культурного потенциала Республики Казахстан.

Обсуждение и результаты

Генерирование нового подхода к сохранению историко-культурного наследия казахстанского общества предполагает обозначение комплекса социально-политических приоритетов его обеспечения и реализации.

Здесь необходимо отметить, что помимо общих принципов модернизации системы сохранения историко-культурного наследия важно учитывать и специфические этнографические и исторические особенности ее формирования в Казахстане.

В числе основополагающих социально-политических приоритетов, прежде всего, следует выделить системообразующую роль законодательного обеспечения процессов сохранения историко-культурного наследия в Казахстане.

В настоящее время национальное законодательное обеспечение регулирования историко-культурного наследия в стране определяется Законом Республики Казахстан «О культуре» и Законом Республики Казахстан «Об охране и использовании памятников историко-культурного наследия». Практика показывает, что данные законодательные акты преимущественно направлены своим содержанием на институционализацию основных понятий и терминов, формирующих систему «историко-культурные ценности - историко-культурное наследие».

Однако почти весь комплекс регулирующих этот процесс механизмов находится в «подзаконной» нормативно-правовой базе (постановления Правительства, приказы министерств и комитетов страны) исполнительных органов власти.

Данное состояние вопроса не преодолевает проблемы так называемой межведомственной разобщенности и краткосрочности принимаемых ими решений.

Поэтому следует обратить внимание на то, что сохранение историко-культурного наследия как компонент защиты национальных интересов страны должен усиливаться и обеспечиваться соответствующими статьями на законодательном уровне страны.

Какие аспекты сохранения историко-культурного наследия страны должны быть в обязательном порядке отражены как самостоятельные разделы или статьи в соответствующем республиканском законодательстве?

На наш взгляд, это должно быть связано с определением правового высокого статуса объектов историко-культурного наследия и развернутого перечня его видов и форм. Далее, очевидно, что сложившееся разделение объектов наследия на республиканские и региональные не только вносит «диссонанс» в объективность и четкость критериев отнесения к нему памятников культуры и истории, но и снижает социально-политический потенциал самой идеи выделения историко-культурного наследия как государствообразующего фактора.

Поэтому было бы справедливым рассмотреть вопрос о переходе к Единому перечню памятников наследия. Сохранность памятников наследия предполагает организацию

соответствующего мониторинга их состояния и экспертной оценки, необходимых для принятия реставрационных мер, то есть на уровне законов страны должны быть зафиксированы эти механизмы охраны памятников и процедуры по их реализации. Также требует взвешенного отношения и проблема государственного контроля объектов наследия, находящихся в частной собственности и расположенных на выкупленных землях и территориальных участках. В соответствующих законах страны следует детально описать право государства на осуществление контроля за этими объектами и при необходимости их отчуждения в собственность государства.

Следующим социально-политическим приоритетом является интеграция национальной системы охраны историко-культурного наследия в идентичное международное нормативно-правовое пространство.

Нельзя не согласиться с мнением А.С.Булатовой, которая утверждает, что «памятники прошлого концентрируют в себе ценные знания о традициях и жизненных устоях многих поколений людей, а потому мировое сообщество несет ответственность за сохранение этих источников информации, чтобы передать их будущим поколениям. Сохранение всемирно значимого культурного наследия, оказавшегося на территории отдельно взятой страны, должно представлять непосредственную сферу интересов всего мирового сообщества, потому что реализация Концепции устойчивого развития заключается, в частности, в создании условий передачи культурного наследия будущим поколениям. А потому требуются согласованные действия системы организаций ООН и ведущих стран по ликвидации очагов военно-политических конфликтов в зонах особой историко-культурной значимости» [4].

Безусловно, «драйв» в формировании международных правил задают Конвенции ЮНЕСКО об охране всемирного культурного и природного наследия и об охране объектов нематериального культурного наследия. Для Казахстана участие в программах ЮНЕСКО ознаменовалось включением во всемирный список целого ряда объектов как материального, так и природного наследия. Эта важная часть культурной политики страны имеет высокий потенциал признания ценностей Великой степи на международном уровне.

В этом контексте следует предпринять более активные шаги и, прежде всего, по следующим направлениям:

Первое. Преодолеть разбалансированность в мерах поддержки между материальным и нематериальным наследием.

Для Казахстана данный подход имеет очень высокое значение, так как основная часть культурного наследия наиболее ярко выражена в ее нематериальных формах.

Второе. Интегрировать в процесс сохранения историко-культурного наследия объектов и ценностей, оказавшихся в настоящее время за пределами территории Казахстана. Положительный опыт в этом направлении уже имеется, в частности, при реставрации Мавзолея аль-Фараби, Мечети Бейбарыса и других.

Третье. Признать и активно участвовать в процессах секьюритизации объектов культурного наследия.

Данная правовая форма постепенно становится эффективной нормой защиты наследия от незаконных изъятий и репрессий.

Для этого процесса необходимо признание и участие в реализации основных положений Конвенции ЮНИДРУА по похищенным или незаконно вывезенным культурным ценностям.

В современных условиях эффективность мер по охране памятников истории и культуры также напрямую связана с финансово-экономической основой ее реализации.

Приоритетность этого направления предопределяется высоким уровнем экономизации данной сферы культурной политики. Фактически своевременность и масштабность мер по охране культурного наследия прямо пропорционально зависит от уровня соответствующей экономической «подушки» по ее обеспечению.

В данном случае наблюдается активный процесс трансформации потенциала историко-культурного наследия в реальный стимул для развития других отраслей экономики. Данное положение было сформировано как стратегически значимое еще на уровне «Концепции о культурной политике в Республике Казахстан» [5].

Хотелось обратить внимание на достаточно емкое и содержательно точно выраженное научное мнение доктора философских наук, профессора Ж.Ж. Молдабекова: «Культурное наследие как часть и продолжение культуры приобретают свою идейно-нравственную автономию. Оно, с одной стороны, относится к живому духовному творчеству поколений единомышленников, с другой стороны, связано со сферой материального производства, техники, инфраструктуры отрасли и времени» [6].

Здесь следует акцентировать внимание государственных органов на решение следующих организационных задач:

- внести изменения в сторону либерализации межбюджетных отношений по вопросам охраны и содержания объектов культурного наследия;
- предусмотреть применение налоговых льгот для организаций и предприятий, обеспечивающих реставрацию памятников истории и культуры, а также инвестирующих средства в создание логистической инфраструктуры вокруг объектов наследия;
- актуализировать проекты по развитию этнотуризма в рамках национальной стратегии развития туристической отрасли в Казахстане;
- в целом содействовать диверсификации финансовых источников поддержки памятников культурного наследия страны.

В числе социально-политических приоритетов особое место занимает выравнивание региональных уровней состояния историко-культурного наследия.

Вопрос стоит не в углублении «регионализации» значимости наследия, а именно в создании равномерной и взаимопредполагающей историко-культурной среды во всех регионах страны. Унификация региональных различий и переход к единой модели охраны и выделения памятников истории и культуры отвечает национальным интересам безопасности суверенного государства. Поэтому необходимо, чтобы каждый регион (области и гг. Астана, Алматы, Шымкент) были равноценно представлены в национальном перечне объектов историко-культурного наследия.

При этом реализация общей задачи должна обеспечиваться деятельностью научно-практических центров при региональных университетах, регионального совета по вопросам историко-культурного наследия при акиме области, научно-экспертной комиссии при областном маслихате.

В этом аспекте также необходимо выстроить единую республиканскую систему информационно-разъяснительной работы и экспертного анализа.

В настоящее время качественная интерпретация и своевременное распространение информационных материалов имеет решающее значение как в центре, так и в самом отдаленном регионе.

Поэтому предлагается сформировать во всех регионах организации по информационно-просветительскому обеспечению научно-популярными и аналитическими материалами, компетентный корпус лекторов-пропагандистов. Такие организации и общества с предлагаемым названием «Мәдени мұра» можно интегрировать с региональными университетами, институтами гражданского общества.

К социально-политическим приоритетам усиления эффективности сохранения историко-культурного наследия следует отнести ее социализацию, то есть интеграцию ее ценностей в другие сферы общественной жизни в стране. Конечно, это касается, прежде всего, качественного обновления подходов «отражения» культурного наследия в научно-образовательной сфере.

Это касается институционализации и внедрения новых исторических данных и памятников культуры тюркской цивилизации в учебно-методический комплекс предмета «История Казахстана» на всех уровнях образовательного процесса.

Далее предлагается на уровне старших классов общеобразовательных школ ввести предмет по выбору по историко-культурному наследию казахского народа. В рамках высшего образования и науки ввести республиканскую предметную олимпиаду по историко-культурному наследию и грантовую научную программу «Культурное наследие».

В этом плане решение обозначенной проблемы даст положительный мультипликативный социальный эффект. И, наконец, важнейшим социально-политическим приоритетом следует обозначить активизацию участия институтов гражданского общества в вопросах сохранения историко-культурного наследия казахского народа.

В этом аспекте проявляется «стихийность» и периодичность гражданских инициатив при возведении мавзолеев, памятников, издании памятных книг и осуществлении ономастических проектов. Интеграцию гражданского сообщества в сохранение исторического наследия народа можно углубить по следующим направлениям:

- содействовать участию представителей гражданских центров в работе всех уровней советов и комиссий по вопросам охраны памятников истории и культуры;
- инициировать гражданским сообществом разработку и издание Белой книги «Культурное наследие: состояние и проблемы»;
- участвовать в создании и управлении Фондом поддержки культурного наследия;
- основные социально-политические приоритеты модернизации системы сохранения историко-культурного наследия в Казахстане должны стать своеобразными ориентирами и индикаторами его обновленной стратегии.

Практические аспекты реализации приоритетов следовало бы сконцентрировать на уровне следующих первоочередных проектов:

Во-первых, необходимо провести серьезную ревизию (оптимизацию) республиканского и регионального перечней объектов, отнесенных к Памятникам истории и архитектуры.

В них еще не отражены выявленные в годы независимости исторические артефакты и в то же время еще числятся объекты, которые с трудом можно отнести к историко-архитектурным ценностям нашей страны.

Во-вторых, назрела необходимость в разработке Концепции развития областных историко-краеведческих музеев страны. Реальная ситуация очерчивается тем, что в них по-разному представлена историческая периодизация, многие экспонаты не имеют музейной ценности и больше связаны не с историей края, а с историей областного центра, нет общих критериев выделения персоналий и личностей.

В них слабо и бессистемно отражены результаты реализации национальных программ «Культурное наследие», «В потоке истории», «Рухани жаңғыру».

В-третьих, в рамках программы «Рухани жаңғыру» были сформированы республиканский и региональные перечни объектов сакральной географии. К сожалению, в эти перечни не вошли объекты, имеющие историческую ценность для казахского народа, так как они расположены за пределами современного Казахстана.

Таким образом, памятники и мавзолеи аль-Фараби, Толе би, Курмангазы, Бейбарыс султана, Мухаммеда Хайдара Дулати и других великих наших соплеменников оказались не учтенными в этом стратегически значимом проекте. В мировой практике немало примеров, когда страны принимают решения о содержании такого типа объектов за счет государственного бюджета [7, 45].

Поэтому необходимо провести полноценную и профессионально выверенную работу по составлению перечня объектов исторического значения для казахского народа, расположенных за рубежом.

Учитывая национальную значимость этих памятников истории, было бы необходимым утверждение их перечня и порядка содержания принять на уровне Указа Президента Республики Казахстан.

В-четвертых, управление мерами сохранения объектов историко-культурного наследия должно сопровождаться постоянным мониторингом их состояния. Следует поддержать точку зрения коллектива ученых, которые считают оправданным и необходимым проведение Государственной историко-культурной экспертизы, создание Единого государственного реестра объектов наследия и разработку Ежегодного доклада об их состоянии [8, с. 95].

В-пятых, необходимо продолжить расширение практики внесения объектов историко-культурного наследия казахского народа в список памятников Всемирного материального и устного наследия ЮНЕСКО.

В-шестых, институционализировать международный опыт формирования и функционирования национальных историко-культурных парков на базе древних городищ, археологических раскопок, комплекса памятников истории и архитектуры.

В-седьмых, придать национальный статус и обеспечить реанимацию и усиление материально-технической, финансово-экономической базы республиканского государственного предприятия на праве хозяйственного ведения «Казреставрация» Комитета культуры Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

При этом необходимо обеспечить создание его разветвленной сети региональных филиалов и, прежде всего, в Туркестанской, Улытауской, Атырауской, Жамбылской, Алматинской, Мангыстауской, Абайской, Восточно-Казахстанской областях страны.

Выводы

Преодоление ряда обозначенных проблем сохранения историко-культурного наследия в стране целесообразно связать с принятием следующих первоочередных решений.

Первое. Практический опыт формирования институциональных основ сохранения историко-культурного наследия казахского народа предопределяет стратегическую направленность этого процесса как обязательного государствообразующего элемента современного казахстанского общества.

Второе. Достижение высокой эффективности интеграции историко-культурного наследия в социально-политическую основу Нового Казахстана будет способствовать ускорению масштабных процессов модернизации общественного сознания, их синхронизации на республиканском и региональном, отраслевом и международном уровнях.

Третье. Модернизация культурной политики в стране должно сопровождаться формированием системы «сквозного» и гибкого управления процессом сохранения историко-культурного наследия казахского народа. Здесь следует обратиться к богатому многолетнему опыту таких европейских стран, как Франция, Великобритания и Германия, в которых система управления достаточно диверсифицирована и специализирована на типологию объектов наследия [9, с.75-76].

Это предполагает реструктуризацию Министерства культуры и информации Республики Казахстан и создания в его составе Комитета (департамента) культурного наследия.

Четвертое. Международный опыт обеспечения сохранности памятников и объектов историко-культурного наследия характеризуется сложившейся финансовой основой. Поэтому назрела объективная потребность в создании диверсифицированной системы финансирования программ сохранения историко-культурного наследия, в том числе за счет республиканского и регионального бюджетирования.

Финансирование

Данная научная статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP19679949 «Изучение культурного наследия в синергетических парадигмах» по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований на 2023-2025 годы.

Список литературы

1. Сыдыков Е.Б. Созидательная история Великой степи // Казахстанская правда. – 2018 – № 226-227 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sozidatelnaya-istoriya-velikoi-stepi> (дата обращения: 24.12.2023).

2. Арын Е.М., Арын Р.Е. Историко-пространственные основы феномена степной цивилизации. // Материалы международной научно-практической конференции «Семь граней Великой степи и актуальные проблемы казахской философии», посвященной 60-летию доктора философских наук, профессора Нурышевой Гульжихан Жумабаевны. – Алматы: «Қазақ университеті», 2019. – С.151-154.
3. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат». [Электронный ресурс]. – 2023. URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233> (дата обращения: 24.12.2023).
4. Булатова А.С. Мирополитические аспекты сохранения культурно- исторического наследия Сирии. [Электрон. ресурс]. – 2020. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/miropoliticheskie-aspekty-sohraneniya-kulturno-istoricheskogo-naslediya-sirii> (дата обращения: 24.12.2023).
5. О Концепции культурной политики в Республике Казахстан. [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939> (дата обращения: 24.11.2023).
6. Молдабеков Ж.Ж. Культурное наследие как проблема: характерные черты и исследовательская позиция // Вестник Казахского национального университета им аль-Фараби. Серия философии, культурологии и политологии. – 2011. – № 2 (37). – С. 110-114.
7. Воробьева Ю.В. Секьюритизация всемирного культурного наследия (на примере деятельности Итальянской Республики): диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. – Москва, 2021. – 177 с.
8. Актуальные проблемы экономики культурного наследия. – Москва: Государственный институт искусствознания, 2016. – 108 с.
9. Литвинова О.Г., Романова Л.С. Зарубежный опыт сохранения историко-культурного наследия // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. – 2009. – № 1. – С.74-92.

References

1. Sydykov E.B. Sozidatel'naya istoriya Velikoi stepi [The Creative History of the Great Steppe], «Kazhastanskaya pravda» [Kazakhstan truth], 226-227 (2018) [Electronic resource]. Available at: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sozidatelnaya-istoriya-velikoi-stepi> (Accessed: 24.12.2023) [in Russian]
2. Aryn E.M., Aryn R.E. Istoriko-prostranstvennye osnovy fenomena stepnoi tsivilizatsii [Historical and spatial foundations of the phenomenon of steppe civilization], Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii "Sem' granei Velikoi stepi i aktual'nye problemy kazahskoi filosofii", posvyashchennoi 60-letiyu doktora filosofskih nauk, professora Nuryshvoi Gul'zhihan Zhumabaevny, [Proceedings of the international scientific and practical conference "Seven Facets of the Great Steppe and Current Problems of Kazakh Philosophy", dedicated to the 60th anniversary of Doctor of Philosophy, Professor Nurysheva Gulzhikhan Zhumabayevna], 151-154 (2019) [in Russian]
3. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva na vtorom zasedanii Nacional'nogo kurultaya «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Kurultai «Adiletti Kazakhstan - Adal Azamat»]. [Electronic resource].

Available at: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233> (Accessed: 24.12.2023) [in Russian]

4. Bulatova A.S. Miropoliticheskie aspekty sohraneniya kul'turno-Uistoricheskogo naslediya Sirii [World political aspects of preserving the cultural and historical heritage of Syria]. [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/miropoliticheskie-aspekty-sohraneniya-kulturno-istoricheskogo-naslediya-sirii> (Accessed: 24.12.2023) [in Russian]

5. O Konceptii kul'turnoj politiki v Respublike Kazahstan [On the Concept of Cultural Policy in the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939> (Accessed: 24.12.2023) [in Russian]

6. Moldabekov Zh.Zh. Kul'turnoe nasledie kak problema: harakternye cherty i issledovatel'skaya pozitsiya [Cultural Heritage as a Problem: Characteristics and Research Position], Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta im al'-Farabi. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii [Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. Series of philosophy, cultural studies and political science], 2 (37), 110-114 (2011) [in Russian]

7. Vorob'eva YU.V. Sek'yuritizaciya vseirnogo kul'turnogo naslediya (na primere deyatel'nosti Ital'yanskoi Respubliki) [Securitization of World Cultural Heritage (based on the example of the Italian Republic)] Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata politicheskikh nauk [Dissertation for the degree of candidate of political sciences], 177 (2021) [in Russian]

8. Aktual'nye problemy ekonomiki kul'turnogo naslediya [Actual problems of the economics of cultural heritage] (Gosudarstvennyi institut iskusstvoznaniya, Moskva, 2016, 108 p.) [in Russian]

9. Litvinova O.G., Romanova L.S. Zarubezhnyi opyt sohraneniya istoriko-kul'turnogo naslediya [Foreign experience in preserving historical and cultural heritage], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo arhitekturno-stroitel'nogo universiteta [Bulletin of Tomsk State University of Architecture and Civil Engineering], 1, 74-92 (2009). [in Russian]

Е.М. Арын, Ж.Қ. Кішкенбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы тарихи-мәдени мұраны сақтаудың әлеуметтік-саяси басымдықтары

Андатпа. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының стратегиялық маңызды мемлекеттік құжаттарында мәдени мұраны құндылық ретінде терең танумен қатар тарих пен мәдениетті жан-жақты дәріптеу және оның бейбітшілік пен тұрақтылықтың, әлеуметтік-экономикалық дамудың ресурсы ретіндегі әлеуетін ғылыми негіздеу бойынша тың талаптар қойылуда.

Бұл жаңа талаптар отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарға құндылықтардың генезисін, олардың қауымдастықтар мен халықтардың мәдениетаралық және кеңістікаралық диалогындағы маңызын жаңаша пайымдау бойынша кешенді зерттеулер жүргізудің өзекті екендігін көрсетеді.

Ұсынылып отырған мақала пәнаралық ғылымдар тоғысында еліміздегі тарихи-мәдени мұраны сақтаудың әлеуметтік-саяси басымдықтарының негіздерін талдауға арналған.

Авторлардың қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын әлеуметтік-саяси институцияландырудың негізгі бағыттарын қарастыруы және тарихи-мәдени құндылықтардың рухани әлеуетін қазіргі Қазақстанның мемлекеттік-саяси дамуымен сабақтастығының факторлары мен шарттарын талдаулар жүргізуі мақаланың өзектілігін айқындайды.

Мақала тарихи-мәдени мұраны сақтаудың институционалдық негіздерінің деңгейі мен тиімділігін, олардың аймақтық және салалық аспектілерде саралануын анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада алынған тұжырымдар мен ұсыныстар жаңа Қазақстанның әлеуметтік-мәдени саясатының жаңа моделіне көшудің басым бағыттарын айқындауда практикалық маңыздылыққа ие,

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұраны сақтау, мемлекеттік-саяси факторлар, өңірлік саясат, тарихи-мәдени құндылықтар мен нысандар, мәдени мұраны сақтау үдерісін реттеу, әлеуметтік-саяси негіздерді жаңғырту, мәдени саясат.

Е.М. Арын, Zh. K. Kishkenbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Socio-political priorities for the preservation of historical and cultural heritage in Kazakhstan

Abstract. Currently, in strategically important state documents of the Republic of Kazakhstan, alongside a profound recognition of cultural heritage as a value, new demands are emerging for the comprehensive celebration of history and culture and for the scientific justification of its potential as a resource for peace, stability, and socio-economic development. These new demands highlight the need for comprehensive research on the re-evaluation of the genesis of values and their significance in intercultural and interspatial dialogue among communities and nations for domestic social and humanities sciences.

This article aims to analyze the foundations of socio-political priorities in preserving historical and cultural heritage in the country at the intersection of interdisciplinary sciences. The relevance of the article lies in its examination of the key directions for the socio-political institutionalization of the Kazakh people's historical and cultural heritage, analyzing the factors and conditions for integrating the spiritual potential of historical and cultural values into the state-political development of contemporary Kazakhstan. The article enables the assessment of the level and effectiveness of the institutional foundations for preserving historical and cultural heritage, including their differentiation in regional and sectoral contexts. The practical significance of the conclusions and recommendations presented in the article is to establish priorities for transitioning to a new model of socio-cultural policy in the new Kazakhstan.

Keywords: preservation of historical and cultural heritage, state-political factors, regional policy, historical and cultural values and sites, regulation of cultural heritage preservation processes, modernization of socio-political foundations, cultural policy.

Сведения об авторах:

Арын Е.М. – доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Казахстанско-Белорусского центра научно-технического сотрудничества, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кишкенбаева Ж.К. – PhD, главный научный сотрудник научно-исследовательского центра «Ел тарихы», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aryn E.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor, Senior Researcher at the Kazakh-Belarusian Center for Scientific and Technical Cooperation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kishkenbaeva Zh.K. – PhD, Senior Researcher at the Research Center for «National History (Yel Tarikhy)», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ: 11.93.29

Научная статья

<https://doi.org//10.32523/2616-6887/2024-148-3-46-60>

Вопросы кибербезопасности в решении глобальных задач ООН по борьбе с терроризмом

Р.Е. Садыкова

Eurasian Communications Centre, Астана, Казахстан

(E-mail: rizvana7@gmail.com)

Аннотация. На сегодняшний день угрозы кибербезопасности являются одной из основных проблем, с которыми сталкиваются все страны. Киберпространство играет важную роль в нашей современной жизни, объединяя людей и сообщества по всему миру, обеспечивая им возможность социализации и самоорганизации.

Данная статья освещает основные виды кибератак и угроз, а также предлагаются методы их предотвращения. Рассматриваются различные типы киберпреступлений, а также необходимые действия для борьбы с кибертерроризмом. Киберпреступники активно используют различные методы и техники для осуществления кибератак, включая несанкционированный доступ к системам, кражу личной информации, финансовые мошенничества и распространение вредоносного программного обеспечения. Кибертерроризм также представляет опасность, поскольку кибератаки могут быть использованы для создания хаоса и нарушения функционирования критически важных инфраструктур, таких, как государственные институты, системы здравоохранения, энергетики и так далее. Для обеспечения кибербезопасности необходимо сотрудничество как на государственном, так и на международном уровне. На международном уровне важно установить диалог между различными странами и международными организациями, такими, как ООН, Европейский союз, НАТО и другие. Это позволит согласовывать стратегии, координировать меры по предотвращению и реагированию на кибератаки.

Ключевые слова: киберпространство, угрозы кибербезопасности, кибертерроризм, сотрудничество по кибербезопасности.

Поступила: 24.04.2024; Принята: 16.09.2024; Доступна онлайн: 25.09.2024

Введение

Понятие «кибербезопасности» имеет несколько толкований. Одно из таких толкований, предложенное исследователем Д.Б. Дубининой, описывает кибербезопасность как комплекс мер по защите систем, сетей и программных приложений от цифровых атак, нацеленных на получение доступа к конфиденциальной информации, ее изменение, уничтожение или вымогательство денег у пользователей [1].

Другое толкование, предложенное Н.А. Моисеевой, связано со знаниями и умениями в области оценки рисков социальной инженерии при работе в цифровом пространстве, организации безопасности персональных данных, а также с осознанием негативного влияния цифровых устройств и гаджетов на окружающую среду, а также на физическое и психическое здоровье человека [2].

В международном стандарте ISO/IEC 27032:2012 [3] кибербезопасность определяется как свойство защищенности активов от угроз конфиденциальности, целостности и доступности в киберпространстве. А в ГОСТ Р 56205-2014 IEC/TS 62443-1-1:2009 [4] более широкое определение кибербезопасности дается как действия, необходимые для предотвращения неавторизованного использования, отказа в обслуживании, преобразования, рассекречивания, потери прибыли или повреждения критических систем или информационных объектов. Кибербезопасность включает в себя понятия идентификации, аутентификации, отслеживаемости, авторизации, доступности и приватности [5].

В международных стандартах существует несколько определений понятия "кибератака", которые охватывают различные аспекты данного понятия. Ниже приведены некоторые из них:

В ISO/IEC 27032:2012 [3] "Кибератака" определяется как "любое действие, направленное на получение несанкционированного доступа к информации или на ее изменение, уничтожение или блокирование, выполняемое при помощи средств вычислительной техники или коммуникационной технологии".

В Национальном институте стандартов и технологий США (NIST) кибератака определяется как "любое нежелательное событие или действие, направленное на компьютерную систему или сеть, которое нарушает конфиденциальность, целостность или доступность компьютерной системы или сети".

В ГОСТ Р ИСО/МЭК 27005-2017 [6] "Кибератака" определяется как "любое нежелательное событие, вызывающее нарушение конфиденциальности, целостности или доступности информации, хранимой, обрабатываемой или передаваемой в информационной системе".

Согласно исследованиям, проводимым различными организациями, средний пользователь проводит в интернете более 6 часов в день. Однако плотное взаимодействие с киберпространством несет с собой определенные риски для пользователей. Киберпреступники используют различные методы, чтобы получить доступ к личной информации и деньгам пользователей. Поэтому существует необходимость в обеспечении безопасности в киберпространстве. Специалисты по кибербезопасности

работают над созданием различных методов и технологий для защиты пользователей от киберугроз. Они также разрабатывают стандарты и рекомендации для организаций и государств, чтобы обеспечить безопасность в сети. И это находит свое отражение в ряде стандартов и нормативно-правовых документов, таких, как ISO/IEC 27032:2012 [7], NIST CSF [8], ISO/IEC 27001[9], стандарт IEC 62443 [10]. Все эти документы помогают улучшить защиту персональных данных и информации от кибер-угроз [11].

Методы исследования

Эта статья посвящена изучению и анализу некоторых аспектов борьбы с терроризмом в условиях глобализации. В контексте развития новых форм терроризма и прогресса в области технологий и киберпространства, рассматриваются исторические аспекты и проблемы.

В работе проводится обзор истории и условий борьбы с терроризмом с учетом глобализации и развития киберпространства и новых технологий. Особое внимание уделяется анализу успешных практик и деятельности организаций Организации Объединенных Наций (ООН) в области активизации регионального сотрудничества. Учитываются вопросы, связанные с использованием киберпространства и новых технологий террористическими группировками.

В работе авторы опираются на различные официальные документы, заключения и заявления, включая опыт и мнения общественных деятелей и межгосударственных структурных органов. Для поддержки исследования использовались различные источники, включая официальные веб-сайты и базы данных.

Таким образом, данная статья представляет собой аналитическое исследование, основанное на исторических фактах, анализе официальных документов и опыте международных организаций. Она призвана рассмотреть современные вызовы в борьбе с терроризмом и исследовать возможности усиления регионального сотрудничества с учетом глобализации и развития киберпространства и новых технологий.

Международный союз электросвязи (МСЭ) создал Глобальную программу кибербезопасности с целью укрепления доверия и безопасности в информационном обществе. В рамках этой программы МСЭ определил пять ключевых стратегических принципов: правовые, технические и организационные меры, развитие потенциала и международное сотрудничество (Рисунок 1).

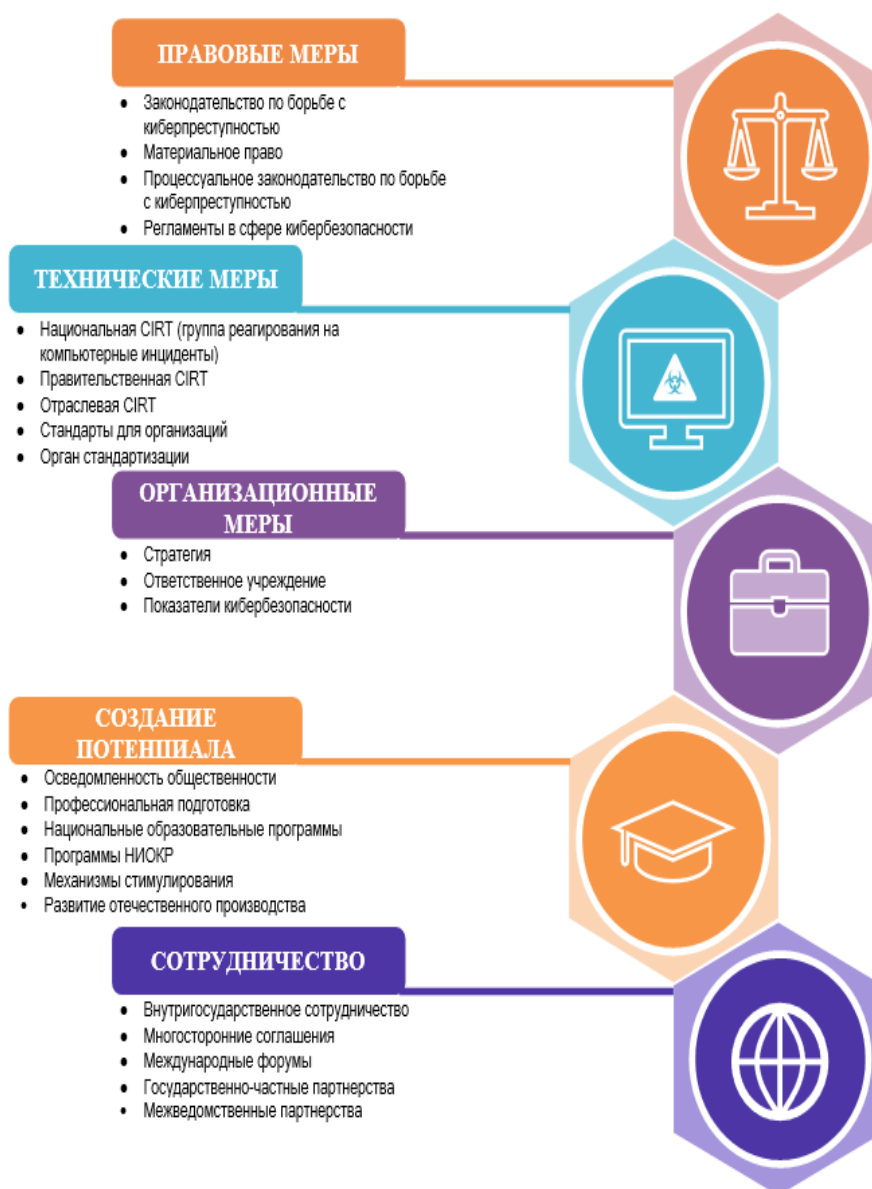

Рисунок 1. Пять стратегических принципов

У Контртеррористического управления ООН есть несколько инициатив в области новых технологий. Программа «Кибербезопасность и новые технологии» направлена на расширение возможностей государств-членов и частных организаций по предотвращению и смягчению последствий неправомерного использования технологических разработок террористами и воинствующими экстремистами. Это включает в себя противодействие угрозе кибератак, совершаемых террористами на критически важную инфраструктуру, а также развитие использования социальных сетей для сбора информации из открытых источников и цифровых доказательств для противодействия онлайн-терроризму и насильственному экстремизму при соблюдении прав человека. Программа также предоставила экспертную оценку международным форумам по

использованию беспилотных авиационных систем (БАС) террористами и будет разрабатывать дальнейшие программы в этой области. Проект также направлен на смягчение воздействия, а также восстановление целевых систем в случае возникновения таких атак.

В ходе шестого обзора Глобальной контртеррористической стратегии (A/RES/72/284) государства-члены выразили озабоченность по поводу более широкого использования террористами информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), в частности, интернета и других средств массовой информации, а также использование таких технологий для совершения, подстрекательства, вербовки, финансирования или планирования террористических актов. Государства-члены далее отметили важность сотрудничества между заинтересованными сторонами в осуществлении Стратегии, в том числе между государствами-членами, международными, региональными и субрегиональными организациями, частным сектором и гражданским обществом.

В резолюции 2341 (2017) Совет Безопасности призывает государства-члены «устанавливать или укреплять национальные, региональные и международные партнерства с заинтересованными сторонами, как государственными, так и частными, в зависимости от обстоятельств, для обмена информацией и опытом в целях предотвращения, защиты, смягчения последствий расследовать, реагировать и устранять ущерб от террористических атак на объекты критической инфраструктуры, в том числе путем совместного обучения, а также использования или создания соответствующих сетей связи или оповещения о чрезвычайных ситуациях».

В 2021 году Глобальная программа UNCCT по кибербезопасности и новым технологиям запустила специализированную масштабную годовую поддержку Буркина-Фасо в области кибербезопасности и цифровой криминалистики и укрепила потенциал правоохранительных органов страны по сбору цифровых доказательств для судебного преследования и судебного разбирательства по делам о террористических преступлениях.

Программа также расширила навыки и возможности Буркина-Фасо, Бангладеш, Мальдивских Островов, Малайзии и Филиппин для применения методов расследования для получения и анализа цифровых доказательств из зашифрованных и открытых источников, необходимых для привлечения террористов к ответственности, при полном соблюдении права человека и верховенство права. В рамках стратегического взаимодействия КТЦ ООН с НАУСС Программа организовала совместное обучение 49 сотрудников системы уголовного правосудия из Западной Африки и арабских государств в учебных центрах НАУСС, что не только повысило их навыки в области цифровой криминалистики, но и укрепило региональное сотрудничество и участие в противодействии терроризму. Все участники признали, что обучение КТЦ ООН улучшило их понимание влияния сбора и анализа цифровых доказательств на права человека и того, как снизить риски для прав человека в их следственной работе [12].

Типы угроз и атак

В киберсреде существует множество различных типов угроз и атак, которые могут привести к нарушению кибербезопасности. Ниже представлен краткий обзор на наиболее распространенные типы угроз и атак (Рисунок 2).

Рисунок 2. Наиболее часто встречающиеся угрозы в области кибербезопасности

Вирусы и другое вредоносное программное обеспечение распространяются через электронную почту, загрузки из интернета и т.д. Кроме того, они могут быть использованы кибертеррористами для нанесения ущерба целевым системам и сетям, а также для сбора конфиденциальной информации. Кибертеррористы могут создавать и распространять различные типы вредоносных программ, таких как вирусы, троянские программы и шпионское ПО, которые вызывают различные виды угроз, включая кражу личных данных, блокировку компьютеров и сетей, а также удаление или изменение важной информации.

Фишинг, фарминг и другие атаки на персональные данные являются серьезной угрозой кибербезопасности. Эти атаки могут использоваться в кибертерроризме для получения конфиденциальной информации, такой как пароли, номера кредитных карт и другие личные данные. Кибертеррористы могут использовать эти данные для кражи денег или для дискредитации определенных личностей или организаций. Например, фишинг-атаки проводятся путем отправки злоумышленниками электронных писем

или сообщений, которые выглядят как легитимные, но на самом деле предназначены для получения конфиденциальной информации. Фарминг-атаки, с другой стороны, используют поддельные веб-сайты, чтобы собирать информацию от пользователей, которые вводят свои логины и пароли на этих сайтах [13], [14].

Манипуляция людьми с помощью социальной инженерии становится все более значимой угрозой для виртуальных сообществ и эффективным средством для атак на информационные системы. Социальная инженерия также является важной составляющей в кибертерроризме, который представляет собой использование киберпространства для организации террористических актов. Кибертеррористы могут использовать социальную инженерию для манипулирования людьми, чтобы заставить их поверить в ложные идеологии, участвовать в террористических действиях или распространять террористическую пропаганду.

Например, кибертеррористы могут использовать социальную инженерию, чтобы маскировать свои атаки под легитимные коммуникации и запросы на информацию, чтобы получить доступ к защищенным системам и конфиденциальным данным. Они также могут использовать социальную инженерию, чтобы распространять вирусы, троянские программы и другое вредоносное программное обеспечение с помощью фишинговых атак, мошеннических сайтов и других методов.

В области кибербезопасности социальная инженерия относится к манипулированию людьми с целью разглашения конфиденциальной информации или выполнения определенных действий, которые могут быть полезны злоумышленнику. Самое опасное в социальной инженерии заключается в том, что для ее эффективного применения не обязательно обладать высоким уровнем технической подготовки. Она базируется на понимании основных принципов человеческой психологии.

Управление безопасностью информационных систем должно включать как технологические, так и управленческие меры, включая контроль за поведением сотрудников, имеющих доступ к конфиденциальной информации [15].

DDoS-атаки: это атаки, которые осуществляются путем создания огромного количества запросов на определенный сервер или сайт, что может привести к его перегрузке и выходу из строя. DDoS-атаки, или атаки на отказ службы, могут быть использованы в кибертерроризме для отключения важных систем и сетей. Кибертеррористы могут использовать ботнеты - сети зараженных компьютеров, чтобы отправлять большое количество запросов к серверам, перегружая их и делая недоступными для пользователей. Это может нанести ущерб критическим системам, таким, как банковские системы, системы энергоснабжения, системы управления транспортом и т.д.

Изначально ботнеты разрабатывались для выполнения определенных задач внутри группы. Он определяется как сеть или группа устройств, подключенных к одной сети для выполнения задачи. Но теперь это используется злоумышленниками и хакерами, которые пытаются получить доступ к сети и внедрить любой вредоносный код или вредоносное ПО, чтобы нарушить ее работу. Атаки ботнетов обычно осуществляются против крупных предприятий и организаций из-за их огромного доступа к данным. Благодаря этой атаке хакеры могут контролировать множество устройств и скомпрометировать их в своих целях [14].

Кибершпионаж: это мониторинг и сбор конфиденциальной информации о компаниях, правительствах или других организациях. Кибершпионаж – это вид кибератаки, при которой злоумышленник получает доступ к конфиденциальной информации, находящейся на компьютерах, серверах или сетях, с целью использовать ее для коммерческого или политического выгоды. Цели кибершпионажа могут варьироваться от кражи интеллектуальной собственности до получения государственных тайн.

Программа-вымогатель – это программа для шифрования файлов, которая использует уникальный надежный алгоритм шифрования файлов в целевой системе. Авторы программ-вымогателей пользуются этим и требуют от жертв значительную сумму выкупа за предоставление кода дешифрования или расшифровку данных. Но такие атаки не имеют гарантии восстановления данных даже после уплаты выкупа.

Кроме того, в последние годы появился новый тип угрозы – кибертерроризм. Кибертерроризм – это использование компьютерных технологий и киберпространства для осуществления террористических действий, например, для остановки работы критически важных систем или для получения конфиденциальной информации, то есть кибертеррористы используют технологии информационных систем, чтобы дестабилизировать государства и организации, вызвать панику и страх в обществе и проводить кибератаки на государственные институты. В связи с этим в последнее время государства активно занимаются разработкой стратегий и мер для борьбы с кибертерроризмом, включая усиление кибербезопасности критически важных объектов и инфраструктуры.

Существует несколько основных видов киберугроз, которые могут нанести вред пользователям в киберпространстве. Среди них можно отметить кибербуллинг, который проявляется в форме целенаправленной травли, оскорблений и угроз с использованием современных средств коммуникации. Киберэкстремизм включает пропаганду экстремистских взглядов в киберпространстве. К другим видам киберугроз можно отнести угрозы для морали и нравственности, в том числе сцены жестокости, употребления алкоголя, наркотиков и т.д. Кроме того, существует агрессивное информационное пространство, которое включает манипуляции сознанием и пропаганду от навязчивой рекламы товаров и услуг до навязывания политических взглядов. Все эти виды киберугроз могут нанести серьезный вред пользователям в киберпространстве, поэтому важно принимать меры по обеспечению кибербезопасности [4] [7] [16].

Методы защиты. Анализируя мнение ведущего аналитика отдела развития ООО «Доктор Веб» Вячеслава Медведева и других специалистов в этой сфере, можно прийти к выводу, что абсолютной защиты в киберсистеме не существует. Однако, пользуясь методами обеспечения защищенности, можно постараться сохранить свои данные и при этом спокойно использовать электронные ресурсы.

Несколько правил помогут поддерживать компьютерную безопасность на нужном уровне, такие, как установка антивирусной защиты и ее актуальное обновление, создание службы по управлению кибербезопасностью, использование оборудования, оснащенного защитой от киберугроз, резервное копирование информации, ограниченное использование социального пространства и обновление программ безопасности.

Проанализировав случаи нарушения компьютерной безопасности с использованием социальных сетей, можно сформулировать основные советы для безопасного пользования ими: придумывать разнообразные и усложненные пароли для защиты своих страниц, регулярно менять пароли в социальных сетях, быть особенно осторожными при открытии ссылок на сторонние сайты, не размещать конфиденциальную информацию на странице, ограничивать доступ сторонних лиц к личной информации и быть настороже при общении с незнакомцами, которые проявляют неподдельный интерес к личной жизни. Также следует избегать распространения и ввода персональных данных на незнакомых сайтах, не открывать подозрительную почту и не переходить по подозрительным ссылкам. Кроме того, можно использовать технологии фильтрации электронной почты, чтобы избежать фишинговых атак и определить правила, ограничивающие доступ к информации [12], [17].

Кибербезопасность как средство противодействия терроризму играет критически важную роль в защите от кибератак и киберпреступлений, которые могут быть использованы террористами для дестабилизации и нарушения нормального функционирования государственных и частных систем.

Использование компьютерных сетевых устройств террористами для саботажа критически важных национальных инфраструктур, таких, как энергетические, транспортные системы, водоснабжение, государственные учреждения, здравоохранение или связь, вызывает все большую озабоченность у государств-членов Организации Объединенных Наций. Несколько террористических организаций, в том числе «Аль-Каида» и ИГИЛ/Даиш, выразили намерение создать наступательные кибервозможности, которые позволили бы им проводить потенциально разрушительные атаки издалека. Совершенно очевидно, что государства-члены нуждаются в обеспечении безопасности и устойчивости к таким нападениям, а также в способности смягчать их последствия, восстанавливать их в случае их возникновения, а также привлекать виновных к ответственности.

Исследования показали, что такие явления, как вербовка террористами и распространение воинствующего экстремистского контента по всему миру, стали возможными благодаря глобальному охвату интернета. Исследования также показали, что «слава ИГИЛ, которая привлекла внимание всего мира как самая жестокая исламистская террористическая группировка нашего времени, была бы невозможна без интернета и широкополосной связи [...]. Тот факт, что ИГИЛ удалось захватить первые страницы крупнейших мировых новостных агентств, был преднамеренным».

За последнее десятилетие важные разработки в области цифровых технологий приобрели все возрастающую роль в прогрессе мировой экономики и общества, в том числе 1) аналитика больших данных, 2) искусственный интеллект, 3) существенное увеличение вычислительной мощности, 4) кибербезопасность и шифрование, 5) мобильные сети 5G, 6) блокчейн и 7) взаимосвязанные устройства и интернет вещей (IoT). Хотя преимущества этих технологий неоспоримы, существует риск того, что они также могут быть использованы со злым умыслом для распространения экстремистских нарративов и осуществления кибератак террористами. Поэтому необходимо действовать упреждающе и разрабатывать решения, охватывающие эти технологии, чтобы противодействовать их злонамеренному использованию террористами [18].

Угрозы в киберпространстве не ограничиваются только одной страной, а могут возникнуть в любой точке мира и нанести вред не только одной организации или государству, но и всему международному сообществу.

В этой связи международное сотрудничество в области кибербезопасности становится все более важным. Международное сотрудничество в области кибербезопасности включает в себя обмен информацией и опытом, координацию действий, разработку стандартов и правил поведения в киберпространстве, а также совместные усилия по предотвращению киберугроз и реагированию на них.

Также международное сотрудничество в области кибербезопасности позволяет обмениваться информацией и опытом в области киберзащиты и киберпреступности. Также международные организации могут создавать стандарты и рекомендации в области кибербезопасности, которые могут быть приняты и использованы различными странами.

Существует множество организаций и инициатив, направленных на укрепление международного сотрудничества в области кибербезопасности, таких, как Международный союз электросвязи (ITU), Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Форум по кибербезопасности в рамках Всемирного экономического форума и др. Также государства могут заключать двусторонние и многосторонние соглашения по вопросам кибербезопасности.

Кроме того, необходимо проводить регулярные международные учения и тренировки для обучения специалистов в области кибербезопасности и повышения квалификации. Такие учения помогут разработать и уточнить процедуры реагирования на угрозы кибербезопасности и совершенствовать методы защиты информации.

В целом международное сотрудничество в области кибербезопасности является ключевым фактором в обеспечении безопасности в киберпространстве. Для защиты от кибератак и киберпреступлений, связанных с терроризмом, государства и частные компании должны принимать комплекс мер по повышению кибербезопасности. В частности, они должны усилить меры безопасности, такие, как двухфакторная аутентификация, шифрование, сетевые фильтры и многоуровневые защитные механизмы.

Однако необходимо учитывать, что кибербезопасность – это не только технические меры, но и обучение персонала. Государства и частные компании должны помнить, что обучение персонала является одним из важнейших аспектов обеспечения кибербезопасности в организации. Сотрудники организации могут быть неосведомленными о кибербезопасности или не понимать важность ее соблюдения, что может привести к ошибкам и нарушениям безопасности. Работники должны быть обучены распознаванию мошеннических попыток, использованию надежных паролей, работе с электронной почтой и другими инструментами, их безопасном использовании, а также соблюдению политик безопасности.

Кроме того, необходимо проводить регулярные проверки и аудиты, чтобы убедиться в том, что персонал соблюдает политики безопасности и использования информационных ресурсов организации. В целом обучение персонала должно быть неотъемлемой частью стратегии кибербезопасности организации.

Так как террористы могут использовать интернет для популяризации своих идей и рекрутинга новых членов, необходимо осуществлять мониторинг интернет-активности

и контроль за распространением террористической пропаганды и рекрутинга в интернете. Необходимо регулярно проводить анализ данных для выявления попыток психологического воздействия на пользователей интернета.

Для предотвращения таких влияний необходимо обеспечить доступность информации о рисках, связанных с подобными группировками, а также проводить профилактические мероприятия, направленные на предотвращение радикализации и экстремизма в сети.

Для повышения эффективности мер по кибербезопасности необходимо учитывать поведенческие особенности людей, которые могут стать жертвами кибербуллинга или попасть в сети под влияние религиозных сект, экстремистских организаций и т.д. Также важно создавать условия для помощи и поддержки людей, ставших жертвами кибернасилия. Для этого нужно организовывать кампании по информированию об киберугрозах, создавать условия для анонимной подачи жалоб на насилие в сети, а также обеспечивать юридическую помощь.

Наконец, необходимо организовывать образовательные курсы по кибербезопасности, в том числе дистанционные, чтобы повышать осведомленность и компетенцию в области кибербезопасности среди широкой публики, включая государственных служащих, бизнес-лидеров и обычных пользователей сети. Это поможет сформировать культуру безопасности в обществе и предотвратить потенциальные угрозы в области кибербезопасности [4].

Заключение

В современном обществе обеспечение кибербезопасности приобретает преимущественное значение в контексте решения глобальных задач Организации Объединенных Наций по борьбе с терроризмом. Национальная безопасность, общественная стабильность и экономическое благополучие тесно связаны с эффективной защитой информационных ресурсов. С увеличением влияния информационных технологий на нашу жизнь, угрозы кибербезопасности становятся не только разнообразными, но и более серьезными. Это влечет за собой постоянную необходимость усовершенствования методов и технологий защиты информационных систем и данных.

Информационное пространство, ставшее неотъемлемой частью жизни людей и организаций по всему миру, представляет собой ценную мишень для киберпреступников и кибертеррористов. Информационная война, разворачивающаяся в киберпространстве, может иметь серьезные последствия для национальной и общественной безопасности.

Кибербезопасность требует постоянного внимания и сотрудничества со стороны правительств, организаций и общественности. В этом контексте настоятельно важно укреплять международное сотрудничество в области кибербезопасности, разрабатывать инновационные технологии и методы защиты информационных систем и данных, а также повышать уровень информированности населения о возможных угрозах кибербезопасности и способах защиты личных данных.

Постоянное стремление к сотрудничеству и взаимодействию в области кибербезопасности может стать основой для создания устойчивого и надежного киберпространства, что важно для решения глобальных задач ООН по борьбе с терроризмом.

Список литературы

1. Дубинина Д.Б. Проблема медиабезопасности и кибербезопасности личности школьника и студента в современном информационном пространстве // Экология медиасреды: материалы IV открытой межвузовской научно-практической конференции. - 2019. - С.96-101.
2. Моисеева Н.А. Кибербезопасность как важный компонент цифровой грамотности поколения Z, Цифровизация и кибербезопасность: современная теория и практика // Сборник международной научно-практической конференции. - 2021. - С.191-196.
3. https://1cert.ru/novosti/iso-27032-2012-privatnost-v-eru-vsepronikayushchey-informatsii?-utm_referge [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
4. Сети коммуникационные промышленные (Защищенность (кибербезопасность) сети и системы). – М.: Стандартинформ, 2014. – 80 с.
5. Путьято М.М, Макарян А.С. Кибербезопасность как неотъемлемый атрибут многоуровневого защищенного киберпространства // CASPIAN JOURNAL: Control and High Technologies, №3 (51). - 2020. - С. 94-102.
6. <https://www.tadviser.ru/index.php/> [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/rukovodyaschie-ukazaniya-po-kiberbezopasnosti-v-kontekste-iso-27032/viewer> [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
8. <https://learn.microsoft.com/ru-ru/compliance/regulatory/offering-nist-csf> [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/ISO/IEC_27001 [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
10. https://en.wikipedia.org/wiki/IEC_62443 [Электронный ресурс] (дата обращения: 24.04.2023).
11. Воскресенко О.А., Киреева А.А., Щелина Т.Т. Формирование культуры кибербезопасности в Системе профессиональной подготовки обучающихся колледжа как педагогическая проблема // Современные наукоемкие технологии, №10. -2022. - С.125-128.
12. Cybersecurity and New Technologies. Office of Counter-Terrorism. URL: <https://www.un.org/counterterrorism/ru/cct/programme-projects/cybersecurity>
13. Губенков А.О., Лукьянова В.В. Актуальные проблемы кибербезопасности в социальных сетях // Автономия личности, № 3(26). -2021. - С.46-53.
14. Маткаримов А., Бердиева Б., Ашырова М. Basics of Cyber Security and Its Need // Cognitio Regum, №3. - 2023. - С.111-114.
15. Воробьева И.А., Сазонов А. Методы социальной инженерии в контексте кибербезопасности: информатика, вычислительная техника и управление // Естественные и технические науки, №1. - 2020. - С.111-114.
16. Чернова Е.В., Доколин А.С., Гаврилова И. В. Формирование в раннем подростковом возрасте готовности к обеспечению личной кибербезопасности // Информатика и образование, №7. -2018. - С.16-26.
17. Алекперов И.Д. Горбачева А.А. Типы угроз кибербезопасности и способы борьбы с хакерством// Прикладные аспекты мягкого моделирования в управлении в условиях цифровой трансформации, №2. -2021. - С.34-40.
18. Cybersecurity Challenge: Countering Digital Terrorism. United Nations. (2019),Vienna. URL:<https://ideas.unite.un.org/counterdigterrorism/Page/Home>

References

1. Dubinina D. B. Problema mediabezopasnosti I kiberbezopasnosti lichnosti shkol'nika I studenta v sovremennom informatsionnom prostranstve [The problem of media security and cybersecurity of a student's and a student's personality in the modern information space] *Ecologiya mediasredy: materialy IV otkrytoi mezhvuzovskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii* [Ecology of the media environment: materials of the IV Open Interuniversity Scientific and Practical conference], 96-101 (2019) [in Russian]
2. Moiseeva N. A. Kiberbezopasnost' kak vazhnyi component tsifrovoi gramotnosti pokoleniya Z, Tsifrovizatsiya I kiberbezopasnost': sovremennaya teoriya I praktika [Cybersecurity as an important component of digital literacy of generation Z, Digitalization and cybersecurity: modern theory and practice] *Sbornik mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii* [International Scientific and Practical Conference], 191-196, (2021) [in Russian]
3. [Electronic resource] Available at: https://1cert.ru/novosti/iso-27032-2012-privatnost-v-eru-vsepronikayushchey-informatsii?utm_referre (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
4. Seti kommunikatsionnye promyshlennye (Zshshishennost' (kiberbezopasnost') seti I sistemy) [Industrial communication networks (Security (cybersecurity) networks and systems)] (Standartinform, M., 2014, 80 p.) [in Russian]
5. Putyato M.M., Makaryan A.C. Kiberbezopasnost' kak neot'emlemyi atribut mnogourovnevogo zashishennogo kiberprostranstva [Cybersecurity as an Integral Attribute of Multilevel Protected Cyberspace] *CASPIAN JOURNAL: Control and High Technologies*, 3 (51), 94-102 (2020) [in Russian]
6. [Electronic resource] Available at: <https://www.tadviser.ru/index.php/> [Электронный ресурс] (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
7. [Electronic resource] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/rukovodyaschie-ukazaniya-po-kiberbezopasnosti-v-kontekste-iso-27032/viewer> (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
8. [Electronic resource] Available at: <https://learn.microsoft.com/ru-ru/compliance/regulatory/offering-nist-csf> (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
9. [Electronic resource] Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/ISO/IEC_27001 (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
10. [Electronic resource] Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/IEC_62443 (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
11. Voskrekasenko O.A., Kireeva A.A., Shchelina T.T. Formirovanie kul'tury kiberbezopasnosti v sisteme professional'noi podgotovki obuchayushchikhsya kolledzha kak pedagogicheskaya problema [Formation Of Cybersecurity Culture in The System of Vocational Training of College Students as a Pedagogical Problem] *Sovremennye naukoemkie tekhnologii* [Modern High-Tech Technologies], 10. 125-128, (2022) [in Russian]
12. Cybersecurity and New Technologies. Office of Counter-Terrorism. [Electronic resource] Available at: <https://www.un.org/counterterrorism/ru/cct/programme-projects/cybersecurity> (Accessed: 24.04.2023) [in Russian]
13. Gubenkov A. O., Lukyanova V.V. Aktual'nye problem kiberbezopasnosti v sotsial'nykh setyakh [Actual Problems Of Cybersecurity In Social Networks] *Avtonomnaya lichnost' [Personality Autonomy]*, 3(26), 46-53, (2021) [in Russian]
14. Matkarimov A., Berdieva B., Ashyrova M. Basics of Cyber Security and Its Need // *Cognitio Rerum*, 3, 111-114, (2023) [in English]
15. Vorob'eva I.A., Sazonov A. Metody sotsial'noi inzhenerii v kontekste kiberbezopasnosti: informatika, vacheslitel'naya tekhnika I upravlenie [Methods of Social Engineering in the Context of Cybersecurity Informatics and Computer Engineering and Management] *Estestvennye I tekhnicheskie nauki* [Natural and Technical Sciences], 1, 111-114, (2020) [in Russian]

16. Chernova E.V., Dokolin A.S., Gavrilova I.V. Formirovanie v rannem podrostkovom vozraste gotovnosti k obespecheniyu lichnoi kiberbezopasnosti [Formation of Readiness to Ensure Personal Cybersecurity in Early Adolescence] Informatika I obrazovanie [Informatics and Education], 7, 16-26, (2018) [in Russian]

17. Alekperov I.D. Gorbacheva A.A. Tipy ugroz kiberbezopasnosti I sposoby bor'by s khakerstvom [Types of Cybersecurity Threats and Ways to Combat Hacking] Prikladnye aspekty myagkogo modelirovaniya v upravlenii v usloviyakh tsifrovoi transformatsii [Applied Aspects of Soft Modeling in Management in Conditions of Digital Transformation], 2, 34-40, (2021) [in Russian]

18. Cybersecurity Challenge: Countering Digital Terrorism. United Nations. (2019), Vienna. [Electronic resource] Available at: <https://ideas.unite.un.org/counterdigiterrorism/Page/Home> (Accessed: 24.04.2023) [in English]

Р.Е. Садықова

Eurasian Communications centre, Астана, Қазақстан

БҰҰ-ның терроризмге қарсы күрес жөніндегі жаһандық міндеттерін шешудегі киберқауіпсіздік мәселелері

Андатпа. Бүгінгі таңда киберқауіпсіздік қатерлері барлық елдердің алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Киберкеңістік біздің қазіргі өмірімізде маңызды рөл атқарады, бүкіл әлемдегі адамдар мен қауымдастықтарды біріктіріп, оларға әлеуметтену мен өзін-өзі ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада кибершабуылдар мен қауіптердің негізгі түрлері, сондай-ақ олардың алдын алу әдістері ұсынылған. Киберқылмыстың әртүрлі түрлерімен, сондай-ақ кибертерроризммен күресу үшін қажетті әрекеттер қарастырылады.

Киберқылмыскерлер кибершабуылдарды жүзеге асыру үшін әртүрлі әдістер мен құралдарды белсенді қолданады, соның ішінде жүйелерге рұқсатсыз қол жеткізу, жеке ақпаратты ұрлау, қаржылық алаяқтық және зиянды бағдарламалық жасақтаманы тарату.

Кибертерроризм де қоғамға қауіп төндіреді, өйткені кибершабуылдар хаос тудыру және мемлекеттік институттар, денсаулық сақтау жүйелері, энергетика және т.б. сияқты маңызды инфрақұрылымдардың жұмысын бұзу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекеттік және халықаралық деңгейде ынтымақтастық қажет. Мемлекеттік деңгейдегі ынтымақтастық қауіп-қатер туралы ақпарат алмасудың бірлескен бастамаларын, киберқауіпсіздік мамандарының біліктілігін арттыру үшін бірлескен жаттығулар және киберқауіпсіздік бойынша жалпы стандарттар мен саясаттарды әзірлеуді қамтиды. Халықаралық деңгейде БҰҰ, Еуропалық Одақ, НАТО және басқалары сияқты әртүрлі елдер мен халықаралық ұйымдар арасында диалог орнату маңызды. Бұл стратегияларды үйлестіруге, кибершабуылдардың алдын алу және оларға ден қою жөніндегі шараларды үйлестіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: киберкеңістік, киберқауіпсіздік қатерлері, кибертерроризм, киберқауіпсіздік бойынша ынтымақтастық.

R.E. Sadykova

Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan

Cybersecurity issues in addressing the global challenges of the un in the fight against terrorism

Abstract. Today, cybersecurity threats are one of the main problems faced by all countries. Cyberspace plays an important role in our modern life, uniting people and communities around the world, providing them with the opportunity for socialization and self-organization.

This article highlights the main types of cyberattacks and threats, as well as suggests methods to prevent them. Various types of cybercrimes are considered, as well as the necessary actions to combat cyberterrorism.

Cybercriminals actively use various methods and techniques to carry out cyber attacks, including unauthorized access to systems, theft of personal information, financial fraud and the distribution of malicious software.

Cyberterrorism is also a danger, since cyber attacks can be used to create chaos and disrupt the functioning of critical infrastructures, such as government institutions, healthcare systems, energy, and so on.

To ensure cybersecurity, cooperation is necessary both at the state and at the international level.

Cooperation at the state level includes joint initiatives to exchange information about threats, joint trainings and exercises to improve the skills of cybersecurity specialists, as well as the development of common standards and policies in the field of cybersecurity.

At the international level, it is important to establish a dialogue between various countries and international organizations, such as the UN, the European Union, NATO and others. This will allow us to coordinate strategies, coordinate measures to prevent and respond to cyber attacks.

Keywords: cyberspace, cybersecurity threats, cyberterrorism, cybersecurity cooperation.

Сведения об авторе:

Садыкова Р.Е. – PhD, советник, Eurasian Communications centre, Астана, Казахстан.

Sadykova R.E. – PhD, Advisor, Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.87
Ғылыми мақала

<https://doi.org//10.32523/2616-6887/2024-148-3-61-72>

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлауға салыстырмалы талдау (Қазақстан мен Түркия мысалында)

М.Ә. Болысбек^{id}, Б.Б. Бюлегенова^{id}, А.Ә. Жүсіпқалиев^{id}

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: m.bolysbekov@mail.ru, bibigul_bb@mail.ru, azamatjusupkali@gmail.com)

Аңдатпа. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау демократиялық процесті және жергілікті жерде тиімді басқаруға едәуір септігін тигізіп, шешуші фактор болып табылады. Тарихында, саясаты мен мәдениетінде өзгешеліктері байқалатын Қазақстан және Түркияның жергілікті сайлауды ұйымдастыру тәсілдерінің де әртүрлі екенін байқауға болады. Осы мақаланың зерттеу мақсаты салыстырмалы талдау жасау арқылы Қазақстан мен Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау өзгешелігі мен ұқсастықтарын талдай отырып, тиімді әдісін анықтау, сол процестердің азаматтық қоғамның дамуы мен демократияға әсерін талдау.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің реформалары билікті орталықтануын бытырату мен тұрғындардың жергілікті саяси үрдіске қатысу деңгейін арттыруды көздейді. Еліміздегі демократиялық өзгерістердің маңызды қадамы – бірнеше жылдар ішінде ауылдық округ әкімдерінің халықтың таңдауымен сайлануы, яки тікелей сайлау тәжірибесін қолдану болып табылады.

XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап Түркияның жергілікті сайлау жүйесі тұрақты. Ол мажоритарлық және пропорционалды өкілдік жүйелерін қолдана отырып, жергілікті басқарудың негізгі дамытушы факторы болып табылады.

Мақалада сайлау жүйелерінің түрлі аспектілері, саяси партиялардың рөлі, азаматтардың қатысу деңгейі, сондай-ақ проблемалар мен қиындықтарды анықтауға арналған салыстырмалы талдау ұсынылған..

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, Қазақстан, Түркия, сайлау, сайлау науқаны, демократиялық реформалар, салыстырмалы талдау.

Кіріспе

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау демократиялық процесті және жергілікті жерде тиімді басқаруды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Қазақстан мен Түркияда екі елдің тарихи, саяси және мәдени ерекшеліктеріне байланысты жергілікті сайлауды ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдері бар. Бұл мақалада біз Қазақстан мен Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлауды салыстырмалы түрде талдаймыз, сайлау процесінің ерекшеліктеріне, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының сұлбасына және жергілікті басқаруға ықпалын зерттейміз. Салыстырмалы макет ретінде Түркияны таңдаудағы мақсат – жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін реформалау бойынша едәуір жетістікке ие унитарлы ел болуында, ұлттық менталитетінің қазақи менталитетке ұқсастығында. Тәуелсіздігін алғанына айтарлықтай көп болмаған жас мемлекетті басқаруда менталитеті ұқсас елдің тәжірибесін зерттеп, артықшылықтарын қолдану арқылы тиімді басқарудың ұлттық үлгісін қалыптастыруға мүмкіндігіміз бар. Ол үшін жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі бастамалар ауқымын және нәтижесін саяси реформалық бағыт пен қарқынына теңдестіру қажет. Сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің келешектегі қолданыс сұранысын анықтай отырып, оны енгізуде пайда болатын кедергілерді болжамды түрде анықтап, оларды жою жолдарын қарастыру қажет. Себебі кедергілерді жою жолдары мен салдарын қарастырмай, өзін-өзі басқару жүйесін ары қарай дамыту мүмкіндігі болмайды. Кешендік жұмыс жасалуы тиіс: өзге елдердің өзін-өзі басқару жүйесінің модельдерімен салыстырмалы анализ жасап, олардың нәтижелі болған тәжірибелерін өз елімізде қолдану мүмкіндігін зерттеу, өз менталитетімізге сіңімді элементтерін қолдану, ықтимал мәселелерді шешу жолдарын қарастыру.

Зерттеудің басты мақсаты – жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлаудың негізгі аспектілеріне Қазақстан мен Түркия аясында талдама жасап, салыстыру, ортақ белгілерін және де айырмашылықтарын анықтау, сонымен қатар бұл процестердің аталмыш елдердегі демократия мен азаматтық қоғамның дамуына ықпалын бағалау.

Талдау негізінен саяси партиялардың сайлаудағы рөлі, азаматтардың қатысу тетіктері және сайлаудың жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға әсері сияқты маңызды аспектілерге бағытталады. Сонымен қатар, екі елдің алдында тұрған негізгі тенденциялар мен проблемалар, сондай-ақ олардың жергілікті басқару жүйелерін одан әрі жетілдіру мүмкіндіктері қарастырылады.

Бай мәдени мұрасы мен күрделі саяси реформалар тарихына ие Қазақстан соңғы онжылдықтарда өзінің саяси жүйесін едәуір өзгертті. Елде билікті орталықсыздандыруға және жергілікті басқару құралдарының рөлін күшейтуге арналған реформалар екпін алуда. Бұл тұрғыда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлаулар басқару сапасын жақсарту ғана емес, сонымен бірге азаматтардың саяси процеске белсенді қатысуына ықпал ететін маңызды құралға айналды.

Түркия да соңғы жылдары жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін айтарлықтай реформалауда. Жергілікті басқаруды жаңғырту және сайлау жүйесіндегі өзгерістер саяси тұрақтылық пен жергілікті қоғамдастықтардың дамуына елеулі әсер етеді. Қазақстан мен Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйелеріндегі сайлауды салыстырмалы

талдау арқылы сайлау процесін ұйымдастырудағы негізгі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтап қана қоймай, осы тәсілдердің қазіргі заманғы сын-қатерлер мен талаптар контекстіндегі тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару реформасын өткізу біршама стратегиялық міндеттерді шешуге негізделген:

Біріншіден, «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асыру;

Екіншіден, демократиялық институттарды нығайту. 2021 жылғы маусымнан бастап ауылдық округтер әкімдерін тікелей сайлауды енгізу жергілікті басқаруға халықтың қатысуын күшейтудегі маңызды қадам болды, бұл азаматтар алдындағы жергілікті биліктің жауапкершілігін арттырады;

Үшіншіден, билікті орталықсыздандыру. Реформалар өкілеттіктерді қайта бөлуге, орталық биліктің кейбір функциялары мен ресурстарын жергілікті билікке беруге бағытталған, бұл жергілікті басқаруды жақсартып, жергілікті мәселелерді жедел шешуге мүмкіндік береді;

Төртіншіден, тікелей сайлау және жергілікті өзін-өзі басқару процестерінің ашықтығын арттыруға арналған басқа да шаралар жергілікті деңгейде сыбайлас жемқорлықпен және билікті асыра пайдаланумен күресуге ықпал етеді.

Зерттеу материалдары және әдістері. Бұл мақалада әдіснамалық негіз есебінде салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Оның себебі Қазақстан және Түркиядағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыра отырып, анықтауға мүмкіндік береді. Осы салыстырмалы талдау көлемінде мынандай аспектілерге айрықша көңіл бөлінді:

Сайлау жүйесі мен механизмі: жоғарыда аталған екі мемлекеттің сайлау жүйелерінің ерекшеліктері мен ортақ тұстарын зерттеу, атап айтқанда: кеңес, әкім және аудан басшылары тәрізді жергілікті басқару органдарына байланысты сайлаулар.

Саяси партиялардың рөлі: саяси партиялардың сайлау үрдістеріне ықпалы және олардың жергілікті басқарудағы орнына талдау жасау.

Азаматтардың қатысуы: сайлауға қатысу деңгейін бағалау, сайлау нәтижелеріне азаматтардың қатысуына тікелей әсер ететін тетіктер мен олардың беретін әсерін зерттеу.

Мәселелер мен қиындықтар: аталмыш мемлекеттерде жергілікті сайлау жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу барысында болатын негізгі мәселелер мен қиындықтарды анықтау.

Нәтижелер мен талқылау

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Азаматтарымыздың соңғы жылдардағы тағы бір талабы – әкімдерді тікелей сайлау жүйесін енгізу. Бұл талап та орындалды.

Ауыл әкімдерін тікелей сайлау жүйесі 2021 жылы енгізілді. Содан бері 2,5 мыңға жуық әкім сайланды. Бұл – барша ауыл әкімдерінің 90 пайызға жуығы деген сөз. Қалғандары

әкімнің өкілеттік мерзімі аяқталған кезде өз ретімен сайлана береді. Жаңа әкімдердің 60 пайызы бұрын мемлекеттік қызметте жұмыс істемеген. Олардың арасында әртүрлі кәсіп иелері, түрлі партия өкілдері бар. Орташа жасы – 46 жас. Бір сөзбен айтсақ, халық өзі таңдаған әкімдердің құрамы едәуір жаңғырды.

Былтыр күзде алғаш рет аудан және облыстық маңызы бар қала әкімдерін сайлай бастадық. Барлық облыста 45 әкім жаңа тәсілмен сайланды. Біз сайлау нәтижесін және сайланған әкімдердің жұмысын жан-жақты зерделедік. Соның қорытындысы бойынша түбегейлі шешім қабылдадық. Келесі жылдан бастап жаңа жүйеге біржола көшеміз. Бұдан былай аудан және облыстық маңызы бар қалалардың әкімдері тікелей сайлау арқылы ғана қызметке келеді. Әкімдердің өкілеттік мерзімі аяқталуына қарай яғни, ротация мерзімі жеткенде сайлау біртіндеп өткізіле береді. Бұл да – саяси жүйені реформалау ісіндегі кезекті маңызды қадам. Саяси реформа – бір реттік науқан емес. Мемлекеттің дамуына қажет болса, реформалар осылай үздіксіз жалғаса береді» - деп атап өтіп, бұл тақырыптың өзекті екенін көрсетті [1].

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанда демократиялық өзгерістерге бағытталған бірқатар маңызды реформалар жүзеге асырылды. 2020 жылы Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі" атты Жолдауында «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға түзетулер енгізуді ұсынды [2]. Бұл өзгерістер шеңберінде әкімдерді тікелей сайлау және «барлығына қарсы» дауыс беру мүмкіндігі қарастырылды. Осылайша, 2021 жылғы маусым айынан бастап ауыл әкімдері халықтың тікелей дауыс беруі арқылы сайлана бастады.

1995 жылдан бастап Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару және мемлекеттік қызметтерді бөлудің түрлі тұжырымдамалары дамып келеді. 2013 жылы әкімдерді сайлау тәжірибесі енгізілгенімен, 2021 жылға дейін әкімдер мәслихат депутаттары арқылы сайланып келді, бұл халықтың басқару процесіне тікелей қатысуына шектеу қоятын фактор болды. Мысалы, 2013 және 2017 жылдар арасында 2500-ге жуық әкімнің 1416-сы жанама сайлау арқылы сайланды [3], яғни әкімдерді тұрғындар емес, мәслихат депутаттары таңдайтын.

Ескі тәртіп бойынша әкімдікке үміткерді аудан әкімдері ұсынатын, алайда жаңа ережелер сәйкес, мәслихат сайлаған әкімдердің өкілеттігі аяқталған соң тікелей сайлау өткізіледі. 2021 жылғы 1 маусымнан бастап ауылдық округтердің әкімдері тікелей сайланатын болды, бұл Қазақстан Президентінің 2020 жылғы Жолдауында жарияланған бастамалардың нәтижесінде жүзеге асты.

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесіне келетін болсақ, тәуелсіздік алғаннан бері бір қатар құжаттардың талаптарын орындай отырып, демократиялық тұрғыдан әділ сайлау өткізуді көздейді.

1-кесте. Демократиялық сайлаулардың өтуін қамтамасыз ететін құжаттар тізімі

Қазақстан Республикасы Конституциясы (33-бабы)
ҚР Сайлау туралы конституциялық Заңы (1995)
Жалпыға бірдей адам құқығы декларациясы (1948 ж. 10 желтоқсан)
Халықаралық азаматтық және саяси құқықтар туралы пакті (1966 ж. 16 желтоқсан)
Еуропалық адам құқығы мен негізгі бостандықты қорғау туралы конвенциясы (№1 Хаттама, 1952 ж.)
ЕҚЫҰ-ның Копенгаген кеңесінің құжаты (1990)
Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы халықаралық конвенция (1965 ж. 21 желтоқсан)
Әйелдерге қатысты кемсідудің барлық нысандарын жою туралы конвенция (1979 ж. 18 желтоқсан)
Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенция (1952 ж. 20 желтоқсан)
Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция (2006 ж. 13 желтоқсан)
ЕҚЫҰ-ның Адами өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген кеңесінің құжаты (1990 ж. 29 маусым)
Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердегі демократиялық сайлаудың, сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенция (2002 ж. 7 қазан)
Еуропалық құқықтан демократияға Еуропалық комиссисы (Венеция комиссиясы) «Сайлау мәселелері бойынша үздік іс-тәжірибе кодексі» (2000 ж. 18-19 қазан)

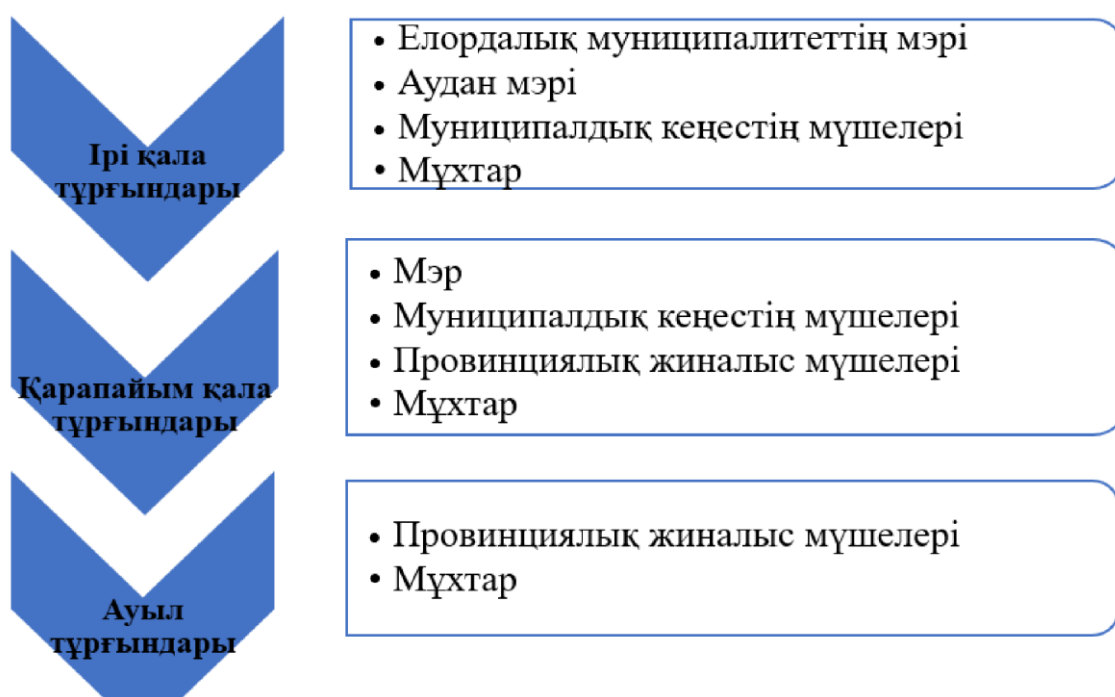
Әкім лауазымына кандидатты ұсыну саяси партиялар мен азаматтар өзін-өзі ұсыну жолымен жүзеге асады. Кандидат жергілікті сайлаушылардың кемінде 1 % дауысын жинауы қажет, ал әрбір әкімдік лауазымына кем дегенде екі кандидат ұсынылуы керек. Әкім болып сайланатын үміткердің жасы 25-тен кем болмауы, Қазақстан Республикасының азаматы болуы, жоғары немесе арнайы орта білімі болуы және заң талаптарына сай болуы қажет.

Жаңа ережелерге сәйкес, сайлау бюллетендерінде «бәріне қарсымын» деген жол қосылды. Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың болашағы тікелей сайлау жүйесін одан әрі дамыту және жетілдірумен байланысты. Бұл демократиялық реформалардың маңызды элементі болып табылады және халықтың басқаруға қатысу деңгейін арттыруға бағытталған.

Ауылдық округ әкімдерін тікелей сайлау — демократиялық басқаруды және халықтың мүдделерін көрсетуге бағытталған маңызды қадам. Бұл өзгерістер азаматтардың билікке деген сенімін нығайтып, жергілікті деңгейде шешім қабылдауға қоғамның қатысуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Әкімдерді тікелей сайлау Қазақстанда демократияны дамыту үшін жаңа көкжиектер ашып, азаматтардың жергілікті басқаруға белсенді қатысуын ынталандырады және билікке деген қоғамдық сенімді арттырады.

Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде де бірнеше деңгейлі сайлау үдерістері бар: президенттік сайлау, парламенттік сайлау, муниципалитет әкімдері, аудан әкімдері, провинциялық немесе муниципалдық кеңес мүшелері, және мұхтар сайлауы. Түркияның әкімшілік жүйесі жергілікті сайлауды өткізу үшін округтердің үш түрін анықтайды: ауылдар, қалалар және мегаполистер. Халық саны 750 000-нан асатын қалалар ірі қалалар ретінде саналады, ал қалғандары қарапайым қалаларға жатады. Түркияда 31 ірі қала және 50 қалалық типтегі қалашық бар, әрбір сайлаушы төрт дауысқа ие болады.

1 – кесте. Азаматтардың өздері тұратын жердің түріне байланысты келесі лауазымдарға дауыс беру мүмкіндігі бар: [4]

Түркиядағы жергілікті сайлау ұлттық демократиялық процестің негізгі аспектісі болып табылады. Бұл сайлау жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыруда және ұлттық саясатқа деген қоғамдық пікірді көрсетуде шешуші рөл атқарады. Әр бес жыл сайын өткізілетін жергілікті сайлауға әкімдерді, муниципалдық кеңес мүшелерін, ауыл басшыларын (мұхтар) және провинциялық кеңестердің мүшелерін іріктеу кіреді. Мұндай жиілік тұрақты демократиялық жаңаруды және жергілікті есеп беруді қамтамасыз етеді.

Түркиядағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау мажоритарлық және пропорционалды болып бөлінеді [5]. Яғни, әкімдер қарапайым көпшілік дауыспен сайланады, онда белгілі бір муниципалитетте ең көп дауыс жинаған кандидат жеңіске жетеді. Керісінше, муниципалдық кеңестердің мүшелері пропорционалды өкілдік жүйесі бойынша сайланады. Орындарды бөлудің бұл әдісі әр партия алатын дауыстың пайызына негізделеді. Жергілікті сайлауда кем дегенде 18 жасқа толған және өздері тұратын сайлау округінде тіркелген түрік азаматтары жергілікті сайлауда дауыс бере алады.

Ауыл, аудан немесе қала әкімі лауазымына үміткерлер нақты критерийлерге сай болуы керек. Олар Түркия азаматтары және кемінде 18 жаста болуы керек. Маңыздысы, үміткерлердің мемлекеттік қызмет атқару құқығынан айыратын қылмыстық соттылығы болмауы тиіс. Олар саяси партиялардың өкілдері ретінде де, тәуелсіз ұйымдар ретінде де сайлауға түсе алады. Сәйкесінше, бұл белсенді және бәсекеге қабілетті сайлау ортасын құруға ықпал етеді.

Сайлау науқандары ресми түрде сайлау күніне 30 күн қалғанда басталады, бұл кандидаттарға өз платформаларын ұсынуға және сайлаушылармен өзара әрекеттесуге белгілі бір уақыт береді. Науқанды қаржыландыру ережелері ашықтық пен әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қолданылады. Дауыстар сайлау учаскелері жабылғаннан кейін бірден есептеледі, ал процесті сайлау комиссияларының қызметкерлері, партия өкілдері және тәуелсіз бақылаушылар бақылайды. Бұл ашықтық халықтың сайлау жүйесіне деген сенімін арттыруға көмектеседі. Алдын ала нәтижелер сол күні жарияланып, жұртшылық пен мүдделі тараптарға уақтылы ақпарат беріледі. Ал ресми нәтижелерді растап оларды жариялауға Жоғарғы Сайлау Кеңесі (YSK) ұйымы жауапты болады [6].

Жоғарыда атап өткендей, Түркияда жергілікті сайлау әр бес жыл сайын өткізіліп тұрады. Жергілікті сайлауда 58 миллионға жуық сайлаушы өз дауыстарын бере алады. Жергілікті сайлауда әкімдер, муниципалдық кеңес мүшелері, провинциялық ассамблея мүшелері, мұхтар (аудан өкілдері) және ақсақалдар кеңестері сайланады. Провинциялық ассамблея мен муниципалдық кеңесті сайлау үшін 10 пайыздық сайлау шегі бар пропорционалды өкілдік жүйесі қабылданады. Сайлаушылар өздері тіркелген сайлау жәшігінде ғана дауыс беру құқығына ие.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың атқарушы органдарын құрудың қызықты тәжірибесі Түркияда жинақталған, онда әкімдер де, муниципалдық әкімшіліктердің мүшелері де сайланады [7]. Бұл ретте муниципалдық әкімшіліктердің мүшелері пропорционалды жүйені қолдана отырып, әкімдер – мажоритарлық жүйе бойынша сайланады. Бұл жағдайда муниципалдық әкімшіліктер мүшелерінің саны муниципалитеттің тұрғындарына байланысты анықталады.

2 – кесте. Түркиядағы муниципалдық әкімшіліктер мүшелерінің сайлау округтері тұрғындарына байланысты саны [8]

Халық саны	Муниципалдық әкімшіліктерден сайланатын мүшелері саны
1000-ға дейін	9
10001-ден 20000-ға дейін	11
20001-ден 50000-ға дейін	15
50001-ден 100000-ға дейін	25
100001-ден 250000-ға дейін	31
250001-ден 500000-ға дейін	37
500001-ден 1000000-ға дейін	45
1 миллионнан астам	55

3 - кесте. Қазақстан мен Түркиядағы ауылдық деңгейдегі әкімдердің сайлауын салыстырмалы талдау

Аспект	Қазақстан	Түркия
Жергілікті өзін-өзі басқару органдары	Әкім, мәслихат	Муниципалитеттер (Belediye), губерниялық және қалалық кеңестер, ақсақалдар (мұқтарлар)
Соңғы сайлау күні	2021 жылдың 25 шілдесінде	2024 жылдың 31 наурызы [9]
Сайлау жиілігі	Әкімдердің өкілеттіктерінің аяқталуына қарай	Әр 5 жыл сайын
Сайланған әкімдердің саны	730	Саны облысқа, шағын қалалар мен ауылдардың әкімдеріне байланысты болады
Сайлау жүйесі	Мажоритарлық жүйе. Тікелей сайлау	Мажоритарлық жүйе. Тікелей сайлау
Жергілікті сайлаудағы саяси партиялардың рөлі	Саяси партиялардың маңызы өте жоғары	Саяси партиялар сайлауға қатысады, бірақ ауылдық деңгейде олардың қатысуына тыйым салынады
Үміткерлер	Саяси партиялар, — өзін-өзі ұсыну тәртібімен, сондай-ақ егер ұсыну мерзімі аяқталған күні екіден аз кандидат ұсынылса, ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) әкімі ұсынады	Саяси партиялар және тәуелсіз кандидаттар
Тарихи контекст	Жанама сайлаудан (1999 жылдан бастап эксперименттер, 2013 жылдан бастап жергілікті өзін-өзі басқару туралы заң) 2021 жылғы тікелей сайлауға көшу	1963 жылдан бастап әрекет етуді
Сайлауға азаматтардың қатысуы	Жоғары белсенділік, 2021 жылы 78.5% [10]	Жоғары белсенділік, әсіресе шағын елді мекендерде. 2024 жылы муниципалдық сайлауда келушілер шамамен 78,55% құрады
Бюллетеньдердің ерекшеліктері	«Барлығына қарсы» бағанасын қосу	Стандартты бюллетеньдер
Сайлау құқығы	18 жастан бастап	18 жастан бастап
Сайлану шегі	25 жастан бастап	25 жастан бастап

Осы мақалада аталған ақпарат негізінде Қазақстан Республикасында саяси партиялар маңызды рөл атқаратындығы, олардың сайлау үрдісінің белсенді қатысушысы екенін аңғарамыз. Мақалада салыстыруға алынған Қазақстан Республикасы да, Түркия мажоритарлық жүйе қолданушылары. Дегенмен Түркияның саяси партиялары сайлаудың ауылдық деңгейінде қатысушы бола алмайды, бұл осы елге тән саяси құрылым ерекшелігі. Қазақстан Республикасында үміткерлер саяси партиялар атынан, болмаса өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайлауға үміткер ретінде қатыса алады. Үміткерлер саны толық болмағанда, қосымша үміткерлерді ұсыну құқығы аудан әкіміне тиісті болады. Ал Түркия тәжірибесінде үміткерлерді ұсынуды саяси партиялар мен тәуелсіз кандидаттар жүзеге асырады.

Қорытынды

Қазақстан мен Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлауын салыстыру арқылы әр елдің саяси құрылымдарын, ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтауға болады. Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару органдары әкімдер мен мәслихаттардан тұрады.

2021 жылдың 25 шілдесінде алғаш рет тікелей сайлау арқылы 730 әкім сайланды. Бұл жүйе әлі де дамып келеді, себебі тікелей сайлау Қазақстанда жақында ғана енгізілді. Ал Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару органдарына муниципалитеттер, губерниялық және қалалық кеңестер, сондай-ақ ақсақалдар (мұқтарлар) жатады. Мұнда сайлау әр бес жыл сайын өткізіледі және бұл жүйе 1963 жылдан бері тұрақты түрде қолданылады.

Деректерге сүйене отырып, сайлауға қатысушы азаматтардың саны екі елде де жоғары екенін байқауға болады. Қазақстанда 2021 жылғы сайлауға жалпы сайлаушылардың ішінде қатысушы 78,5%-ы болса, Түркияда 2024 жылғы муниципалдық сайлау шеңберінде келушілер шамамен 78,55% құрады [11]. Аталмыш көрсеткіш екі елде де жергілікті сайлауларға деген азаматтардың қызығушылығы жоғары екенін білдіреді. Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі бұрыннан қалыптасқан және тұрақты түрде жұмыс істейді, ал Қазақстанда жаңадан қалыптасып келе жатыр.

Қазақстандағы тікелей сайлаудың енгізілуі маңызды демократиялық қадам болып табылады. Бұл қадам халықтың жергілікті басқаруға белсенді қатысуына мүмкіндік береді және жергілікті деңгейде демократияны нығайтады. Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі ұзақ мерзімді тәжірибеге негізделген және оның тұрақтылығы мен тиімділігі байқалады. Бес жылдық кезеңмен өтетін сайлау жергілікті басқару органдарының халықтың таңдауына сәйкестендіруші тұрақты құралға айналады.

Қазақстан Республикасы мен Түркияның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі сайлау бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді, бірақ екеуі де өздерінің демократиялық басқару жүйелерін жетілдіруге ұмтылады. Қазақстанда тікелей сайлаудың енгізілуі демократиялық реформалардың маңызды бөлігі болып табылады, ал Түркияда бұл жүйе әлдеқайда ертерек қалыптасқан және тұрақты түрде қолданылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс]. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> (қаралған күні: 24.07.2024).
2. Елдің таңдауы – әкім сайлауы [Электронды ресурс]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-terekty/documents/details/496856?lang=kk> (қаралған күні: 24.07.2024).
3. Ювица Н.В., Кадралиева А.А. Содействие местным сообществам в развитии участия в местном самоуправлении и процессе принятия решений на местном уровне // Информационно-просветительский методический материал. – Нур-Султан, 2019. – С. 21.
4. TRT World. [Electronic resource]. URL: <https://www.trtworld.com/turkey/seven-facts-to-know-about-turkey-s-local-elections-25366> (Accessed: 28.07.2024).
5. Минибаева Е.И. Местное самоуправление в Турции // Государство и право: предложения, проекты, методика. – Краков, 2014. – С. 41-43.
6. Polatoglu A. Turkish local government: the need for reform // Middle Eastern Studies. – London, 2000. – Vol. 36, No. 4. – P. 156-171.
7. Мидельский С.Л. Местное самоуправление в Турции и его значение для Казахстана // Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Market: Materials of the IV International Scientific-Practical Conference. In two volumes. Volume I. – Vancouver, Canada: Regional Academy of Management, 2019.
8. Современные избирательные системы. Вып. 17. / Под ред. В.И. Лафитского. – М.: РЦИОТ, 2022. – 400 с.
9. Carnegie Endowment. [Electronic resource]. <https://carnegieendowment.org/posts/2023/06/erdogans-next-fight?lang=en> (Accessed: 29.07.2024).
10. Taylak A. Voter turnout in Turkey: a cross-national comparison // Journal of International Social Research. – 2017. – Vol. 10, No. 52. – P. 352-351.
11. Союз мунаципалитетов Тюркского мира [Электронный ресурс]. URL: <https://www.tdbb.org.tr/?p=22564&lang=ru> (дата обращения: 29.07.2024).

References

1. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtin Kazakstan khalkyna zholdauy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. [Electronic resource] Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> (Accessed: 24.07.2024) [in Kazakh]
2. Eldin tandauy – akim sailauy [Country's choice-mayoral elections] [Electronic resource] Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-terekty/documents/details/496856?lang=kk> (Accessed: 24.07.2024) [in Kazakh]
3. Yuvitsa N.V., Kadralieva A.A. Sodeistvie mestnym soobshchestvam v razvitii uchastiya v mestnom samoupravlenii i processe prinyatiya reshenij na mestnom urovne [Assistance to local communities in developing participation in local government and decision-making at the local level] Informacionno-prosvetitel'skii metodicheskii material [Information and educational methodological material] (Nur-Sultan, 2019, 21 p.) [in Russian]
4. TRT World. [Electronic resource] Available at: <https://www.trtworld.com/turkey/seven-facts-to-know-about-turkey-s-local-elections-25366> (Accessed: 28.07.2024)

5. Minibaeva E.I. Mestnoe samoupravlenie v Turtsii [Local government in Turkey] Gosudarstvo i pravo: predlozheniya, proekty, metodika [State and law: proposals, projects, methodology]. (Krakov, 2014) 41-43 [in Russian]
6. Polatoglu A. Turkish local government: the need for reform // Middle Eastern Studies. – London, 36(4), 156-171 (2000) [in Turkish]
7. Midel'skij S.L. Mestnoe samoupravlenie v Turcii i ego znachenie dlya Kazahstana [Local self-government in Turkey and its significance for Kazakhstan], Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Market: Materials of the IV International Scientific-Practical Conference. In 2 volumes. Vol. I. (Regional Academy of Management, Vancouver, Canada, 2019) [in Russian]
8. Sovremennye izbiratel'nye sistemy [Modern electoral systems] Issue 17. / Ed. by V.I. Lafitsky (RCOIT, Moscow, 2022, 400 p.) [in Russian]
9. Carnegie Endowment. [Electronic resource] Available at: <https://carnegieendowment.org/posts/2023/06/erdogans-next-fight?lang=en> (Accessed: 29.07.2024)
10. Taylak A. Voter turnout in Turkey: a cross-national comparison, Journal of International Social Research, 52(10), 352-351, (2017).
11. Soyuz munitsipalitetov Tyurkskogo mira [Union of Turkish world municipalities] [Electronic resource] Available at: <https://www.tddb.org.tr/?p=22564&lang=ru> (Accessed: 24.07.2024) [in Russian]

М.А. Болысбек, Б.Б. Бюлегенова А.Ә. Жүсіпқалиев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Сравнительный анализ выборов в системе местного самоуправления (на примере Казахстана и Турции)

Аннотация. Выборы в системе местного самоуправления являются решающим фактором, существенно способствующим демократическому процессу и эффективному управлению на местах. Можно заметить, что Казахстан и Турция, где прослеживаются различия в истории, политике и культуре, имеют разные подходы к организации местных выборов. Целью исследования данной статьи является определение эффективного метода анализа избирательных различий и сходств в системе местного самоуправления Казахстана и Турции путем проведения сравнительного анализа, анализа влияния этих процессов на развитие гражданского общества и демократию.

Реформы системы местного самоуправления в Казахстане предусматривают централизацию власти и повышение уровня участия населения в местном политическом процессе. Важным шагом демократических изменений в стране является то, что в течение нескольких лет акимы сельских округов избирались избранным населением, или применяли практику прямых выборов.

С 60-х годов XX века местная избирательная система Турции стабильна. Он является основным развивающим фактором местного самоуправления с использованием мажоритарных и пропорциональных систем представительства.

В статье представлены различные аспекты избирательных систем, роль политических партий, уровень участия граждан, а также сравнительный анализ для выявления проблем и трудностей.

Ключевые слова: местное самоуправление, Казахстан, Турция, выборы, избирательная кампания, демократические реформы, сравнительный анализ.

M.A. Bolysbek, B.B. Byulegenova A.A. Jusipqaliev
L.N.Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan

**Comparative analysis of elections in the system of local self-government
(on the example of Kazakhstan and Turkey)**

Abstract. Elections in the system of Local Self-Government are a decisive factor, significantly contributing to the democratic process and effective local management. It can be seen that the ways of organizing local elections in Kazakhstan and Turkey, which differ in history, politics and culture, are also different. The purpose of the study of this article is to determine the most effective method of electoral differences and similarities in the system of Local Self-Government of Kazakhstan and Turkey by conducting a comparative analysis, to analyze the impact of these processes on the development of civil society and democracy.

The reforms of the local self-government system in Kazakhstan are aimed at spreading the centralization of power and increasing the level of participation of the population in the local political process. An important step in democratic changes in the country is the election of mayors of rural districts by choice of the population over the years, or the use of direct electoral practice.

Since the 60s of the XX century, the local electoral system of Turkey has been stable. It is the main developing factor of local government using majority and proportional representation systems.

The article presents various aspects of electoral systems, the role of political parties, the level of citizen participation, as well as a comparative analysis to identify problems and difficulties..

Keywords: Local Self-Government, Kazakhstan, Turkey, elections, election campaign, democratic reforms, comparative analysis.

Авторлар туралы мәлімет:

Болысбек М.Ә – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. – профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жүсіпқалиев А.Ә. – магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bolysbek M.A. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Byulegenova B.B. – Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Jusupkaliev A.A. – Master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.41

Научная статья

<https://doi.org//10.32523/2616-6887/2024-148-3-73-86>

Роль специальных экономических зон в государственной политике приграничных регионов Казахстана: пример СЭЗ Qyzyljar

Е.А. Әлібай , М.Ю. Онучко

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: alibai_88@mail.ru, onuchko@mail.ru)

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли специальных экономических зон (СЭЗ) в государственной политике приграничных регионов Казахстана. Анализируется влияние СЭЗ на развитие экономической активности, привлечение инвестиций и создание рабочих мест в приграничных областях страны. Рассматриваются ключевые аспекты функционирования СЭЗ, такие как интеграция в международные экономические процессы, улучшение инфраструктуры и развитие внешнеэкономических связей. В статье использованы методы анализа нормативно-правовой базы, экономико-статистического анализа, сравнительного анализа. Результаты показывают, что СЭЗ играют важную роль в стимулировании экономического роста и интеграции Казахстана в мировую экономику, однако существуют проблемы, требующие дальнейшего совершенствования государственной политики и управления этими зонами.

Ключевые слова: национальная экономика, Казахстан, специальные экономические зоны.

Введение

Развитие приграничных регионов является важной составляющей государственной политики Казахстана, направленной на укрепление экономического потенциала страны и улучшение благосостояния населения. Особое внимание уделяется применению механизмов специальных экономических зон (СЭЗ), которые способствуют привлечению инвестиций, созданию новых рабочих мест и развитию инфраструктуры. Специальные экономические зоны выступают инструментом для стимулирования экономической активности в географически удаленных и экономически слабых регионах, особенно в приграничных районах, где существует необходимость не только в улучшении социально-экономической ситуации, но и в поддержании стабильных экономических связей с соседними государствами.

Для Казахстана как страны с протяженной государственной границей интеграция приграничных регионов в глобальные экономические процессы становится одной из ключевых задач. Создание и развитие СЭЗ в приграничных зонах служит важным фактором для расширения внешнеторговых связей, повышения конкурентоспособности отечественной продукции, а также для укрепления геополитических и экономических позиций страны в Центральной Азии.

Специальные экономические зоны (СЭЗ) играют ключевую роль в государственной политике приграничных регионов Казахстана, оказывая значительное влияние на социально-экономическое развитие данных территорий.

Приграничные регионы Казахстана играют важную роль в геополитике и экономике страны, являясь связующим звеном между Казахстаном и его соседями, такими, как Россия, Китай и Узбекистан. В условиях глобализации и региональной интеграции эффективное развитие этих территорий через создание и поддержку СЭЗ становится ключевым фактором для обеспечения стабильности и роста в данных областях.

Множество приграничных регионов Казахстана сталкивается с проблемами низкого уровня экономической активности и недостатка инвестиций. Специальные экономические зоны представляют собой эффективный инструмент для стимулирования экономического роста, привлечения инвестиций и создания рабочих мест. Исследование их роли и влияния позволяет оценить, насколько успешно СЭЗ справляются с этими задачами и какие меры необходимы для повышения их эффективности.

А также развитие инфраструктуры в приграничных регионах имеет важное значение для улучшения условий ведения бизнеса и жизни населения. СЭЗ способствуют модернизации транспортных, энергетических и логистических систем. Актуальность статьи заключается в необходимости анализа, как СЭЗ влияют на инфраструктурное развитие и какие улучшения необходимы для дальнейшего прогресса.

Актуальность статьи также связана с социальным аспектом – создание рабочих мест и улучшение социальной инфраструктуры в приграничных регионах способствует повышению качества жизни и социальной стабильности. Оценка влияния СЭЗ на социальное развитие позволяет выявить успешные практики и разработать рекомендации для решения социальных проблем.

Таким образом, данная статья представляет собой актуальное и своевременное исследование, которое позволяет глубже понять влияние СЭЗ на экономическое и социальное развитие приграничных территорий, а также предложить рекомендации для повышения их эффективности и устойчивости.

Материалы и методы

Специальные экономические зоны являются объектом множества научных исследований, которые охватывают их создание, функционирование и влияние на экономическое развитие. В работах таких исследователей, как Р.Балдвин, П.Кругман[1], подробно рассматриваются общие аспекты экономических зон и их влияние на экономику стран. Эти исследования дают фундаментальные теоретические основы для понимания роли СЭЗ.

В Казахстане тема СЭЗ также активно изучается. Работы таких ученых, как А.Жумагалиев [2], Т.Елемесов [3], анализируют общие аспекты функционирования СЭЗ в стране. Они подчеркивают, что СЭЗ играют важную роль в привлечении инвестиций и развитии промышленности. Тем не менее, исследования, сосредоточенные на приграничных регионах Казахстана, остаются ограниченными.

Специфика приграничных регионов и их роль в экономике страны требует особого подхода. В работах таких ученых, как А. Костин, Д. Шеин, рассматриваются проблемы и возможности приграничных территорий, но их внимание в основном сосредоточено на общих аспектах развития. Тем не менее, более детальные исследования, фокусирующиеся на интеграции приграничных регионов Казахстана через механизм СЭЗ, являются недостаточными.

В работах таких исследователей, как Н.Байжанов, А. Сулейменов [4], также используются аналогичные методы для оценки экономического влияния. Их исследования предоставляют полезные инструменты для анализа, однако сфокусированность на специфике приграничных регионов Казахстана требует дополнительных усилий.

В целом, хотя тема специальных экономических зон и их влияние на экономическое развитие страны уже достаточно проанализирована в международной и казахстанской науке, специализированные исследования, ориентированные на приграничные регионы Казахстана, остаются недостаточными. Статья представляет собой важный вклад в изучение этой темы, предлагая новые подходы и рекомендации для улучшения государственной политики в контексте СЭЗ.

В исследовании роли специальных экономических зон (СЭЗ) в государственной политике приграничных регионов Казахстана использовался широкий спектр источников, которые возможно классифицировать следующим образом.

В первую группу источников включены нормативно-правовые акты: Законы Республики Казахстан, регулирующие деятельность СЭЗ (Закон «О специальных экономических зонах», постановления правительства и региональные программы развития). Стратегические документы и программы социально-экономического развития приграничных регионов Казахстана, направленные на стимулирование инвестиций и трансграничного сотрудничества.

Во вторую группу источников включены статистические данные: Официальная статистика Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан (данные по ВРП регионов, занятости, уровню иностранных инвестиций, объему внешнеэкономической деятельности). Отчеты государственных органов, управляющих компаний и предприятий, функционирующих в рамках СЭЗ, касающиеся экономической активности, объемов инвестиций и результатов деятельности.

Третья группа источников включает научные статьи и исследования казахстанских и зарубежных ученых по вопросам регионального развития, внешнеэкономической деятельности и роли СЭЗ в экономике приграничных регионов.

Результаты

Казахстан – аграрно-индустриальная страна, где повседневным занятием основной части населения является сельское хозяйство. В сельском хозяйстве заняты 1,41 млн. человек или 15,3% (17,9% – 2009 год) всего занятого населения.

Согласно административно-территориальной структуре, Казахстан подразделяется на 17 областей и 3 города республиканского значения. По состоянию на 1 марта 2023 года, население республики составляло 19 808 430 человек. Перепись 2021 года, итоги которой были обнародованы 1 сентября 2022 года, показала следующие данные по этническому составу: казахи составляют 70,4% населения, русские – 15,5%, узбеки – 3,2%, украинцы – 2%, уйгуры – 1,5%, немцы – 1,2%, татары – 1,1%. Остальные этнические группы, а также лица, не указавшие национальность, составляют 5,1%.

Располагаясь в самом центре Евразийского континента, Казахстан занимает 2,7 млн квадратных километров, что делает его девятым по величине государством в мире. На севере и западе республика граничит с Россией на протяженности 7 591 км, что представляет собой самую длинную сухопутную границу на планете. Также страна имеет границы с Китаем на востоке (1 783 км), с Кыргызстаном на юге (1 242 км), с Узбекистаном (2 351 км) и Туркменистаном (426 км). Общая протяженность сухопутных границ достигает 13 200 км, а побережья омываются водами Каспийского и Аральского морей.

Казахстан, несмотря на свои огромные размеры, является крупнейшей в мире страной, не имеющей выхода к мировому океану. Около 44% его территории занимают пустыни, а 14% – полупустыни. Степные зоны охватывают 26%, а леса занимают лишь 5,5% территории. При столь внушительных размерах плотность населения остается низкой – всего 6,48 человека на квадратный километр, что ставит страну на 184-е место в мире. Это приводит к проблеме неравномерного распределения населения, особенно в регионах с природными ресурсами и развитой инфраструктурой, где сосредоточены промышленные предприятия. Данная ситуация усугубляет экономические диспропорции и создает социально-экономические проблемы, с которыми сталкиваются регионы.

На государственном уровне ведется работа по устранению этих диспропорций. Важнейшие направления национального развития были утверждены в рамках Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и Стратегии

национальной безопасности. Одним из приоритетов плана является сбалансированное территориальное развитие, которое предполагает поддержку конкурентоспособности регионов. Основной акцент делается на сокращение зависимости регионов от центрального управления и снижение межрегиональных дисбалансов. Однако при поддержке наиболее успешных регионов сохраняются проблемы отстающих территорий, в том числе приграничных районов, где развитие сдерживается из-за удаленности от центров и слабой инфраструктуры.

Приграничные территории часто сталкиваются с уникальными вызовами, включая миграцию, доступ к основным услугам и ресурсам, охрану окружающей среды и развитие взаимовыгодного сотрудничества с соседними государствами. Эти регионы впервые были выделены в Программе развития регионов до 2020 года, что позволило определить их как важные элементы экономического роста. Особую роль приграничные регионы играют в отношениях с такими странами, как Россия и Китай, с которыми у Казахстана установлены крупнейшие границы.

В современных условиях, учитывая сложившуюся военную ситуацию между Россией и Украиной, экономическая стабильность Казахстана в приграничных с Россией территориях может подвергаться новым рискам. Это требует разработки новых стратегий приграничного сотрудничества и укрепления экономической безопасности данных регионов.

Основываясь на теоретических аспектах зарубежных и отечественных ученых, авторское понимание научного определения понятия «приграничная территория» предполагает следующее.

Пограничные территории представляют собой участки государства, расположенные вблизи его сухопутных или водных границ. Эти территории обладают специфическими функциональными особенностями, ключевыми для обеспечения пограничного режима и национальной безопасности. Основные признаки такой территории включают примыкание к границе и наличие инфраструктуры, обеспечивающей охрану и контроль за пересечением границы.

Понятие «приграничный регион» является многозначным и сложным для однозначного толкования. Это связано с тем, что само определение «регион» в различных источниках трактуется по-разному. Существует несколько подходов к его интерпретации, включая географический, социальный, экономический и комплексный. Обобщив существующие определения, можно выделить важные характеристики региона, такие, как схожие природные условия и однородная экономическая специализация. Однако ни одно из существующих определений не акцентирует внимание на наиболее важной составляющей – связях, формирующих единое пространство региона. Именно пространственный подход позволяет наиболее полно раскрыть сущность региона и его жизнедеятельности, учитывая множество внутренних и внешних взаимосвязей.

В этом контексте приграничный регион можно рассматривать как особую экономическую территорию, которая тесно взаимодействует с сопредельными государствами. Эти связи оказывают непосредственное влияние на экономику региона и его хозяйственный уклад. Таким образом, приграничный регион – это часть страны,

находящаяся в непосредственной близости к государственной границе и испытывающая на себе влияние не только внутригосударственных факторов (например, таможенные пункты или особый режим ведения бизнеса), но и особенностей соседнего государства. Взаимодействие с сопредельными странами оказывает значительное влияние на экономическую активность и развитие региона.

Пограничная зона, вопреки распространенным заблуждениям, не является «мертвым» пространством. Это динамичная территория, на которой расположены различные населенные пункты, такие, как города и поселки. Они составляют важную часть приграничной зоны и обладают уникальными особенностями своего развития. Однако, несмотря на это, специфика развития таких территорий до сих пор во многом определяется государственной политикой. В частности, акцент делается на поддержку более успешных регионов, таких, как агломерации, хабы и города различных уровней, что оставляет менее развитые регионы, включая приграничные, с нерешенными проблемами на протяжении длительного времени.

Практика показывает необходимость более эффективной государственной региональной политики, особенно в отношении удаленных и пограничных территорий. Регулярный мониторинг и оценка реализации государственных программ по их развитию играют ключевую роль в снижении региональных диспропорций и улучшении условий для устойчивого роста приграничных регионов.

Это следует из того, что стратегические задачи по размещению производительных сил для создания новых предприятий, по рациональному финансированию регионов не всегда реализуются, что свидетельствует о низком уровне механизма управления, наличии проблем с эффективным управлением со стороны региональных и местных органов власти, неразвитости системы самоуправления.

Президент страны К. Токаев в своем Обращении к народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: Время действий» отметил, что необходимо существенно перестроить подходы к территориально-пространственному развитию страны. Наши регионы различаются по экономической и промышленной специализации, уровню жизни и качеству государственных услуг. Поэтому территориальное развитие должно строиться с учетом конкурентных преимуществ различных регионов.

В северном приграничном регионе, который охватывает территории Казахстана и России, проживает около 30 миллионов человек, включая оба государства. Здесь также расположено несколько крупных городов, включая миллионники, что подчеркивает важность данного региона для экономического и социального взаимодействия. В этом контексте тесное сотрудничество с российскими властями и бизнес-структурами становится ключевым элементом для продвижения казахстанской продукции и привлечения инвестиций. Такое сотрудничество способствует развитию приграничных территорий Казахстана, усиливая экономический потенциал и укрепляя двусторонние связи между странами.

Социально-экономические различия между приграничными регионами Казахстана имеют неодинаковый характер, что можно объяснить следующими факторами:

Геоэкономическое положение: расположение региона влияет на его способность обслуживать транзитные потоки людей и товаров, а также привлекать инвестиции.

Накопленный экономический и культурный потенциал региона также играет значительную роль в его развитии.

Экспортный потенциал и финансовая база: разные регионы обладают различными уровнями экспортного потенциала и финансовых ресурсов, что непосредственно влияет на их экономическое развитие.

Творческий потенциал социальной среды: инновационность и активность социальной среды, а также эффективность региональных менеджеров могут существенно различаться, что также отражается на социально-экономическом состоянии регионов.

Международные связи: налаженные связи Казахстана с другими странами через приграничные территории способствуют расширению экономического взаимодействия и развитию внешнеэкономических отношений.

На практике, в соответствии с выбором концепции формирования границы, определяются принципы и характер развития приграничных территорий. Представляется, что для развития приграничных территорий существует особая необходимость в формировании новых форм реализации экономического потенциала таких территорий. В результате исследования было выявлено, что такой формой могли бы стать новые институциональные и инфраструктурные образования, например, такие, как специальные особые экономические зоны (СЭЗ).

Специальные экономические зоны (СЭЗ) – это территории, включающие приграничные районы нескольких стран, которые созданы для стимулирования экономического развития. Они действуют на основе преференциальной политики, государственного и частного финансового субсидирования, развитой инфраструктуры, способствующей долгосрочным макро- и микроэкономическим целям.

Основная цель СЭЗ заключается в использовании природных, человеческих, производственных, технологических и финансовых ресурсов для развития трансграничного сотрудничества, укрепления связей между приграничными регионами и повышения уровня их экономического развития, взаимозависимости и взаимодополняемости.

Разновидности специальных экономических зон в мировой практике включают:

1. Зоны экономического сотрудничества (cross-border economic cooperation zones): в странах Европейского Союза такие зоны известны как еврорегионы. Они представляют собой трансграничные структуры с особым правовым статусом, различными задачами и ресурсами, функционирующие на основе межгосударственных соглашений. Примером служит Еврорегион «МейсеРейн», охватывающий районы Германии, Нидерландов и Бельгии. С момента своего основания в 1976 году он стал первой официальной трансграничной СЭЗ в мире, получившей репутацию «Европы в миниатюре» благодаря высокому уровню экономического и образовательного развития.

2. Трансграничные треугольники экономического роста: эти зоны получили широкое распространение в Восточной Азии и позже распространились на другие регионы под названием «трансграничные зоны экономического роста». Примеры включают Туманганскую Расширенную Инициативу на Дальнем Востоке России, охватывающую территории России, Китая, Южной Кореи, Северной Кореи и Монголии, а также зоны

экономического роста в бассейне реки Меконг и «Южную зону роста» между Сингапуром, Малайзией и Индонезией.

3. Зоны приграничной торговли: эти зоны охватывают участки по обе стороны границы и способствуют стимулированию взаимной торговли, а также производству товаров для взаимного товарооборота. Например, на китайско-бирманской границе в провинции Жуйли сформирована зона приграничной торговли, где реализуется безвизовый режим для граждан Бирмы, позволяющий находиться в Китае до 72 часов. В зоне развиваются торговля, обработка продукции и туризм.

Примеры трансграничных СЭЗ можно найти по всему миру. В Западном полушарии функционируют шесть подобных зон, включая Тихоокеанский северо-западный экономический регион, созданный в 1991 году в приграничных территориях США и Канады и признанный одним из самых динамичных экономических регионов. В Африке трансграничные зоны известны как треугольники роста, например, ZMM, созданный в 2001 году и охватывающий Замбию, Малави и Мозамбик, направлен на развитие торговли и частных инвестиций через частно-государственное партнерство.

СЭЗ, действующие на территории одного государства, сосредоточены на развитии приграничного экономического сотрудничества с соседними регионами, повышении уровня экономического развития региона, улучшении благосостояния населения за счет создания дополнительных рабочих мест.

В свою очередь, администраторы соседних регионов могут поддерживать взаимные связи путем создания совместных свободных экономических зон или торгово-промышленных комплексов на границе.

Создание СЭЗ в приграничных регионах может изменить «баланс сил» между развитыми регионами и периферией, привлекая инвестиции, включая финансовые ресурсы, технологии, управленческие и социальные инновации. Это, в свою очередь, способствует развитию приграничных территорий и стимулирует инвестиции в отстающие отрасли национальных экономик, что представляет собой явное преимущество.

Но, как показывает ситуация в некоторых регионах страны, не всегда возможно создать такие пространственные зоны для привлечения значительных инвестиций. Необходимы экономические ресурсы, состоящие из производственного и человеческого потенциала. Исходя из экономического потенциала изучаемой нами Северо-Казахстанской области, реализация постановлений Правительства Республики Казахстан о создании и функционировании таких зон на данный момент не только возможна, но и необходима.

Северо-Казахстанская область является частью Северного макрорегиона национальной экономики. Географически он граничит с Омской, Тюменской и Курганской областями Российской Федерации, что существенно влияет на динамику численности населения, миграции и занятости в таких городах, как Петропавловск, Булаево, Мамлютка и прилегающих селах. Кроме того, изученный нами дисбаланс в этих показателях напрямую влияет на создание внутреннего регионального продукта региона (ВРП) и социально-экономическую стабильность.

Этот макрорегион больше всего специализируется на сельском хозяйстве, в особенности зерне, но в то же время регион также обладает промышленным потенциалом, для

развития которого была создана Постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 октября 2019 года №758 Специальная Экономическая Зона Qyzyyljar.

Специальная экономическая зона (СЭЗ) Qyzyyljar является единственной в приграничных регионах Казахстана и России и охватывает разнообразные виды деятельности, включая производство и переработку пищевых продуктов, строительных материалов, мебели, электроники и машиностроения. В рамках зоны бизнесу предоставляются налоговые льготы, а государство обеспечивает развитие всей необходимой инфраструктуры.

С 2019 по 2022 год СЭЗ Qyzyyljar привлекла инвестиции на сумму 18 млрд тенге, из которых примерно 7 млрд тенге были иностранными. Производственная деятельность зоны достигла 47,7 млрд тенге, экспорт составил 1,9 млрд тенге, а налоговые отчисления превысили 129 млн тенге.

В рамках проекта СЭЗ ТОО «Петропавловский электротехнический завод» произвело за прошлый год 1 318 трансформаторов, из которых 94% экспортируется в Россию. Завод CLAAS собрал более 400 единиц техники за два года, в этом году планируется выпуск 478 единиц, включая 100 тракторов, 166 комбайнов, 149 жаток и 63 посевных комплексов.

На стадии реализации находятся еще пять проектов на территории СЭЗ Qyzyyljar. Один из них – совместный проект с иностранным инвестором по строительству завода по производству легких стальных тонкостенных конструкций. Этот материал востребован для строительства молочно-товарных ферм, и завод будет выпускать до 4 тысяч тонн продукции в год, стоимость проекта составляет 1,3 млрд тенге. Немецкая компания Reimann планирует организовать производство прицепной сельскохозяйственной техники с годовой мощностью 150 единиц и стоимостью проекта 1,4 млрд тенге.

Российские инвесторы планируют реализовать проект по производству железобетонных труб методом вибропрессования, аналогичные предприятия работают в Московской области. Общая стоимость проекта – 2,9 млрд тенге. Компания Nord Panels намерена запустить производство фанеры и древесно-стружечных плит на сумму около 8 млрд тенге, создавая до 500 новых рабочих мест. Ожидалось, что завод начнет работу в конце 2023 года.

Ранее на территории СЭЗ также реализовывался проект по строительству современной многопрофильной больницы турецким инвестором, однако работы были приостановлены и планируется их возобновление.

Многолетний опыт привлечения инвестиций в СЭЗ показывает, что их создание в приграничных зонах и на границе, будь то сухопутные или морские пограничные зоны, способствует привлечению инвестиций как в саму СЭЗ, так и в отстающие отрасли национальной экономики. Это является несомненным преимуществом. Однако есть и негативные аспекты, такие, как слаборазвитая экономика приграничных регионов, социальная нестабильность и низкая плотность населения, что делает их менее привлекательными для крупных инвестиций. Для улучшения двусторонних торгово-экономических отношений между странами необходимо развивать инфраструктуру, включая консалтинговые и другие услуги: финансовые, страховые, юридические и информационные.

Планируемая специализация деятельности СЭЗ в Северо-Казахстанской области будет направлена на производство и переработку пищевых продуктов, строительных

материалов, мебели, электроники и машиностроения. Анализ макроэкономических показателей Северо-Казахстанской области показал, что на сегодняшний день доля региона в стране ВВП самый маленький по сравнению с другими регионами – 1,6%. ВРП на душу населения составил 332,8 тыс. тенге, что является 13-м показателем среди 17 регионов. Механизм реализации инвестиционных проектов участников СЭЗ позволит наладить социально-экономическую ситуацию, обеспечить население рабочими местами, что остановит отток людей и придаст импульс развитию всего региона.

Таким образом, создание специальных экономических зон (СЭЗ) представляет собой эффективный инструмент государственной экономической политики. Хотя текущий вклад СЭЗ в экономику Республики Казахстан еще не столь значителен, их значение в привлечении прямых инвестиций в несырьевые и инновационные сектора, а также в интеграции страны в глобальную торговую систему крайне важно. Учитывая высокую эффективность большинства СЭЗ в Казахстане, можно ожидать, что их количество и роль в развитии страны будут только возрастать в будущем.

Исследование роли специальной экономической зоны Qyzyljar, расположенной в Северо-Казахстанской области, показало её значительное влияние на социально-экономическое развитие региона. Основные результаты функционирования СЭЗ Qyzyljar включают следующие ключевые аспекты:

Привлечение инвестиций и развитие промышленности. СЭЗ Qyzyljar продемонстрировала положительные результаты в привлечении отечественных и иностранных инвестиций в производственные и перерабатывающие отрасли. За последние годы в рамках зоны были созданы несколько крупных производственных предприятий, что стимулировало рост перерабатывающей промышленности, в частности, пищевой и строительной. Однако объёмы инвестиций пока остаются ниже по сравнению с другими крупными СЭЗ Казахстана, что требует дополнительных усилий по созданию благоприятных условий для инвесторов.

Создание рабочих мест и улучшение занятости. В результате деятельности предприятий, расположенных в СЭЗ Qyzyljar, наблюдается увеличение уровня занятости в регионе. Зона способствовала созданию новых рабочих мест в сферах производства и логистики, что помогло снизить уровень безработицы и повысить доходы населения Северо-Казахстанской области. Это стало особенно важным фактором для поддержания социально-экономической стабильности в приграничных районах.

Развитие внешнеэкономической деятельности и приграничной торговли. Географическое расположение СЭЗ на границе с Россией сыграло ключевую роль в развитии внешнеэкономической деятельности. Регион активно развивает приграничную торговлю с российскими регионами, что способствует увеличению объемов экспорта продукции, произведенной в рамках СЭЗ. Улучшение логистической инфраструктуры в зоне также положительно сказалось на торговых потоках, способствуя усилению экономических связей с соседними государствами.

Инфраструктурное развитие и улучшение условий для бизнеса. За годы работы СЭЗ наблюдается значительное улучшение инфраструктурных объектов, что создало более благоприятные условия для бизнеса. В частности, были модернизированы дороги,

улучшены транспортные и логистические узлы, что позволило повысить эффективность работы компаний в зоне. Однако остаются проблемы с доступом к энергетическим и инженерным ресурсам, что ограничивает потенциал для дальнейшего роста.

Несмотря на успешные шаги в развитии промышленности, экономическая структура данной СЭЗ пока остаётся недостаточно диверсифицированной. Основной упор делается на несколько отраслей, что ограничивает возможности для более широкого экономического роста. Также были выявлены институциональные барьеры, такие, как сложности с административными процедурами и недостаточная координация между государственными органами, что замедляет реализацию проектов и привлечение новых участников.

В целом СЭЗ Qyzyljar играет важную роль в экономическом развитии Северо-Казахстанской области, способствуя привлечению инвестиций, созданию рабочих мест и развитию приграничной торговли. Тем не менее, для раскрытия полного потенциала зоны необходимо решить проблемы с диверсификацией экономики и устранить институциональные барьеры, что позволит увеличить её вклад в развитие региона и страны в целом.

Заключение

Специальная экономическая зона, расположенная в Северо-Казахстанской области, является важным инструментом государственной политики, направленным на развитие приграничных регионов Казахстана. Исследование показало, что она играет ключевую роль в стимулировании экономического роста, повышении инвестиционной привлекательности региона и укреплении экономических связей с Российской Федерацией.

Создание СЭЗ Qyzyljar способствовало развитию производственного сектора, привлечению инвестиций в перерабатывающую промышленность и формированию новых рабочих мест. Это стало важным фактором для оживления экономики региона, повышения уровня занятости и улучшения инфраструктуры. Пограничное расположение зоны также способствует развитию трансграничной торговли и логистики, что укрепляет экономическое сотрудничество с соседними российскими регионами.

Однако исследование выявило и определенные вызовы в развитии. Основными проблемами являются сравнительно низкие объемы инвестиций по сравнению с другими СЭЗ Казахстана, а также ограниченная диверсификация производств. Эти факторы сдерживают полный потенциал зоны и требуют дополнительных усилий со стороны государства для привлечения инвесторов и стимулирования новых направлений бизнеса. Кроме того, необходимо устранение административных барьеров и улучшение координации между государственными органами для повышения эффективности управления зоной.

В целом СЭЗ Qyzyljar демонстрирует положительное влияние на социально-экономическое развитие приграничного региона. Ее дальнейшее успешное функционирование зависит от увеличения инвестиций, улучшения инфраструктуры и создания

условий для диверсификации экономики. При эффективном решении этих задач специальная экономическая зона может стать важным драйвером роста не только для Северо-Казахстанской области, но и для всей страны, укрепляя экономические связи с соседними государствами и интеграцию Казахстана в международные экономические процессы.

Финансирование

Данное исследование финансируется Министерством науки и высшего образования (Грант ИРН AP22684548).

Список литературы

1. Baldwin, R., Krugman, P. Agglomeration, Integration, and the Special Economic Zones: Theory and Evidence. *Journal of Economic Geography*. – 2004. – No 4(2), 123-145.
2. Жумағалиев А. Специальные экономические зоны в Казахстане: Анализ и перспективы развития. – Алматы: Экономика и статистика. – 2009. -200 с.
3. Елемесов Т. Роль специальных экономических зон в экономическом развитии Казахстана. – Астана: Наука и образование. - 2020.- 307 с.
4. Байжанов Н., Сулейменов А. Инвестиционные возможности и вызовы для приграничных регионов Казахстана. Алматы: КИМЭП. - 2018.
5. Костюнина Г.М., Баронов В.И. Трансграничные свободные экономические зоны в зарубежных странах (на примере Китая) // Вестник МГИМО. – 2011. – №2(17). – С. 169-178.
6. Производство сельскохозяйственной продукции в Республике Казахстан [Электрон. ресурс] - 2012. // <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 10.08.2024).
7. Мухаметжанов Б. Анализ эффективности специальных экономических зон в Казахстане: Проблемы и решения. *Казахстанская экономика и управление*. - 2012. - № 12(3). - С. 45-62.
8. Аманжолов Р. Эффективность государственной политики в области специальных экономических зон// *Журнал экономических исследований*. -2017. -№ 8(2). - С. 25-39.
9. OECD. *Special Economic Zones: Policy and Practice*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development – 2020 [Electronic resource]. – URL: <https://www.oecd.org/en/publications/best-practices-in-investment-promotion> (Accessed: 08.05.2024).
10. World Bank. *Special Economic Zones and Their Impact on Economic Development*. Washington, D.C.: World Bank Publications. [Electronic resource]. – - URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/> (Accessed: 08.05.2024).

References

1. Baldwin, R., Krugman, P. Agglomeration, Integration, and the Special Economic Zones: Theory and Evidence. *Journal of Economic Geography*. – 2004. - №4(2), 123-145. [in English]
2. Zhumagaliev A. Spetsial'nye ekonomicheskie zony v Kazahstane: Analiz i perspektivy razvitiya [Special economic zones in Kazakhstan: Analysis and prospects of development] (*Ekonomika i statistika*, Almaty, 2009, 200 p.) [in Russian]
3. Elemesov T. Rol' spetsial'nyh ekonomicheskikh zon v ekonomicheskom razvitii Kazahstana [The role of special economic zones in the economic development of Kazakhstan] (*Nauka i obrazovanie*, Astana, 2020, 307 p.) [in Russian]

4. Baizhanov N., Suleimenov A. Investitsionnye vozmozhnosti i vyzovy dlya prigranichnyh regionov Kazahstana [Investment opportunities and challenges for the border regions of Kazakhstan] (KIMEP, Almaty, 2018) [in Russian]
5. Kostyunina G.M., Baronov V.I. Transgranichnye svobodnye ekonomicheskie zony v zarubezhnyh stranah (na primere Kitaya) [Cross-border free economic zones in foreign countries (on the example of China)] Vestnik MGIMO [Bulletin of MGIMO University], 2(17), 169-178 (2011). [in Russian]
6. Proizvodstvo sel'skohozyajstvennoi produktsii v Respublike Kazahstan [Production of agricultural products in the Republic of Kazakhstan] - 2012. [Electronic resource]. - Available at: <https://stat.gov.kz/ru> (Accessed: 08.05.2024) [in Russian]
7. Mukhametzhanov B. Analiz effektivnosti special'nyh ekonomicheskikh zon v Kazahstane: Problemy i resheniya. Kazahstanskaya ekonomika i upravlenie [Analysis of the effectiveness of special economic zones in Kazakhstan: Problems and solutions] Kazahstanskaya ekonomika I upravlenie [Kazakhstan's economy and management], 12(3), 45-62 (2012). [in Russian]
8. Amanzholov R. Effektivnost' gosudarstvennoi politiki v oblasti special'nyh ekonomicheskikh zon. Zhurnal ekonomicheskikh issledovaniy [The effectiveness of state policy in the field of special economic zones] Zhurnal ekonomicheskikh issledovaniy [Journal of Economic Research], 8(2), 25-39 (2017). [in Russian]
9. OECD. Special Economic Zones: Policy and Practice. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development – 2020 [Electronic resource]. – Available at: <https://www.oecd.org/en/publications/best-practices-in-investment-promotion> (Accessed: 08.05.2024).
10. World Bank. Special Economic Zones and Their Impact on Economic Development. Washington, D.C.: World Bank Publications. [Electronic resource]. – Available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/> (Accessed: 08.05.2024).

Е.А. Әлібай, М.Ю. Онучко

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанның шекаралас өңірлерінің мемлекеттік саясатындағы арнайы экономикалық аймақтардың рөлі: Qyzyljar АЭА мысалында

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның шекаралас аймақтарындағы арнайы экономикалық зоналардың (СЭЗ) мемлекеттік саясаттағы рөліне арналған. СЭЗ-дың шекаралас аймақтардағы экономикалық белсенділікке, инвестицияларды тартуға және жұмыс орындарын құруға әсері талданады. СЭЗ-дың жұмыс істеуінің негізгі аспектілері, халықаралық экономикалық процестерге интеграция, инфрақұрылымды жақсарту және сыртқы экономикалық байланыстарды дамыту қарастырылады. Мақалада нормативтік-құқықтық базаны талдау, экономикалық-статистикалық анализ, салыстырмалы анализ әдістері қолданылды. Нәтижелер СЭЗ-дың экономикалық өсу мен Қазақстанның әлемдік экономикаға интеграцияланудағы маңызды рөлін көрсетеді, алайда мемлекеттік саясат пен басқару саласында қосымша жетілдірулер қажет екенін анықтайды.

Түйін сөздер: ұлттық экономика, Қазақстан, арнайы экономикалық аймақтар.

Y.A. Alibai, M.Y. Onuchko

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**The role of special economic zones in the state policy of the border regions of Kazakhstan:
an example of the Qyzyljar FEZ**

Abstract. The article explores the role of Special Economic Zones (SEZs) in the state policy of Kazakhstan's border regions. It analyzes the impact of SEZs on economic activity, investment attraction, and job creation in these areas. Key aspects of SEZ operation are discussed, including integration into international economic processes, infrastructure improvement, and the development of foreign economic relations. The study employs methods such as the analysis of regulatory frameworks, economic-statistical analysis, comparative analysis. The results indicate that SEZs play a significant role in stimulating economic growth and integrating Kazakhstan into the global economy. However, there are issues that require further enhancement of state policy and management of these zones.

Keywords: national economy, Kazakhstan, special economic zones.

Сведения об авторах:

Әлібай Е.А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Онучко М.Ю. – кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Alibai Y.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Onuchko M.Y. – Candidate of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.40

Научная статья

<https://doi.org//10.32523/2616-6887/2024-148-3-87-98>

Культурная деятельность Европейского Союза: программный подход

Т.М. Махметов^{id}, Г.Н. Курамаева^{id}

Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

(E-mail: mahmetov98@mail.ru, gkuramaeva@mail.ru)

Аннотация. Европейский Союз создавался, прежде всего, на экономической основе, а не на принципах культурного сотрудничества. Культурная политика разрабатывалась в ЕС постепенно, в течение довольно долгого времени. По мере изменения акцентов в деятельности ЕС с экономических интересов на политические и социально-культурные сферы, необходимость формирования европейской идентичности стала нарастать. В связи с этим возникла потребность в формировании единого культурного пространства, а значит и культурной политики, способствующей достижениям общеевропейских целей. Культура должна была стать одним из факторов, способствующим объединению людей не только на политическом и экономическом уровне, но и на уровне сознания: граждане разных государств – членов Евросоюза должны, по идее, воспринимать себя как единое целое, как представители одной территории с общими культурными ценностями. Первый План культурной деятельности был принят Европейской комиссией в начале 1977 года. К середине 1980-х годов, когда широкое распространение получило спутниковое радиовещание, были созданы условия для «общего рынка телевизионного вещания», и после серии политических и общественных дебатов в 1989 г. была принята директива «Телевидение без границ». Европейская комиссия занималась также охраной культурно-исторического наследия, предоставлением творческих стипендий, поддержкой литературного перевода, отдельными культурными мероприятиями. Все это финансировалось за счет Европейского социального фонда, Европейского регионального фонда развития и др.

Ключевые слова: Европейская комиссия, культурная политика, политические дебаты, публичные дебаты, историческое наследие, План культурной деятельности.

Введение

Создание Европейского Союза основывалось, в первую очередь, с упором на экономические цели стран-участниц, а не их культурное взаимодействие. Со временем, однако, ЕС стал постепенно развивать свою культурную политику, осознавая важность культурного компонента. Этот процесс был медленным и занял несколько десятилетий, а также был отмечен несколькими вехами. Европейская комиссия представила Первый План культурной деятельности в начале 1997 г., что заложило основу для последующих инициатив в этом направлении. С появлением и распространением спутникового вещания в середине восьмидесятых годов, ландшафт телевидения в Европе изменился, что проложило путь к созданию «общего рынка телевизионного вещания». К концу 1980-х гг. после ряда политических и общественных обсуждений в ЕС была принята директива «Телевидение без границ».

Помимо телевидения, Еврокомиссия также посвятила свою деятельность усилиям по сохранению культурного и исторического наследия, предоставлению творческих стипендий, содействию переводам литературных произведений и организаций различного рода культурных мероприятий. Эти усилия спонсировались различными фондами ЕС, в частности, Европейским социальным фондом и Европейским фондом регионального развития, подчеркивая признание культурного компонента как жизненно важной части европейской интеграции.

Постановка проблемы

В Маастрихтском договоре 1992 г. была впервые признана официально важность культурного фактора и культурного сотрудничества стран-участниц, и он же предоставил Европейскому Союзу полномочия в культурной области. Содействие «процветанию культур государств-членов при уважении их регионального и национального разнообразия и признании их общего культурного наследия» было юридически отражено в 151 статье данного договора, дав мандат ЕС на совершение инициатив, направленных на осуществление данной цели [1].

Сегодня ЕС активно принимает участие в широком спектре культурных мероприятий, включая:

- поощрение развития творчества во всех его ипостасях, в том числе и его финансовая поддержка;
- укрепление общеевропейской идентичности при соблюдении принципов уважения многообразия национальных и культурных особенностей;
- обеспечение более легкого доступа граждан ЕС к культуре, признавая ее как ключевой фактор социальной интеграции;
- укрепление человеческих отношений через границы, помощь в рамках культурного обмена на безвозмездной основе;
- использование потенциала культуры для создания рабочих мест;
- поддержка и продвижение культурного разнообразия государств-членов ЕС;

- распространение европейского наследия в сфере культуры по всему миру.

Данные инициативы подчеркивают приверженность Европейского Союза не только сохранению культурного разнообразия, но и обогащению жизни своих граждан через взаимодействие и сотрудничество в сфере культуры.

История вопроса

Вовлечение Европейского Союза в культурную деятельность началось со следующих ключевых программ:

1. «Калейдоскоп» (1996 г.) – программа, которая была введена с целью поддержки художественного творчества и распространения знаний о множестве культур европейских стран.

2. «Ариан» (1997 г.) – программа, направленная на упрочнение и увеличение связей стран-участниц ЕС литературного творчества и перевода. Также в рамках данной программы осуществлялась не только спонсорская деятельность по поддержке профессиональной подготовки кадров в этих областях, но и деятельность по популяризации достижений европейских народов в истории литературы, литературных достижений.

3. «Рафаэль» (1997 г.) – программа, по которой осуществлялись инициативы по сохранению культурного наследия европейских народов и сотрудничество стран-участниц в этом деле.

Эти первые программные инициативы сыграли важную роль в обеспечении международного сотрудничества, расширении общественного доступа к культурным ценностям и реализации на евроуровне различных культурных проектов. Первая комплексная программа, предложенная Еврокомиссией, получила название «Культура 2000». Она была представлена в мае 1998 г. и представляла собой программу развития культуры на период 2000–2004 гг. Бюджет этой кампании составил 236, 5 млн евро, а сама была продлена без изменений на следующие два года.

Если сравнивать программу «Культура 2000» с предыдущими инициативами в этой области, следует отметить, что в ее рамках оказывалась финансовая поддержка проектам во всех культурных областях, будь то литературное творчество, история культуры, живопись и много другое. Основываясь на заключении независимых экспертов и жюри, Европейская комиссия проводила отбор финансируемых проектов, и в общей сложности в программе приняли участие 30 европейских стран.

Программа «Культура 2000» была создана с амбициозной целью построить единое культурное пространство в Европе, которое будет отмечено как богатым разнообразием каждой нации по отдельности, так и их общим культурно-историческим наследием. Эта программа была направлена не только на продвижение художественных проектов, но и на то, чтобы поощрять культурный обмен и межкультурный диалог, сделать культуру доступной для всех и каждого.

В рамках программы «Культура 2000» культура признается не только как источник самовыражения, но и как мощный инструмент социальной интеграции и экономического

развития. «Культура 2000» поддерживает широчайший диапазон проектов по всей Европе на всех этапах их развития, от концептуального формирования идей до их окончательной реализации. Причем эти проекты могут принимать различные формы, включая фестивали, лекции, туры, выставки, переводы и так далее. Таким образом, вдохнув новую жизнь в культурные начинания европейского общества, программа готовит его быть способным адекватно реагировать на современные вызовы и отвечать требованиям и граждан, и деятелей культуры.

Во всем Европейском Союзе все больше признается, что культура – это не только искусство и наследие, но и движущая сила общеевропейского развития. Страны-участницы Европейского Союза, Еврокомиссия, международные организации, такие, как Совет Европы. ЮНЕСКО, парламентарии и другие согласны с тем, что культура играет важную роль в построении современного информационного общества и решении таких проблем, как трудовая занятость и интеграция общества. Основываясь на принципе subsidiarity (151 статья Маастрихтского договора), культурная политика ЕС не предназначена для замены национальных политик в этой области, а скорее для их усиления. Европейский Союз может вмешаться в случае, когда государства-члены сталкиваются с трудностями в решении определенных задач, и в особенности он значим в делах, связанных с международным сотрудничеством. На современном этапе большинство общеевропейских инициатив учитывают культурный элемент, который, несомненно, ставится Европейским Союзом во внимание при политических решениях [2].

Сама культура не может существовать изолированно, она взаимосвязана с другими сферами политических действий, такими, как наука и образование, охрана окружающей среды, туризм и занятость населения. В связи с этим культурная деятельность ЕС посвящена не только исключительно программам по развитию культуры, но и таким, которые связаны, например, с общерегиональным развитием (Leader+, Urban, INTERREG), системой образования (Непрерывное образование и переподготовка на протяжении всей жизни), профессиональной подготовкой (Леонардо да Винчи), информационными технологиями (eEUROPE), научными исследованиями (7-VII Рамочная научно-исследовательская программа) и многими другими [3]. Такой целостный подход обеспечивает сохранение культуры в качестве важной части общеевропейской политики и развития.

Программа «Культура» (2007–2013) основывается на ключевых аспектах первоначальной программы «Культура 2000», позволившей многим тысячам культурных организаций принимать участие в задумке и воплощении в жизнь европейских проектов. Обновленная программа ставит для себя несколько целей, основная из которых – содействие общению и обмену опытом между деятелями культуры, создателями и инициаторами проектов, культурными организациями и так далее. Также целью программы ставятся: продвижение и популяризация европейской культуры, создание культурных произведений и проектов, поощрение мультикультурализма, обеспечение свободы и возможности беспрепятственно осуществлять свою активность для деятелей культуры и др.

Программа открыта как для стран-участниц Европейского Союза, так и для стран кандидатов, и стран ЕЭС, таких, как Норвегия, Лихтенштейн и Исландия, а также для

государств, не входящих в состав ЕС, но имеющих с ним соглашения о сотрудничестве, включающие положения о культуре. А общий бюджет данной программы составил 400 млн евро (на период с 2007 по 2013 годы) [4].

Параллельно со стартом программы «Культура» (2007-2013) в действие были приведены и другие инициативы, ориентированные на культурный аспект. Среди них программа, которая поощряла активность людей в жизни единой Европы, которая была названа «Граждане для Европы» (2007-2013), а также инициатива, направленная на продвижение поликультурализма на европейском пространстве и укрепления взаимопонимания всех наций через серию целевых проектов. Данная инициатива получила название «Европейский год межкультурного диалога 2008», имела бюджет в 10 млн евро и была посвящена продвижению разнообразия культур Европы и содействию взаимопониманию между различными народами через серию целевых проектов.

Сосредоточение усилий Европейского Союза на современном этапе в сфере аудиовизуальных средств состоит в пересмотре директивы «Телевидение без границ», которая является основой для свободного обращения телевизионных услуг внутри ЕС и способствует развитию европейского рынка телевидения и связанных с ним отраслей, таких, как телевизионная реклама и производство аудиовизуальных программ.

Однако потребовалось изменение законодательной базы в этой сфере, в связи со стремительным развитием новых методов информационного просвещения и новой экономической ситуацией. Основное внимание, конечно, уделяется расширению функциональных областей применения данной с другими европейскими законодательными актами, например, с директивой по электронной торговле. Также рассматриваются реформы, касающиеся регулирования сферы предоставления рекламных услуг [5].

В ноябре 2006 г. была принята программа, направленная на поддержку индустрии аудио и визуальных медиа в Европе с целью компенсировать недостаток европейского контента на фоне распространяющегося влияния американской продукции и способствовать распространению европейских фильмов и программ. Программа имела название «Медиа 2007» (2007–2013), главным образом, ориентируясь на культурное разнообразие и стремление ЕС сохранить национальные системы по субсидированию кино- и аудиовизуального производства в европейских странах. Программа «Медиа 2007» расширяет возможности финансовой поддержки от государства в области кино и аудиовизуального производства, охватывая весь процесс от подготовки специалистов до продвижения европейских фильмов и программ. Также в рамках данной программы ведутся активные действия над созданием цифровых каталогов европейских аудиовизуальных произведений, предназначенных для использования совместно с современными коммуникационными технологиями [6].

Бюджет программы на 2007-2013 года составлял 755 миллионов евро, и инициативы, реализуемые в ее рамках, продолжили предыдущие положения программы "МЕДИА плюс" которая способствовала повышению эффективности производства европейских фильмов и увеличению их оборота. Проекты, направленные на сохранение европейского культурного наследия, в том числе общеевропейский проект по цифровизации

культурных ресурсов, а также проекты по подготовке и обмену квалифицированными научными кадрами в сфере исследования данной темы, финансируются в рамках Рамочной программы научно-технологического развития.

В период с 2002 по 2006 годы проводился масштабный проект, который назывался "Город будущего и культурное наследие". В рамках этой программы также реализуются различные международные научные исследования, включая проекты, посвященные изучению Средиземноморского региона. Все образовательные программы в Европе, будь то профессиональные или общие, в той или иной мере способствуют достижению культурных целей, поставленных европейским обществом.

На повышение качества образования и его соответствие общеевропейским стандартам направлена программа "Сократ". В рамках этой программы подразумевается субсидирование сотрудничества между образовательными учреждениями Европы, особенно в области лингвистической педагогики с целью укрепления культурного взаимопонимания. Здесь следует выделить также "Эрасмус" – один из векторов программы "Сократ", который предлагает студентам университетов возможность (через временные стипендии) продолжить обучение за рубежом, где они также могут получить образование в области культурных дисциплин.

В рамках этой программы проект "Лингва" специально сосредоточен на совершенствовании лингвистического образования. Он поддерживает создание инновационных учебных ресурсов, которые значительно повышают качество обучения [8, с. 15].

В области профессионального обучения программа "Леонардо да Винчи" решает аналогичные задачи, фокусируясь на улучшении профессиональной подготовки, стремясь повысить уровень знаний специалистов, особенно в области культурного и художественного менеджмента, а также поощряя международное сотрудничество. Центральным аспектом этой программы является повышение мобильности и коммуникации на рабочем месте за счет расширения доступа к многоязычным коммуникационным ресурсам.

Европейский социальный фонд частично оказывает финансовую поддержку в этой области. В контексте политики регионального развития были введены различные программы для поощрения различных форм территориального сотрудничества. Программа Interreg, например, нацелена на содействие развитию по совместной работе между различными регионами, странами и государствами, имеющими общую границу. Эта программа финансирует инициативы, и в том числе проекты, направленные на укрепление связей между странами Балтийского побережья.

Комплексная помощь объединениям, работающим над проектами в сельской местности, предлагается в рамках программы "Leader+", уделяя особое внимание рациональному использованию объектов наследия природы и культуры, а также применению новых подходов к реставрации исторических архитектурных сооружений, например, памятников. Несколько культурных инициатив, таких, как преобразование рыболовных судов в корабли-музеи, был осуществлен благодаря финансированию различных структурных европейских фондов, в том числе Европейским фондом ориентации и гарантии сельского хозяйства (FEOGA).

Европейский фонд регионального развития FEDER предоставляет финансовую поддержку для реализации инициатив, связанных с созданием «культурных площадей» и восстановлением исторических архитектурных сооружений, которые затем преобразуются в библиотеки, концертные площадки, музеи и различные общественные центры. Эта организация также профинансировала переоборудование Национального центра комиксов в Ангулеме, Франция, центра Lowry в Великобритании и дублинского района Temple Bar. Программа «eContent», созданная для расширения рынка цифровых продуктов и услуг по цифровизации в Европе, уделяет особое внимание популяризации полиязычного европейского «контента» в глобальных сетях [9].

Эта программа также поддерживает инициативы по тестовой эксплуатации средств управления в культурной сфере при помощи передовых цифровых технологий, разработанных специалистами из Европы.

Заметный прогресс можно видеть в «языковых технологиях», особенно сильно это наблюдается в системах автоматизированного перевода. Для поддержки своих многоязычных операций Европейская комиссия, к примеру, как раз использовала систему перевода SYSTRAN, и, ко всему прочему, не только просубсидировала ее разработку, но и приобрела на нее права, используя ее успешно уже более двадцати лет.

Уважение языкового разнообразия является главной культурной и демократической ценностью, которую, согласно Хартии основных прав, должны соблюдать в ЕС. Договор Союза, представленный на двенадцати языках, обеспечивает всех европейских граждан правом обращаться в любые европейские учреждения на любом из этих языков и получать ответ на том же языке. В Европейском Союзе существует примерно сорок коренных языков, и каждый из них признается культурно-историческим наследием, поэтому уделяется особое внимание изучению, продвижению и защите этих языков, и плюс национальных языков стран-партнёров Европейского Союза.

В «Программе развития языкового разнообразия и содействия изучению языков», которую Еврокомиссия представила в 2003 г., ключевым аспектом обозначено достижение уровня владения у европейских граждан двух иностранных языков, в дополнение к их родному. Поэтому в Европе хорошо поощряется улучшение современных методов лингвистического обучения, и каждый год страны ЕС отмечают более успешные и инновационные предложения по реформации в данной области специальными наградами [10].

В 2001 году, когда Европейский Союз и Совет Европы объединились для проведения масштабной информационной кампании в рамках «Европейского года языков», повсюду наблюдались призывы к поддержке языкового разнообразия в Европе и изучению языков для укрепления культурных связей. Итогом этих мероприятий стало и то, что теперь каждый год 26 сентября отмечается «Европейский день языков». В целях защиты и развития региональных и миноритарных языков, используемых лишь небольшой частью населения стран-членов ЕС, также были сформированы специальные проекты. Спонсируются, например, и такие организации, как «Европейское бюро развития нераспространенных языков», информационная сеть «Меркатор» и множество других программ и проектов, которые осуществляют свою деятельность в рамках решений этой проблемы.

Методы исследования

В процессе написания данной научной статьи авторами были применены методы, характерные для гуманитарных наук.

При анализе ключевых этапов формирования и изменений политики Европейского Союза в культурной сфере авторами был использован историко-хронологический метод. Сравнительный метод позволил определить характерные как внутренние, так и внешние отличительные черты культурных программ. Структурно-функциональный метод использовался авторами при анализе функций и задач, а также изучении роли отдельных институтов Европейского Союза.

Благодаря социологическому методу было определено воздействие культурной политики Евросоюза на различные слои общества, проживающих в регионе и концептуальные подходы, разработанные в ходе этого воздействия.

Деятельностный метод был применен авторами для анализа процесса подготовки, принятия и реализации решений, принимаемых на уровне наднациональных структур в рамках Европейского Союза. Исследование не имело бы целостного представления, если бы в его рамках не был применен критический метод, поскольку осуществление определенных инициатив в рамках культурной политики, это зачастую сложный и противоречивый процесс, который во многом обусловлен ограниченными полномочиями наднациональных институтов в сфере образования.

Авторы данной научной статьи применили вышеизложенные методы в комплексном подходе в ходе изучения вопросов и проблем, связанных с культурной деятельностью ЕС для их всестороннего и глубоко исследования.

Заключение

Подводя итог данному исследованию, авторы пришли к выводу, что постепенно развивающаяся в течение длительного периода культурная политика, проводимая Европейским Союзом, претерпела значительные изменения. В частности, культура все чаще признается европейскими гражданами в качестве фундаментального компонента цивилизационного прогресса, выступая в качестве катализатора общественного роста и движущей силы инноваций.

Авторами также был сделан вывод о том, что по мере усиления экономического и политического взаимодействия возрастала потребность в сотрудничестве в культурном направлении. Это возросшее требование в культурном сотрудничестве стало основой для необходимой разработки общей политики в сфере культуры с целью последующего развития общеевропейской культурной идентичности и всего Европейского Союза. Становление общей культурной политики – долгосрочный процесс, в котором государства-члены ЕС приложили немалые усилия. При проведении данного исследования авторы выявили, что трудности заключались в согласовании основных принципов и ключевых положений в документах Европейского Союза, которые часто вступали в противоречие с национальными интересами стран-участниц. Европейская интеграция основывалась

на принципе «единства в многообразии», и движущими силами в ЕС были сохранение национальной идентичности и уважение к культурным и религиозным различиям. Однако, когда эти масштабные цели были поставлены, не предполагалось, что Союз значительно расширится и его роль как интеграционного объединения существенно возрастет. Это привело к принципу: «Сколько людей, столько и мнений...», что вызвало наличие абсолютно отличающихся взглядов и подходов внутри одной организации. Эти противоположные точки зрения привели к конфликтам и внутри самого Европейского Союза, и на международном пространстве. И хотя ЕС выделяет «общие европейские ценности» в качестве приоритетных культурных целей, он не уточняет, что именно подразумевается под этим выражением.

Отсутствие точного значения данного понятия, в свою очередь, позволяет очень широко и каждому по-своему интерпретировать эти ценности, опять приводя к столкновению позиций. А приоритет прагматического подхода в культурной политике ЕС при взаимодействии с другими странами делает ее зависимой от политических и экономических интересов Европейского Союза.

Список литературы

1. О Европейском культурном сотрудничестве: деятельность Европейского союза и отношения с Советом Европы. Рекомендация № 1299 (1996) // Техэксперт: национальные справочные системы [Электронный ресурс]. URL: <http://docs.cntd.ru/document/902018862> (дата обращения: 24.12.2022).
2. План действий по политике в области культуры в интересах развития // [Электронный ресурс]. URL: http://old.duma.tomsk.ru/files2/8280_plan_deistvii.pdf (дата обращения: 24.11.2022).
3. Commissione europea, Stronger Community action in the Cultural Sector, Bull. EC 15 (1982) Supplemento 6/82 // EU Publications [Ressource électronique]. URL: <http://aei.pitt.edu/5063/> (дата обращения: 11.11.2022).
4. Risoluzione del consiglio del 16 novembre 2007 su un'agenda europea per la cultura, 2007 // European Union Lex [Sito ufficiale]. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:287:0001:0004:IT:PDF> (дата обращения: 17.03.2022).
5. Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Evaluation of the 2008 European Year of Intercultural Dialogue//European Union Lex [Official website]. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52010DC0361> (дата обращения: 30.10.2022).
6. Инициативы и возможности ЕС для сектора культуры [Офиц. сайт]. URL: <https://www.culturepartnership.eu/article/eu-initiatives-and-opportunities-for-cultural-sector> (дата обращения: 19.10.2022).
7. Xanthaki A. Indigenous Rights and United Nations Standards: Self-determination, Culture and Land // Oxford academic [Official site]. URL: <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/9/3/511/618642/Alexandra-Xanthaki-Indigenous-Rights-and-United?redirectedFrom=fulltext> (дата обращения: 30.10.2022).
8. Зонова Т. В. Публичная дипломатия Европейского союза // Публичная дипломатия: Теория и практика. / Под ред. М.М. Лебедевой. – М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2017. 272 с.

9. Mission & Vision // Europa Heritage [Official website]. URL: <http://www.europeanheritagedays.com/EHD-Programme/About/Mission-Vision/> (дата обращения: 18.12.2022)

10. О программе «Креативная Европа» [Официальный сайт]. URL: <https://www.culturepartnership.eu/publishing/creative-europe/about-creativeeurope> (дата обращения: 19.10.2022).

References

1. O evropeiskom kul'turnom sotrudnichestve: deyatel'nost' Evropeiskogo soyuza I otnosheniya s Sovetom Evropy. Rekomendatsiya № 1299 (1996) [On European Cultural cooperation: the activities of the European Union and relations with the Council of Europe. Recommendation No. 1299 (1996)] // Tekhekspert: natsional'nye spravochnye resursy [Techexpert: National reference systems] [Electronic resource]. Available at: <http://docs.cntd.ru/document/902018862> (Accessed: 24.12.2022). [in Russian]

2. Plan deistviya po politike v oblasti kul'tury v intereskh ravitiya [Action plan on cultural policy for development] [Electronic resource]. Available at: http://old.duma.tomsk.ru/files2/8280_plan_deistvii.pdf (Accessed: 24.11.2022). [in Russian]

3. Commissione europea, Stronger Community action in the Cultural Sector, Bull. EC 15 (1982) Supplemento 6/82 // EU Publications [Electronic resource]. Available at: <http://aei.pitt.edu/5063/> (Accessed: 11.11.2022).

4. Risoluzione del consiglio del 16 novembre 2007 su un'agenda europea per la cultura, 2007 // European Union Lex [Electronic resource]. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:287:0001:0004:IT:PDF> (Accessed: 17.03.2022).

5. Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Evaluation of the 2008 European Year of Intercultural Dialogue // European Union Lex [Electronic resource]. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52010DC0361> (Accessed: 30.10.2022).

6. Initsiativy I vozmozhnosti ES dlya sektora kul'tury [EU initiatives and opportunities for the cultural sector] [Electronic resource]. Available at: <https://www.culturepartnership.eu/article/eu-initiatives-and-opportunities-for-cultural-sector> (Accessed: 19.10.2022). [in Russian]

7. Xanthaki A. Indigenous Rights and United Nations Standards: Self-determination, Culture and Land // Oxford academic [Electronic resource]. Available at: <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/9/3/511/618642/Alexandra-Xanthaki-Indigenous-Rights-and-United?redirectedFrom=fulltext> (Accessed: 30.10.2022).

8. Zonova T.V. Publichnaya diplomatiya Evropeiskogo soyuza [Public diplomacy of the European Union] // Publichnaya diplomatiya: Teoriya I praktika [Public diplomacy: Theory and practice] Edited by M.M. Lebedeva. (Publishing house “Aspect Press”, Moscow, 2017, 272 p.). [in Russian]

9. Mission & Vision // Europa Heritage [Electronic resource]. Available at: <http://www.europeanheritagedays.com/EHD-Programme/About/Mission-Vision>, (Accessed: 18.12.2022).

10. O programme “Kreativnaya Evropa” [About the Creative Europe Program] [Electronic resource]. Available at: <https://www.culturepartnership.eu/publishing/creative-europe/about-creativeeurope> (Accessed: 19.10.2022). [in Russian]

Т.М. Махметов, Г.Н. Курамаева

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы, Астана, Қазақстан

Еуропалық Одақтың мәдени қызметі: бағдарламалық тәсіл

Аңдатпа. Еуропалық Одақ, ең алдымен, мәдени ынтымақтастық қағидаттарына емес, экономикалық негізде құрылды. ЕО-да мәдени саясат біртіндеп, ұзақ уақыт бойы дамыды. Еуропалық одақтың қызметіне баса назар аудару тек экономикалық мүдделерден саяси және әлеуметтік-мәдени салаларға ауысқан сайын еуропалық бірегейлікті қалыптастыру қажеттілігі арта бастады. Осыған байланысты Бірыңғай мәдени кеңістікті, демек, жалпы еуропалық мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін мәдени саясатты қалыптастыру қажеттілігі туындады. Мәдениет саяси және экономикалық деңгейде ғана емес, сонымен бірге сана деңгейінде де адамдарды біріктіруге ықпал ететін факторлардың біріне айналуы керек еді: Еуроодаққа мүше әр түрлі мемлекеттердің азаматтары, идея бойынша, өздерін біртұтас тұтастық ретінде, ортақ мәдени құндылықтары бар бір аумақтың өкілдері ретінде қабылдауы керек. Мәдени қызметтің алғашқы жоспарын Еуропалық Комиссия 1977 жылдың басында қабылдады. 1980 жылдардың ортасына қарай, спутниктік хабар тарату кең таралған кезде, «жалпы телевизиялық хабар тарату нарығына» жағдай жасалды және 1989 жылы бірқатар саяси және қоғамдық пікірталастардан кейін. «Шекарасыз теледидар» директивасы қабылданды. Еуропалық Комиссия сонымен қатар мәдени-тарихи мұраны қорғаумен, шығармашылық Стипендиялар берумен, әдеби аударманы қолдаумен, жеке Мәдени іс-шаралармен айналысты. Мұның бәрі еуропалық әлеуметтік қор, Еуропалық аймақтық Даму Қоры және т. б. есебінен қаржыландырылды.

Түйін сөздер: Еуропалық комиссия, мәдени саясат, саяси пікірталас, қоғамдық пікірталас, тарихи мұра, мәдени іс-шаралар жоспары.

T.M. Makhmetov, G.N. Kuramaeva

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Cultural activities of the European Union: a programmatic approach

Abstract. The European Union was created primarily on an economic basis, not on the principles of cultural cooperation. Cultural policy has been developed in the EU gradually, for quite a long time. As the emphasis in the activities of the European Union shifted from purely economic interests to political and socio-cultural spheres, the need for the formation of a European identity began to increase. In this regard, there is a need for the formation of a single cultural space, and hence a cultural policy that contributes to the achievement of pan-European goals. Culture should have become one of the factors contributing to the unification of people not only at the political and economic level, but also at the level of consciousness: citizens of different EU member states should, in theory, perceive themselves as a whole, as representatives of one territory with common cultural values. The first Cultural Activity Plan was adopted by the European Commission in early 1977. By the mid-1980s, when satellite radio broadcasting became widespread, conditions were created for a «common market for television broadcasting», and

after a series of political and public debates, the directive «Television without Borders» was adopted in 1989.

The European Commission was also engaged in the protection of cultural and historical heritage, the provision of creative scholarships, support for literary translation, and individual cultural events. All this was financed by the European Social Fund, the European Regional Development Fund, etc.

Keywords: the European Commission, cultural policy, political debates, public debates, historical heritage, Cultural Activity Plan.

Сведения об авторах:

Махметов Т.М. – главный эксперт Центра стратегического развития, координации и партнерства Академии госуправления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Курамаева Г.Н. – PhD, Академия госуправления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Makhmetov T.M. – Chief expert of the Center for Strategic Development, Coordination and Partnership of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Kuramaeva G.N. – PhD, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРТНИ 11.15.25

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-99-111>

Основные приоритеты государственной политики Республики Казахстан в формировании исторического сознания

М.Р. Муканов^{ib}, М.А. Айдаркожин*^{ib}

Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан

(E-mail: alik8385@mail.ru, aidarkozhin.m@gmail.com)

Аннотация. В статье сделана попытка определить основные приоритеты государственной политики Республики Казахстан в формировании исторического сознания. Для этого проведен анализ реализованных в этом направлении государственных программ.

Необходимость дальнейшей работы по формированию исторического сознания обусловлена тем, что это важная составная часть общественно-го и источник национального самосознания, которая служит для удовлетворения социокультурных и идейно-личностных потребностей, а также осознания значимости знания истории своей страны и сохранения исторического прошлого для будущих поколений.

Процесс формирования исторического сознания должен стать неотъемлемой частью государственной политики Республики Казахстан. В качестве наиболее важного направления видится образование, включающего изучение не только истории, но и государственного языка, поскольку они взаимосвязаны. При этом эффективность формирования исторического сознания зависит от методов обучения, а также требует учета специфики образовательных учреждений, регионов, социальных и национальных групп. Авторами рассмотрены имеющиеся проблемы и сформулированы предложения по их решению. В частности, предлагается внедрение пилотного проекта по использованию в ходе преподавания истории виртуальных экскурсий, которые позволят достичь осознанное отношение к важности знания истории своей страны и сохранения исторического прошлого для будущих поколений, а также ряд мер по повышению качества и результативности обучения истории и казахскому языку.

Ключевые слова: приоритеты, государственная политика, историческое сознание, Республика Казахстан, государственные программы, культурное наследие, духовное возрождение, Великая степь.

Введение

Со времени обретения независимости Казахстана начались неизбежные процессы трансформации общественного самосознания. В сознании нашего народа на ментальном уровне заложено уважение к предкам и признание их величия, поэтому именно познание исторических фактов, принятие истории своего народа, правильная оценка, которая оказала колоссальное влияние не только на казахский народ его становление и развитие этногенез, но и других этнических групп Казахстана, можно лучше понять и осознать все величие прошлого страны.

Именно историческое сознание является важной составной частью общественного и источником национального самосознания, а также служит для возмещения культурных, социальных запросов и представляет собой форму выражения исторического существования, дает нам картину духовной жизни.

Цель – выделить основные приоритеты государственной политики Республики Казахстан в формировании исторического сознания на основе анализа, уже сделанного в рамках государственных программ, а также изучения системы образования РК на всех уровнях и языковой политики.

Для достижения поставленной цели необходимо решение следующих задач:

- обзор современных публикаций по теме исследования;
- анализ реализованных в РК государственных программ, направленных на формирование исторического сознания.

Методы исследования. Основными материалами исследования явились концепция и государственные программы, направленные на формирование исторического сознания казахстанцев, научные труды, статьи в изданиях периодической печати и в средствах массовой информации по выбранной теме исследования, а также экспертные оценки по определенным проблемным вопросам. Основными методами исследования стало использование подхода систематизации и классификации государственных программ и стратегий по модернизации исторического знания в РК, печатных источников по исследуемой теме, а также применение конкретно-поискового метода с целью анализа научной литературы.

Обсуждение

Государственная политика Казахстана стала опираться на историческую доктрину как систему взглядов на роль и значение историко-культурного наследия в обеспечении исторической самоидентификации Казахстана. Уникальные результаты исследований, проведенных в результате реализации государственных программ по формированию исторической и культурной идентичности казахского народа, представлены в программных публикациях и послужили основой для последующих исследований многих ученых, изучающих историю и культуру древнего и средневекового казахского общества.

Так, следует, прежде всего, отметить вклад известного ученого, казахстанского историка-востоковеда, доктора исторических наук, профессора, член-корреспондент

Национальной Академии наук РК – М.Х. Абусеитовой. Ею было опубликовано более двухсот работ по истории Казахстана и стран Центральной Азии (Абусеитова, 2011; Абусеитова, 2020; Абусеитова, 2022; Абусеитова, 2023; Археографические экспедиции в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка), 2019; Тысячелетние источники по истории Казахстана, 2019 и др.) [1-6]. Ее активное участие позволило заложить основу сотрудничества с посольствами Китая, Японии, Ирана, Турции, Индии, Монголии, Франции, Венгрии, России и других стран. В своих работах она отразила историю, политику, экономику, культуру и дипломатические отношения Казахстана со странами Центральной Азии и Востока с древности по современность.

Важность государственных программ в контексте защиты и поддержания исторического и культурного наследия Казахстана была отражена в трудах Н.Н. Кадримбетовой [7]. По мнению исследователя, историческое сознание должно показывать нам, что история Казахстана – это длительный период развития отношений в межэтнической и межкультурной сфере нашего народа с представителями других этнических групп.

Определению места и роли исторического знания в процессах модернизации общественного сознания посвящена совместная монография отечественных исследователей Б.Т. Тулеуовой, Г.М. Смагуловой, Л.К. Шотбаковой, Л.И. Зуевой, В.В. Горового, Ж.М. Кенжегали [8]. В трудах вышеперечисленных ученых был сделан акцент на опыт как зарубежных, так и отечественных ученых, которые не только изучили опыт модернизации, но и определили факторы развития исторического знания как необходимое условие идентичности молодого поколения нашего молодого государства. Авторы отмечают важность на данном этапе роли учителей и преподавателей истории в передаче знаний, направленных на формирования гражданского сознания молодого поколения.

Однако, не умаляя ценности проведенных исследований, следует отметить практически полное отсутствие взаимосвязи языковой политики и процесса формирования исторического сознания. В связи с этим в данной статье автором сделана попытка восполнить этот пробел.

В целом в настоящее время требуется пересмотреть и проанализировать историко-культурный, современный и перспективный потенциал Казахстана в контексте цивилизационных процессов, происходящих на Востоке и среди региональных соседей. Геополитические, геокультурные и геоэкономические тенденции на континенте следует учитывать для определения будущего развития страны.

За период независимости Казахстана были приняты значительные и принципиальные акты, документы, концепции и другие материалы, которые стимулировали развитие исторической науки и в значительной мере определили позицию нашей страны в укреплении исторического осознания. Одним из первых и наиболее важных документов, оказавших влияние на этот процесс, была принятая в 1995 г. Национальным советом по государственной политике при Президенте РК «Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан» [9].

В Концепции были определены задачи, выполнение которых должно было способствовать достижению основной ее цели - определению ключевых направлений.

Среди задач Концепции были выделены: обозначение существующих вызовов исторической науки Казахстана в свете изменения и выбор дальнейшего пути развития.

Но на сегодняшний день данная Концепция устарела и не отражает новшества времени. В Казахстане выросло новое поколение, которое не имеет личного опыта социалистической эпохи и открыто для понимания воздействия процессов глобализации на политическую, социально-экономическую и духовную жизнь общества. В сферу науки вступило поколение ученых, прошедших обучение в университетах независимого Казахстана и зарубежных высших учебных заведениях. В контексте событий, происходящих в мире, происходят изменения в сфере социальной, экономической, политической и духовной составляющей.

За это время инициированные Первым Президентом РК Н. Назарбаевым государственные программы положили начало процессу формирования исторической и культурной идентичности казахского народа на основе изучения его истории и культурного наследия [7]. Так, реализованная с 2004 по 2013 гг. программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие») имела своей целью восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана.

Для достижения поставленной цели были организованы археографические экспедиции в различные страны, включая Россию, Китай, Монголию, Кыргызстан, Турцию, Армению, Венгрию и Швейцарию. Программа способствовала обширному и прогрессивному изучению данных малоизвестных казахских исторических источников, жизненно важных для понимания национальной идентичности и духовного наследия казахского народа. Он представил академическому сообществу множество источников, дающих представление о различных исторических эпохах и культурных обычаях казахского народа.

Полученные новые материалы подтверждают важную роль нашего народа в мировом историческом процессе. В ходе исследований были найдены новые артефакты древнетюркской письменности (в Казахстане (в Таласе Мерке), Кыргызстане, Хакасии, Монголии), а также монеты VII-VIII веков с тюркскими руническими надписями (в Турфане, Бесбалыке, Каракоруме). Были исследованы летописи, находящихся в фондах Института древних рукописей им. М. Маштоц (г. Ереван), таких народов, как армяне и кыпчаки. На основе исследованного материала по древним памятникам была сформирована авторитетная база источников, которая помогла изучить особенности формирования культуры нашего народа.

Востоковедная археографическая экспедиция в Китай велась по двум основным направлениям. Первое заключалось в обнаружении и изучении исторических артефактов, касающихся с шестого по девятые века периода тюрков, которые оказали непосредственное влияние. Следующий этап заключался в обработке материалов из архива, где ученые и специалисты смогли увидеть формирование отношений в торговле, экономике, а также особенности дипломатических и культурных отношений Казахского ханства с приграничными государствами. 22 сентября 2005 г. был подписан Договор о реализации инициативы между Китаем и Казахстаном - «Сборник архивных документов о казахско-китайских взаимоотношениях в Цинский период», важность которого подчёркивается для дальнейшего проведения исследований в этой сфере.

Сотрудники Института востоковедения в ходе научных экспедиций обнаружили в архивах и музеях Европы и Азии визуальные артефакты и исторические памятники прикладного искусства казахов, а также сходные проявления в искусстве, свидетельствующие о культурном взаимодействии. Обнаруженные в рамках экспедиций артефакты были включены в научные исследования, дополнив уже имеющиеся данные и расширив доступ к информации о казахской культуре.

Таким образом, реализация государственной программы «Мәдени мұра» позволила выявить набор новых научных задач, которые послужили базой для восстановления истории и культуры казахского народа, а также формирования казахстанской идентичности.

В 2013 представлена и утверждена программа «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), предоставившая возможность системно обработать оригинальные материалы из архивов других государств, которые имеют непосредственное отношение к нашей стране. Кроме письменных источников, специалистом удалось поработать с обширными материалами на монгольских и ойратских языках. Вышеперечисленные документы подлежат более детальному исследованию, результатом работы будет внедрение в научный оборот новых терминов, что, в свою очередь, будет новым научным открытием. На сегодняшний день будет продолжена работа по поиску материалов по истории и культуре Казахстана в зарубежных фондах в ходе научных командировок в Иран, Индию, Китай, Египет, Турцию, Монголию, Великобританию, Германию, Узбекистан, Россию.

Сравнительный анализ на основе несторианских памятников позволил выявить ключевые вопросы эволюции казахского народа, истории религий, развития тюркского языка и письменности. В рамках соглашения между Институтом востоковедения и Первым историческим архивом Китая были привезены копии архивных документов Цинской империи из 283 томов (72 812 документов), относящихся к истории Казахстана.

Таким образом, в результате выполнения научных командировок в рамках программы «Халық тарих толқынында» был проведен анализ источников на следующих древних языках: тюркском, монгольском индийском (брахми, кхароштли), персидском, арабском, китайском. Выявленные материалы прошли экспертизу, были изучены, систематизированы и разделены на 4 источника: письменные, устные, эпиграфические и артефакты. Также начато создание электронного архива и материалов, связанных с историей Казахстана, находящихся в зарубежных архивах [3].

Логическим продолжением стала принятая в 2017 г. программа «Рухани жаңғыру» («Духовное возрождение»), в рамках которой систематизированы памятники исторического и культурного наследия [7]. Именно в это время после опубликованной в 2018 г. статьи Н. Назарбаева «Семь граней Великой степи» взят курс на модернизацию исторического сознания [10].

В этом направлении большое значение имеет программа «Архив-2025», осуществляемая в целях сбора и систематизации в течение семи лет огромного архивного массива и осуществлении на его основе фундаментальных исторических исследований. В работе с архивами есть особенность и процедура, которая включает в себя отбор палеоматериалов

по древнейшей истории и культуре Великой степи; исследование письменных источников и архивных документов, изучение деловых писем правителей Великой степи с граничащими с ними странами; исследование уникальных географических и геополитических карт с древности по начало XX в.; выявление артефактов, изучение коллекций по нумизматике и сфрагистике; составление каталогов с иллюстрациями по вышеназванным направлениям; определение научной ценности архивных материалов и их значения в изучении истории и культуры Великой степи [5].

В результате организованных в рамках программы археографических экспедиций в зарубежные архивы и фонды отечественными учеными и специалистами проведена колоссальная работа по обработке архивных материалов и исторических оригинальных документов по нашей истории и культуре на восточных, европейских и др. языках. Вышеперечисленные материалы позволили дать характеристику этнической принадлежности, определить среду обитания и многое другое. [2, 4, 6, 11].

Обширный и разнообразный материал, полученный в результате экспедиций, требует тщательного и длительного анализа, особенно учитывая постоянное поступление новых данных. Уникальные, собранные за последние годы материалы предоставляют возможность пересмотреть национальную историю с новой перспективы, используя мировые методы исследования, включая междисциплинарные подходы, и интерпретировать ее с учетом подлинной независимости и суверенности государства.

В ходе переговоров и сотрудничества в 2022 году на родину из архивов соседних государств вернулось около семи тысяч документов, касающихся нашей истории. Значимость и важность содержания этих документов не описать, в них отражены исторические и культурные составляющие нашей истории. Среди стран, откуда были привезены документы, это Венгрия, Федеративная Республика Германия, Итальянская Республика и т.д. Только за 2022 год отечественные ученые посетили четырнадцать стран, привезли фотографии в количестве четырестот сорока пяти и двести шесть книг и редчайших рукописей. Если обратить внимание, то они охватывают период между 1918 и 1990 годами [12]. Привезенные материалы были отданы в государственные архивы, в данное время курирующее министерство формирует единую базу, на данном этапе ведется работа по оцифровке и обработке уникального материала, создаются каталоги, выполняется хронография, издаются биографические справочники, где отражены полные данные исторических личностей. В перспективе будет продолжена работа отечественными учеными и археологами, до 2025 года запланировано немалое количество экспедиций в дальнее зарубежье.

В настоящее время в республике реализуется ряд национальных проектов, утвержденных в 2021 г. Президентом РК К.-Ж.К. Токаевым, среди которых был принят проект «Ұлттық рухани жаңғыру» («Национальное духовное возрождение»), нацеленный на сохранение национально-культурной идентичности казахстанцев, формирование духовно-нравственных ценностей у молодого поколения. Однако уже в 2023 г. он был завершен по причине неэффективности. При этом, как отметил Д. Кыдырали, если проект направлен на обеспечение правильного развития молодого поколения или усиление любви и уважение к родине, тем самым он кооперируется с другими проектами

[13]. В частности, в этом же году в правительстве приняли Дорожную карту по переходу программы «Рухани жаңғыру» на период национальной модернизации на 2022-2024 гг. Завершение модернизации сознания казахстанцев планируется в 2025 г. Однако неясно, как реализовать задуманное, учитывая объективную нехватку квалифицированных специалистов и отсутствие объединяющей идеологии [14]. А самое главное – непонятно, что же именно считать конечным результатом, в каких показателях измеряется модернизированное историческое сознание. По нашему мнению, процесс формирования исторического сознания не может как таковой закончиться, скорее он должен стать неотъемлемой частью государственной политики РК.

Также необходимо отметить, что частые реформы, проводимые в сфере школьного образования, негативно сказываются на укреплении государственного языка, так, учителями казахского языка отмечается, что «...новая программа лишила возможности детей к владению языком, новая программа сложная, предыдущая программа больше выявляла способности и мотивации детей к языку. В школьной программе ученики системно изучали грамматику, в учебнике были и теория, и практика, закрепляющие упражнения, лексические темы, ученики могли свободно отвечать на любые вопросы». В настоящее время наблюдается отсутствие системности в изучении казахского языка, каждый редактор предлагает свое [15].

Результаты

Исходя из оценки исторического сознания, в качестве его основных составляющих можно назвать: знания, представления, взгляды, традиции, обряды, обычаи, идеи, концепции, которые помогают людям, социальным группам и народам формировать представление о своем происхождении и происхождении исторических фактов отечественной истории, а также о связях своей истории с историей других общностей и человечества в целом. Главными методами формирования исторического сознания являются система образования на всех уровнях (дошкольном, школьном, высшем образовании), медийное воздействие и учебные заведения культуры. При этом важно учитывать разнообразие исторического образования с учетом специфики образовательных учреждений, регионов, социальных и национальных групп.

В настоящее время в дошкольном образовании практически отсутствуют компоненты формирования исторического сознания и существуют недостаточно разработанные методики, программы и материалы для исторического воспитания дошкольников. Также историческому воспитанию в семье уделяется недостаточное внимание, не используется информационное наследие сказок, легенд и народных преданий. Однако в восточной культуре, включая казахскую, воспитание малышей в кругу семьи и родственников дошкольного возраста во все века опиралось на уважение к старшему поколению и старейшин рода, своему роду и родословной. Важно развивать у детей гордость за своих предков, историю своего народа и страны.

Общеизвестно, что основной багаж исторических знаний большинство людей получают в школьные годы. Этим обусловлена важная роль при решении задачи по

формированию исторического сознания уровня начального общего образования. Именно в младшем школьном возрасте формируются основы мировоззренческих позиций личности по отношению к событиям прошлого и ценностному отношению к историческому наследию своей страны.

Также в отношении школьного образования необходимо отметить необходимость научить рассматривать прошлое с гуманистических позиций, не поддаваясь национальному самолюбию, акцентируя внимание не на военных конфликтах, а на экономическом взаимодействии, торговле, культурном взаимодействии и мирном сосуществовании. Основной акцент должен быть сделан на творческих аспектах истории, поскольку ценность заключается не в количестве войн, а в ценности мирного творчества, мудрости предков, которые совместными усилиями передали своим потомкам произведения цивилизации.

И, поскольку осознание нашей исторической принадлежности подразумевает оценку нашего прожитого в конкретном историческом промежутке времени, со всеми сопутствующими социальными, демографическими, этносоциальными условиями, для этого используется метод истории и генетики, подразумевающий обозначение причинно-следственных связей. Очень важно изучать не исторические факты сами по себе, а именно во взаимосвязи друг с другом.

При этом рассматриваемый процесс существенно усложняет многонациональность нашей страны как одно из последствий событий, также связанных с историей нашей страны. Именно поэтому еще одним важным направлением государственной политики по формированию исторического сознания является языковой вопрос. В общем смысле языковая политика представляет собой отражение основных политических принципов государства на области, где используются языковые средства наиболее интенсивно. Сюда входят средства массовой информации, сфера образования и науки, а также истории и культуры. В условиях многонационального государства языковая политика, прежде всего, нацелена на предотвращение межэтнических конфликтов на уровне регионов или страны и соответствующую социальную стратегию.

Заключение

На основе анализа уже сделанного, прежде всего, в рамках государственных программ по формированию исторического сознания в РК, а также системы образования РК на всех уровнях и языковой политики, можно выделить ряд основных приоритетных направлений на дальнейшую перспективу:

1. Популяризация истории: поощрение изучения истории Казахстана, распространение знаний о значимых исторических событиях, личностях и культурных достижениях страны через различные образовательные программы, мероприятия, медиа и другие каналы коммуникации.

2. Сохранение исторического наследия: защита и сохранение памятников истории, культуры, языка народов Казахстана, а также поддержка и развитие музеев, архивов, библиотек, исследовательских центров, специализирующихся на исторических темах.

3. Движение «от близкого к далекому»: обучение истории должно начинаться с родного края. Формирование собственной позиции по отношению к событиям прошлого способствует появлению чувства личной сопричастности с прошлым страны. Необходимо осознанное отношение к значимости знания истории своей страны и сохранения исторического прошлого для будущих поколений. Для этого предлагается использование такого средства, как виртуальные экскурсии, что потребует активного творческого сотрудничества мировых музеев и архивов через образование, обучение и привитие детям уважения к старшим и через любовь к родине, использование возможностей современных цифровых технологий, а, следовательно, и повышения цифровой компетентности учителей истории.

4. Развитие научных исследований: поддержка и стимулирование исследований в области истории страны, способствующих расширению знаний о прошлом и формированию объективного взгляда на исторические события.

Выделенные приоритетные направления государственной политики по формированию исторического сознания будут способствовать глубокому пониманию и уважению в обществе истории своей страны, что, в свою очередь, способствует укреплению единства нации, поддержанию мира и стабильности.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы независимости».

Список литературы

1. Абусейтова М.Х. Новые архивные материалы и артефакты по истории и культуре Казахстана // Қазақстан мұрағаттары. – 2011. – № 4 (20). – С. 16-21.
2. Абусейтова М.Х. Казахское ханство. – Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. 344 с.
3. Абусейтова М.Х. Вклад государственных программ Республики Казахстан «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), «Рухани жаңғыру» «Архив-2025» в изучение истории и культуры казахской государственности // Отан тарихы - Отечественная история. – 2022. – № 2 (98). – С. 1-5.
4. Абусейтова М.Х. Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время) // Абусейтова М.Х., Жугенбаева Г.С., Султанғалиева Г.С., Ошан Ж., Жумагулов К.Т., т.б. – Алматы: Шығыс пен Батыс, 2023. – 244 с.
5. Археографические экспедиции в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка) // SHYGYS. – 2019. – № 1. – С. 24-170.
6. Тысячелетние источники по истории Казахстана // Под ред. М.Х. Абусейтовой. – Алматы: Шығыспен Батыс, 2019. – 368 с.
7. Кадримбетова Н.Н. Система стратегического планирования по сохранению историко-культурного наследия Казахстана. Социальные и гуманитарные науки в XXI веке // Итоги, вызовы, перспективы 2021: сб. научных трудов II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной Году науки и технологий. Ч. 2. – СПб: 2021. – С. 38-46.

8. Тулеуова Б.Т. Историческое знание как основа модернизации общественного сознания: опыт, практика, новые подходы. – Караганда: «Pegaso», 2020. – 308 с.
9. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. – Алматы: 1995. – 292 с.
10. Казахстан-2018: модернизация исторического сознания // ИАЦ. [Электрон. ресурс.]. 2018. – URL: <https://ia-centr.ru/experts/sergey-masaulov/kazakhstan-2018-modernizatsiya-istoricheskogo-soznaniya/> (дата обращения: 04.04.2024).
11. Кушкумбаев А.К. Орды в политической истории Джучиева улуса (источники и историография). – Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. – 160 с.
12. Архивы показали результаты программы // Qazaqstan tarihy. [Электрон. ресурс.]. 2023. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/338988> (дата обращения: 04.04.2024).
13. Радионов В. Неудавшаяся модернизация, или Почему «рухнул» «Ұлттық рухани жаңғыру» // Республика. [Электрон. ресурс.]. 2023. – URL: <https://respublika.kz.media/archives/94123> (дата обращения: 04.04.2024).
14. Ибадуллаева А. «Рухани жаңғыру»: удалось ли модернизировать сознание казахстанцев? // Liter. [Электрон. ресурс.]. 2023. – URL: <https://liter.kz/rukhani-zhang-yru-udalos-li-modernizirovat-soznanie-kazakhstansev-1675336884/> (дата обращения: 04.04.2024).
15. Талапулы А. Нелинейность учебников негативно сказывается на уровне владения казахским языком – эксперт // Караван. [Электрон. ресурс.]. – URL: <https://www.caravan.kz/news/nelinejnost-uchebnikovnegativno-skazyvaetsya-na-urovne-vladieniya-kazakhskim-yazykom-ehkspert-852616/> (дата обращения: 19.03.2024).

References

1. Abuseitova M.H. Novye arhivnye materialy i artefakty po istoriii kul'ture Kazakhstana [New archival materials and artifacts on the history and culture of Kazakhstan], Qazaqstan muragattary [Kazakhstan applicant], 4(20), 16-21, (2011). [in Russian]
2. Abuseitova M.H. Kazahskoe hanstvo: monografija. – Izd. 2-e, pererab. i dopoln [Kazakh Khanate: monograph. – 2nd edition, revised and supplemented]. (East and West, Almaty, 2020, 344 p.). [in Russian]
3. Abuseitova M.H. Vklad gosudarstvennyh program Respubliki Kazakhstan «Madeni mura», «Khalyk tarih tolkynynda», «Ruhani zhangyru», «Arhiv-2025» v izuchenie istoriii kul'tury kazahskoj gosudarstvennosti [Contribution of the state programs of the Republic of Kazakhstan «Madenimura», «Halyk Tarikh tokyynda» («People in the flow of history»), «Rukhani zhangyru» «Archive-2025» to the study of history and culture of Kazakh statehood], Otan Tarihi – Otechestvennaya Istoriya [Otan Tarihi - National History], 2 (98), 1-5, (2022). [in Russian]
4. Abuseitova M.H. Katalog kart po istoriii kul'ture Veliktoi stepi (drevnost', srednevekov'e, novoevremja) [Map catalog on the history and culture of the Great Steppe (antiquity, medieval, new times)], Abuseitova M.Kh., Zhugenbaeva G.S., Sultangalieva G.S., Oshan Zh., Zhumagulov K.T., and others. (Shygys pen Batys, Almaty, 2023, 244 p.). [in Russian]
5. Arheograficheskiej ekspedicii v zarubezhnyh arhivah i fondah po istoriii kul'ture Velikoj stepi (vyjavlenie, analiz, ocifrovka) [Archaeographic expeditions in foreign archives and funds on the history and culture of the Great Steppe (identification, analysis, digitization)], SHYGYS [WEST], 1, 24-170, (2019). [in Russian]

6. Tysjacheletnie istochniki po istorii Kazakhstana [Millennia-old sources on the history of Kazakhstan], Edited by M.Kh. Abuseitovoi [Edited by M.Kh. Abuseitova] (Shygys pen Batys, Almaty, 2019, 368 p.). [in Russian].

7. Kadrimbetova N.N. Sistema strategicheskogo planirovaniya po sohraneniju istoriko-kul'turnogo nasledija Kazakhstana. Social'nyei gumanitarnye nauki v XXI veke [The system of strategic planning for the preservation of historical and cultural heritage of Kazakhstan. Social and Human Sciences in the XXI century], Itogi, vyzovy, perspektivy 2021: sb. nauchnykh trudov II Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem, posviashchennoi Godu nauki i tekhnologii [Results, challenges, prospects 2021: collection of scientific papers of the II All-Russian scientific and practical conference with international participation dedicated to the Year of Science and Technology], SPb, 38-46, (2021) [in Russian]

8. Tuleuova B.T. Istoricheskoe znanie kak osnova modernizacii obshhestvennogo soznaniya: opyt, praktika, novyepodhody [Historical knowledge as a basis for modernization of public consciousness: experience, practice, new approaches], («Pegaso», Karaganda, 2020, 308 p.). [in Russian]

9. Konceptsiya stanovleniya istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazakhstan [The concept of formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan]. (Almaty, 1995, 292 p.). [in Russian]

10. Kazakhstan-2018: modernizaciya istoricheskogo soznaniya, IAC [Kazakhstan-2018: modernization of historical consciousness, IAC]. [Electronic resource] Available at: <https://ia-centr.ru/experts/sergey-masaulov/kazakhstan-2018-modernizatsiya-istoricheskogo-soznaniya/> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian].

11. Kushkumbaev A.K. Ordy v politicheskoi istorii Dzhuchieva ulusa (istochnikii istoriografiya) [Hordes in the political history of Juchiye ulus (sources and historiography)] (Shygys pen Batys, Almaty, 2020, 160 p.). [in Russian]

12. Arhivy pokazali rezul'taty programmy, Qazaqstan tarihy [The archives showed the results of the program, History of kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/338988> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

13. Radionov V. Neudavshajasja modernizaciya, ili Pochemu «ruhnul» «Ulttyq ruhani zhangyru», Respublika [Failed modernization, or Why «collapsed» «Ulttyq ruhani zhangyru», Republic]. Available at: <https://respublika.kz.media/archives/94123> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

14. Ibadullaeva A. «Ruhani zhangyru»: udalos' li modernizirovat' soznanie Kazakhstancsev? Liter [«Rukhani zhangyru»: has it succeeded in modernizing the consciousness of Kazakhstanis? Liter]. [Electronic resource]. Available at: <https://liter.kz/rukhani-zhang-yru-udalos-li-modernizirovat-soznanie-kazakhstantsev-1675336884/> (Accessed 04.04.2024). [in Russian]

15. Talapuly A. Nelinejnost' uchebnikov negativno skazyvaetsya na urovne vladeniya kazahskim yazykom – ekspert, Karavan [The nonlinearity of textbooks negatively affects the level of proficiency in the Kazakh language – expert, Caravan]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.caravan.kz/news/nelinejnost-uchebnikovnegativno-skazyvaetsya-na-urovne-vladeniya-kazahskim-yazykom-ehkspert-852616/> (Accessed 04.04.2024). [in Russian]

М.Р. Муканов, М.А. Айдаркожин

ҚР ИМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан

Тарихи сананы қалыптастырудағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтары

Андатпа. Мақалада тарихи сананы қалыптастырудағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтарын айқындауға әрекет жасалды. Ол үшін осы бағытта іске асырылған мемлекеттік бағдарламаларға талдау жүргізілді.

Тарихи сананы қалыптастыру бойынша одан әрі жұмыс істеу қажеттілігі оның әлеуметтік-мәдени және идеялық-тұлғалық қажеттіліктерді қанағаттандыруға, сондай-ақ өз елінің тарихын білудің маңыздылығын түсінуге және болашақ ұрпақ үшін тарихи өткенді сақтауға қызмет ететін әлеуметтік және ұлттық сананың маңызды құрамдас бөлігі екендігіне байланысты.

Тарихи сананы қалыптастыру процесі Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының ажырамас бөлігі болуға тиіс. Ең маңызды бағыт ретінде тек тарихты ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік тілді де зерттейтін білім бар, өйткені олар өзара байланысты. Бұл ретте тарихи сананы қалыптастырудың тиімділігі оқыту әдістеріне байланысты, сондай-ақ білім беру мекемелерінің, өңірлердің, әлеуметтік және ұлттық топтардың ерекшеліктерін ескеруді талап етеді. Авторлар бар мәселелерді қарастырып, оларды шешу бойынша ұсыныстар тұжырымдады. Атап айтқанда, оқыту барысында виртуалды экскурсиялар тарихын пайдалану бойынша пилоттық жобаны енгізу ұсынылады, бұл өз елінің тарихын білудің маңыздылығына және болашақ ұрпақ үшін тарихи өткенді сақтаудың маңыздылығына саналы көзқарасқа, сондай-ақ тарих пен қазақ тілін оқытудың сапасы мен нәтижелілігін арттыру бойынша бірқатар шараларға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мемлекеттік саясаттың басымдықтары, тарихи сана, Қазақстан Республикасы, Мемлекеттік бағдарламалар, тарих, қазақ тілі, мәдениетаралық диалог, мәдени мұра, рухани жаңғыру, Ұлы дала.

M.R. Mukanov, M.A. Aidarkozhin

*Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh.Kabylbaev,
Kostanay, Kazakhstan*

Main priorities of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the formation of historical consciousness

Abstract. The article attempts to determine the main priorities of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the formation of historical consciousness. For this purpose, the analysis of the state programs implemented in this direction is carried out.

The need for further work on the formation of historical consciousness is due to the fact that it is an important component of public and source of national self-consciousness, which serves to meet socio-cultural and ideological and personal needs, as well as realising the importance of knowing the history of their country and preserving the historical past for future generations.

The process of formation of historical consciousness should become an integral part of the state policy of the Republic of Kazakhstan. The most important direction is education, including the study of not only history, but also the state language, as they are interrelated. At the same time, the effectiveness of formation of historical consciousness depends on teaching methods, and also requires taking into account the specifics of educational institutions, regions, social and national groups. The author considers the existing problems and formulates proposals for their solution. In particular, it is proposed to introduce a pilot project on the use of virtual excursions in the teaching of history, which will help to achieve a conscious attitude to the importance of knowing the history of their country and preserving the historical past for future generations, as well as a number of measures to improve the quality and effectiveness of teaching history and the Kazakh language.

Keywords: state policy priorities, historical consciousness, Republic of Kazakhstan, state programmes, history, Kazakh language, intercultural dialogue, cultural heritage, spiritual revival, Great Steppe.

Сведения об авторах:

Айдаркожин М.А. – ассистент кафедры уголовно-исполнительного право, Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Муканов М.Р. – PhD, начальник кафедры уголовно-исполнительного права, Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Aidarkozhin M.A. – Assistant of the Department of Penal Enforcement Law, Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh.Kabylbaev, Kostanay, Kazakhstan.

Mukanov M.R. – PhD, Head of the Department of Penal Enforcement Law, Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh.Kabylbaev, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.01.21

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-112-123>

Сотрудничество стран ЦА в области обеспечения региональной безопасности

А.Н. Муратхан*¹, А.С. Абилдаев²

¹Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

²Представитель Уполномоченного по правам человека в Атырауской области, Атырау, Казахстан

(E-mail: aidanamuratkhan@mail.ru, a.almaz1976@gmail.com)

Аннотация. Регион Центральной Азии, отмеченный своим историческим значением и стратегической важностью, в последние годы претерпел значительные изменения в области регионального сотрудничества по вопросам безопасности. В данной статье исследуется многогранный ландшафт сотрудничества в области безопасности между пятью центральноазиатскими государствами: Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Помимо этого, рассматриваются фундаментальные концепции систем безопасности и роль региональных организаций в их обеспечении, а также вызовы и перспективы безопасности в регионе. Понимание этих вызовов и изучение перспектив крайне важно для определения пути к укреплению стабильности, сотрудничества и процветания в регионе.

В статье представлен целостный взгляд на динамику безопасности региона, начиная с исторического контекста, подчеркивающего роль Центральной Азии как перекрестка культур и интересов. Это обуславливает важность регионального сотрудничества в области безопасности перед лицом общих вызовов и геополитических сложностей.

Проводится углубленный анализ различных аспектов, включая организации по обеспечению безопасности, дипломатические усилия, вызовы региональной безопасности и перспективы региона. В статье исследуются сложности и вызовы, с которыми сталкиваются страны Центральной Азии, ориентируясь в динамично-развивающемся геополитическом ландшафте. В заключении данной статьи подчеркивается ключевая важность сотрудничества между странами Центральной Азии и их взаимодействия с региональными организациями в поддержании стабильности и мира.

Ключевые слова: Центральная Азия, региональная безопасность, сотрудничество в области безопасности, Организация договора о коллективной безопасности (ОДКБ), Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), Центральноазиатское сотрудничество, терроризм, экстремизм, пограничная безопасность, вызовы, двусторонние соглашения.

Поступила: 05.12.2023; Принята: 16.09.2024; Доступна онлайн: 25.09.2024

Введение

Региональная безопасность определяется политикой государств, направленной на защиту и поддержание мира, стабильности и порядка, в пределах определенной географической области или геополитического региона. Эта политика включает в себя множество элементов, к которым, в первую очередь, относятся: предотвращение конфликтов, борьба с преступностью, защита окружающей среды и продвижение прав человека. В целом под региональной безопасностью понимается такое состояние защищенности региональной социально-экономической системы, когда воздействие внешних и внутренних факторов не приводит к ухудшению или невозможности функционирования и развития системы [1, с. 104].

Региональная безопасность в значительной степени зависит от эффективности систем безопасности, действующих в данном регионе. Система безопасности – это набор действий, которые помогают защитить людей, общество и другие важные вещи от опасностей и уменьшить риск возникновения неприятностей [2, с. 11].

Региональная безопасность в Центральной Азии определяется мерами, принимаемыми странами этого региона для ее обеспечения. Центральная Азия - регион огромной геостратегической важности, граничащий с Россией, Китаем, Ближним Востоком и Южной Азией. Центральноазиатские страны: Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан – имеют общую историю и культуру, и, соответственно, общие угрозы безопасности. Сотрудничество между странами Центральной Азии по обеспечению региональной безопасности приобретает все большее значение с каждым годом, главным образом фокусируясь на проблемах терроризма, незаконного оборота наркотиков, транснациональной организованной преступности и безопасности границ.

Постановка проблемы

Проблемы безопасности, с которыми в настоящее время сталкиваются государства Центральной Азии, носят преимущественно транснациональный характер и затрагивают как минимум одну негосударственную конфликтующую сторону. Опасность межгосударственного конфликта, напротив, значительно уменьшилась за последние два десятилетия. Например, несмотря на то, что массовый насильственный конфликт на юге Кыргызстана между этническими кыргызами и узбекским меньшинством в 2010 году привел к многочисленным жертвам узбеков, Узбекистан не стал вмешиваться в дела своего соседа [3, с. 209].

В последние годы страны Центральной Азии добились значительных успехов в укреплении своего сотрудничества по вопросам безопасности, в том числе в рамках Организации Договора коллективной безопасности (ОДКБ) и Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Эти организации стремятся содействовать сотрудничеству между странами-членами в борьбе с терроризмом и безопасностью границ. Также государства Центральной Азии участвуют в двустороннем и многостороннем сотрудничестве по вопросам безопасности, включая совместные военные учения и обмен информацией.

Казахстан и Узбекистан подписали ряд соглашений по усилению безопасности границ и борьбе с незаконным оборотом наркотиков. Кыргызстан и Таджикистан работали вместе над разрешением давних пограничных споров и укреплением сотрудничества по вопросам безопасности. Кроме того, страны Центральной Азии также предприняли шаги по укреплению национальных систем безопасности, в том числе путем модернизации своих военных возможностей, усиления потенциала правоохранительных органов и инвестирования в защиту важных объектов инфраструктуры.

Несмотря на эти усилия проблемы в регионе остаются. Страны Центральной Азии продолжают сталкиваться с целым рядом угроз безопасности, в том числе терроризмом и экстремизмом. Для эффективного решения таких проблем и поддержания региональной безопасности важно, чтобы страны Центральной Азии работали вместе.

Целью данной научной статьи является изучение текущего состояния сотрудничества между странами Центральной Азии по вопросам региональной безопасности. Также будет рассмотрена роль региональных организаций и партнерств в продвижении региональной безопасности.

Историография

Вопросы обеспечения региональной безопасности в Центральной Азии рассматривались некоторыми западными учеными, такими, как Себастьян Майер, Давиде Авениа, Сванте Э. Корнелл и С. Фредерик Старр.

Статья Себастьяна Майера «Cooperation from Outside: Security Regionalism in Central Asia and Its Limits» (Сотрудничество извне: регионализм безопасности в Центральной Азии и его пределы) была опубликована в журнале *Central Asian Affairs* в 2021 году. В статье рассматривается институционализированное сотрудничество в области безопасности между пятью государствами Центральной Азии – Казахстаном, Узбекистаном, Кыргызстаном, Таджикистаном и Туркменистаном. По мнению автора, отсутствие межгосударственного насилия, крупномасштабного недоверия и сепаратизма отличает Центральную Азию от более ненадежных регионов, таких, как Южный Кавказ или Ближний Восток. Также в статье выделены четыре ключевые причины, почему страны Центральной Азии сталкиваются с определенным функциональным давлением, которое вынуждает их сделать выбор в пользу институционализированного сотрудничества в сфере безопасности [3, с. 211].

Работа Давиде Авениа «The role of Russia and the European Union in Central Asia» (Роль России и Европейского Союза в Центральной Азии) также затронула вопросы региональной безопасности. Рассматривая проблемы региональной безопасности, автор разделил их на следующие угрозы [4, с. 32–37]:

- региональная граница, этнические и водные споры;
- экстремизм и терроризм;
- распространение наркотиков;

Отдельно был выделен вопрос Афганистана. Две последние угрозы – экстремизм и терроризм и наркотрафик напрямую связаны с Афганистаном и его нестабильностью. В

связи с приходом Талибана к власти и уходом США и НАТО вопрос безопасности только ухудшился и теперь странам Центральной Азии приходится справляться с угрозами терроризма и наркоторговлей самостоятельно.

«Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring?» (Модернизация и региональное сотрудничество в Центральной Азии: новая весна?) была опубликована под руководством Сванте Э. Корнелла и С. Фредерик Старра. В данной книге рассматривались процессы регионализма и реформы, проводившиеся в странах Центральной Азии [5].

Российские ученые Михайленко В.И. и Сухроб Р. в 2019 году опубликовали статью «Роль Европейского Союза в конструировании Центрально-Азиатского региона». Как указывают авторы, после распада СССР в странах Центральной Азии наблюдались противоречивые тенденции, но продолжался процесс конструирования государственной идентичности. В регионе присутствуют крупные мировые игроки – Китай, США, Турция, Индия и, конечно, Европейский Союз. Во внешней политике ЕС регион Центральной Азии стал играть важную роль с 1990-х годов [6, с. 106].

Ученые Центральной Азии также затронули тему региональной безопасности в своих работах. Мирзоев Н. М. и Мирзоева Ф. Б. в статье «Сотрудничество Центральноазиатских стран по вопросам обеспечения региональной безопасности» также выделили вышеназванные угрозы, такие, как наркоторговля, терроризм и их прямую связь с Афганистаном. Помимо этого, авторы указали еще одну причину развития конфликтов в регионе – различные диаспоры в приграничных зонах [7, с. 233].

Отечественный ученый Даурен Абен в 2019 году опубликовал статью «Regional Security in Central Asia: Addressing Existing and Potential Threats and Challenges» (Региональная безопасность в Центральной Азии: устранение существующих и потенциальных угроз и вызовов) в Eurasian Research Journal. Кроме существующих угроз в безопасности региона, автор также рассматривал сотрудничество стран ЦА с Россией и Китаем [8, С. 55–56]. Султанов Б. исследовал интересы и перспективы Казахстана в региональном сотрудничестве в своей статье «Казахстан и перспективы регионального сотрудничества в Центральной Азии» [9, с. 66].

Методы исследования

Для проведения исследования по теме «Сотрудничество стран ЦА в области обеспечения региональной безопасности» были использованы различные методы исследования для сбора и всестороннего анализа информации. Анализ использовался для изучения официальных документов и соглашений, касающихся региональной безопасности в Центральной Азии. Исторические исследования помогли выявить повторяющиеся модели и долгосрочные тенденции по вопросам безопасности в регионе. Также использовались сравнительный и дипломатический анализ. Используя комбинацию этих методов исследования, был создан всеобъемлющий и всесторонний анализ динамики сотрудничества и безопасности в Центральной Азии.

Обсуждение

Система безопасности и историческое значение Центральной Азии

Система безопасности относится к всеобъемлющей структуре, разработанной для защиты стабильности, мира и суверенитета определенного региона или группы стран. Эта система включает в себя ряд мер, в том числе дипломатические переговоры, военные союзы, экономическое сотрудничество и обмен разведданными. Центральным элементом концепции системы безопасности является идея коллективной безопасности, при которой государства-члены сотрудничают для сдерживания потенциальных угроз и эффективного реагирования на кризисы.

Центральная Азия – это регион, который исторически сталкивался с целым рядом вызовов безопасности, включая политическую нестабильность, этническую и религиозную напряженность, транснациональную преступность, терроризм и внешнее вмешательство. После распада СССР страны Центральной Азии столкнулись с рядом различных проблем касательно и экономики, и безопасности, и внутренней стабильности. Для того, чтобы решить данные проблемы, странам ЦА было важно объединиться и сотрудничать с друг с другом. Распространение транснациональных угроз безопасности, таких, как терроризм и экстремизм, наркоторговля, организованная преступность, потребовали от стран Центральной Азии объединиться, чтобы обеспечить свою безопасность. На это было несколько причин, и они выглядят следующим образом:

1. Транснациональные проблемы (например, незаконный оборот наркотиков или незаконная миграция) по определению являются трансграничными явлениями, которые могут легко перемещаться с места на место. Они требуют совместных действий, поскольку затрагивают соседние государства.

2. Вызовы транснациональной безопасности сложны и/или возникают быстро. Чтобы предотвратить или смягчить такие проблемы, требуются существенный обмен соответствующей информацией, национальные корректировки и своевременная институционализируемая координация национальной политики.

3. Часто широкомасштабные транснациональные вызовы (например, терроризм) требуют огромных ресурсов, которые можно мобилизовать только тогда, когда существующие ресурсы в какой-то степени объединены.

4. В отличие от односторонних действий, многостороннее сотрудничество, воплощенное в некоторые институты, обеспечивает легитимность [3, с. 211].

На встрече на высшем уровне в 1993 году тогдашние президенты Казахстана и Узбекистана заменили термин «Казахстан и Средняя Азия» на «Центральную Азию», обозначив данный регион на международной арене. Также они договаривались создать общий рынок. В результате, в 1994 году Казахстан, Узбекистан и Кыргызстан подписали Договор о создании Единого экономического пространства, который позже привел к созданию Центральноазиатского Экономического Сотрудничества. Целью Центральноазиатского Экономического Сотрудничества являлось укрепление политической и экономической стабильности в регионе.

Сотрудничество через соглашения и организации

Странами Центральной Азии была признана важность официальных соглашений и региональных организаций в укреплении безопасности государств. Несколько ключевых

соглашений и организаций играют жизненно важную роль в содействии обеспечению безопасности и стабильности в регионе.

В 2002 году был создан Центральноазиатский Союз. Позже к организации присоединилась Россия, а в 2005 году произошло объединение с Евразийским экономическим Сообществом (ЕврАзЭС). Обе организации стремились содействовать мирному и стабильному развитию региона, а также осуществлять борьбу с международными угрозами, такими, как терроризм, наркотики, транснациональная организованная преступность и т. д. Однако государства Центральной Азии еще не были готовы к региональной интеграции, так как после распада СССР у них еще не стабилизировалась внутренняя ситуация. Экс-президент Казахстана Н. Назарбаев в 2005 и 2007 гг. снова предложил объединение стран Центральной Азии, но это оказалось безрезультатно. Предложение Н. Назарбаева было отвергнуто экс-президентом Узбекистана И. Каримовым. После прихода Ш. Мирзиёева появилась надежда на то, что страны смогут договориться об интеграции. С 2018 года проводились консультативные встречи руководителей центральноазиатских стран раз в год [9, с. 60].

В Центральной Азии уже существуют региональные организации, обеспечивающие безопасность (СНГ, ОДКБ и ШОС), однако не все государства Центральной Азии являются членами этих региональных объединений. В этом контексте можно отметить ОДКБ (Туркменистан и Узбекистан не входят), ШОС (Туркменистан не является членом) и ЕАЭС (членами на данный момент являются только Казахстан и Кыргызстан).

ОДКБ является одной из наиболее известных организаций по вопросам обеспечения безопасности в Центральной Азии. Приведение в действие Договора Ташкентского Соглашения, целью которого является борьба с терроризмом в рамках Содружества Независимых Государств, учреждение Антитеррористического центра, а также эффективные механизмы региональных объединений, таких, как Организация Договора о коллективной безопасности и Шанхайская Организация Сотрудничества – всё это помогло уменьшить угрозы международного характера, связанные с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом [7, с. 233].

Шанхайская Организация Сотрудничества (ШОС) была создана в 2001 году и в его рамках был принят пакет мер по противодействию "трём злам": терроризму, экстремизму и сепаратизму, который помогает бороться с данными угрозами в регионе. Также организация поддерживает сотрудничество государств по борьбе с незаконным оборотом наркотиков, контрабандой оружия и террористической деятельностью. Широкий членский состав ШОС (9 государств) подчеркивает значимость этого регионального объединения.

Основная цель ОДКБ заключается в обеспечении коллективной безопасности и стабильности для государств-членов. Для этого организацией был разработан ряд мероприятий и механизмов, способствующих достижению этой цели:

1. Военное сотрудничество: ОДКБ обеспечивает странам-участникам систему и механизмы коллективной обороны. Это означает, что в случае агрессии против одного из государств-членов организации, другие обязуются оказать ему военную помощь и поддержку. Это является сдерживающим фактором для потенциальных агрессоров.

2. Совместные военные учения: ОДКБ регулярно проводит совместные военные учения, в ходе которых силы членов организации тренируются в совместных операциях и укреплении военной координации.

3. Борьба с терроризмом и экстремизмом: ОДКБ активно участвует в усилиях по борьбе с терроризмом и экстремизмом в регионе. Организация сотрудничает с другими региональными и международными организациями для разработки совместной стратегии и тактики в борьбе с этими угрозами.

4. Гуманитарная помощь и спасательные операции: в ОДКБ имеются соответствующие механизмы для оказания гуманитарной помощи и проведения спасательных операций в случае природных катастроф или чрезвычайных ситуаций.

5. Борьба с торговлей наркотиками: ОДКБ работает вместе с членами организации и другими государствами, а также с международными организациями [10].

Другие региональные организации и инициативы

ОДКБ и ШОС являются наиболее известными интеграционными объединениями в области безопасности в Центральной Азии, но существуют и другие региональные инициативы, которые способствуют сотрудничеству в вопросах укрепления региональной безопасности. К ним относятся Евразийский экономический союз (ЕАЭС) и различные двусторонние соглашения между центральноазиатскими странами и соседними государствами. Также двусторонние соглашения играют значимую роль в укреплении безопасности, экономического развития и дипломатических отношений стран региона с внешними партнерами.

Особого внимания заслуживают двусторонние отношения между Казахстаном и Узбекистаном. Эти две страны добились значительных успехов в разрешении давних пограничных споров и укреплении сотрудничества в различных направлениях. Данные двусторонние усилия способствуют региональной стабильности ввиду снижения напряженности и предотвращения потенциальных конфликтов. В 1998 году между Узбекистаном и Казахстаном был подписан долгосрочный Договор о сотрудничестве.

Как известно, по приглашению Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева 22-23 марта 2017 года Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев посетил Казахстан с государственным визитом. В ходе продуктивных дипломатических переговоров, проведенных в ограниченном кругу участников, акцент был сделан на обсуждение перспектив развития сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном, а также на укрепление мира и региональной безопасности. Особое внимание было уделено вопросам усовершенствования статуса безъядерной зоны Центральной Азии с целью обеспечения безопасности, стабильного развития и мира в этом стратегически значимом регионе [11, с. 26].

Также политика нейтралитета Туркменистана способствовала региональной стабильности, избегая вовлечения страны в конфликты и сосредоточившись на конструктивных отношениях со всеми соседями. Этот нейтралитет позволил Туркменистану участвовать в дипломатических инициативах и экономическом сотрудничестве, не принимая чью-либо сторону в региональных спорах. Но основные пограничные конфликты в регионе существуют в треугольнике Кыргызстан–Узбекистан–Таджикистан, между которыми еще в советское время была поделена Ферганская область [9, с. 74].

Страны Центральной Азии – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – учредили в регионе зону, свободную от ядерного оружия (Семипалатинский договор 2006 г.). Договор устанавливает запрет на разработку, испытание и применение ядерного оружия в пределах данной зоны, способствуя ядерному нераспространению и региональной безопасности [12].

Страны Центральной Азии заключили соглашения, касающиеся совместного использования водных ресурсов и управления ими, особенно связанных с такими реками, как Амударья и Сырдарья. Эти соглашения направлены на решение проблем, связанных с эксплуатацией водных ресурсов, и предотвращение конфликтов из-за них, которые могут повлиять на региональную безопасность [13, с. 96].

Несмотря на работу упомянутых в данной статье организаций и соглашений, в Центральной Азии будут присутствовать постоянные угрозы безопасности, такие, как терроризм и экстремизм, пограничные споры и экономическая уязвимость. К тому же экономическая нестабильность, бедность и безработица могут сделать население более восприимчивым к этим угрозам. Противодействие данным вызовам требует постоянной бдительности, обмена разведанными и скоординированными усилиями государств Центральной Азии и их международных партнеров.

Заключение

Путь Центральной Азии к региональному сотрудничеству в области безопасности символизирует ее приверженность по обеспечению мира и стабильности. Это регион, который извлек уроки из своей истории, преодолел вызовы и создал союзы для решения общих проблем.

Организация договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) являются опорой региональной безопасности. Через эти организации страны Центральной Азии укрепили механизмы безопасности и сотрудничества, обмениваются разведанными и участвуют в совместных военных учениях по борьбе с терроризмом и экстремизмом. Эти совместные усилия необходимы в глобализирующемся мире, когда угрозы безопасности выходят за рамки национальных границ.

Терроризм, экстремизм и пограничные споры продолжают подвергать испытанию стабильность региона. Балансирование между национальными интересами и региональным сотрудничеством, особенно перед лицом внешнего вмешательства, остается непростой задачей. Экономическая уязвимость и экологические вызовы усложняют ландшафт безопасности.

Заглядывая в будущее, можно сказать, что перспективы Центральной Азии в региональном сотрудничестве в области безопасности многообещающи. Инициативы в области экономического развития, особенно инициатива "Один пояс и один путь" (BRI), обладают потенциалом для экономического развития и создания стабильности.

В заключение хочется отметить, что путь регионального сотрудничества по вопросам обеспечения безопасности является свидетельством устойчивости и решимости

стран Центральной Азии в данной области. Вызовы, с которыми сталкиваются центральноазиатские государства, так же сильны, как и перспективы стабильного и процветающего будущего. Страны Центральной Азии в сотрудничестве со своими международными партнерами должны продолжать совместную работу, адаптироваться к меняющейся динамике системы безопасности и строить безопасное и мирное будущее для этой стратегически важной части мира.

Список литературы

1. Masloboev A.V. An overview of the regional security theory and methodological foundations // Reliability and quality of complex systems. – 2022. - №2 (38). – P. 102-118.
2. Шельшакова Н. Н. Система безопасности в мире: описание // Образование и право. - 2021. - №6. – С. 11-16.
3. Mayer S. Cooperation from outside: Security Regionalism in Central Asia and Its Limits // Central Asian Affairs. - 2021. - No8. – P. 203-228.
4. Avenia D. The Role of Russia and European Union in Central Asia // LUIIS. Department of International Relations. - 2021/2022. – P. 110.
5. Svante E. Cornell, Frederick Starr S. Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring? // Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – Lithuania, 2018. – 68 p.
6. Михайленко В.И., Сухроб Р. Роль Европейского Союза в конструировании Центральноазиатского региона // Известия Уральского федерального университета. Сер. 3: Общественные науки. - 2019. - Т. 14. - № 4 (194). – С. 100–114.
7. Мирзоев Н.М., Мирзоева Ф.Б. Сотрудничество Центральноазиатских стран по вопросам обеспечения региональной безопасности // Вестник Педагогического университета. - 2020. - №4 (87). – С.235-238.
8. Aben D. Regional Security in Central Asia: Addressing Existing and Potential Threats and Challenges // Eurasian Research Journal. - 2019. - Vol. 1, No. 1. – P. 51-65.
9. Султанов Б. Казахстан и перспективы регионального сотрудничества в Центральной Азии // Россия и новые государства Евразии. - 2021. - № III (LII). – С. 59–77.
10. Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года. URL: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded (дата обращения: 17.04.2023)
11. Шермухамедова Н. Сотрудничество Узбекистана и Казахстана: история и современность // Обеспечение безопасности и стабильности в Центральной Азии (в рамках Года Узбекистана и Казахстана): сборник научных трудов. / Под общ. ред. А. М. Рахимжанова, Б. М. Каиповой. - Нур-Султан: Библиотека Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы. - 2019. – С. 22-29.
12. О ратификации Договора о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000120> (дата обращения: 17.04.2023)
13. Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов // Центральная Азия и Кавказ. - 2008. - №1(55).

References

1. Masloboev A.V. An overview of the regional security theory and methodological foundations, Reliability and quality of complex systems, 2 (38), 102-118 (2022) (in English)
2. Shelshakova N.N. Sistema bezopasnosti v mire: opisanie [Security System in the World: description] Obrazovanie I pravo [Education and law], 6, 11-16 (2021) [in Russian]
3. Mayer S. External Cooperation: Security regionalism in Central Asia and Its Limits, Central Asian Affairs, 8, 203-228 (2021)
4. Avenia D. The Role of Russia and European Union in Central Asia, LUIIS. Department of International Relations, 110, (2021/2022)
5. Svante E. Cornell, Frederick Starr S. Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring? Central Asia-Caucasus Institute & the Silk Road Studies Program (Lithuania, 2018, 68 p.)
6. Mikhailenko V.I., Sukhrob R. Rol' Evropeiskogo Soyuza v konsruirovanii Tsentral'noaziatskogo regiona [The role of European Union in the construction of the Central Asian region] Izvestiya Ural'skogo federal'nogo universiteta [News of the Ural Federal University], 14, 4(194), 100-114 (2019) [in Russian]
7. Mirzoev N.M., Mirzoeva F.B. Sotrudnichestvo Tsentral'noazyatskikh stran po voprosam obespecheniya regional'noi bezopasnosti [Cooperation of the countries of Central Asia on ensuring regional security] Vestnik Pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of the Pedagogical University], 4(87), 235-238 (2020) [in Russian]
8. Aben D. Regional Security in Central Asia: Addressing Existing and Potential Threats and Challenges, Eurasian Research Journal, 1(1), 51-65 (2019) (in English)
9. Sultanov B. Kazakhstan I perspektivy regional'nogo sotrudnichestvo v Tsentral'noi Azii [Prospects of regional cooperation in Kazakhstan and Central Asia] Rossiya I novye gosudarstva Evrazii [Russia and the new states of Eurasia], III (LII), 59-77 (2021) [in Russian]
10. Dogovor o kollektivnoi bezopasnosti ot 15 maya 1992 goda [The Collective Security Treaty of May 15, 1992] [Electronic resource]. Available at: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loadedn (Accessed: 17.04. 2023). [in Russian]
11. Shermukhamedova N. Sotrudnichestvo Uzbekistana I Kazakhstana: istoriya I sovremennost' [Cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan: history and modernity], Obespechenie bezopasnosti I stabil'nosti v Tsentral'noi Azii (v ramkakh goda Uzbekistana I Kazakhstana) [Ensuring security and stability in Central Asia (within the framework of the Year of Uzbekistan and Kazakhstan). Collection of scientific works. General editing by A. M. Rakhimzhanov, B. M. Kaipova (Library of the First President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (Nur-Sultan, 2019, P. 22-29). [in Russian]
12. O ratifikatsii Dogovora o zone, svobodnoi ot yadernogo oruzhiya, v Tsentral'noi Azii [Ratification of the Treaty on the nuclear-weapon-free zone in Central Asia] [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000120>. (Accessed: 17.04.2023). [in Russian]
13. Sidorova L. Gosudarstva Tsentral'noi Azii: problemy sovместnogo ispol'zovaniya transgranichnykh vodnykh resursov [Central Asian states: problems of joint use of Transboundary Water Resources], Tsentral'naya Aziya I Kavkaz [Central Asia and the Caucasus], 1(55) (2008). [in Russian]

А.Н. Мұратхан¹, А.С. Абилдаев²

¹ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Астана, Қазақстан

²Адам құқықтары жөніндегі Уәкілдің Атырау облысы бойынша өкілі, Атырау, Қазақстан

Орталық Азия елдерінің аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық

Аңдатпа. Тарихи және стратегиялық маңыздылығымен ерекшеленетін Орталық Азия аймағы соңғы жылдары аймақтық қауіпсіздік нығайту бойынша ынтымақтастық саласында елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл жан-жақты мақала Орталық Азиядағы бес мемлекет: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың көп қырлы көрінісін зерттейді. Ол қауіпсіздік жүйелерінің іргелі тұжырымдамаларын, аймақтық ұйымдардың ролін және аймақтағы қауіпсіздіктің қиындықтары мен болашақ перспективаларын зерттейді.

Осы сын-қатерлерді түсіну және болашақ перспективаларды зерттеу аймақтағы тұрақтылық, ынтымақтастық пен өркендеу жолын белгілеу үшін маңызды болып табылады.

Мақалада Орталық Азияның мәдениеттер мен мүдделердің тоғысқан жері ретіндегі ролін атап көрсететін тарихи контекстен бастап аймақтың қауіпсіздік динамикасының тұтас көрінісі берілген. Бұл ортақ сын-қатерлер мен геосаяси күрделіліктер жағдайында аймақтық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді.

Қауіпсіздік ұйымдарын, дипломатиялық күш-жігерді, аймақтық қауіпсіздік сын-қатерлерін және болашақ перспективаларды қоса алғанда, әртүрлі аспектілерге терең талдау жүргізіледі. Мақалада Орталық Азия елдері серпінді геосаяси ландшафтты шарлау кезінде кездесетін қиындықтар мен қатерлерді зерттейді. Қорытындылай келе, бұл мақала Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың және олардың тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтаудағы аймақтық ұйымдармен өзара іс-қимылының маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, аймақтық қауіпсіздік, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық, Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы (ҰҚШҰ), Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ), Орталық Азиядағы ынтымақтастық, терроризм, экстремизм, шекара қауіпсіздігі, сын-қатерлер, екіжақты келісімдер.

A.N. Muratkhan¹, A.S. Abildayev²

¹The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan Astana, Kazakhstan

²Representative of the Human Rights Commissioner in Atyrau region, Atyrau, Kazakhstan

Cooperation of the Central Asian countries in ensuring regional security

Abstract. Central Asia, a region marked by its historical significance and strategic importance, has undergone a remarkable transformation in recent years regarding regional security cooperation. This comprehensive article explores the multifaceted landscape of security cooperation among the five

Central Asian nations: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan. It delves into the fundamental concepts of security systems, the role of regional organizations, and the challenges and future prospects of security in the region.

Understanding these challenges and exploring future prospects is essential for charting a path toward enhanced stability, cooperation, and prosperity in the region.

The article provides a holistic view of the region's security dynamics, beginning with a historical context highlighting Central Asia's role as a crossroads of cultures and interests. It underscores the significance of regional security cooperation in the face of shared challenges and geopolitical complexities.

In-depth analyses are conducted on various aspects, including security organizations, diplomatic efforts, regional security challenges, and future prospects. The article explores the complexities and challenges faced by Central Asian nations while navigating a dynamic geopolitical landscape. In conclusion, this article underscores the pivotal importance of cooperation among Central Asian countries and their engagement with regional organizations in maintaining stability and peace.

Keywords: Central Asia, regional security, security cooperation, Collective Security Treaty Organization (CSTO), Shanghai Cooperation Organization (SCO), Central Asian cooperation, terrorism, extremism, border security, challenges, bilateral agreements.

Сведения об авторах:

Муратхан А.Н. – специалист, Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Абилдаев А.С. – представитель уполномоченного по правам человека в Атырауской области, Атырау, Казахстан.

Muratkhan A.N. – Master, The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan Astana, Kazakhstan.

Abildayev A.S. – Representative of the Human Rights Commissioner in Atyrau region, Atyrau, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.07.13

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-124-141>

Научная статья

Влияние межэтнических отношений в южном регионе Казахстана на общественную стабильность и национальное единство: по результатам экспертного опроса

А.С. Жусупова¹ , Н.П. Калашникова² , Ван Лулу*³

¹Eurasian Center for people Management, Алматы, Казахстан

^{2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: aimana1981@gmail.com, nerush50@mail.ru, 1933712797@qq.com)

Аннотация. Целью данной работы является изучение экспертных оценок межэтнических отношений в южном регионе Казахстана. Исследование основывается на экспертном опросе, который было проведено среди ученых, экспертов в сфере межэтнических отношений в ряде городов Казахстана в августе 2023 года, число участников составило 50 человек. Кроме того, в рамках работы был осуществлен дискурс-анализ на основе публикаций СМИ и научных статей, посвященных рассматриваемой теме. В число исследовательских вопросов вошло изучение влияния основных факторов, которые негативно влияют на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, а видение экспертов в отношении того, что должно быть предпринято с точки зрения превентивной политики в сфере межэтнической политики в регионе.

Оригинальность или ценность данного исследования заключается в том, что впервые была представлена как иерархия факторов, которая оказывает влияние на уровень межэтнических отношений в южном регионе страны, так и первоочередные меры (рекомендации), необходимые с точки зрения защиты от существующих и потенциальных угроз усиления межэтнических противоречий в регионе. Исследование продемонстрировало, что фактором, оказывающим наибольшее негативное влияние на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, является нехватка земельных ресурсов, их качество, цена и доступность. Потому программа, связанная с переселением населения из южных регионов страны в северные, доказывает свою актуальность. Наряду с этим, большое значение имеет и социально-экономический фактор, который также обусловлен проблемами, связанными с занятостью населения и высоким уровнем безработицы. При этом главным условием решения указанных проблем является повышение эффективности власти, обеспечение ее открытости, равенства всех перед законом. Результаты экспертного опроса, полученные в рамках Проекта, были презентованы на расширенном заседании Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана (15 ноября 2023 г.), что позволило превентивно их использовать в исследовательской и практической деятельности.

Ключевые слова: южный регион Казахстана, межэтнические отношения, межэтнические противоречия, межэтническая напряженность.

Поступила: 19.06.2024; Принята: 16.09.2024; Доступна онлайн: 25.09.2024

Введение

Южный регион Казахстана привлекает внимание исследователей в контексте изучения межэтнических отношений в силу ряда причин. Во-первых, в силу широкой распространенности в регионе так называемых «закрытых этнических сообществ». Эти формы расселения этносов формируются, как правило, в местах компактного проживания этнических групп, которые характеризуются зачастую сложной и трагической историей. Проживая в инокультурной и иноязычной среде, представители данных сообществ в целях сохранения языка, обычаев и культуры стремятся к совместному проживанию. Это, в свою очередь, влияет на формирование определенной обособленности, в том числе культурно-языковой, социальной, когда речь идет о наличии внутренней иерархической системы этноса, определяемой либо его традиционной структурой, либо общественными организациями – советами по направлениям деятельности, социальной поддержки и т.д. Данная ситуация влечет за собой как ряд позитивных, так и негативных последствий. В контексте негативных речь идет об этнической изоляции, которая представляет угрозу, прежде всего, с позиций интеграции в общеказахстанский социум [1].

Во-вторых, общеизвестно, что проблемой южного региона Казахстана является перенаселенность, вследствие чего, в частности, инициируются программы по содействию переселения граждан в северный, трудодефицитный регион страны. Так, в наиболее густонаселенной Туркестанской области есть районы, которые по численности населения превосходят некоторые города Казахстана. Высокую численность населения в данном регионе чаще всего связывают с исторически сложившимся оседлым образом жизни и высокой рождаемостью. При этом, по прогнозам демографов, данная тенденция будет усиливаться и приведет к 2050 году к тому, что доля населения на юге вырастет на пять миллионов, тогда как на севере сократится практически на миллион [2].

Уже сегодня южные районы характеризуются острой нехваткой земли как для сельского хозяйства, так и для строительства жилья для увеличивающегося населения региона [3], что, безусловно, отражается на росте конкуренции за доступ к этому ресурсу и напрямую влияет на рост уровня этнической идентичности, солидарности и мобилизации, которые выступают в роли защитного механизма в местах компактного проживания этнических групп южного региона страны. Как подчеркивают исследователи, этот подход далее распространяется на всю систему социальных связей этноса, что влияет на то, что в местах компактно проживающих этносов любой конфликт легко может приобрести межэтническую окраску [4].

В-третьих, ситуация в регионе усугубляется его отставанием в экономическом развитии от среднереспубликанского уровня, что, безусловно, негативно сказывается на положении рынка труда и занятости, низком потенциале региона в отношении снижения бедности.

Также именно в южном регионе страны наиболее высок в отношении среднереспубликанского уровня удельный вес самозанятых (в частности, 81% занятого населения в сельской местности Туркестанской области), чему способствовало и резкое сокращение наёмных работников [5].

Все эти факторы не могут не оказывать влияние на межэтнические отношения в регионе. Потому задачей государственной политики в этом ключе является создание действенной системы превенций межэтнических конфликтов. В Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы указывается, что способствовать этому должен принцип интеркультурализма, целью которого является нахождение объединяющих различные культуры интересов и создание позитивного взаимодействия между представителями различных этносов. Вместе с тем, интеркультурализм, признавая культурные различия и поддерживая ценности этнокультурного многообразия, выступает против создания замкнутых культурных сообществ [6].

В рамках данной статьи предпринята попытка представить экспертное видение межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, включающего Алматинскую, Жамбылскую, Жетысускую, Туркестанскую и Кызылординскую области, а также города Алматы и Шымкент. Исследование было проведено в августе 2023 года, число участников составило 50 человек, в составе его участников - эксперты в сфере межэтнических отношений.

Задачи исследования: определить уровень влияния основных факторов, которые негативно влияют на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, а также в целом изучить видение экспертов в отношении того, что должно быть предпринято с точки зрения превентивной политики в сфере межэтнической политики в регионе.

Гипотезой исследования является то, что межэтнические отношения в южном регионе страны в первую очередь испытывают негативное влияние социально-экономических факторов, в том числе связанных с перенаселенностью региона. Тогда как к числу того, что должно быть предпринято с точки зрения превенции межэтнической напряженности в регионе, в первую очередь относится повышение эффективности власти на местах, обеспечение ее открытости и равенства всех перед законом, что напрямую отразится на межэтнических отношениях, и в целом повышение уровня жизни в регионе.

Степень изученности проблемы. Проблемы межэтнических отношений в южном регионе Казахстана рассматривались в работах Лим В. [7], который в своей работе также пришел к выводу, что для уменьшения вероятности этнических столкновений в будущем, в первую очередь, правительство должно сосредоточиться на решении проблем бедности в сельских районах. Бижанова М.[8] указывает, что недостатком локального предупреждения межэтнических конфликтов в стране является низкая реализуемость на уровне областей и недостаточный учет местных особенностей. Отдельный интерес в рамках рассматриваемой темы представляет совместное издание «Существование этнических групп в Казахстане», авторы - Кайзер М., Бейменбетов С. и другие, в рамках которого исследователи рассматривали положение разных этнических групп в стране в контексте эффективности государственной политики по нациестроительству [9]. В контексте изученности темы стоит указать и научный сборник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК «Этносоциальные процессы в Республике Казахстан», в котором одним из выводов является то, что для того, чтобы найти оптимальные формы политического управления процессами

взаимодействия этнических общностей, необходим конструктивный диалог между всеми заинтересованными сторонами [10]. Кроме того, интересна и работа Якасай В. [11], в которой рассматриваются факторы, которые влияют на взаимоотношения этнических групп в полиэтническом обществе, в том числе и социокультурные факторы. Отдельное внимание заслуживает статья Садвакасова Д., в которой представлены экспертные оценки межэтнических конфликтов в стране, в числе которых социологи Г. Илеуова и С. Бейсембаев. Они указывают, что на юге страны основным фактором межэтнической напряженности в регионе является существующая социально-экономическая ситуация: «Этносы тоже растут. А тут, извините, юг Казахстана, продовольствия не так много. Другая причина — это определенные, скажем даже этноэкономические зоны, ниши, которые заняли, например, те же этносы» [12]. Также необходимо отметить статью Закаевой З. и Сарсенбаевой З., написанную в 1998 году, в которой исследовательницы приходят к выводу, что существующий потенциал межэтнической напряженности в стране может быть снижен только посредством «мощной экономической и социально-правовой защищенности каждого субъекта», что коррелирует и с главными выводами данного исследования, проведенного уже в 2023-2024 гг. [13].

К основным положениям исследования относятся:

1. По мнению экспертов, наиболее значимым фактором, оказывающим негативное влияние на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, в первую очередь, является нехватка земельных ресурсов, их качество, цена и доступность. Потому программа, связанная с переселением населения из южных регионов страны в северные, доказывает свою актуальность. Однако, как показала практика, такие меры пока еще не приносят желаемого результата.

2. Экономический фактор имеет высокий уровень конфликтного потенциала в регионе и при определенных обстоятельствах имеет высокую вероятность трансформации в межэтнический конфликт, он усугубляется проблемами, связанными с занятостью и с безработицей, имеющими место в южном регионе страны. В связи с этим первостепенной задачей является решение проблем социально-экономического характера: развитие предпринимательства, создание рабочих мест, повышение уровня образования, создание места для досуга, особенно в сельской местности.

3. Главным условием решения социально-экономических проблем в регионе является повышение эффективности власти, обеспечение ее открытости во всех сферах, равенства всех перед законом.

4. Востребованными в регионе с точки зрения превентивной политики в сфере межэтнических отношений являются и меры социально-культурного характера: культивирование объединяющей идеологии на всех ступенях социализации, организация диалоговых площадок, усиление института медиации, развитие и повышение уровня культуры поведения всех граждан, пропаганда патриотизма.

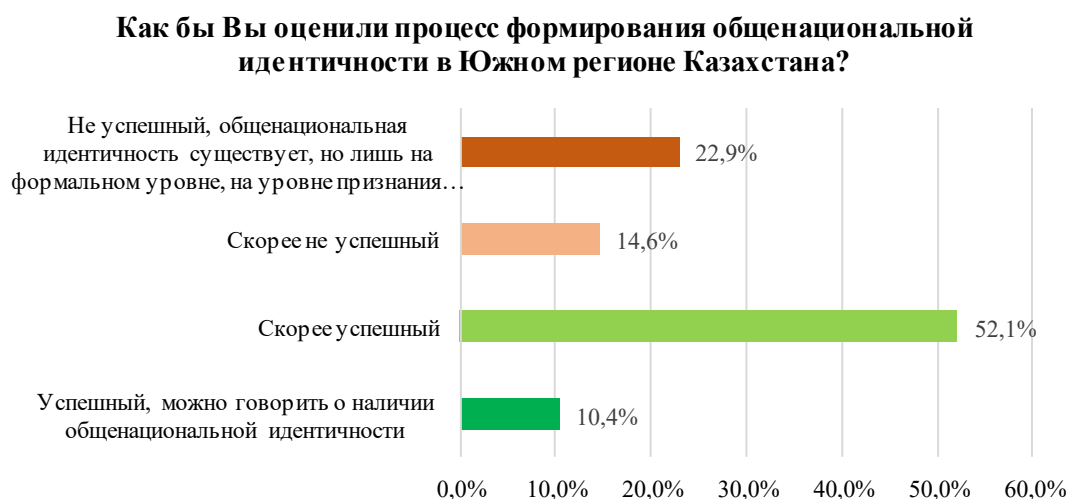
5. Вместе с тем, не менее важным фактором является и реализация мер контрольного характера, связанная с пресечением распространения «языка вражды», любых националистических и шовинистических выступлений, в том числе в сфере интернета, социальных сетях, для чего необходимо осуществлять профилактическую работу в СМИ, образовательных учреждениях, предупреждать их распространение.

Обсуждение

Проблематика межэтнических отношений в южном регионе Казахстана. Рассматривая уровень межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, доминирующая часть экспертов оценивает как в целом спокойные, но с наличием источников напряжения, которые носят невыраженный, латентный характер (81%), 12% экспертов характеризуют их как отношения с высоким уровнем толерантности и взаимопонимания, и только 6% считают, что уровень этноконфликтного потенциала является высоким.

Процесс формирования общенациональной идентичности в южном регионе Казахстана 62,5% экспертов оценивают как в целом успешный, напротив, 37,5% придерживаются мнения, что данный процесс скорее не успешный, 14,6% - существующий лишь на формальном уровне, на уровне признания факта гражданства.

Диаграмма 1. Распределение ответов на вопрос: «Как бы Вы оценили процесс формирования общенациональной идентичности в южном регионе Казахстана?»

По мнению экспертов, наименьший уровень межэтнической интеграции или процесса интеграции в казахстанское общество характеризует в первую очередь дунган, а также уйгуров. Напротив, кандасы и узбеки в наибольшей степени интегрированы в казахстанское общество.

Таблица 1. Распределение ответов на вопрос «Как бы Вы оценили процесс формирования общенациональной идентичности в южном регионе Казахстана?»

	Дунгане	Уйгуры	Курды	Узбеки	Казахи из числа кандасов
Высокий	8,7%	17%	13%	23,4%	59,6%
Средний	54,3%	53,2%	63%	61,7%	25,5%
Низкий	34,8%	27,7%	23,9%	14,9%	14,9%

По мнению экспертов, в числе наиболее значимых факторов, оказывающих негативное влияние на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана, значатся: фактор, связанный с земельными ресурсами, их качеством, ценой и доступностью – 7,38, вопрос этнического представительства в структурах власти, сферах бизнеса, СМИ, науке и образовании – 7,18, на третьем месте – занятость населения и высокий уровень безработицы – 7,10 из 10 возможных баллов.

Таблица 2. Распределение ответов на вопрос: «Какие факторы негативно влияют на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана?»

Факторы, негативно влияющие на формирование межэтнических отношений в южном регионе Казахстана (Значимость аспектов каждого из указанных факторов оценивалась по 10-балльной шкале, где 10 означало наибольшее влияние, 1- наименьшее)	
1) Политические факторы (6,7 средний балл)	
этническое представительство в структурах власти, сферах бизнеса, средствах массовой информации, науке и образовании	7,18
наличие родоплеменных и клановых отношений в регионах и их влияние на формирование структур власти;	6,77
система местного управления, политические партии и общественные движения, системы выборов и смены власти, государственные программы разного уровня	6,64
обеспечение прав человека и коллективных прав	6,51
подходы к локализации, нейтрализации и ликвидации очагов межэтнической напряженности и конфликтов	6,48
2) Экологические факторы (6,69 средний балл)	
земельные ресурсы (качество и цена земли, размер на человека и доступность)	7,38
состояние воды (количество, качество и доступ к питьевой воде, ирригация, наличие водных путей и т.д.)	6,95
недра, характер их использования, основные пользователи	5,76
3) Демографические факторы (6,21 средний балл)	
расселение: динамика численности этносов, этнические пропорции, степень и динамика урбанизации	6,56
механическое движение населения: внутренние и внешние миграции	5,86
4) Социально-экономические факторы (6,1 средний балл)	
занятость населения и высокий уровень безработицы	7,10
понижение уровня жизни населения и социальное расслоение по этническим признакам	6,64
уровень и расхождение доходов, особенности разделения труда на этническом и отраслевом уровнях	6,48
наличие фактов этнической преступности и мафиозных групп, сформированных по этническому признаку.	5,75

уровень и структура производства и динамика цен	5,52
доступ к дошкольным и образовательным учреждениям	5,31
5) Культурные факторы (5,96 средний балл)	
языковая ситуация	6,70
система дошкольного, среднего и высшего образования	5,90
воздействие религиозного фактора на сознание и поведение людей	5,83
проблемы этнической истории	5,79
условия для сохранения традиционных праздников и обрядов	5,60
6) Психологические факторы (5,29 средний балл)	
уровень толерантности в обществе (межгрупповое неприятие, стычки и насилие)	5,91
страхи и слухи по этническим проблемам	5,64
распространенность и характер использования негативных этнических стереотипов	5,14
наличие групповых идей и идеологий этнических групп	5,12
структура соотношения этнического и гражданского	5,07
существование групповых требований и жалоб по вопросам ущемления национального достоинства, этнической дискриминации	4,86

Сферами, в которых, по мнению экспертов, межэтнические противоречия, проблемы проявляются чаще всего, являются трудовые отношения (41,7%), сферы межличностного общения (37,5%), общественные, публичные места (35,4%), а также в сферах СМИ (33,3%) и образования (22,9%).

Диаграмма 2. Распределение ответов на вопрос: «В каких сферах проявляются межэтнические противоречия, проблемы?»

В рамках исследования экспертам было предложено указать свое видение понимания общекзахстанской модели идентичности. Согласно полученным ответам, эксперты вкладывают следующие смыслы в это понятие:

- Приоритет гражданской идентичности, единство народа независимо от этнического происхождения.
- Гражданская ответственность.
- Приоритет гражданственности над этничностью.
- Лояльность к казахстанскому государству.
- Идентификация себя как казахстанца, жителя суверенной страны.
- Защита и продвижение национальных интересов государства.
- Набор аспектов и характеристик, которые одинаково близки каждому гражданину, идеи, которые консолидируют общество.
- Наличие общих объединяющих элементов единой казахстанской нации.
- Единая нация – единый народ, через проработку реальных современных ценностей.
- Когда гражданская и этническая идентичности комфортно вплетаются в общенациональную.
- Разделение общей истории, знание государственного языка, уважение законов и справедливое и равное применение их к каждому.
- Нация с миролюбивыми взглядами и уважительным отношением к представителям всех национальностей, базовой ценностью которой является единство многообразия.
- Дружба и единогласие, взаимное уважение, толерантность.

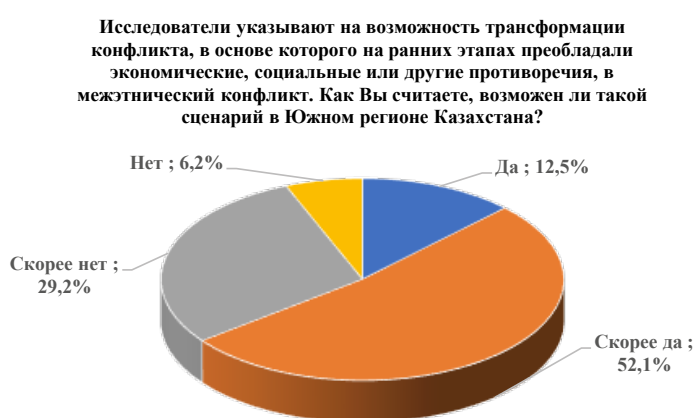
Степень влияния региональных аспектов межэтнических отношений на этнополитику в целом. Потенциальные риски и угрозы. 56,3% экспертов ответили положительно на вопрос о том, возможно ли в ближайшем будущем усиление межэтнической напряженности в Южном регионе Казахстана. Отрицают подобную вероятность 22,9%, и еще каждый пятый участник исследования затруднился ответить на вопрос о том, возможно ли в ближайшем будущем усиление межэтнической напряженности в южном регионе Казахстана.

Диаграмма 3. Распределение ответов на вопрос: «Возможно ли в ближайшем будущем усиление межэтнической напряженности в южном регионе Казахстана?»

Исследователи указывают на возможность трансформации конфликта, в основе которого на ранних этапах преобладали экономические, социальные или другие противоречия, в межэтнический конфликт [14]. В рамках данного проекта экспертам был задан вопрос о том, возможен ли такой сценарий в южном регионе Казахстана. Согласно полученным данным, 64,6% экспертов считают, что такой вариант развития событий возможен, 35,5% его отрицают.

Диаграмма 4. Распределение ответов на вопрос: «Возможен ли в южном регионе Казахстана сценарий, связанный с трансформацией конфликта, в основе которого на ранних этапах преобладали экономические, социальные и другие противоречия, в межэтнический конфликт?»

Участникам исследования также был задан вопрос о том, каковы, в случае их возникновения, могут быть последствия межэтнического напряжения, в том числе отдельно для южного региона, а также для страны в целом.

К числу наиболее вероятных последствий эксперты отнесли возникновение стабильных очагов социальной напряженности и конфликтности (39,6%), а также появление лидеров, использующих националистические призывы, что выступит в качестве питательной среды для межэтнических противоречий и нарастания сепаратизма (31,3%). Также каждый пятый из числа экспертов как возможное последствие указал создание групп/организаций шовинистической направленности (14,6%). Только 4,2% экспертов указали на массовые перемещения населения и сдвиги в расселении.

Эксперты – участники исследования указали меры, которые, на их взгляд, являются первоочередными с точки зрения защиты от существующих и потенциальных угроз усиления межэтнических противоречий в регионе. В их числе:

1. Решение проблем социально-экономического характера: развитие предпринимательства, создание рабочих мест, повышение уровня образования, создание места для досуга, особенно в сельской местности. Эффективная и законная работа судебной и правоохранительной системы, низкий уровень коррупции. Эти меры являются очень важными, поскольку все конфликты из-за экономических проблем населения.

2. Повышение эффективности власти: политика государства в информационной сфере, обеспечение ее открытости во всех сферах, равенства всех перед законом, развития местного самоуправления, что напрямую отразится на межэтнических отношениях.

3. Меры социально-культурного характера: культивирование объединяющей идеологии на всех ступенях социализации, организация диалоговых площадок, усиление института медиации, развитие и повышение уровня культуры поведения всех граждан, пропаганда патриотизма к Родине.

4. Меры контрольного характера: пресекать любые националистические и шовинистические выступления на самом начальном этапе.

Среди других, указанных экспертами, мер:

– Укрепление общенациональной идентичности не должно приводить к ослаблению религиозных, этнических и других групповых идентичностей. Иначе это будет вызывать отторжение и конфликт.

– Усиление образования и интеграции различных этнических групп в единую казахстанскую среду.

– Равноправный доступ к ресурсам, усиление политической представленности всех национальностей.

– Укрепление статуса государственного языка.

– Решение проблем языкового и культурного развития народов.

В рамках исследования экспертам был задан вопрос о том, существуют ли в регионе признаки разжигания национальной розни. 35,4% экспертов считают, что они существуют. Признаки или проявления разжигания национальной розни эксперты усматривают, в первую очередь, в активном использовании «языка вражды» в социальных сетях и межличностном общении, необоснованных слухах.

64,6% экспертов считают, что в регионе признаков разжигания национальной розни не существует.

С той или иной частотой 56,3% казахстанских экспертов сталкивались в публичном поле региона с высказываниями и/или публикациями, содержащими язык вражды на межэтнической почве (редко – 50%, часто – 6,3%), не сталкивались с подобными материалами 43,8% участников исследования.

При этом необходимость работы в онлайн-пространстве страны, тщательного изучения контента в социальных сетях с целью выявления и пресечения распространения «языка ненависти и вражды» подчеркивалась экспертами и ранее [15].

Для снижения риторики ненависти в публичном пространстве эксперты предложили следующие меры:

– Вести профилактическую работу в СМИ, образовательных учреждениях, предупреждать об ответственности за подобные высказывания.

– Лишать СМИ, которые используют подобную риторику, госинформзаказа, увольнять таких журналистов и редакторов.

– Повышать число культурно-просветительных, социальных роликов, фильмов и разного рода информации, указывающих на силу единства и взаимопомощи.

– Требовать от Генеральной прокуратуры привлечения к ответственности за появление негативных отзывов на межнациональные темы.

– Принять этические нормы.

Актуальность данного направления в отношении превентивной политики в сфере межэтнической политики была выделена и Президентом К. Токаевым, который указал: «Необходимо решительно пресекать любые провокации, нацеленные на подрыв нашего единства и согласия. Мы видим, как в публичном поле заметно увеличилось количество разного рода фальсификаций или фейков и деструктивных публикаций» в 2023 году [16].

Рекомендации экспертов по совершенствованию межэтнической политики. Деятельность органов государственной власти в сфере регулирования межэтнических отношений, в том числе по предупреждению конфликтных ситуаций в южном регионе Казахстана оценивается экспертами по-разному, единой, доминирующей точки зрения на этот счет нет.

Причинами, почему эффективность мер государства в данном направлении была оценена недостаточной, является, согласно ответам экспертов, то, что в большинстве случаев подавление конфликтных ситуаций происходит за счет применения силы и угроз, сохранение межэтнической напряженности, отсутствие системной работы, ситуативное реагирование на проблемы, направленность политики на искоренение последствий, но не на профилактику, а также упрощенное понимание национальной политики, отсутствие ее концептуального видения.

Каждый второй эксперт считает, что на сегодняшний день в южном регионе Казахстана гражданам в достаточной степени разъясняется проводимая государством политика в сфере межэтнических отношений (47,9%), не согласны с этой точкой зрения 31,3% от общего числа участников исследования. Каждый пятый ответить на этот вопрос затруднился.

«Народу сейчас разъяснять, наверно, не надо. Реальность сказала сама за себя. надо продвигать ценность человека труда и культуру поведения» (Э.и., Шымкент)

В числе примеров мероприятий, способствующих улучшению межэтнической ситуации в южном регионе страны, эксперты в первую очередь назвали общенациональные праздники, отдельно выделив праздник Наурыз, и в целом культурно-массовые мероприятия, в которых принимают участие представители разных этнических групп, а также деятельность АНК, в том числе мероприятия, которые проводит АНК региона совместно с Қоғамдық келісім, деятельность кафедр, центров и колледжей АНК. Кроме того, была указана работа общественных организаций по улучшению межэтнической ситуации, в том числе проведение форумов, круглых столов, встреч, выставок национальных ремесел.

Роль Ассамблеи народа Казахстана в обеспечении межэтнического согласия в южном регионе Казахстана оценивается следующим образом: каждый второй, или 48%, оценивает ее как оказывающую позитивную роль, напротив, 39,6% считают, что АНК не играет значимой роли. Еще 12,4% экспертов затруднились ответить на этот вопрос.

Для повышения эффективности АНК эксперты предложили следующие меры:

- В АНК должны работать специалисты в сфере межэтнических отношений.
- Вовлечение большего количества авторитетных представителей этнических групп в работу института.
- Осуществлять глубокий анализ ситуации в регионах.

- Избирать в состав АНК настоящих лидеров этнических групп в первую очередь.
- Работа АНК должна быть направлена на повышение уровня культуры воспитания молодежи.
- Пропаганда дружбы и единогласия между этносами.
- Полностью изменить формат деятельности, показывать реальные дела и достижения, использовать современные подходы и новые форматы мероприятий.
- Нужна реформа АНК с расширением функций, таких, как мониторинг, анализ, рекомендации, контроль за их исполнением.
- Увеличить финансирование АНК, обеспечить возможность влиять на принятие управленческих ситуационных решений.
- Усилить функции, связанные с развитием государственного языка. Расширение разъяснения о значимости каждой культуры.
- Усилить постконтролинг за выделенными бюджетными и внебюджетными средствами.
- Активнее работать с этнокультурными образованиями на региональном уровне, шире привлекая их к социально-значимым проектам.

Заключение

Южный регион Казахстана является регионом, в котором межэтнические отношения всегда должны быть в фокусе внимания как исследователей, экспертов в сфере межэтнических отношений, так и органов власти, различных институтов с точки зрения организации превентивной политики в сфере межэтнической политики.

Это связано, в первую очередь, с широкой распространенностью в регионе так называемых «закрытых этнических сообществ», характеризующихся определённой этнической изоляцией.

Во-вторых, южный регион Казахстана характеризуется перенаселенностью, при этом в сильно разросшихся селах юга страны более остро ощущается вопрос нехватки земли сельскохозяйственного назначения, что еще больше усугубляет этническую идентичность, солидарность и мобилизацию, которые выступают в качестве защитного механизма в местах компактного проживания этнических групп южного региона страны.

Все эти факторы не могут не оказывать влияние на межэтнические отношения в регионе. Данная статья демонстрирует, что действительно тема превентивной политики с точки зрения межэтнической напряженности в регионе должна быть в особом фокусе, поскольку уже сегодня 56,3% казахстанских экспертов не отрицают вероятность усиления межэтнической напряженности в южном регионе Казахстана, и в целом 80% характеризуют межэтнические отношения в регионе как в целом спокойные, но с наличием источников напряжения, которые носят невыраженный, латентный характер.

Конечно, решения в данной сфере не могут носить однобокий характер, речь идет о системном подходе, комплексе мер. Речь идет и о решении земельного вопроса, и здесь необходима доработка и повышение эффективности реализуемой программы из трудоизбыточных регионов Казахстана в трудодефицитные, вопрос этнического представительства в структурах власти, сферах бизнеса, СМИ, науке и образовании, и не менее важными являются социально-экономические вопросы, связанные с уровнем жизни в регионе, решением проблем, связанных с занятостью граждан региона.

Главным условием решения указанных задач является повышение эффективности деятельности власти, что будет, соответственно, подразумевать и эффективную реализацию различных государственных программ, направленных на решение проблем безработицы, развитие предпринимательства.

В то же время исследование демонстрирует, что порядка 40% казахстанских экспертов оценивают деятельность органов государственной власти в сфере регулирования, превенции межэтнической напряженности в южном регионе Казахстана недостаточной. Связывают это в том числе и с отсутствием системной работы, ситуативным реагированием на проблемы, направленностью политики на искоренение последствий, но не на профилактику, а также упрощенное понимание государственной этнополитики. И хотя процесс формирования общенациональной идентичности в южном регионе Казахстана более 60% оценивают как в целом успешный, тем не менее, 35,4% экспертов усматривают в регионе предпосылки для разжигания национальной розни посредством активного использования «языка вражды» в социальных сетях и межличностном общении.

Все указанные факторы еще раз доказывают необходимость постоянной и системной работы в сфере межэтнических отношений в южном регионе страны, в том числе проведение профилактической работы в СМИ, образовательных учреждениях с целью информирования о последствиях использования деструктивных публикаций и высказываний, разъяснение проводимой государством политики в сфере межэтнических отношений, усиления роли Ассамблеи народа Казахстана.

Резюмируя итоги экспертного опроса, используемые в данной статье, следует отметить, что многие экспертные оценки типичные и для некоторых других регионов Казахстана. Это обуславливает необходимость исследований особенностей межэтнических отношений каждого региона, которые в той или иной мере влияют на этнокультурный ландшафт, динамику развития межэтнических отношений в целом.

Финансирование. Данное исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант №AP14870265).

Список литературы

1. Туймебаев Ж. Межэтнические отношения не терпят шаблонов. - Сетевое издание «Elorda.info», 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://elorda.info/ru/novosti-stolicy/9054-7c602673-f2ca-4349-ad1d-ed10186253cc-2771> (дата обращения: 19.06.2024).
2. Законы - Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017 - 2021 https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaustvennaya_deyatelnost/id-P1700000602/(дата обращения: 19.06.2024).
3. Жусупова А., Калашникова Н., Бурибаева М. Традиции Шелкового пути: современные этно- и социокультурные особенности (на примере южного региона) // Республиканский научный журнал, №3 (15), 2022. – С. 64-72.
4. Жусупова А., Илеуова Г., Насимова Г., Халикова Ш. Влияние программ переселения на повышение конфликтности в регионах Казахстана [Электронный ресурс]. - 2022. URL: <https://centralasiaprogram.org/vliyanie-programm-pereseleniya-na-povyshenie-konfliktnosti-regionah-kazahstana> (дата обращения: 19.06.2024).

5. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О внесении изменения в Указ Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года №148 «Об утверждении Концепции развития АНК (до 2025 года)» [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000281> (дата обращения: 19.06.2024).
6. Борисова С. Общее дело: какими должны быть межэтнические отношения в Казахстане? 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://qmonitor.kz/society/4760> (дата обращения: 19.06.2024).
7. Корни межэтнических конфликтов в Казахстане и способы их устранения. - Central Asian Bureau for Analytical Reporting., 2021 [Электронный ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/kornimezhetnicheskikh-konfliktov-v-kazahstane-i-sposoby-ih-ustraneniya> (дата обращения: 19.06.2024).
8. Бижанова М. Предупреждение межэтнических конфликтов в Республике Казахстан: от всеобщего подхода к локальным решениям. 2018. [Электронный ресурс]. URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/09/%D0%91%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_.pdf (дата обращения: 19.06.2024).
9. Кайзер М., Бейменбетов С. и другие. Сосуществование этнических групп в Казахстане. 2018. [Электронный ресурс]. URL: [https://www.zef.de/uploads/tx_zefportal/Publications/mkaiser_download_Ru%20Studie%20Zusammenleben%20der%20ethnischen%20Gruppen%20final%20\(180016564\).pdf](https://www.zef.de/uploads/tx_zefportal/Publications/mkaiser_download_Ru%20Studie%20Zusammenleben%20der%20ethnischen%20Gruppen%20final%20(180016564).pdf) (дата обращения: 19.06.2024).
10. Этносоциальные процессы в Республике Казахстан: сборник научных трудов, Ч. 2. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2021., 268 с.
11. Якасай В. Межэтнические отношения в полиэтничестве [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-1.04> (дата обращения: 19.06.2024).
12. Садвакасов Д. Эксперты: В Казахстане закрывают глаза на межэтнические конфликты. 2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/eksperty-v-kazahstane-zakryvayut-glazana-mezhetnicheskie-konflikty> (дата обращения: 19.06.2024).
13. Закаева З., Сарсенбаева З. Межэтнические отношения в современном Казахстане (опыт комплексного социологического анализа) // Центральная Азия и Кавказ [Электронный ресурс]. URL: https://ca-c.org.ru/journal/1998/15-1998/st_06_zakaeva.shtml (дата обращения: 19.06.2024).
14. Горбунова А., Максимова С. Регулирование межэтнических отношений (по материалам исследования в Алтайском крае) [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-mezhetnicheskikh-otnosheniy-po-materialam-issledovaniya-v-altayskom-krae> (дата обращения: 28.06.2024).
15. Жусупова А.С., Калашникова Н.П. Методология исследования националистического дискурса в полиэтнической среде // Евразийская интеграция: экономика, право, политика: международный научно-аналитический журнал. № 1, Том 17, 2023, С.166-179.
16. Укрепление межэтнического согласия и утверждение новых наград – что обсуждали на сессии АНК с участием Президента. 2023. [Электронный ресурс]. URL: https://www.inform.kz/ru/ukreplenie-mezhetnicheskogo-soglasiya-i-utverzhdenie-novyh-nagrad-cto-obsuzhdali-na-sessii-ank-s-uchastiem-prezidenta_a4061736 (дата обращения: 19.06.2024).

References

1. Tuimebaev Zh. Mezhetnicheskie otnosheniya ne terpyat shablonov [Interethnic relations do not tolerate stereotypes] Setevoe izdanie «Elorda.info» [Online publication «Elorda.info»]. 2023 [Electronic resource]. - Available at: <https://elorda.info/ru/novosti-stolicy/9054-7c602673-f2ca-4349-ad1d-ed10186253cc-2771> (Accessed:19.06.2024). [in Russian]

2. Zakony - Ob utverzhdenii Kontseptsii migratsionnoi politiki Respubliki Kazahstan na 2017 – 2021 [Laws - On approval of the Concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2017 - 2021] [Electronic resource]. - Available at: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1700000602/ (Accessed:19.06.2024). [in Russian]
3. Zhusupova A., Kalashnikova N., Buribaeva M. Traditsii Shelkovogo puti: sovremennye etno i sociokul'turnye osobennosti (na primere yuzhnogo regiona) [Silk Road Traditions: modern ethno- and socio-cultural features (using the example of the Southern region)], Respublikanski nauchnyi zhurnal [Republican scientific journal], 3(15), 64-72 (2022). [in Russian]
4. Zhusupova A., Ileuova G., Nasimova G., Halikova Sh. Vliyanie programm pereseleniya na povyshenie konfliktnosti v regionah Kazahstana [The impact of resettlement programs on increasing conflict in the regions of Kazakhstan] The Central Asia Program (CAP) at George Washington University. 2022 [Electronic resource]. - Available at: <https://centralasiaprogram.org/vliyanie-programm-pereseleniya-na-povyshenie-konfliktnosti-regionah-kazahstana> (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
5. O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmeneniya v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrya 2015 goda № 148 «Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya ANK (do 2025 goda)» [On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On Amendments to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2015 No. 148 "On approval of the Concept of Development of the APK (until 2025)"] [Electronic resource]. - Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000281> (Accessed:19.06.2024). [in Russian]
6. Borisova S. Obshee delo: kakimi dolzhny byt' mezhetnicheskie otnosheniya v Kazahstane? [Common cause: what should be the interethnic relations in Kazakhstan?]. 2023. [Electronic resource]. - Available at: <https://qmonitor.kz/society/4760> (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
7. Kornii mezhetnicheskikh konfliktov v Kazahstane i sposoby ih ustraneniya [The roots of interethnic conflicts in Kazakhstan and ways to eliminate them] Central Asian Bureau for Analytical Reporting. 2021 [Electronic resource]. - Available at: <https://cabar.asia/ru/korni-mezhetnicheskikh-konfliktov-v-kazahstane-i-sposoby-ih-ustraneniya> (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
8. Bizhanova M. Preduprezhdenie mezhetnicheskikh konfliktov v respublike Kazahstan: ot vseobshhego podhoda k lokal'nym resheniyam [Prevention of interethnic conflicts in the Republic of Kazakhstan: from a universal approach to local solutions]. 2018. [Electronic resource]. - Available at: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/09/%D0%91%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_.pdf (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
9. Kaizer M., Beimenbetov S. i drugie. Sosushestvovanie etnicheskikh grupp v Kazahstane [The coexistence of ethnic groups in Kazakhstan]. 2018. [Electronic resource]. Available at: [https://www.zef.de/uploads/tx_zefportal/Publications/mkaiser_download_Ru%20Studie%20Zusammenleben%20der%20ethnischen%20Gruppen%20final%20\(18001656](https://www.zef.de/uploads/tx_zefportal/Publications/mkaiser_download_Ru%20Studie%20Zusammenleben%20der%20ethnischen%20Gruppen%20final%20(18001656) (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
10. Etnosotsial'nye protsessy v Respublike Kazahstan»: sbornik nauchnykh trudov [Ethnosocial processes in the Republic of Kazakhstan: collection of scientific papers] (IFPR KN MES RK, Almaty, 2021, 268 p.). [in Russian]
11. Yakasai B. Mezhetnicheskie otnosheniya v polietnicheskom obshhestve [Interethnic relations in a multiethnic society] Kazahstan-Spektr [Kazakhstan-Spectrum]. 2024. [Electronic resource] Available at: <https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-1.04> (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]
12. Sadvakasov D. Eksperty: V Kazahstane zakryvaut glaza na mezhetnicheskie konflikty [Experts: Kazakhstan turns a blind eye to interethnic conflicts]. 2021 [Electronic resource]. Available at: <https://cabar.asia/ru/eksperty-v-kazahstane-zakryvayut-glaza-na-mezhetnicheskie-konflikty> (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]

13. Zakaeva Z., Sarsenbaeva Z. Mezhetnicheskie otnosheniya v sovremennom Kazakhstane (opyt kompleksnogo sociologicheskogo analiza) [Interethnic relations in modern Kazakhstan (the experience of a comprehensive sociological analysis)] Central'naja Azija i Kavkaz [Central Asia and the Caucasus] [Electronic resource]. - Available at: https://ca-c.org.ru/journal/1998/15-1998/st_06_zakaeva.shtml (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]

14. Gorbunova A., Maksimova S. Regulirovanie mezhetnicheskikh otnoshenii (po materialam issledovaniya v Altaiskom krae) [Regulation of interethnic relations (based on research materials in the Altai Territory)] Izvestija AltGU [News of the AltSU]. 2015 [Electronic resource]. - Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-mezhetnicheskikh-otnosheniy-po-materialam-issledovaniya-v-altayskom-krae> (Accessed: 28.06.2024). [in Russian]

15. Zhusupova A.S., Kalashnikova N.P. Metodologiya issledovaniya natsionalisticheskogo diskursa v polietnicheskoi srede [The methodology of the study of nationalist discourse in a multiethnic environment] Evrazijskaya integratsiya: ekonomika, pravo, politika. Mezhdunarodnyj nauchno-analiticheskii zhurnal [Eurasian Integration: Economics, Law, politics: an international scientific and analytical journal], 1, 166-179, (2023). [in Russian]

16. Ukreplenie mezhetnicheskogo soglasiya i utverzhdenie novyh nagrad – chto obsuzhdali na sessii ANK s uchastiem Prezidenta [Strengthening interethnic harmony and approving new awards – what was discussed at the APK session with the participation of the President]. 2023. [Electronic resource]. - Available at: https://www.inform.kz/ru/ukreplenie-mezhetnicheskogo-soglasiya-i-utverzhdenie-novyh-nagrad-chto-obsuzhdali-na-sessii-ank-s-uchastiem-prezidenta_a4061736 (Accessed: 19.06.2024). [in Russian]

А.С. Жусупова¹, Н.П. Калашникова², Ван Лулу³

¹Еуразиялық адамдарды басқару орталығы, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанның Оңтүстік аймағындағы ұлтаралық қатынастардың қоғамдық тұрақтылық пен ұлттық бірлікке әсері: сараптамалық сауалнама нәтижелері бойынша

Андатпа. Бұл жұмыстың мақсаты – Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі этносаралық қатынастар жайлы сараптамашылар пікірлерін зерттеу. 2023 жылдың тамыз айында Қазақстанның бірқатар қалаларында этносаралық қатынастар шеңберіндегі зерттеу барысында ғалымдар мен сарапшыларға ұсынылған сауалнамаға талдау жасалды. Сауалнамаға қатысушылар саны 50 адамды құрады. Жұмыс аясында БАҚ жарияланымдар мен қарастырылып отырған тақырыпқа арналған ғылыми мақалалар негізінде дискурстық талдау жүргізілді.

Қазақстанның оңтүстік аймағындағы этносаралық қатынастардың қалыптасуына кері әсер ететін негізгі факторларды зерттеуді және аймақтағы этносаралық саясат саласындағы профилактикалық саясат тұрғысынан не істеу керектігі туралы сарапшылардың көзқарасын қамтыды.

Бұл зерттеудің өзіндік ерекшелігі немесе құндылығы еліміздің оңтүстік өңіріндегі этносаралық қарым-қатынас деңгейіне әсер ететін факторлардың иерархиясы да, сондай-ақ,

бірінші рет ұлтаралық қарым-қатынастар тұрғысынан қажет басым шаралар (ұсынымдар) да алғаш рет берілді, аймақта бар және күшейіп келе жатқан ұлтаралық қайшылықтардың ықтимал қауіптерінен қорғау ұсынылды. Қазақстанның оңтүстік өңірінде ұлтаралық қатынастардың қалыптасуына ең үлкен кері әсер ететін фактор – жер ресурстарының жетіспеушілігі, олардың сапасы, бағасы және қолжетімділігі болып табылады. Еліміздің оңтүстік өңірлерінен солтүстік өңірлерге халықты қоныстандыруға байланысты бағдарлама өзектілігін дәлелдеп отыр. Әлеуметтік-экономикалық фактордың да маңызы зор, бұл жұмыспен қамту және жұмыссыздықтың жоғары деңгейімен байланысты.

Бұл мәселелерді шешудің басты шарты – мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру, оның ашықтығын қамтамасыз ету, заң алдында барлығының теңдігін қамтамасыз ету. Жоба аясында алынған сараптамалық сауалнаманың нәтижелері 2023 жылғы 15 қарашада өткен Қазақстан халқы Ассамблеясы Ғылыми-сараптамалық кеңесінің кеңейтілген отырысында ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде ұсынылған іс-шараларды ғылыми-зерттеу және зерттеу жұмыстарында қақтығыстарды алдын-алу мақсатпен пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Қазақстанның оңтүстік өңірі, ұлтаралық қатынастар, ұлтаралық қайшылықтар, ұлтаралық шиеленіс.

A.S. Zhusupova¹, N.P. Kalashnikova², Wang Lulu³

¹*Eurasian Center for People Management, Almaty, Kazakhstan*

^{2,3}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Impact of interethnic relations in the Southern region of Kazakhstan on social stability and national unity: based on the results of an expert survey

Abstract. The purpose of this work is to study expert assessments of interethnic relations in the Southern region of Kazakhstan. The study is based on an expert survey that was conducted among scientists, experts in the field of interethnic relations in a number of cities of Kazakhstan in August 2023, the number of participants was 50 people. In addition, as part of the work, a discourse analysis was carried out based on media publications and scientific articles devoted to the topic under consideration. The research questions included the study of the influence of the main factors that negatively affect the formation of interethnic relations in the Southern region of Kazakhstan, and the vision of experts regarding what should be done in terms of preventive policy in the field of interethnic policy in the region.

The originality or value of this study lies in the fact that it has, for the first time, proposed a hierarchy of factors that influence the extent of interethnic relations in the southern region of the country and the priority measures (recommendations) that must be taken to prevent the existing and potential threats of intensification of interethnic conflicts in the region. The study demonstrated that the factor that has the greatest negative impact on the formation of interethnic relations in the Southern region of Kazakhstan is the lack of land resources, their quality, price and availability. Therefore, the program related to the resettlement of the population from the southern regions of the country to the northern ones proves its relevance. Along with this, the socio-economic factor is also of great importance, which is also due to problems associated with employment of the population and high unemployment rate. At the same time,

the main condition for solving these problems is to increase the efficiency of government, ensure its openness, equality of all before the law. The results of the expert survey obtained within the framework of the Project were presented at an extended meeting of the Scientific Expert Council of the Assembly of the People of Kazakhstan (November 15, 2023), which made it possible to use them preventively in research and practical activities.

Keywords: southern region of Kazakhstan, interethnic relations, interethnic contradictions, interethnic tension.

Сведения об авторах:

Жусупова А.С. – кандидат политических наук, руководитель проектов в Eurasian Center for People Management, Алматы, Казахстан.

Калашикова Н.П. – доктор политических наук, профессор, заведующая кафедрой Ассамблеи народа Казахстана (АНК), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ван Лулу – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhusupova A.S. – Candidate of Political Science, Project Manager at the Eurasian Center for People Management, Almaty, Kazakhstan.

Kalashnikova N.P. – Doctor of Political Science, Professor, Head of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Wang Lulu – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.25

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-142-154>

Ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялау (Түркістан, Қызылорда, Жамбыл облысы мысалында әлеуметтік зерттеу нәтижесі)

М. Тулебаева^{ORCID}, И. Рыстина^{ORCID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: tulebayeva_mk@enu.kz)

Аңдатпа. Жастар еліміздің болашағы, қоғамды алға ілгерлетуші күш, сондай ақ әлеуметтік қарсылық пен өзгерістің басты факторы, ауыл жастары елдегі саяси-әлеуметтік қауіп-қатерге тез ұшырайтын осал әлеуметтік топтың бірі. Оларға өзіндік ерекшелік, талап пен талғам, қажеттілік, сондай-ақ өзіндік даму жолы тән. Қалалық талантты, белсенді және де бәсекеге қабілеті жастар үшін мүмкіндіктер әрқашанда бар, ал ауыл жастарына өз әлеуетін жүзеге асыруға көмектесетін жолды таңдауда қиындықтар баршылық. Жастар ең көп шоғырланған еліміздің оңтүстік аймағы әсіресе Алматы, Түркістан, Қызылорда, Жамбыл облыстарында әлеуметтік лифт тетіктері арқылы ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялау тақырыбында әлеуметтік зерттеу жүргізу өте өзекті.

Бұл зерттеу Қызылорда, Тараз, Түркістан қалаларында тұратын ауыл жастарының қоныс аудару себептері, қалалық өмірге бейімделудегі қиындықтары, жастарды қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар, ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялауда білім, саясат, армия және діннің маңызы, әлеуметтік лифт тетіктері арқылы ауыл жастарының бейімделуі мен интеграциясын дамытуға арналған ұсыныстарды зерттеуге арналған. Мақалада аталған аймақта статистикалық деректерді талдап әрбір облыс ерекшеліктерін ескеріп фокустық топтық пікірталас негізінде ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялау бойынша әлеуметтік зерттеу нәтижесі қарастырылады.

Түйін сөздер: ауыл жастары, адаптация, интеграция, әлеуметтік лифт, оңтүстік аймақ, әлеуметтік зерттеу

Түсті: 13.09.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Осы жылдар ішінде мемлекеттік жастар саясатын жүзеге асыруға бағытталған көптеген бағдарлама мен зерттеудің жүзеге асуына қарамастан, орын алған «Қаңтар оқиғасы» оңтүстік аймақтағы ауыл жастарының қалалық өмірге бейімделуі мен интеграциясына байланысты күрделі мәселенің бар екенін айқындап берді. Наразылыққа қатысушылардың басым бөлігін ірі қалаларға аймақтан келген және қала шетінде кедейшілікте күн көріп жатқан ауыл жастары құрады, олар тәртіпсіздікке бой ұрып, кейін өзгенің мүлкін талан-таражға салғаны белгілі. Сол қайғылы оқиғадан кейін ауыл жастарына қатысты мәселелер Парламенттік тыңдауларда талқыланып, тиімді жастар саясатын жүргізу мәселесі жалпыұлттық күн тәртібінің басты басымдығы ретінде аталды [1].

«Қаңтар оқиғасының» негізі әлеуметтік күші ауыл жастары болғаны анық, себебі ауылдан көшіп келген жастар жаңа ортада өзіндік тәуелсіз отбасылық кәсіпті жоспарлап немесе ауылында қалған отбасын қолдауға назар аударады. Осындай жағдайда қалған жастар өзара қолдау нысанын іздеді. Ең оңай жолы-оны бір аймақтан келген ауыл тұрғындары мен иммигранттар арасынан табу болса, білім мен біліктілік деңгейі олардың одан әрі әлеуметтенуі үшін жеткілікті кіріс табуға мүмкіндік бермеді. Нәтижесінде, ірі қалалық өмірге бейімделіп сіңіп өз орнын таба алмаған және ауылға қайта оралғысы келмейтін ауылдан шыққан жастар тобы тұрақты табыссыз вакуум қалыптастырды.

Айта кету керек, мұндай жастар тобы ауылдық жерлерге тән дәстүрлі байланысты әлсіретті. Сондықтан олар ірі қалада өте қиын жағдайда өмір сүргендіктен әлеуметтік ұйымның жаңа формасын іздестіре бастады. Мұсылман елі тәжірибесінен белгілі болғандай, ең радикалды діни ағымдар ірі қалаларда, атап айтқанда, ауыл жастары арасында үлкен қолдауға ие. Мәселен, Джамаат сияқты діни ұйым оларды отбасылық және рулық қатынастармен алмастырады. Қазақстанның ерекшелігі олардың басым бөлігінің салафиттік идеологияға бағдарлануы болды. Себебі дәстүрлі ислам мемлекетпен емес, жергілікті дәстүрмен, демек, қоғамдағы жергілікті дәстүрлі қатынастармен тығыз байланысты болды [2].

Келесі бір өзекті мәселе ауыл жастары арасында көші-қон ағындарында теңгерім жоғын көрсетіп отыр. Бүкіл жастар ұмытылатын 3 тартылыс орталық бар - олар республикалық маңызы бар қалалар, ең алдымен Алматы мен Астана. Батыс Қазақстан облысы салыстырмалы тұрақты өңір саналады осы өңірдегі облыстардың миграция сальдосы іс жүзінде нөлге тең. Республиканың қалған өңірінің бәрі донор саналады. Қазақстандық жастар арасында көші-қонға деген көзқарас айтарлықтай жоғары деңгейі байқалады: жастардың 32,5% республика шегінде тұрғылықты жерін ауыстырғысы келеді [3].

«Жастар» ғылыми зерттеу орталығының әлеуметтік зерттеулер нәтижесіне сәйкес: жастардың ауылдық жерден қоныс аударуына әсер ететін негізгі фактор: 1. Жұмыссыздық (46,9%) үлкен рөл атқарады. 2. Қаржылық мәселелер (44,6%) де шешуші

рөл атқарады. 3. Балаларына «жақсы өмір» қамтамасыз етуге деген ұмтылыс (33,4%) ата-ана балаларына туған ауылынан гөрі қала көбірек мүмкіндік мен перспектива береді деп ұмтылады. Осы фактордың барлығы ауылдық жерлерде жастардың кездесетін қиындықтарын көрсетеді және жаңа жұмыс орындарын құру, табыс деңгейін арттыру, инфрақұрылымды дамыту және білім мен мансаптық мүмкіндіктерге қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін жағдай жасаудың маңыздылығын көрсетеді [4].

Жастардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жалпы жеткіліксіз қоры жастардың басқа жерлерде өмір сүруге қолайлы жағдай табуға деген ұмтылысына әсер етеді. Сарапшылар жастардың ауылдан кетуінің тәуекелдеріне назар аударады: ең алдымен, демографиялық көрсеткіштердің төмендеуі ел экономикасының маңызды секторларының бірі ауыл шаруашылығындағы кадр тапшылығына әкеледі [4] және орта кәсіптік және ЖОО орын бітірген ауыл жастарының қаладан жұмыс таба алмауы, «Дипломмен ауылға» бағдарламасының тиімді тетіктері болмауы да бұл мәселенің оңды шешілмеуіне әсерін тигізіп отыр.

Жоғары білімнің отандық жүйесін жетілдіруге қатысты сарапшылар практикалық дағдыларды дамыту, сандық сауаттылық пен кәсіпкерлік ойлауды күшейту қажеттігін көрсетті. Жалпы алғанда қазіргі талаптар мен еңбек нарығы сұраныстарын ескере отырып, оқу бағдарламаларын жүйелі түрде жаңартып отыру қажеттілігі аталды. Бұл түлектер дайындау мен білім сапасын арттырумен бірге олардың қазіргі қоғам мен экономикаға табысты кірігуін қамтамасыз етеді [5].

Заманауи жаһандану мен цифрландыру жастар үшін жаңа мүмкіндіктер ашуда, шетелде білім алуға, жұмыс жасауға ұмытылып жатқан ауыл жастарының саны жылдан жылға артып келеді. Кейінгі жылдары «ақылды жастар ағымы» мәселесі жиі көтерілуде, жастардың шетел асып кетуін азайту үшін еңбек жағдайын жақсартуға жұмыс істеу керек. Ауыл жастарын қалалық өмірге бейімдеу мен интеграциялауда әлеуметтік лифт қосымша назар аударуды талап етеді. Бүгінгі таңда ең көп тараған әлеуметтік лифт болып табылатын білімнің арқасында жастар әлеуметтік баспалдақта жоғары көтерілуге мүмкіндік алды. Осыған байланысты бұл мәселені, әсіресе, әлеуметтанулық зерттеулер арқылы, ауылдан қалаға көшу тәжірибесі бар қоғам мен жастардың пікірін зерделеу арқылы үнемі зерделеу, талдау қажет.

Зерттеу әдістері

Мақалада аталған аймақта статистикалық деректерді талдап әрбір облыс ерекшеліктерін ескеріп фокустық зерттеу негізінде әлеуметтік лифтің нақты атап айтқанда, білім беру, әскер, саясат, діни факторлар арқылы ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялау бойынша нәтижелер алынды. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері сыни түйсіну, салыстырмалы талдау тұрғысынан қарастырылады.

Қазақстанның жастары ең көп шоғырланған оңтүстік аймақта Қызылорда, Түркістан, Жамбыл облыстарында 6 фтз, әрбір облыста 2 фокус-топтық зерттеу өткізілді. Респондент скринингі төменде көрсетілген:

1-кесте. Респондент скринингі

Қатысушылар саны	Ұлты	Жынысы	Жасы	Тұрғылықты мекені
52	90% - қазақтар 10 % - өзге ұлт өкілі	26 әйел 26 ер адам	18 - 34 жас аралығы	Облыстың әрбір ауданға қарасты ауылынан келген жастар

Фокус-топтың зерттеу құралы гайд сұрақтары тақырып негізінде жасалды:

1 гайд – қалаға бір жыл бұрын келген ауыл жастары

2 гайд – қалаға 5 жыл бұрын келген ауыл жастары

Әрі қарай негізгі тақырыптық 6 бөлімге бөлінген фокус-топтық дискуссия нәтижелері ұсынылады:

1. Қоныс аудару себептері

2. Бейімделу процесі мен мәселесі

3. Жастарды қолдау жөніндегі Мемлекеттік Бағдарламалар

4. Ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциялауда білім, саясат, армия және діннің маңызы

5. Әлеуметтік лифт тетіктері арқылы ауыл жастарын бейімделуі мен интеграциясын дамытуға арналған ұсыныстар

6. Болашақ жоспар.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Ауыл жастарының қоныс аудару себептері

Ауыл жастарының қалаға қоныс аудару себептері әртүрлі, бірақ біз өткізген фокус-топтық пікірталас жастардың көпшілігі неліктен қалаға қоныс аударуды таңдайтынын анықтауға мүмкіндік берді.

Тараз қаласында тұру өтілі бір жылдан асқан ауыл жастары қалаға қоныс аударудың негізгі екі себебін атап өтті. Бірінші топқа білім алу мақсатында көшіп келгендер жауабын жатқызамыз:

«Мен білім алу үшін қалаға көшіп келдім (Ж,18)»

«Мен жоғарғы оқу орнына түсу үшін қалаға келдім (М,21)»

Екінші топты жұмыс табу мақсатында көшіп келгендер құрайды:

«Менің Тараз қаласына көшу себебім ауылда жұмыс жоқ болған соң көшіп келдік және ауылдан қалаға қатынау қиын болды. Ауылда су, газ жоқ қыста әсіресе қатты қиын болады суды даладан тасу, от жағу, көмір тасу деген сияқты жұмыстар бар (Ж,23)»

Тараз қаласында тұру өтілі бес жылдан асқан фокус-топқа қатысушылар да, осыған ұқсас жауап нұсқаларын атап өтті.

Өңірлік бөліністе қарастыратын болсақ, Тараз қаласына қоныс аударған жастардың басты себептері ретінде төмендегілерді жатқызамыз:

–әлеуметтік лифтің бірі ретінде жоғары білім алу;

– әлеуметтік-материалдық жағдайын көтеру мақсатында жұмыс іздеп келгендер.

Сондай-ақ, жанама себептер қатарын да көрсетуге болады:

- ауылда еңбек ақының төмен мөлшері;
- интернет сапасының нашарлығы;
- ауылдық жердің дамымаған инфрақұрылымы.

Түркістан қаласында тұру өтілі бір жылдан асқан фокус-топқа қатысушылардың қоныс аудару факторына тоқталсақ:

Түркістан қаласының облыс орталығына айналуы;

«Бірінші себеп Түркістанның облыс орталығы болуы. Ары қарай кәсіпкерікті дамыту потенциалы да жоғары. Қалай айтсам екен... даму, ұмтылу, мақсатқа жету үшін мүмкіндік бар (М,34)»

Бизнес әлеуетті дамыту үшін қалада жақсы орта қалыптасқан, сондықтан қаланың мүмкіндіктерін пайдалану;

«Түркістан қаласы облыс орталығы болған соң, құрылыс жақсы жүріп жатырі. Жұмыс тауып қаламын деген оймен келдім. Ауылда Түркістан-Жетісай, Жетісай-Түркістан бағытында адам тасыдым. Қазір қала ішінде такси жүргізушісімін. Қалада әлі де дұрыс жұмыс шығып қала ма деген үмітім бар. Бір отбасыда 6 ағайын болған соң, бәріміз бір жердің нанына ортақ болмай, жан жақта болғанымыз дұрыс деп шештім. Осы жаңа қала жақсы өмір сүруіме әсер етіп, оң өзгерістер әкеледі ме деген үмітім бар (М, 32)»

Балаларға жарқын болашақ сыйлау мақсаты (қаладағы түрлі байқауларға қатысу мүмкіндігінің жоғарылығы, үйірмелердің көптігі).

«Біз көрмесек те, қалғанын балалар көрсе деген ниетпен ғой. (М, 32)»

«Балалар үшін ауыл мен қаланың айырмашылығы айтарлықтай Түркістан облыс орталығы болған соң жақсы орта, үйірмелер де көп. Балалар ғана емес өзімнің білімімді әрі қарай дамытып лицейл, гимназиял қарастырып жүрмін қазақ тілі, әдебиеті мұғалім болғандықтан балалардың кітап оқуына деген қызығушылықты арттыруға үлес қосқым келеді. Ауыл балаларына қарағанда қалада балалар көп кітап оқымайды ғой қазір, сондықтан осы бағытты өзіндік дамытуға үлес қосқым келеді (Ж, 27)»

Фокус-топқа қатысушылардың өз мақсаттарына сәйкес келетін, жеке басының қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін жақсы жұмыс орнын іздеу мақсаты.

«Ең басты себеп – жұмыс, мамандығыма сәйкес келетін жұмыстың реті түскен соң ойланбастан отбасыммен Түркістанға бет алдық. Өйткені, жұмыс табыла беруі қиын. Түркістанда мұғалімдерден кейін осы мемлекеттік қызметшілердің айлығы дұрыстау. Бұндай мүмкіндікті жіберіп алмас үшін, ойланбастан көшіп келдім. Мақсатым - жұмысқа орналасу болды (М, 30)»

Сонымен қатар, білім алу мақсатында келгендер де бар, назар аударатын жайт, білім алу мақсатында келгендердің жастық көрсеткіші 18 жасты көрсетіп отыр.

Түркістан қаласына қоныс аударған жастардың басты себептері ретінде төмендегілерді жатқызамыз:

Түркістан қаласының облыс орталығына айналуы көшіп келуші жастарға көптеген үміт сыйлайды: біріншіден, жаңа мәртебеге ие болған қалада жаңа мүмкіндіктер көп деп санайды. Екіншіден, бизнес әлеуетті дамыту үшін бизнес-климаттың, кәсіби тұрғыда даму үшін қолайлы ортаның оңтайлы мүмкіндіктерін пайдалану ниеті;

Қызылорда қаласында тұру өтілі бір жылдан асқан фокус-топқа қатысушылардың жауаптарын саралай келе, қалаға көшудің келесі себептерін көрсете аламыз:

- білім алу мақсатында келу;
- жұмыс тапшылығы;
- балалардың жарқын болашағы үшін.

«Бірінші отбасылық жағдайға байланысты, екіншіден жұмыс мәселесі жұмысқа орналасу, өзім де, жолдасымда жұмысқа тұрып, осы жақта жұмыс жасаудамыз (Ж,30)»

Сондай-ақ, фокус-топқа қатысушылардың басым бөлігі қоныс аударуға саяси, діни сипаттағы фактордың ешқандай ықпалы болмағандығын, негізгі фактор әлеуеттік сипаттағы себепті қамтиды.

«Ауыл жастары қалаға қоныс аударуда ешқандай саяси, діни себеп жоқ, әлеуметтік-материалдық жағдайға қол жеткізу басты себеп, екіншіден, жаңа нәрсені көру игеру, үйрену, өзіңді дамыту, ойымды ашық айта алатын тәуелсіз еркін болу (Ж,33)»

Қызылорда қаласында тұру өтілі бес жылдан асқан фокус-топқа қатысушылар көшу себептері ретінде басқа облыстардағы қатысушыларға ұқсас жауап нұсқаларын атап өтті.

Қалаға көшіп келуге түрткі болған келесі себеп кәсіби, тұлғалық тұрғыда даму мүмкіндігі;

«Жастар үшін әлеуметтік лифт дегеннің өзі жастардың өсуі, өнуі ғой. Ауылда жүріп әлемді мойындату қиын. Маған шығармашылықпен, өлеңмен айналысу үшін талантты жастар, әдеби орта керек болды. Жақсы орта іздеп ауылдан келдім. (М,28)»

Қалаға көшіп келуге түрткі болған келесі себеп ауылдағы әлеуметтік инфрақұрылым мәселесі (жедел жәрдем, аурухана/медициналық пункттің жоқтығы, мәдениет үйі, жастарға бос уақытты ұйымдастыру орталығының болмауы);

«Ауылда аурухана керек десеңіз мед.пункттың өзі жоқ. Қалаға біздің ауыл жақын, бірақ жедел жәрдемнің келуі де қиын ауылға, одан қалды жұмыс мәселесі. Жастардың бос уақытын өткізетін орын жоқ, жақсы орта жоқ ауылда. Осындай мәселелер үшін ауылдан қалаға көшуге мәжбүр болдық (М,23)»

Ауыл жастары арасында ақпарат алудың төмен деңгейіне байланысты «Дипломмен ауылға» мемлекеттік бағдарламасы мүмкіндігін пайдалана алмағандар да кездеседі.

«Менің мамандығым стоматолог, қазір поштада оператор болып жұмыс жасаймын. Мен бітіргенде біздің ауылда стоматология болған жоқ, мен Тереңөзекте тәжірибеден өттім, ол жерде бос орын болмаған соң Қызылордада 2 жыл стоматолог болып жұмыс жасадым. Мен сол кезде «Дипломмен ауылға» бағдарламасын білмегендіктен дұрыс пайдалана алмадым. Сол кезде маған жол көрсетіп ауылдан стоматология ашуға көмек, жай бір бағыт беретін адам болмады. Әйтпесе ауылда стоматология фундаментін қалап жұмыс жасауға болар еді. (Ж,30)»

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жастар ең алдымен қалаға материалдық әл-ауқатты жақсартуға бағытталған мақсатпен қоныс аударады. Сонымен қатар, өз

бизнесін құруға бағытталғандар да кездеседі, яғни жастардың айтарлықтай кәсіпкерлік әлеуеті анықталды. Жастардың бір бөлігін белгілі бір салада жоғары кәсібилікке жетуге бағытталғандарды біріктіреді.

Материалдық байлық жастардың әлеуметтік әл-ауқатына әсер ететін негізгі фактор. Материалдық әл-ауқат көбінесе жеке адамға өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін игіліктер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Жастарда ең алдымен, осы мақсатқа жетуге ұмтылады. Көптеген адамдар оған жақсы жұмыс істеу немесе жеке бизнес құру арқылы қол жеткізуге болатынын түсінеді - бұл өзін-өзі табысты жүзеге асырудың негізгі факторлары болып шығады. Жастар еңбек әрекетін әлеуметтік мәртебеге және материалдық байлыққа жетудің негізгі құралы ретінде қарастырады.

Осылайша, фокус-топтық талқылаулар жастар арасында қалаға қоныс аудару себептерінің алуан түрлі екенін көрсетті, алайда еңбек нарығында табысты бәсекелестік мүмкіндігімен байланысты факторлар басымдық танытады.

Ауыл жастарының қалалық өмірге бейімделу процесі

Ауылдан қалаға көшіп келген жастардың қала өміріне бейімделу мен интеграцияланудағы негізгі қиындықтары біздің фокус-топтық талқылау барысында анықталды.

Тараз қаласында бір жыл тұрған дискуссия қатысушылары бірінші кезекте тілдік кедергіні атап өтті, қалада күнделікті қолданыста барлық жерде орыс тілі басым екеніне қынжылады. Ауыл жастарының орыс тілін меңгеруі орташа болғандықтан, бұл фактор қалаға бейімделу кезінде айтарлықтай қолайсыздық тудырған.

«Менің орыс тілін меңгеруім нашар болғандықтан, жұмыс іздегенде жалпы қалада барлық жерде орыс тілі қолданылады.Өзім орыс тілінен қиналдым (Ж30)»

«Алғаш қалаға келгенде тап болған қиындық орыс тілі болды, күнделікті барлық жерде орыс тілі басым (М,21)»

Қалаға бейімделу барысында екінші басты кедергі ретінде баспана мәселесін атап өтуге болады.

«Из сложностей только съёмка квартиры, потому что квартиры сейчас очень дорогие, по сравнению с заработной платой. В первое время я жила у родственников а потом вот с подругой познакомилась, вместе снимаем квартиру и на пополам делим. (Ж,21)»

Қала өміріне тез бейімделуде қиындық тудырған фактор ретінде қала өмірінің ерекшелігі, яғни қала тұрғындарының менталдық тұрғыдағы айырмашылық, навигатор карталарды пайдалана алу дағдысының қалыптаспауы, автобустар маршрутын білудегі қиындықтар, ақшаның күнделікті қажеттілігі сияқты қиындықтар қатарын қамтыды.

Қала өміріне бейімделуде қиындықтарға тап болған Тараз қаласында бір жыл тұрған фокус-топқа қатысушыларының барлығы дерлік бұл қиындықтарды еңсеруде ата-аналар, жақын туыстары, дос-жарандары көмектескенін айтып өтті.

Тараз қаласында бес жыл тұрған фокус-топқа қатысушылардың арасында да қалаға бейімделуде еш қиындық туындамады деп жауап бергендердің саны басым болды.

Түркістан қаласында бір жыл тұрған фокус-топ қатысушылары бейімделу процесіне кедергі келтірген, атап айтқанда жалдамалы пәтер құнының соңғы 2-3 жыл көлемінде айтарлық қымбаттап кетуін атады. Фокус-топқа қатысушылар бұл мәселені

өзіндік жолдармен шешкен. Мысалы, жалдамалы пәтерді қол жетімді бағаға қала сыртынан жалдап, қалаға қатынап отырған. Қала әлі де территориялық тұрғыдан өсіп үлгермегендіктен, жолға кететін уақыт аз, қатынау аса қатты қиындық тудырмайды деп санайды.

Өңірлік бөліністе Түркістан қаласының 5 жылдық өтілі бар тұрғындары экологиялық сипаттағы кедергілер ретінде ауызсу сапасының төмендігі мен ауа-райының қолайсыздығына байланысты туындаған қиындықтарды атап көрсетті.

«Түркістанның жаз мезгіліне шыдау қиын. Үйде ауа-баптағыштың күші жетпейді. Қайта қайта үстімізге су құйып отырып, жазды өткіздік. Түркістанның ауа райы жақпаған таныстарым баршылық. Су сапасы өте нашар болғандықтан шаштары түсіп, аллергиясы күшейіп кеткеннен кейін, бәрін тастап кері қайтуғ мәжбүр болғандар бар. Ең басты адам денсаулыққа күтіп мән беру керек деп ойлаймын (М, 28)»

«Жазда ауа райы тым ыстық, адамның мазасы кететіні рас. Одан кейін суы нашар екен. Суды үнемі сатып алып ішемін. Үнмеі жел де көп тұрады (М, 32)»

Тағы бір назар аударатын жайт, көшіп келушілердің бейімделуіне кедергі келтірген тағы бір фактор ретінде коммуникация жасау барысында туындаған тілдік диалектикалық қиындықтардың орын алуы. Яғни, жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас орнату барысында қиындықтар туындап отырған.

Фокус-топқа қатысқан **Қызылорда қаласында** ауылдан қоныс аударғандардың тез бейімделуіне кедергі келтірген болмашы фактор қатарына төмендегілерді жатқыза аламыз: қала мен ауыл тұрғындарының менталдық ерекшеліктеріне байланысты туындаған қиындықтар. Оларға: мінез-құлық паттерніндегі айырмашылықтар, фокус-топқа қатысушылардың айтуынша, қала тұрғындары дәрекілеу, басқа адамның жағдайына аса түсіністік танытпайды. 2-3 баласы бар көшіп келушілердің айтуынша да дәл осы фактор бейімделу процесінде қиындық тудырған.

Қызылорда қаласында бес жыл тұрған фокус-топқа қатысушылардың басым бөлігі қала өміріне бейімделуде аса қатты қиындықтармен бетпе-бет келмеген. Алайда, қызылордалық қалада тұру өтілі бес жылдан асқан фокус-топ қатысушыларының пікірінше, тұрғын үй мәселесімен қатар, тұрғылықты жері бойынша тіркеуге тұруда белгілі бір қиындықтар кездеседі. Оларға:

- жалдамалы пәтер құнының жоғарылығы;
- уақытша тұрғылықты жері бойынша тіркеу тұрудың қымбаттығы (бір адамды тіркеу құны 35 000 теңге)
- келушілер мен қабылдаушы халықтың мәдени құндылықтары мен ментальдық айырмашылығы: қала ішінде қатынау қиындығы, орыс тілін білмеу, қала халқының интолерантты қатынасы жергілікті тұрғындармен өзара қарым-қатынаста қосымша қиындықтар тудырады.

Қалаға қоныстанушылардың басты мәселесі – қала өміріне толық тұруға және жұмыс істеуге мүмкіндік беретін баспана мәселесі. Екінші мәселе - лайықты жұмыс орнын табу, бірақ оның қандай да кәсіби дайындығы болған жағдайда, ол бұл қиындықтарды өз бетімен шеше алады.

Осылайша, қазіргі жастардың қала өміріне бейімделуі, бұл олардың қаланың белгілі бір материалдық шарттары мен мәдени құндылықтарына, оның талаптары мен нормаларына белсенді бейімделу процесі болып табылады.

Жастардың қалаға бейімделу стратегиялары тұтастай алғанда өмірлік стратегиялардың бір бөлігі ретінде өмірлік стратегиялардың осы динамикалық мәнін көрсетеді және оларды үнемі түрлендіру, жаңарту және оның сын-қатерлеріне сәйкестендіру қажеттілігімен сипатталады.

Әлеуметтік лифт тектіктері арқылы ауыл жастарын бейімдеу мен интеграциясын дамытуға арналған ұсыныстар

Өңірлік бөліністе жалпы Тараз қаласынан фокус-топқа қатысушылардың ұсыныстары мынадай:

мемлекеттік органдар тарапынан жастарды, жас отбасыларды баспанамен жұмыспен қамтамасыз етуде жәрдемдесу (мүмкін ЖОО бітірген соң қандай да мекемеге жұмысқа орналастыру тәжірибесін енгізу. Себебі, қолында дипломы бар жастарды жұмыс өтілі болмаған соң жұмысқа орналастыруда қиындықтар туындайды);

ауылдан қалаға қоныс аударушы жастарды бірінші кезекте пәтер мәселесін шешуге мемлекеттік деңгейде қолдау көрсету. Атап айтқанда, жалдамалы пәтерлерді (арендное жилье) беру тәжірибесін өңірлерде де дамыту;

ауылдан қалаға келген жастардың қалаға тез бейімделуіне көмектесу үшін әлеуметтік тұрғыда жағдай жасау, атап айтқанда, жол ақысына, азық-түлік бағасына жеңілдіктер жасау.

Өңірлік тұрғыда Түркістан қаласында бір жыл тұрғандардың пікірі де Тараз қаласының тұрғындарымен сәйкес келеді. Ол бірінші кезекте, тұрғын үй және баспана мәселесін шешіп беруді талап етеді.

Ал, екінші кезекте еңбек өтілі жоқ жастарды жұмысқа орналастыруда көмек қолын созу. Немесе мемлекеттік грантта оқығаны үшін жұмыс істеп өтеу тәжірибесін алып тастауды қарастыру.

ауыл жастарын қала өміріне бейімдейтін бейімдеу орталығын ашу.

«Меніңше, ауыл жастарына арналған мемлекеттік бейімдеу орталығы болса, артықтық болмас еді. Жастардың болмыс, қабілеттеріне қарай әртүрлі тегін секцияларға, бос жұмыс орындарына бағыт беріп, жолдап отырса, жұмыссыз жастар мен өз орнын таппай жүрген көп адамға көмек болар еді деп ойлаймын. (М, 30)»

Түркістан қаласында бес жыл тұратын фокус-топ қатысушылары келесі ұсыныстарды көрсетті:

жастарға арналған арнайы ақпараттық орталықтарды ашу (ол жерде барлық хабарландырулар, жұмыс орнына қатысты сұраныс пен ұсыныс, пәтер мәселесін шешуге көмектесу);

ауылдан қалаға көшіп келуші жастарға жұмыс орнын ұсыну;

– пәтер алуды жеңілдету;

«пәтер алуды жеңілдету кішкене қосымша солай деп ойлаймын (Ж, 34)»

Жастар практикасы бағдарламысының тиімділігін көтеру. Себебі, дипломы бар жастарды бір жыл көлемінде тәжірибе жинау мақсатында жұмыспен қамтиды. Алайда, жұмыспен қамту берзімі аяқталғаннан соң, жас маман қайтадан жұмыссыз мәртебесіне қайта оралады.

Жоғары білім беру жүйесінің сапасы нашар. Компьютерлік сауаттылық деңгейі төмен.

Қызылорда қаласында бір жыл тұрған фокус-топ қатысушылары келесі ұсыныстар қатарын көрсетті.

– біріншіден, жастарды қолдауға бағытталған бағдарламаларды бірнеше жылдарға созу, себебі халық ақпараттанып, шешім қабылдағанша ол бағдарламаның атауы мен мазмұны өзгеріп кетіп отырады.

Жастарды қолдауға бағытталған кез келген жобаны іске асырар алдында ауылдық жерлерге координатор жіберіп, халықты ақпараттандырып отыру.

Тек қана ауыл жастарына ғана арналған мемлекеттік бағдарламалар әзірлеу;

Қызылордалық қалада тұру өтілі бес жылды құрайтын қатысушылар келесі ұсыныстарды ұсынды:

- жастардың бос уақыт ұтымды пайдалануға мүмкіндік беретін нысандарды ашу;
- жастарды жұмысқа орналастыру мәселесін шешу;
- тұрғын үй мәселесін шешуге көмек көрсету.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жастар ең алдымен қалаға материалдық әлауқатты жақсартуға бағытталған мақсатпен қоныс аударады. Сонымен қатар, өз бизнесін құруға бағытталғандар да кездеседі, яғни жастардың айтарлықтай кәсіпкерлік әлеуеті анықталды. Жастардың бір бөлігін белгілі бір салада жоғары кәсібилікке жетуге бағытталғандарды біріктіреді. Жастар еңбек әрекетін әлеуметтік мәртебеге және материалдық байлыққа жетудің негізгі құралы ретінде қарастырады.

Осылайша, фокус-топтық талқылаулар жастар арасында қалаға қоныс аудару себептерінің алуан түрлі екенін көрсетті, алайда еңбек нарығында табысты бәсекелестік мүмкіндігімен байланысты факторлар басымдық танытады.

Ауылдан қалаға қоныс аударған жастардың қалаға бейімделуіне кедергі келтірген қиындықтарды қысқаша қорытындылауға болады:

– келушілер мен қабылдаушы халықтың мәдени құндылықтары мен ментальдық айырмашылығы: қала ішінде қатынау қиындығы, орыс тілін білмеу, қала халқының интолерантты қатынасы жергілікті тұрғындармен өзара қарым-қатынаста қосымша қиындықтар тудырады.

Қалаға қоныстанушылардың басты мәселесі – қала өміріне толық тұруға және жұмыс істеуге мүмкіндік беретін баспана мәселесі. Екінші мәселе – лайықты жұмыс орнын табу, бірақ оның қандай да кәсіби дайындығы болған жағдайда, ол бұл қиындықтарды өз бетімен шеше алады.

Осылайша, қазіргі жастардың қала өміріне бейімделуі, бұл олардың қаланың белгілі бір материалдық шарттары мен мәдени құндылықтарына, оның талаптары мен нормаларына белсенді бейімделу процесі болып табылады.

Жастардың қалаға бейімделу стратегиялары тұтастай алғанда өмірлік стратегиялардың бір бөлігі ретінде өмірлік стратегиялардың осы динамикалық мәнін көрсетеді және оларды үнемі түрлендіру, жаңарту және оның сын-қатерлеріне сәйкестендіру қажеттілігімен сипатталады.

Білім әлеуметтік лифт тетігі ретінде адамның беделін арттыруға, ғылым әлемі мен жұртшылықтың мойындауына, биліктің әрекетіне қатысты объективті ұстанымын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Әлеуметтік лифт ретінде армияның ең толық және тиімді әрекеті мемлекет үшін қиын кезеңдерде көрінеді. Билік берілген әскери құрылымдардың өкілдері оны өз

мансабын одан әрі жоғарылату үшін пайдаланады. Бұл тұрғыда әскер әлеуметтік лифт ретінде көрінеді. Бұл халықтың төменгі қабатындағы адамдарға генерал болуға, әлем билеушілерінің мәртебесін алуға мүмкіндік береді.

Осылайша, жастардың өміріндегі әлеуметтік лифттердің рөлі - бұл өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі, одан әрбір жас азамат «дивидендтер» түріндегі рухани және материалдық игіліктерді ала. Бұл зерттеудің ерекшелігі жоғарыда аталған мансап жолындағы маңызды тенденцияларды анықтауға мүмкіндік береді: консервативті жүйеге қарсылық пен игі іс жолында әрекет; дағдарыс кезіндегі ерік-жігердің икемсіздігі; мансап құру жолының жаңалығы және әлеуметтік лифтті пайдалану тәсілі. Осылайша, әлеуметтік мобильділік кез келген адамның мансаптық өсуге, табысқа жетуіне, мойындалуына, әлеуметтік байланыстарына және қоғамның жоғары табына енуіне мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№AP15473328 гранты).

Әдебиеттер тізімі

1. Январские события показали всю остроту проблем молодежи. [Электронный ресурс]. URL: <https://turantimes.kz/ekonomika/34922-ashimbaev-janvarskie-sobytiya-pokazali-vsju-ostrotu-problem-molodezhi.html> (дата обращения: 15.04.2024).
2. Современная казахстанская трагедия? [Электронный ресурс]. URL: <https://institute.asiakz.com/ru/rubrics/comments/sovremennaya-kazahstanskaya-tragediya> (дата обращения: 25.01.2022).
3. Қазақстан жастары -2021: Тәуелсіздікке - 30 жыл» ұлттық баяндамасы. – Астана: «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы, 2021. – 320 б.
4. Ауыл жастарын дамытудың әлеуметтік-мәдени аспектілері. – Астана: «Жастар ғылыми-зерттеу орталығы, 2023. – 103 б.
5. «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеу». – Астана: «Жастар ғылыми-зерттеу орталығы, 2024. – 205 б.

References

1. Январские события показали всю остроту проблем молодежи [The January events showed the full severity of youth problems]. [Electronic resource]. Available at: <https://turantimes.kz/ekonomika/34922-ashimbaev-janvarskie-sobytiya-pokazali-vsju-ostrotu-problem-molodezhi.html> (Accessed: 15.04.2024). [in Russian]
2. Sovremennaya kazakhstanskaya tragediya? [A modern Kazakh tragedy?] [Electronic resource]. Available at: <https://institute.asiakz.com/ru/rubrics/comments/sovremennaya-kazahstanskaya-tragediya> (Accessed: 25.01.2022). [in Russian]
3. Kazakstan zhastary – 2021: “Tauelsizdik – 30 zhyl” ulttyk bayandamasy [Youth of Kazakhstan - 2021: 30 years of independence" national report] (“Youth” research center, Astana, 2021, 320 p.). [in Kazakh]
4. Auyl zhastaryn damytydyn aleumettik-madeni aspektileri [Socio-cultural aspects of rural youth development] (“Youth” research center, Astana, 2023, 103 p.).

5. "Kazakstan zhastary" aleumetanalyk zertteu ["Kazakhstan youth" sociological research".] ("Youth" research center, Astana, 2024, 205 p.) [in Kazakh]

М. Тулебаева, И. Рыстина

Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Адаптация и интеграция сельской молодежи (результат социального исследования на примере Туркестанской, Жамбылской, Кызылординской областей)

Аннотация. Молодежь - будущее страны, движущая сила общества, а также главный фактор социального сопротивления и перемен, сельская молодежь – одна из наиболее уязвимых социальных групп в стране, которая быстро подвергается политическим и социальным угрозам. У них есть своя уникальность, спрос и вкус, потребность, а также свой путь развития. Всегда есть возможности для талантливой, активной и конкурентоспособной городской молодежи, но есть трудности с выбором пути, который поможет сельской молодежи реализовать свой потенциал. Поэтому очень актуально проведение исследований на тему адаптации и интеграции сельской молодежи через механизмы социальных лифтов в южном регионе страны особенно в Алматинской, Туркестанской, Кызылординской и Жамбылской областях, где молодежь сконцентрирована больше всего.

В данном исследовании рассматриваются причины миграции сельской молодежи, проживающей в городах Кызылорда, Тараз, Туркестан, трудности адаптации к городской жизни, государственные программы поддержки молодежи, значение образования, политики, армии и религии в адаптации и интеграции сельской молодежи. молодежи, развитие адаптации и интеграции сельской молодежи через механизмы социального лифта для исследовательских предложений. В статье анализируются результаты социологического исследования по вопросам адаптации и интеграции сельской молодежи на основе фокус-группового обсуждения с учетом специфики каждого региона в указанном регионе.

Ключевые слова: сельская молодежь, адаптация, интеграция, социальный лифт, южный регион, социальные исследования

M. Tulebayeva, I. Rystina

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Adaptation and integration of rural youth: result of social research on the example of Turkestan, Zhambyl, Kyzylorda regions

Abstract. Youth is the future of the country, the driving force of society, as well as the main factor of social resistance and change, rural youth is one of the most vulnerable social groups in the country, which is quickly exposed to political and social threats. They have their own uniqueness, demand and taste, need, as well as their own path of development. There are always opportunities for talented, active

and competitive urban youth, but there are difficulties in choosing a path that will help rural youth realize their potential. Therefore, it is very important to conduct research on the topic of adaptation and integration of rural youth through the mechanisms of social elevators in the southern region of the country, especially in the Almaty, Turkestan, Kyzylorda and Zhambyl regions, where young people are most concentrated.

This study examines the reasons for the migration of rural youth living in the cities of Kyzylorda, Taraz, Turkestan, the difficulties of adaptation to urban life, state programs to support youth, the importance of education, politics, the army and religion in the adaptation and integration of rural youth. youth, the development of adaptation and integration of rural youth through the mechanisms of social elevator for research proposals. The article analyzes the results of a sociological study on the issues of adaptation and integration of rural youth based on a focus group discussion, taking into account the specifics of each region in the specified region.

Keywords: rural youth, adaptation, integration, social lift, southern region, social research.

Авторлар туралы мәлімет:

Түлебаева М.К. – саяси ғылымдар кандидаты, «Саясаттану» кафедрасынң постдокторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Рыстина И.С. – PhD, қауымдастырылған профессор, Президент Әкімшілігінің Ішкі саясат бөлімі меңгерушісінің орынбасары, Астана, Қазақстан.

Tulebaeva M.K. – Candidate of Political Sciences, Post-doctoral student of the Department "Political Science", L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rystina I.S. – PhD, Associate Professor, deputy head of the internal policy department of the Presidential Administration, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.07

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-155-164>

Приоритетные направления и перспективы развития языковой политики в странах ЕС

Р.Т. Тулаганов*^{id}, Т.М. Махметов^{id}

Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

(E-mail: mahmetov98@mail.ru, rakhmatulla.tulaganov@bk.ru)

Аннотация. Языковое разнообразие глубоко укоренилось в культурном наследии Европы, что делает разработку языковой политики сложным и многогранным вопросом. Однако крайне важно сбалансировать практические соображения с более широкими вопросами, связанными с культурным равенством в сообществе ЕС.

Основываясь на официальных данных о политике ЕС, некоторые потенциальные приоритетные направления и реалистичные перспективы включают поддержку многоязычия путем инвестирования в образовательные программы и услуги перевода, содействие большему признанию региональных языков или языков меньшинств с помощью таких структур, как Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств, баланс практичности с политическими факторами при разработке политики, которая требует деликатных подходов, признающих идентичность, ценности.

Разработка языковой политики превращается в сложный процесс балансирования. С одной стороны, это практические соображения - логистика, затраты, выгоды - все прагматические переменные, требующие внимания. Но с другой стороны, более тонкие, но не менее важные вопросы: вопросы культурного равенства и сохранения в рамках сообщества ЕС. Речь идет не только об упрощении коммуникации, но и о взаимопонимании между представителями разных культур при сохранении каждого уникального диалекта.

Исходя из официальной политики ЕС, можно выделить несколько потенциальных приоритетных направлений, требующих изучения и инвестирования. Одним из таких направлений является поддержка многоязычия путем расширения образовательных программ и переводческих услуг в странах-членах ЕС. При этом речь идет не только об основных языках, но и о региональных языках и языках меньшинств - отголосках прошлого Европы, которые до сих пор звучат в ее настоящем.

Ключевые слова: многоязычие, культурное равенство, региональные языки, образовательные программы, языковая политика ЕС, языковое равенство.

Введение

Несмотря на создание единого Европейского союза, языковая политика по-прежнему является предметом разногласий между странами-членами. Хотя ЕС признает 24 официальных языка, остаются проблемы с языковым разнообразием и инклюзивностью. Одна из проблем заключается в том, что английский стал доминирующим языком в бизнесе и политике, что ставит неродных носителей языка в невыгодное положение. Кроме того, некоторые страны утверждают, что их собственными языками пренебрегают в пользу более широко используемых. Эти вопросы продолжают исключаться, поскольку призывы к большему языковому единству вступают в противоречие с требованиями равного признания и поощрения языков меньшинств [1].

Отсутствие стандартизированной языковой политики в ЕС создает как практические, так и политические проблемы. С одной стороны, установление общего языка для целей коммуникации могло бы облегчить взаимодействие между государствами-членами и помочь устранить языковые пробелы. Однако есть опасения, что предпочтение одного языка другому может быть расценено как фаворитизм или даже истолковано как попытка навязать культурную гегемонию.

Более того, некоторые страны могут рассматривать свои языки как неотъемлемую часть своей национальной идентичности и сопротивляться любым попыткам подавить их в пользу других языков. Поиск надлежащего баланса между поощрением языкового разнообразия и одновременным обеспечением равных возможностей для всех сторон остается сложной проблемой.

Целью научной статьи является изучение ключевых приоритетов и возможностей для развития языковой политики в странах Европейского союза. Учитывая, что в настоящее время ЕС объединяет множество различных языковых сообществ, его цель - определить области, в которых можно добиться прогресса в продвижении большей инклюзивности и равенства.

Одним из потенциальных приоритетных направлений могло бы стать сосредоточение внимания на языковом образовании и программах профессиональной подготовки, особенно для менее распространенных языков с меньшим количеством ресурсов, выделяемых на них. Другой потенциальной областью внимания могло бы стать более стандартизированное многоязычное общение в государствах-членах, что могло бы помочь преодолеть барьеры, вызванные языковой фрагментацией.

Исследуя эти и другие возможные решения, статья стремится дать ценное представление о том, как разработка языковой политики может способствовать достижению более широких целей социальной сплоченности в ЕС. В конечном счете, это исследование имеет значение не только для политиков, занимающихся языковыми проблемами, но и для всех, кто заинтересован в построении более равноправных обществ как в Европе, так и за ее пределами.

В статье признается, что языковая политика является сложным и многогранным вопросом, который требует тонких решений, адаптированных к конкретным культурным контекстам. В нем также признается, что любой успешный подход, вероятно, потребует

вклада всех заинтересованных сторон, включая ученых, политиков, общественные организации и лингвистов.

В целом статья представляет собой важный вклад в продолжающиеся дебаты вокруг языковой политики в Европе и освещает некоторые из наиболее перспективных направлений для будущих исследований и практики. Тем самым она подчеркивает непреходящую важность языковых проблем не только в Европе, но и во всем мире, поскольку мы продолжаем ориентироваться во все более взаимосвязанном глобальном ландшафте.

Методы исследования

Для эффективного достижения этих целей требуются дальнейшие исследования с использованием междисциплинарного подхода, анализа социального контекста, который учитывает такие факторы, как культура, история, этническая принадлежность, определяя области, где может потребоваться дополнительная поддержка, направленная на создание более инклюзивных обществ.

Обсуждение

Вопрос о введении единого языка в Европе сложен и многогранен. У любого потенциального решения есть свои преимущества и недостатки, и оно потребует тщательного рассмотрения многих факторов.

Например, переход на английский язык, скорее всего, будет рассматриваться как практичный из-за его широкого использования. Однако некоторые могут рассматривать это как увековечивание культурной гегемонии или предпочтение одних государств-членов перед другими. Аналогичным образом, поощрение многоязычия могло бы помочь сохранить языковое разнообразие, но могло бы создать логистические проблемы, связанные с усилиями по переводу.

Однако другие считают продвижение единого языка проблематичным, поскольку это может быть воспринято как предпочтение одних государств-членов перед другими или даже как попытка навязать культурную гегемонию. Более того, некоторые считают, что возвышение одного языка над другими может подорвать языковое разнообразие и поставить под угрозу выживание языков меньшинств.

Более того, любое устойчивое решение этого вопроса должно быть основано на дипломатии и переговорах между государствами-членами. Создавая атмосферу сотрудничества и взаимного уважения, возможно, удастся изучить инновационные подходы к построению более инклюзивных и справедливых обществ по всей Европе.

Как и в случае со многими социальными вопросами внутри ЕС, поиск точек соприкосновения, вероятно, потребует дипломатии и переговоров между государствами-членами. Более того, выявление инновационных подходов, которые могут устранить непосредственные языковые барьеры при сохранении культурной самобытности, будет постоянной задачей на долгие годы вперед.

История. Окончательное формирование Европейского союза (ЕС) состоялось 1 ноября 1993 года с подписанием Маастрихтского договора. Этот договор заложил основу для большей политической и экономической интеграции между его странами-участницами и закрепил такие ключевые принципы, как свободное перемещение товаров, услуг, капитала и людей через национальные границы. С тех пор ЕС расширился до 27 государств-членов и остается одной из самых значительных региональных организаций в современном мире. Но в то же время остро встал вопрос о едином ведущем языке.

Вопрос о едином ведущем языке в Европе - сложный и спорный вопрос, который был предметом дискуссий на протяжении многих лет. С одной стороны, сторонники утверждают, что принятие общего языка облегчило бы общение между европейскими странами и способствовало бы большей социальной сплоченности. Например, английский стал де-факто языком общения в ЕС и часто используется в качестве языка по умолчанию для международного бизнеса и дипломатии [2].

Несмотря на эти проблемы, по-прежнему существуют возможности для изучения более инклюзивной языковой политики в ЕС. Это может включать поддержку многоязычия посредством образовательных программ или инвестиции в новые технологии, способные облегчить межъязыковое общение. Вопрос о едином ведущем языке в Европе должен рассматриваться в более широком контексте языкового разнообразия и культурной самобытности. Хотя принятие общего языка могло бы облегчить общение, важно признать, что существуют различные способы достижения этой цели.

Один из альтернативных подходов мог бы включать продвижение большего многоязычия в ЕС путем поддержки программ языкового образования и обеспечения того, чтобы все государства-члены имели равный доступ к ресурсам, необходимым для сохранения их уникального языкового наследия. Кроме того, изучение новых технологий, способных облегчить межъязыковую коммуникацию, могло бы помочь разрушить барьеры между различными языковыми сообществами [3].

Возможность введения единого языка на всей территории Европейского союза - сложный вопрос со множеством потенциальных вариантов и проблем. Ниже мы изложили некоторые реальные и гипотетические варианты:

Реальные варианты:

Английский: английский язык уже стал де-факто языком общения в ЕС и широко используется в бизнесе и дипломатии во всех государствах-членах.

Эсперанто: искусственный язык, созданный в конце 1880-х годов, эсперанто был разработан таким образом, чтобы его было легко выучить носителям различных других языков [4].

Язык жестов: некоторые выступают за продвижение языка жестов в качестве потенциального кандидата на статус официального языка ЕС.

Инвестирование в образовательные программы: инвестирование в программы языкового образования может помочь обеспечить, чтобы все государства-члены имели равные возможности для сохранения своего культурного наследия, продолжая изучать другие языки.

Гипотетические варианты:

Многоязычие. Вместо принятия одного конкретного языка некоторые выступают за поощрение многоязычия во всех государствах-членах. Это включало бы поддержку

программ языкового образования и обеспечение того, чтобы все государства-члены имели равный доступ к ресурсам, необходимым для сохранения их уникального языкового наследия.

Инструменты перевода на язык искусственного интеллекта: С развитием технологий искусственного интеллекта может стать возможной разработка более эффективных инструментов перевода, способных разрушить барьеры между различными языковыми сообществами, не обязательно требуя, чтобы все говорили на одном общем языке.

Споры о языковой политике в европейских странах могут быть чрезвычайно сложными и многогранными, часто связанными с глубоко укоренившимися культурными различиями и исторической напряженностью [5]. Вот несколько примеров:

Бельгия. Один из самых известных языковых конфликтов в Европе - между франкоговорящими валлонами и голландоязычными фламандскими общинами в Бельгии. Несмотря на усилия по установлению большего языкового равенства между этими группами, споры по поводу использования языка остаются спорными вопросами и сегодня.

Например, в 2019 году правительство Фландрии (включая Брюссель) приняло закон, который обязывал все местные предприятия использовать голландский язык в своих вывесках, иначе им грозили крупные штрафы. Этот шаг вызвал протесты франкоязычных бельгийцев, которые расценили это как попытку подрвать их языковые права и наследие.

Испания. Языковые различия также играли значительную роль в политических спорах внутри Испании на протяжении многих лет. Одним из примечательных примеров является давний конфликт между центральным правительством Испании и Каталонией из-за призывов к большей автономии и признанию каталонской культуры.

В 2010 году парламент Каталонии принял закон, делающий каталанский единственным официальным языком региона, несмотря на противодействие испанских властей, которые усмотрели в этом угрозу национальному единству. Хотя позже этот шаг был отклонен конституционным судом Испании, продолжающиеся переговоры привели к уступкам, позволяющим шире использовать каталанский язык в определенных регионах страны.

Италия. Италия является родиной многих региональных языков, включая ломбардский и венецианский. Однако эти языки часто вытеснялись в пользу стандартного итальянского, что приводило к политической напряженности в некоторых регионах.

В 2017 году президент Ломбардии принял закон, который объявил ломбардский официальным языком в регионе наряду с итальянским. В то время как многие сторонники языкового разнообразия приветствовали этот шаг, другие критиковали его как сеющую раскол меру, которая может подрвать единство по всей стране.

Венгрия. В Венгрии недавно был предпринят шаг в направлении поощрения использования венгерского языка по сравнению с другими языками меньшинств, на которых говорят в стране, такими, как румынский и сербский.

Этот сдвиг вызвал протесты со стороны тех, кто рассматривает его как попытку подавить культурное разнообразие и разжечь националистические настроения среди

венгерских граждан, а также усугубить существующую напряженность в отношениях с соседними странами.

Ирландия. В Ирландии дебаты по поводу языковой политики исторически были сосредоточены вокруг признания и продвижения ирландского (гэльского) языка наряду с английским, на котором сегодня более широко говорят в ирландском обществе.

Хотя с момента обретения независимости от Великобритании в 1922 году были предприняты инициативы, направленные на поддержку более широкого использования ирландского языка в общественной жизни, такие, как двуязычные вывески и программы общественного образования, некоторые утверждают, что прогресс в этом вопросе остается медленным из-за продолжающихся противоречий [6].

ЕС осуществил несколько реформ, направленных на содействие совершенствованию языковой политики во всех своих государствах-членах. Некоторые из наиболее значительных реформ включают:

Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств. Эта хартия, которая была принята в 1992 году, способствует защите и продвижению региональных языков и языков меньшинств, на которых говорят в государствах-членах. Хартия признает, что языковое разнообразие является важным компонентом культурного наследия Европы.

План действий по многоязычию. В 2008 году ЕС принял план действий по многоязычию с целью содействия большему языковому разнообразию, а также обеспечению эффективной коммуникации внутри Союза и за его пределами. Этот план включал такие инициативы, как программы языкового образования и услуги письменного перевода, разработанные для поддержки равного доступа к официальным документам среди всех граждан ЕС.

Для расширения возможностей перевода на институциональном уровне были созданы "Генеральный директорат по переводу" и другие важнейшие ресурсы, такие, как программные средства компьютерного перевода, обеспечивающие доступ к качественным переводам между многими различными языками.

Признание использования языка жестов в качестве компонента языковой политики обеспечило людям с нарушениями слуха возможность адекватного общения в обществе благодаря признанию их уникальной формы языкового выражения и использования в повседневной жизнедеятельности.

Поощрение двуязычия. Там, где это возможно, предпринимаются дополнительные усилия по разработке двуязычной политики для обеспечения равного признания там, где идентификация имеет решающее значение или существуют многослойные знаки (например, двуязычные знаки на валлийском и английском языках).

Изучение вопроса о направлении и перспективах развития языковой политики ЕС требует применения многогранного подхода, учитывающего различные точки зрения и источники данных. Некоторые методы, которые могут быть использованы в такого рода исследованиях, включают:

Анализ официальных программных документов ЕС. Официальные документы, такие, как Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств, План действий

по многоязычию и Генеральный директорат по переводу, дают ценную информацию о том, что политики в Европе думают о языковых проблемах [7].

Статистика использования языков. Изучение данных об использовании языков, полученных от государств-членов, может помочь определить, на каких языках наиболее широко говорят или их понимают в различных сообществах.

Демографические тенденции. Изучение демографических данных, связанных с такими факторами, как возраст, пол и этническая принадлежность, может дать представление о том, как варьируется языковое разнообразие в зависимости от разнообразного распределения населения Европы.

Исследование культурной идентичности. Изучение качественных данных, связанных с чувством культурной самобытности людей или ценностями, связанными с языковым разнообразием, может предложить ценные дополнительные перспективы, дополняющие более количественные подходы.

Исторический анализ. Рассмотрение языковой политики в Европе с исторической точки зрения может выявить критические моменты, когда были приняты знаковые меры политики или возникла ключевая напряженность, связанная с многоязычием.

Обзор соответствующей научной литературы. Просматривая опубликованную литературу по таким темам, как многоязычие или программы языкового образования, исследователи могут быть в курсе ключевых событий в более широких научных сообществах, сосредоточенных на этих вопросах.

В целом подход к исследованию с использованием различных методов позволяет получать высококачественную научную информацию, основанную на фактических данных, полезную для формулирования обоснованных выводов, необходимых для уточнения эффективных стратегий, основанных на конкретных документированных подходах к обеспечению равного доступа к благам общества независимо от языкового происхождения.

Заключение

В заключение хотелось бы отметить, что разработка языковой политики остается важнейшим вопросом в рамках Европейского союза, требующим четкого баланса практических и политических соображений. В то время как поощрение многоязычия и инвестиции в образовательные программы и услуги переводчиков являются одними из реалистичных перспектив, обеспечение большего признания региональных языков или языков меньшинств с помощью таких механизмов, как Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств, может способствовать развитию разнообразия при сохранении культурного наследия.

Список литературы

1. Мишель Г., Торстен Т., Бенгт-Арне В. Языковая политика и лингвистическая справедливость. – Люксембург: Спрингер, 2018, – 535 с.

2. Ульрике Дж.С., Клэр Дж.К. Проблема многоязычия: междисциплинарные перспективы. – Берлин: Вальтер де Гройтер, 2015. – 369 с.
3. Рут В., Бернхард Ф. Справочник языка и политики издательства Routledge. - Лондон: Routledge, 2018, - 738 с.
4. Roberto Garvía. Esperanto and its Rivals: The Struggle for an International Language. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. – 240 p.
5. Ирина У., Лаурентиу Х., Уильям Р. Языковая политика и предотвращение конфликтов. – Бостан: Брилл Ниджхов, 2018. – 308 с.
6. Риченто Т. Языковая политика и политическая экономия: английский язык в глобальном контексте. - Нью-Йорк: Оксфордский университет, 2015. – 336 с.
7. Питер А.К., Франсуа Г. Политика многоязычия: европеизация, глобализация и языковое управление. – Филадельфия: Джон Бенджаминс, 2018. – 387 с.

References

1. Mishel' G., Torsten T., Bengt-Arne V. Yazykovaya politika i lingvisticheskaya spravedlivost' [Language policy and linguistic justice] (Springer, Lyuksemburg, 2018, 535 p.) [in English]
2. Ul'rike Dzh.S., Kler Dzh. K . Problema mnogoyazychiya: mezhdisciplinarnye perspektivy [The problem of multilingualism: interdisciplinary perspectives] (Val'ter de Groiter, Berlin, 2015, 369p.) [in English]
3. Rut V., Bernhard F. Spravochnik yazyka i politiki izdatel'stva Routledga [Routledge Publishing's Handbook of Language and Politics] (Routledge, London, 2018, 716 p.) [in English]
4. Roberto Garvía. Esperanto and its Rivals: The Struggle for an International Language (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2015, 240 p.) [in English]
5. Irina U., Laurentiu H., Uil'yam R. Yazykovaya politika i predotvrashhenie konfliktov (Brill Nidzhkhov, Bostan, 2018, 308 p.) [in English]
6. Richento T. Yazykovaya politika i politicheskaya ekonomiya: angliiskii yazyk v global'nom kontekste (Oksfordskii universitet, N'yu Iork, 2015, 336 p.) [in English]
7. Piter A.K., Fransua G. Politika mnogoyazychiya : evropeizaciya, globalizatsiya i yazykovoe upravlenie (Dzhon Bendzhamins, Filadel'fiya, 2018, 387 p.) [in English]

Р.Т. Тулаганов, Т.М. Махметов

ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан

ЕО елдеріндегі тіл саясатын дамытудың басым бағыттары мен перспективалары

Аңдатпа. Тілдік әртүрлілік Еуропаның мәдени мұрасына терең еніп, тіл саясатын дамытуды күрделі және көп қырлы мәселеге айналдырды. Дегенмен, практикалық ойларды ЕО қауымдастығындағы мәдени теңдікке қатысты кеңірек сұрақтармен теңестіру өте маңызды.

ЕО саясатының ресми деректеріне сүйене отырып, кейбір әлеуетті басым бағыттар мен шынайы перспективалар білім беру бағдарламалары мен аударма қызметтеріне инвестициялау

арқылы көптілділікті қолдауды, аймақтық немесе азшылық тілдерін Еуропалық аймақтық немесе азшылық тілдер хартиясы сияқты құрылымдар арқылы көбірек тануға ықпал етуді, саясатты әзірлеу кезінде практикалық және саяси факторлардың тепе-теңдігін қамтиды. жеке басын мойындайтын нәзік тәсілдер. құндылықтар.

Тіл саясатын әзірлеу күрделі теңдестіру процесіне айналады. Бір жағынан, бұл практикалық ойлар - логистика, шығындар, пайда - назар аударуды қажет ететін барлық прагматикалық айнымалылар. Бірақ екінші жағынан, неғұрлым нәзік, бірақ кем емес маңызды мәселелер: мәдени теңдік және ЕО қауымдастығындағы табиғатты қорғау мәселелері. Бұл қарым-қатынасты жеңілдету туралы ғана емес, сонымен қатар әр ерекше диалектіні сақтай отырып, әртүрлі мәдениеттер өкілдері арасындағы өзара түсіністік туралы.

ЕО-ның ресми саясатына сүйене отырып, зерттеу мен инвестициялауды қажет ететін бірнеше ықтимал басым бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Осындай бағыттардың бірі-ЕО-ға мүше елдерде білім беру бағдарламалары мен аударма қызметтерін кеңейту арқылы көптілділікті қолдау. Сонымен қатар, біз тек негізгі тілдер туралы ғана емес, сонымен қатар аймақтық тілдер мен азшылық тілдер туралы - Еуропаның өткені туралы жаңғырықтар туралы айтып отырмыз.

Түйін сөздер: Көптілділік, мәдени теңдік, аймақтық тілдер, білім беру бағдарламалары, ЕО тіл саясаты, тіл теңдігі.

R.T. Tulaganov, T.M. Makhmetov

*The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan Astana,
Kazakhstan*

Priority directions and prospects for the development of language policy in the EU countries

Abstract. Linguistic diversity is deeply rooted in Europe's cultural heritage, making the development of language policy a complex and multifaceted issue. However, it is crucial to balance practical considerations with broader issues related to cultural equality in the EU community.

Based on official EU policy evidence, some potential priority areas and realistic perspectives include supporting multilingualism by investing in education programmes and translation services, promoting greater recognition of regional or minority languages through structures such as the European Charter for Regional or Minority Languages, balancing practicality with political factors when developing policies that require sensitive approaches that recognise identity. values.

Language policy-making becomes a complex balancing act. On the one hand, there are practical considerations - logistics, costs, benefits - all pragmatic variables that require attention. But on the other side are more subtle but no less important issues: questions of cultural equality and preservation within the EU community. It is not only about facilitating communication, but also about mutual understanding between representatives of different cultures while preserving each unique dialect.

Based on official EU policy, there are several potential priority areas that need to be explored and invested in. One such area is the support of multilingualism through the expansion of educational programmes and translation services in EU member states. This is not only about the major languages, but also about regional and minority languages - echoes of Europe's past that still resound in its present.

Keywords: Multilingualism, cultural equality, regional languages, educational programmes, EU language policy, language equality.

Сведения об авторах:

Тулаганов Р.Т. – эксперт Центра стратегического развития, координации и партнерства Академии госуправления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Махметов Т.М. – главный эксперт Центра стратегического развития, координации и партнерства Академии госуправления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Tulaganov R.T. – expert of the Center for Strategic Development, Coordination and Partnership of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Makhmetov T.M. – chief expert of the Center for Strategic Development, Coordination and Partnership of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 13.13.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-165-180>

Корей дәстүрлі мәдениетіндегі «өмірлік төрт рәсім»: өткені мен бүгіні

Д. Ілиясқызы*^{ID}, А.Б. Абаған^{ID}, Ш.Т. Сауданбекова^{ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: iliyaskyzy@gmail.com, akerke83@gmail.com, saudanbekova.shynar@gmail.com)

Аңдатпа. Жаһанданудың қарқынды үрдісі ұлттық және мемлекеттік мүдделерге көптеген қиындықтар туғызады. Әлемдік процестерден тыс қалмай ұлттық пен жаһандану үрдісін біріктіру әрекеттері жасалуда, бұл әсіресе Шығыс елдеріне тән. Мақаланың негізгі мақсаты: Оңтүстік Кореяның қарқынды дамып келе жатқан және өзгеріп жатқан қоғамының қазіргі жағдайында Чосон заманынан бастау алатын корейлердің күнделікті өміріндегі дәстүрлі өмірлік циклдің сақталуын талдау, қазіргі корей қоғамының көзқарасын анықтау, рәсімдерге қатысты үкімет тарапынан қабылданған заңдарды зерттеу. Автордың гипотезасы: корей халқы «Өмірлік төрт рәсім» әдет-ғұрыптарының жаңа және дәстүрлі элементтерін біріктіріп, терең мәдени мәнін, формалары мен құндылықтарын жоғалтпай жас ұрпаққа түсінікті, әрі тартымды етіп заманауи интерпретацияны қосуға тырысады. Өзектілігі мен жаңалығы: дәстүрлі мәдениет пен жаһандану үрдісін ұтымды ұштастырып отырған корей халқының тәжірибесі қарастырылды, Оңтүстік Кореяның рәсімдерінің өзгеруіне себеп болған ішкі және сыртқы факторлары алғаш рет зерттелді. Зерттеу әдістері: бұл жұмыста тарихи және антропологиялық зерттеу әдісі, жалпы теориялық әдістер (анализ, синтез және абстракция), құжаттар мен дереккөздерді талдау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижесі: корей халқы өзінің ұлттық құндылықтарын, дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрыптарын сақтап қана қоймай, ежелгі ядро мен жаңа қабықты ұтымды түрде синтездеп, нәтижесінде өзгерген мәдени рәсімге ие болды. Дәстүрлі рәсімдердің орындалуы мемлекет тарапынан қадағаланып отырғандығы анықталды.

Түйін сөздер: жаһандану, Оңтүстік Корея мәдениеті, рәсім, дәстүрлі, ұлт, әдет-ғұрып.

Түсті: 01.12.2023; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Қазіргі заманауи зерттеулерде дәстүрлі халық мәдениеті мәселесіне қызығушылық күрт артты, бұл жаһандану және ақпараттандыру дәуірімен тікелей байланысты десе болады. Дәстүр тарихи мұрамен дәнекерге айналып, ұлттық мәдени бірегейлікті сақтауға ықпал етеді. Дүниежүзі халықтарының ұлттық өзіндік сана-сезімін арттыру тенденциясы, олардың өзіндік мәдени-этникалық жаңғыруы жалпы жаһандану процестері аясында ерекше айқын аңғарылады. Осыған байланысты корей халқының рухани-адамгершілік қалыптасуының, «адам – отбасы – қоғам» жүйесіндегі қатынастарды үйлестірудің ортасы ретінде рухани этникалық өзін-өзі түсіну қажеттілігі артып келеді. Заманауи зерттеулерде дәстүрлі мәдениетке қызығушылық айтарлықтай артты. Себебі, жаһандану мен ақпараттандыру жағдайында дәстүр тарихи жадымен дәнекер болып, ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтауға септігін тигізеді.

Корей халқының әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер және олардың әлеуметтік функцияларын зерттеуде өз үлесін қосқан ғалымдар: Ю.В.Ионов, С.О.Курбанов, Т.М.Симбирцев, А.Н.Ланьков, С.О.Құрбановтың зерттеулерінде дәстүрлі корей қоғамындағы ата-баба культі мен «тақуалық» категориясының маңызын зерттеу ерекше орын алады. Т.М.Симбирцев пен А.Н.Ланковтың еңбектерінде өмірлік цикл рәсімдерінің әртүрлі маңызды аспектілері қарастырылған. Көптен бері корей халқының дәстүрлі мәдениеті Батыс зерттеушілерінің назарын аударып келеді. 20 ғасырдың 60-80 жылдарында корей ауылдары мен қалаларында жүргізілген далалық зерттеулердің бай материалдарымен расталған Американдық және Батыс Еуропалық ғалымдардың еңбектері корейлердің дәстүрлі мінез-құлқы туралы пайдалы және қызықты материалдар береді. Дәстүрлі Кореяның ғұрыптық тәжірибесінің ерекшеліктерін жақсырақ түсіну үшін Роджер Джанеллидің «Ата-бабалар культі және корей қоғамы» еңбегінің маңызы зор. Батыстың зерттеушісі Р.Джанелли ата-бабалар культін жан-жақты зерттеудің маңыздылығына тоқталған [1, 117 б.].

Бүгінгі таңда мәдени жаһандану үрдісінің теориялық тұрғыдан қарастыруда 3 негізгі бағыттын бөліп көрсете аламыз: гиперглобалистік, глобалистік (локализация, глокализация) және антиглобалистік. Гиперглобалистік теория – жаһанданудың салдары әлемдік мәдени кеңістіктің бірігуіне алып келеді. Бұл теорияны жақтаушы ғалымдар: М.Уотерс, Ж.Аттали. Глобалистік (локализация, глокализация) теория – жаһандану процесі глокализацияға алып келеді деген көзқарасты жақтаушы трансформалист ғалымдар: П.Бергер, У.Бек, Р.Робертсон. Антиглобалистік теория – әлемнің өркениеттік құрылымының ерекшеліктеріне байланысты, мәдениеттің ортақ болуы мүмкін емес деп есептейтін ғалым Б.Барбер. Біздің зерттеу жұмысымызға глобалистік көзқарас жақын, яғни дәстүрлі мәдениет жаһандану салдарынан жоғалып кетпейді, керісінше жаһандану үрдісімен мәдениетті ұтымды ұштастыруға болады.

Дәстүрлі құндылықтар дағдарысы жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу аса өзекті мәселелердің біріне айналуда. Осы тұрғыда мәдени дәстүрлер мен оған қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар, рәсімдер қоғамның тұрақты дамуының маңызды факторы болып табылады. Сондықтан дәстүрлі мәдениетті сақтау мәселесі ерекше маңызға ие [2,

250 б.]. Осындай ұлттық бірегейлікті сақтауға ықпал ететін дәстүрлі мәдениетті заманауи мәдениетпен жақсы үйлестіріп келе жатқан елдер қатарына Оңтүстік Корея жатады. Басқа елдерге жоғары техникалық дамыған ел ретінде танымал Корея Республикасы қазіргі таңда өз дәстүрлі мәдениетін елінде ғана дәріптеп қоймай, шет елдерге де көрсетіп жатыр. Оңтүстік Корея заманауи және дәстүрлі мәдениетті сабақтастырып, тіпті жұмсақ күш саясаты арқылы өз тілі мен мәдениетін шетелдерге насихаттап келе жатқан елдің бірі. Қазіргі Оңтүстік Кореяның бейнесі, ең алдымен, ерекше мәдениеті мен терең дәстүрінің түйісуінен қалыптасып отыр. Бүгінгі корей халқы мәдениетінің көптеген ерекшеліктер негізі елдің сонау өткенінен бастау алады. Сондықтан елдің бүгінгі күніндегі дәстүрлі мәдениетін түсіну үшін өткен тарихы мен мәдениетіне үңілу керек. Дәстүрлі және заманауи корей халқының бейнесін қалыптастырып, өткені мен бүгінгі күнін байланыстыратын рәсімдердің бірі «Өмірлік төрт рәсім» (관혼상제 [gwanhonsangje]). Корей халқы дәстүрлі мәдениетінен ерекше орын алып, әлі күнге дейін іздері сақталған рәсімдерінің қатарына 관혼상제 [gwanhonsangje] жатады [3, 156 б.].

Зерттеу әдістері

Оңтүстік Корей мемлекеті дәстүрлі мәдениетін бүгінгі күні сақтай отырып, модернизациямен ұтымды ұштастырып қана қоймай басқа мемлекеттермен өз тәжірибесімен бөлісіп келе жатқандығын зерттеуде тарихи және антропологиялық зерттеу әдісі, жалпы теориялық әдістер (анализ, синтез және абстракция) қолданылған. Сонымен бірге, мәселені тереңірек ашу мақсатында дереккөздерді талдап зерттеу әдістері жүзеге асырылды.

Нәтиже мен талқылау

Өмірлік төрт рәсімнің корей тіліндегі анықтамасына үңілер болсақ: «Белгілі бір мемлекет азаматының ұстанатын заңы – азаматтық заң, ал адамдардың ұстанатын заңы – рәсім» деген екен. Бұрынғы заманнан бері корейлер өз өмірін төрт маңызды кезеңнен тұрады деп есептейді. Сол төрт маңызды кезеңді рәсіммен белгілеп, атап өту қажет деп есептеген. Корей халқының рәсімдері 관례 [gwallye] (баланың есею рәсімі), 혼례 [hollye] (некелесу рәсімі), 장례 [jangnye] (қайтыс болған кездегі рәсім), 제례 [jerye] (қайтыс болған адамды еске алу рәсімі) деп төртке бөлінеді. Осы рәсімнің әр бастапқы буынының жинағынан 관혼상제 [gwanhonsangje] «Өмірлік төрт рәсім» деген сөз шыққан. Бұл төрт рәсімнің түп тамыры «Ли цзы» атты рәсімдер кітабында жазылған төрт рәсіммен тығыз байланысты [4, 405 б.]. Яғни есейіп, отау құрып, бақилық өмірге аттанып, аруақтарды еске алып өмір сүру кезеңдері. Енді біз корей халқының өмірінің төрт маңызды бөлігін жеке-жеке қарастырып көрейік.

관례 [gwallye] (баланың есею дәстүрі) дегеніміз конфуцийшілдік есею дәстүрі дегенді білдіріп, «관» [gwan] буын «тәж» деп аударылады. Бұрынғы заманда корей ұлдары есейген кезде шаштарын түйіп, бастарына қалпақ киген, ал қыздары бұрымдарына

түйрегіш таққан. Есейген кез дәстүр бойынша отау құруға дайын деген белгі. Ежелде кәмелет жасқа толу рәсімі маңызды орындалуға тиіс «Өмірлік төрт рәсімнің» бірі болған. Өйткені, кәмелет жасқа толу – жасөспірімнің белгілі бір жасқа жетіп, қоғам алдында өз ісіне жауап бере алатын, қоғамдық өмірге араласа алатын шаққа жетуі. Бұл рәсімнен өткеннен кейін адамның жауапкершілігі артып, балалықпен қоштасып, некеге тұрған. Кәмелетке толу рәсімі корей халқында ежелгі Корё дәуірінен бастау алған. Корё әулетінің патшасы Кванг Джонг билігінің 16-шы жылы (965ж.) тақ мұрагері ханзадаға **원복** [vonbok] деп аталатын ересектерге арналған киімді кигізіп, ресми түрде кәмелет жасқа толғандығын жариялады. Осы сәттен бастап кәмелетке толу рәсімі салтанатты түрде өткізілетін болған [4, 410 б.]. Корё әулеті билігінің соңында, Мин патшасы билік еткен кезде есею рәсімін **주자가례** [jujagarye] «Чжучжа отбасылық рәсімдер»–кітабына енгізді. Кітаптың бастапқы атауы «**가례**» [garye] «Отбасылық рәсімдер» болды, бірақ оны неоконфуцийшіл Чжу Си (1130-1200) жазғандықтан, «Jujagarye» деп аталып кеткен [5, 19 б.].

Ұл баланың ер жетуі кезінде орындалатын рәсім – **관례** [guallye] «ұзын шаштарын түйіп, ресми қалпақ кию рәсімі», ал қыздардың бойжету рәсімі – **계례** [keye] «шаштарын түйіп, түйреуіш тағу рәсімі» деп аталды. Қыз баланың кәмелет жасқа толу рәсімі қарапайым түрде өткен. Рәсім қыз бала 15 жасқа толған кезде ересектерге арналған **한복** [hanbok] – корей халқының ұлттық киімін киіп, шаштарын нефриттен жасалынған **니녀** [pinyo] деп аталатын дәстүрлі шаш түйрегішімен түйреп, бастарына **족두리** [jokturi] деген кішкентай қалпақша киген. Ер баланың кәмелет жасқа толу рәсімін – **삼가례** [samgarye] деп атаған, яғни қалпақ пен киімді үш рет ауыстыру, ал қыз баланікін – **단가례** [dangarye] деп атаған, яғни шашын түйрегішпен түйіп, бір рет қана киімін ауыстырған. Осыдан қыз баланың кәмелет жасқа толу рәсімі өте қарапайым орындалғанын байқауға болады. [5, 20 б.].

Чосон әулеті билігі тұсында 1894-1895 жылдар аралығында Коджонг патшасы Кабо реформасын – Кабо **갑오경장** [kyongjang] қабылдап, **단발령** [danballyong] деп аталатын жарғысын жариялаған. Бұл жарлықта ер кісілер ұзын түйілген шаштарын кесу туралы бұйрық шығарды. Сол себепті, Коджон патша билігінің тұсында кәмелетке толу рәсімін өткізу жойылды [6].

Дәстүрлі кәмелет жасқа толу рәсімі мен қазіргі заманғы кәмелет жасқа толу рәсімінің негізгі мақсаты мен мәні бір, бірақ рәсімнің орындалу реті мен мазмұны айтарлықтай ерекшеленеді. Қазіргі уақытта бұл рәсім корей қоғамында әлі күнге дейін маңызды орын алады, рәсімнің орындалу тәртібі көптеген факторлар әсерінен өзгеріске ұшыраған. Әсер еткен ішкі фактордың бірі: Корея Республикасы құрылғаннан кейін елді жаппай еуропалықтандыру саясатының басталуы. 1969 жылы Президент Пак Чон Хидің басшылығымен корейлердің мәдени өмірін реформалау басталды. Модернизация саясаты әсерінен, сонымен қатар көптеген лауазымы жоғары шенеуніктердің Батыс елдерінен білім алулары, дәстүрге деген көзқарастарын өзгертті. Дәстүрді артта қалушылық деп санаған еді. Ішкі факторлардың тағы бір түрі экономикалық дағдарыс кезеңінде аса ысырапшылдықпен күресу саясаты жүргізілді, көптеген мереке салт-дәстүрлерден бас тартты, кәмелет жасқа толу рәсімін орындауға тыйым салынды.

Төрт негізгі рәсімдерді ғана қамтитын отбасылық салт-дәстүрлердің жаңа кодексі енгізілді, яғни үйлену тойы, 60 жылдық мерейтой, жерлеу және ата-бабаларды еске алу рәсімдері ғана орындалды. Бұл кодексте кәмелеттік жасқа толу рәсімі енгізілмеген еді. Үш жылдан кейін 1972 жылы «азаматтық мораль» міндетті сабақтары енгізілді, ал 1973 жылы кәмелет жасқа 19 жаста толу күні деп ресми түрде бекітілді. Кәмелет жасқа толу күні 1974 жылға дейін 20 сәуірде атап өтілген, ал 1984 жылдан бастап мамыр айының үшінші жексенбісіне ауыстырды. Осы сәттен бастап жыл сайын мамыр айының үшінші дүйсенбісінде өткізілетін болды [7].

20-ғасырдың ортасына дейін аудандар мен ауылдарда ақсақалдар жиналып, кәмелет жасқа толу рәсімін дәстүрлі түрде өткізетін жерлер көп болған. Алайда индустрияландыру мен урбанизацияға байланысты дәстүрлі әдет-ғұрыптар ұмытыла бастаған еді. Кәмелеттік жасқа толу рәсімі жойылып бара жатқандықтан, Оңтүстік Корей мемлекетінің «мәдениет және туризм» министрлігі дәстүрлі кәмелетке толу рәсімін салтанатты түрде өткізуді қайта жаңғыртты. 2006 жылы 6-қыркүйектен бастап рәсімді «ұлттық жастар комитеті» өткізді, ал 2008 жылы рәсімді ұйымдастырушы ретінде «денсаулық сақтау және әл-ауқат министрлігі» тағайындалды. 2010 жылдың наурыз айынан бастап қазіргі уақытқа дейін «гендерлік теңдік және отбасы министрлігі» басқарады [7].

Кәмелетке толу рәсімінің стандартты үлгісі бүгінгі жастардың бойында дәстүрлі мәдениетке деген мақтанш сезімін ояту және оларды кәмелетке толу рәсімдеріне тән әлеуметтік мағыналар туралы тәрбие беру мақсатында 1999 жылдан бері ресми түрде өткізіліп келеді. Салтанатты рәсімге төрағалық ететін ересек адам дәстүрлі киім киіп, 19 жасқа толған корей халқы жастарын кәмелет жасқа толуын жариялайды. Қазіргі уақытта мемлекеттің қолдауымен 상견례[sanggyollye] – үстел үстіндегі әдептілік, 삼가례[samgalye] – есею кезінде орындалатын рәсім, 초례[chorye] – неке қию кезінде орындалатын рәсімдері өткізіледі. 1977 жылы 30 наурыз айынан бастап Президент жарлығымен «әртүрлі мерейтойлар ережелері» қабылданып, үкімет ұйымдастыратын мерейтойлар күндері белгіленді [7].

Қазіргі кезде корей халқының дәстүрлі кәмелетке толу рәсімі Сунгкюнкван университетінде салтанатты түрде өткізіледі. 19 жасқа толған азаматтар мен азаматшалар корей халқының дәстүрлі киімдерін киіп мекеме алдында жиналады. Ұйым басшысы жақсы тілектерін білдіреді, үлгілі ересек адам болғаны үшін мақтау қағаздарын алып, алғаш рет күріштен жасалынған шарап ішіп көреді. Рәсім 수헌례[suhollye], яғни жауапкершілігі мол ересек адам боламыз деп ант берумен аяқталады. Сыйлық ретінде раушан гүлі мен хош иісті әтір суын сыйлайды. Раушан гүлін кәмелеттік жасқа толған жастарға шексіз сүйіспеншілік пен құштарлық жалғассын деген үмітпен берсе, иіс суды жұпар иістерін айналасындағы жандарға тарататын жақсы адам болуды тілеп береді. Бұл тарихи қалыптасқан рәсімнің мағынасы жастардың неке қию жасына жетіп, өмірлік серіктерін жолықсын деген ниетпен орындалады [7].

Оңтүстік Кореяда Гендерлік теңдік және отбасы министрлігі 1000 адам арасында жүргізген сауалнама нәтижесінде «кәмелетке толу рәсімін» 55,4% ересектерге, 68,3% жасөспірімдерге қажет деп көрсетті. Ересек адам болып, кәмелетке толу рәсімінің өткізілу мәнін жастарға үйрету қажет деп 72,6% көрсетті [15]. Яғни қазіргі қоғамның рәсімге деген көзқарасы жақсы.

Корей халқы өміріндегі төрт маңызды рәсімнің екінші реті 혼례 [hollye] (некелесу дәстүрі). Екі жастың әлеуметтік ортада бір-бірін ерлі-зайыпты ретінде мойындағанын білдіретін адам өміріндегі ең маңызды өтпелі рәсімнің бірі. Корей халқының түсінігіндегі некелесу бұл екі жастың отау құруы емес, екі әулеттің бірігуі десек болады. Қазіргі таңдағы корей халқының үйлену рәсінде ең бастысы екі жұптың негізгі ойы болып өзгергенімен, әлі күнге дейін әулет пікіріне сүйеніп отырады. Дәл осы себепті бір-бірін сүйіп, үйленеміз деген шешімге келсе де, екі жұп әке-шешесінің рұқсатын алып қана маңызды қадамға барады. Корей халқының дәстүрлі үйлену рәсінде күйеужігіт жақ тұрмысқа шығуға ұсыныс жіберіп, қалыңдық жақтан келісім жауап жіберу сияқты ретпен жүзеге асады. Бұрын корей халқы үшін конфуцишілдік құндылықтар маңызды болып, дәстүрлі корей қоғамында үйлену – екі әулеттің бірігуі деген түсінік болған. Дәл осы себепті өз бетімен өмірлік серік табуға мүмкіндік берілмейтін жағдайлар да кездескен.

Некелесу жайлы әңгіме туғаннан бастап жігіт жақтан қыз жаққа 사주 [saju] жіберген. 사주 [saju] деген екі жастың туған күні, жылы, уақыты жазылған хат. Ежелде екі жастың туған күнін салыстырып қарап, жастардың бір-біріне үйлесімділігін байқаса, қалыңдық үйі некелесуге рұқсатын беріп, тойдың болатын күнін белгілеп, күйеу жігіттің үйіне хат жіберу арқылы хабар берген. Бұл рәсім реті 택일 [taegil] деп аталады. Күйеу жігіттің отбасы хатқа жауап ретінде қалыңдықтың үйіне 함 [ham] кәдесый жіберіп алғысын білдіреді. Дәстүрлі үйлену рәсімі күйеужігіт қалыңдықтың үйіне күймеге отырып, бетін жауып келумен басталады. Күйеубала жабайы қаз алып келіп, өмір бойы бірге боламыз деген уәдемен тағзым етеді [8].

기러기 [kikokabi] (дәстүрлі үйлену тойында күйеу жігіт қалыңдық үйіне жабайы қазды алып келіп дастарханға қойып тағзым еткен кезде қазды көтеріп алып күйеу жігіт алдында тұратын адам). Кирокаби бір қазды көтеріп алып күйеу жігіт мінген аттың алдында жүреді. Бұл қаз ағаштан жасалған, қалыңдық үйіне арналған сыйлық болып табылады. Жабайы қаздар – жұптасып өлгенше ажырамай өмір суретін құстар болғандықтан, корей халқында адалдықтың символы ретінде саналады. Сондықтан, күйеу жігіт қалыңдыққа қаздың бір жұбын сыйға тартады, осылайша ерлі-зайыпты болып жақсы өмір сүруге деген ықыласын жеткізеді. Күйеу жігіт қалыңдықтың үйіне кіріп, өзі алып келген бір жұп жабайы қазды жерге қойып, қыздың әкесіне құрмет көрсетіп басын иеді. Күйеу жігіт пен қалыңдық салтанатты түрде кең аулада той кезінде жайылатын дастархан алдында бетпе-бет тұрып 초례 [chorye] рәсімін өткізеді. Бұдан кейін екі жұп қолдарын сумен жуып, үйлену рәсіміне арналған дастарханының екі жағында бір-біріне тағзым етеді. Бір-біріне ант беріп, шарап ішеді. Рәсім некелескен екі жас үйдің үлкендеріне біртіндеп тағзым етумен аяқталады [8].

1876 жылдан бастап Еуропалық интервенцияның басталуы және Жапонияның отарлау саясаты корей дәстүрлі мәдениетіне айтарлықтай өзгерістер алып келді. Некелесу дәстүрінің батыстық сипатқа ауысуы қоғамда екі жақты пікір тудырған. Батыс, жапон мәдениетінің енуі үйлену тойындағы салт-дәстүрлердің айтарлықтай өзгеруіне және қысқаруына алып келді. Батыс үлгісіндегі алғашқы үйлену тойының ресми түрде жазылған күні де бар. Батыстың үйлену рәсімі ең алғаш рет 1920 жылы 15 сәуірде Сеулдегі неке сарайларының бірінде болған екен. Неке заңгер Ким У Ён мен суретші На

Хе Суктың арасында болды. Күйеу жігіт қара костюммен, ал қалыңдық ақ неке көйлегін киген. Салтанатты шараның бейтарап аумақта өтуі қоғамда резонанс тудырды. Кейіннен үйлену тойларын неке сарайларында, буддизм ғибадатханаларында, конференц-залдарында өткізу сәні тұрақты дәстүрге айналды. Бірақ жаңа енгізулер қалыптасқан дәстүрлерден бас тартқысы келмейтін қарапайым халық арасында қатаң қарсылықты тудырды. Бұл қарсылық ХХ ғ. 1950 жылдарға дейін созылды [8].

60-жылдары басталған индустрияландыру және экономиканы қалпына келтіру процестері халықтың материалдық жағдайдың айтарлықтай өсуіне алып келді. Соның нәтижесі қоғамдағы таптық жіктелуіне алып келді. Дәстүрлі некелесу тіпті ауылдарда да жоғалып кетті, ал рәсімді жалға алынған жерде өткізу дәстүрі барлық жерде таралып кетті. Кейіннен олар неке қию рәсімдерін және әртүрлі діндер мен діни ағымдардың: христиандық, протестантизм, католицизм және ұлттық діни қозғалыс Чондогё дәстүрлері бойынша өткізе бастады.

Дәстүрлі 혼례 [hollye] некелесу рәсімі өзгеріске ұшырағанымен қазіргі кезде де кейбір рәсімдер өзгеріссіз сақталып келеді. Мәселен, қалыңдықтың үйіне жіберілетін 함 [ham] кәдесый, қалыңдықтың ата-енесіне сәлем салуы, оларға арнайы сыйлықтар табыс ету сияқты элементтер барлық үйлену рәсімдердің түрлерінде кездеседі.

Қазіргі кезде корей халқының үйлену рәсімі синтезделген рәсім десек болады. Корей халқы дәстүрлі және заманауи некелесуді жақсы үйлестіріп, қазіргі заман ағымына сай орындап келе жатыр. Бүгінгі күні Кореяда үйлену тойлары 예식장 [eshikjan] (рәсім өткізілетін үй) деп аталатын мемлекеттік неке қию сарайларында өткізіледі. Тойға аз уақыт қалғанда 예식장 [eshikjan] (рәсім өткізілетін үй) қонақтар келеді, оларды қалыңдық пен күйеу жігіттің ата-анасы қарсы алады. Кореяда үйлену тойына туыстарды, оның ішінде әріптестерді де шақыру әдетке айналған, сондықтан жүздеген, кейде мыңдаған қонақтар келеді. Қонақтардың саны 3000-нан астам адамға жеткен жағдайлар тіркелген. Қонақтар «пуджо» материалдық көмек ретінде ақшалай сыйлық береді [9].

Бірінші ресми үйлену тойы өтеді және ол негізінен зайырлы және конфуцийшілдік дәстүрлерге негізделген болса да, әдетте ол «батыс» стильде өткізіледі. Күйеу мен қалыңдық батыстық үлгідегі киім киіп, салтанатты рәсім шіркеуге ұқсас үлкен залда өтеді. Осыдан кейін барлық қонақтар естелік суретке түсіп, рәсім осымен аяқталады. Ресми бөлім аяқталғаннан кейін барлық қонақтар 예식장 [eshikjan] маңындағы немесе жақын маңдағы мейрамханаға барады. Жиналған қонақтар мейрамханада жайылған дастарханнан дәм татып болғаннан кейін үйлеріне тарқайды. Мейрамханада жастар болмайды. Өйткені, осы кезде екінші рәсім басталады.

Екінші рәсім дәстүрлі түрде өтеді. Күйеу мен қалыңдық арнайы бөлмеде күйеу жігіттің ата-анасы мен қайын жұртына тағзым етеді. Бұл рәсімде қалыңдық пен күйеу жігіт ұлттық киімдерін, яғни «ханбок» киінеді. Бөлмеде қалыңдықтың отбасы әзірлеген тәттілер қойылған дастархан жайылады. Үлкен туыстары қалыңдықтың сол жағына, ал кішілері оң жағына отырады. Қалыңдық пен күйеу жігіт жасы үлкенінен бастап әрқайсысына жақындап рәсімдік тағзым жасап, бір стақан шарапты ұсынады. Ең алдымен ата-анасына тағзым етеді. Олардың алдында бастары жерге тигенге дейін толығымен иіліп, екі рет тағзым етеді және бір рет жартылай иіліп тағзым етеді. Кейін үлкендеріне бір рет толық

және екі рет жартылай иіліп тағзым етеді. Жасы кішілерге келгенде бір-біріне иіліп тағзым етеді. Жауап ретінде әрқайсысы жастарға ақша салынған конвертті сыйлайды. Әдетте бұл ақшаны жастар бал айына саяхаттауға жұмсайды [9]. Соңғы жылдары корей халқының үйлену тойларында ежелгі рәсімдер орындалып, дәстүрлі әдет-ғұрыптардың жаңғыруы кең етек алуда. Кореяда қазіргі кезде мемлекет үйлену тойларында рәсімнің дәстүрлі түрде орындалуын қатаң түрде қадағалап отырады.

Қазіргі корей қоғамының рәсімдерге деген көзқарасын анықтау үшін. жұмысымызда Оңтүстік Кореяның гендерлік теңдік және отбасы министрлігі «Өмірлік төрт рәсімге» қатысты жүргізген сауалнамаға талдау жүргіздік. Сауалнама нәтижесінде 1000 адамның 56,1%-ы үйлену тойын өткізу рәсімін қысқартып, жеңілдету қажет деп көрсетті, екінші орында жерлеу рәсімі 23,5%-ды көрсетті, ал үшінші орында 12,1% еске алу рәсімі таңдалды. Сауалнама нәтижесі бойынша үйлену той рәсімі ең көп шығынды қажет ететіні анықталды [15].

Оңтүстік Кореяның стратегия және қаржы министрлігі мен неке қызметін зерттеу институты жыл сайын бір жыл ішінде үйлену тойына жұмсалған қаражатты тексере алатын платформа құрған. Бұл платформа үй бағасын есептегенде 60 миллион воннан асатын (теңгемен есептегенде 21,611 254тг) үйлену той шығынымен күресіп жатқан жас жұбайлардың жүгін жеңілдетуге көмектесу үшін құралған [14].

Ұлттық статистикалық комитеттің 2023 жылы жүргізілген мәліметтер бойынша, респонденттердің 33,7%-ы некеге тұрмау себебі: үйлену тойына және баспанаға жұмсалатын қаражат деп көрсетті. 17,3%-ы мұқтаждықтары жоқ деп, 11%-ы бала күтімі бойынша қиындықтар деп, ал 10,2%-ы некелік серігін кездестірмегендіктен деп көрсетті. Яғни сауалнама нәтижесін қарасақ үйлену тойына жұмсайтын шығынның көптігі қазіргі қоғамды алаңдатады. Сол себепті жастар үйлену тойына дайындық кезіндегі қажетсіз элементтерді азайту қажет деп есептейді. Яғни сауалнама нәтижесі бойынша корейлердің 31,7%-ы қалыптасқан дәстүр бойынша некелескен кезде екі жақтың ата-аналарының бір-біріне беретін сыйлықтары мен үйлену той рәсімі бойынша берілетін кәдесыйды жеңілдету қажет деп көрсетті [14]. Неке саны азайғанымен жыл сайын неке қию шығыны тез өсуде. Соған байланысты жаңа термин шықты «үйлену тойының инфляциясы». Неке туралы ақпарат беретін Gayeon компаниясының соңғы 5 жыл ішінде некеде тұрған 1000 ерлі-зайыптылар мен әйелдерге жүргізген сауалнамасының нәтижесінде үй бағасын есептегенде некеге дайындықтың орташа құны 62,98 миллион вонды (теңгемен есептегенде 23 миллион тг) құраған. Осының салдарынан неке құру мен бала туу мәселесі туындап жатыр. Ұлттық статистикалық комитеттің халық санағына сәйкес ақпан айында 16,949 неке тіркелді, бұл өткен жылдың сәйкес айымен салыстырғанда 896 (5%) азайды. Ақпан айында туылғандар 19362 болып, өткен ақпан айымен салыстырғанда 3,3%-ға (658) азайды [14].

Корей халқы өміріндегі төрт маңызды рәсімнің бірі *상례* [sangrye] – жерлеу рәсімі болып табылады. Жерлеу рәсімі – адамдардың өмірден қайтқан жақындарына құрмет көрсетіп, қайтыс болған адамның рухының тыныштығын тілей отырып орындалатын шығарып салу рәсімі. Жерлеу рәсімін өткізу мәселесі өте маңызды және көбінесе белгілі бір елдің мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл кең ауқымды тақырып болғанымен, бұл

мақалада жерлеу рәсімдерінің Чосон дәуірінде және қазіргі уақытта қалай өткізілетіндігі жайлы салыстырып жазбақшымыз. Ежелден бері корей халқы жерлеуді өте маңызды рәсім деп санаған. Корейлер өлім – ол жанның келген жеріне қайта оралуы деп есептейді. Сондықтан қайтыс болған адамды «Қайтып барды» деп айтады. Бұрынғы кездері біреу қайтыс болса, қарасорадан өндірілген матадан киім киіп алып мұңайып жоқтау айтқан. Бір адам төбеге шығып, киімін солтүстікке қарай сілтеп, айқайлап дауысын шығаратын. Қақпаға қаралы үй екендігін білдіретін шырақ ілінетін. Келесі күні таңертеңсін үй ішіндегі үлкендер жиналып, марқұмды жуындырып, жаңа киімдерін кигізеді. Қайтыс болды деген хабарды естіген көп кісілер қайтыс болған кісі үйін іздеп келіп шуылдап кетеді. Үй іші адамдары мұңайып жалғызсырап қалмас үшін ағайын-туыс, ауылдастары түні бойы сол үйде бірге болады. Осылай марқұмның отбасы кайғырмай қиындықтан өтсін деген ниетпен қолдау көрсетеді. Жерлеу рәсімі мерзіміне байланысты аты да өзгереді. Мысалы: үш күндік рәсім, бес күндік рәсім және жеті күндік рәсім. Негізінен үш күндік рәсімді өткізеді. Үш күндік мерзім дегеніміз бұл **부활** [buhwal] (яғни о дүниеге аттанып, қайта қайтып келетін түсініктен пайда болған) [10].

초종 [chojong] (қайтыс болғандағы рәсім) – жерлеу рәсімінен бастап аза тұтқанға дейін орындалатын рәсім. **고복** [kobok] (адам қайтыс болған кезде марқұмның тірі кезде киген үстіңгі киімін алып үйдің үстіне шығып немесе аулаға шығып сол қолмен жағасын оң қолмен киімнің бел жағынан ұстап, солтүстікке қарай сілтеп дүниеден өткендігін айтқан) **발상** [balsang] жерлеу рәсімі қайтыс болған адам рухын шақырғаннан кейін **습염** [syurom] жусан немесе арша қайнатылған сумен денесін жуып киім кидіру, мәйітті орау **성복** [songbok] қайтыс болған адамның киімін кидіру, **발인** [barin] табытты жерлейтін жеріне жеткізу, **하관** [hagwan] табытты жерге көму деген рәсімдер бар. Рәсімдерді орындау тәртібі мен әдістері аймақ немесе әлеуметтік мәртебесіне қарай ерекшеліктері көп болады [10].

Ежелде корейлер тек жерлеу әдісін қолданған еді, қазіргі кезде кремациялау әдісін де қолданады. 1910 жылы корей халқы жапондықтардың отарына айналғандықтан, жерлеу рәсімінің өзгеруіне ықпалын тигізді. Жаңғырту мақсатында Жапония корейлердің жеке мазарларға жерлеу рәсімін күштеп жойып, қоғамдық зираттар мен кремациялау әдісін енгізді [11]. 1912 жылы Жапония мемлекеті корей халқына жеке зираттарға жерлеуге тыйым салып, мәйітті қоғамдық зираттарға жерлеу немесе кремациялау әдісін қолдану тиіс деген «Қабірлер жайлы жарғыны» енгізді. Корей халқы жаңа заңға қатты наразы болды, өйткені заң конфуцийшілдік дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға сәйкес келмеді. Сонымен қатар зираттарға арналған көптеген қоршалған бос таулар өлімді үнемі еске салып отырды және қоршалған аумақтарды тау-кен өндіру немесе инфрақұрылымдық мақсаттарда пайдалану мүмкін емес еді. Соның салдарынан 1919 жылы наурыз айында корей халқы көтеріліске шықты. Қозғалыстан кейін заңға түзету енгізілді, бірақ ол түзету тек корей элитасына қатысты болғандықтан, корей халқының наразылығы одан ары арта түсті. Корей халқы жаңа заңды жиі бұзып, жасырын түрде жиі жерлеуі оларды қылмыстық жауапкершілікке тартуына алып келді [12].

Кореяның дәстүрлі жерлеу рәсімі Чосон патшалығы билік еткен кезеңде конфуцийшілдік дәстүрге негізделіп қалыптасқан. Қазіргі корей халқының жерлеу рәсімі

ежелгі жерлеу рәсімінен айтарлықтай айырмашылығын көрсетеді. Қазіргі заманауи жерлеу рәсіміне келетін болсақ жерлеу рәсімі үш күн ішінде жүзеге асырылады. Жерлеу заңына сәйкес адамды қайтыс болғаннан кейін бірден жерлеуге тыйым салынады. Қайтыс болғандығы туралы жарияланғаннан кейін кем дегенде 24 сағат өтуі керек. Әдетте қайтыс болған күні мәйіттің басын шығысқа қаратып жатқызады, жамылғысы мен киімін таза етіп ауыстырады. Үйге ең жақын адамдары жиналады. Өлім кезінде адам жалғыз қалмауы керек, сондықтан туыстары өмірінің соңғы минуттарында адаммен бірге болады. Ол бұл дүниеден кеткеннен кейін марқұмның көзін жұмып, мұрны мен құлағын мақтамен тығындап, денесі жансызданбай тұрып аяқ-қолын түзейтін « $\left. \begin{matrix} \text{手} \\ \text{入} \end{matrix} \right\}$ [sushi]» рәсімінің бір бөлігі орындалады. Кореяда ұзақ уақыт бойы конфуцийшілдік дәстүр бойынша жерлеу рәсімін өткізгендіктен, жерлеу рәсімін қазіргі күнде сақтап орындау оңай емес. Сондықтан жерлеуді ұйымдастыруды арнайы жерлеу қызметтерін көрсететін кісілер жүзеге асырады [12].

Қазіргі жерлеу рәсімінің өзгеруінің себебі «Отбасының жеңілдетілген салт-жоралары» және «жерлеу орталықтарының» пайда болуы. Жерлеу рәсімін ежелгі заманда өз үйлерінен тыс жерде өткізбеген, қазіргі кезде жерлеу орталықтары пайда болғалы рәсімді қоғамдық орындарда өткізу қалыпты жағдайға айналды. Сонымен қатар көптеген елеулі өзгерістер орын алды: аза тұту кезінде киетін арнайы дәстүрлі киімнің орнына батыс үлгідегі қара костюмді кию әдетке айналды, жерлеу рәсімдерінің тәртібі өзгеріске ұшырады. Қоғамдық жерлеу орталықтары жаңа жерлеу мәдениетін қалыптастырды. Жерлеу орталықтарында жерлеуге қажетті барлық құрал-жабдықтар мен тағамдарды ұсынып, көңіл айтып келушілерге қызмет көрсетеді. Бұл дәстүрлі жерлеу рәсімінің мүлде өзгеріп кеткендей әсер қалдырады. Алайда заманға сай әдіс-тәсілдері өзгерсе де, жоқтау киімін кию, аза тұту, жоқтау ғұрыптары, көңіл айту, мәйітті рәсімді орындап тасымалдау сияқты рәсімдердің өзі өзгеріссіз қалады. Сондықтан қазіргі сыртқы өзгерістерге қарамастан, қазіргі заманғы қалалық атмосферамен сіңісіп рәсімдердің кейбір орындалу тәртібі өзгеріске ұшырап сақталуы жалғасын табуда деп айтуға болады [13]. Үш күн бойы марқұмның денесі мәйітханада болады. Марқұмның туған-туыстары, достары мен әріптестері жерлеу рәсіміне дейін үш күн бойы мәйітханаға барып, жақындарына көңіл айтады. Мәйітханадағы орынды марқұмның туыстары жалға алады. Жерлеуге ақша алып келу әдетке айналған. Сона әртүрлі болуы мүмкін, әдетте 30-дан 100 долларға дейін. Ақшаны қайтыс болғанда берілетін арнайы аты-жөні жазылған конвертке салып береді. Марқұммен жақын таныс болмаған адамдар конверттерді таныстары арқылы беріп жібереді. Мұндай конверттерді кез келген дүкеннен сатып алуға болады, конверттер әдетте аза тұту залының кіре берісіндегі үстелде болады. Үстел үстінде жоқтау кітабы бар, оған келгендер өз есімдерін жазады. Қонақтар ақ гүлдермен безендірілген марқұмның портреті бар аза тұтатын алтарь алдында тағзым етеді. Портреттің жоғары бұрышына бір-екі қара лента бекітіледі. Тағзым еткеннен кейін қонақтар дастархан жайылған келесі бөлмеге барады.

Жерлеу қабірінің құнына, қабірге ескерткіш орнатуға кеткен шығындар мен барлық қажетті заттардың шығындары кіреді. Зираттағы орынның құны жер көлеміне, сондай-ақ бейіттің жеке немесе жұп болуына байланысты 8-ден 20 мың долларға (шамамен

4 миллион-10 миллион теңге) дейін болуы мүмкін. Бұл ретте зираттағы жер сатып алынбайды, 15 жылға жалға беріледі, одан кейін жалға беру мерзімі ұзартылмаса, қалдықтары қазылып, кремацияланып, колумбарийге ауыстырылады да, зираттың жері қайтадан сатылады. Колумбарийге келетін болсақ, бағалары бірнеше есе төмен. Күл салынған ыдысты қоятын арнайы орын, тауаша, кремация, аты жазылған табақ құны 2 000 долларды (1,000 000 теңге) құрауы мүмкін. Жерлеу рәсімінен кейін тауашаларды күту бойынша бес жылдық келісім-шарт жасалады: бір тауаша құны шамамен 125 доллар (60,000 теңге), келісімшарт жыл сайын жаңартылуы керек. Егер адам 70 жастан асқан болса, онда ол жерлеу орнын алдын ала таңдап, жерлеу рәсімін өзі төлей алады [15].

Корей халқы көбінесе кремацияны (мәйітті өртеп, күлін жинап алу) таңдайды. Себебі: жерлеу рәсімі қарапайым және арзанырақ болады, қабір күтімі қажет емес, колумбарий (кремациядан кейін мәйіттің сүйегінің күлі сақталатын орын) үйге жақын жерде орналасады. Оңтүстік Корея гендерлік теңдік және отбасы министрлігі мамыр айында бір ай бойы 1000 адам ішінде сауалнама жүргізді. Корейлер арасында жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша жерлеу әдісі ретінде крематорий орталығын орта есеппен 46,3% таңдаған екен. Сауалнамаға қатысқандардың 66% крематорий әдісін келешекте пайдалануды жөн көретіндігін көрсетті [15].

제례 [jerye] қайтыс болған адамды еске алу рәсімі. Бұл рәсімге қайтыс болған бабаларына қатысты орындалатын әртүрлі рәсімдерді жатқызамыз. Ұрпақтың парызы дүниеге алып келіп, өсіріп, тәрбие берген ата-бабасы үшін шын ниетпен рәсімдерді орындау. Қазіргі адамдардың өмірі қарбалас болғанына қарамастан, жылына бір рет ата-бабамызға шын жүрекпен алғыс айтып, барлық рәсімдерді орындауымыз қажет. Көбінесе адамдар ата-бабаны еске алу рәсіміне көп дайындық қажет, көп ас дайындау қажет деп ойлайды, бұл үлкен қателік. Барлық рәсім адамның жағдайына қарай шын көңілмен орындалса болғаны. Ас берген кезде адам қайтыс болған күні таңертең тыныш кезде құрбандықты шалған жақсы. Ас беру әдетте қожайынның үйінде өткізіледі, дастархан үлкен залда (төр бөлмеде) қойылады. Рәсімді марқұмның үлкен ұлы немесе үлкен немересі өткізеді.

Ата-ана дүниеден өткеннен кейін де оларға имандылық таныту қажет. Корей халқы өлімді қайғылы нәрсе деп санамаған. Өлімді табиғи заңды құбылыс ретінде қабылдаған. Ата-бабаға жақсы қызмет ету әр баланың парызы. Қарттар ата-бабаға жақсы қызмет еткен отбасының берекесі болады деп санаған. Олар ата-баба рухы ұрпақтарын қорғап жүреді деп сенген. Сондықтан, өмірден озған ата-бабаларымызға тірі ата-анаға қызмет еткендей құрмет көрсету керектігін естен тыс қалдырмау керек. Осылайша қайтыс болған ата-бабаларын еске алу рәсімін өткізіп, ұрпақ парызын өтеу «제례 [jerye]» деп аталады. «사례 [sarye]» рәсімі бірден төрт атаға жасалынатын рәсім. Бұрын корей халқы «사례 [sarye]» рәсімін барлық мейрамдарда өткізетін болса, қазіргі кезде тек Жаңа жыл мен Чусок мерекесі кезінде ғана өткізеді. «제사산 [jesasan]» қайтыс болған адамды еске алғанда жайылатын дастархан. Дастарханға тағамдар мен шарап қойылады. «사제 [shije]» -5-тен астам арғы ата-бабаларын еске алу рәсімін жыл сайын ай күнтізбесі бойынша наурыз айының немесе қазан айының бір күнін таңдап өткізетін рәсім [5]. Қайтыс болған ата-ананы қайтару мүмкін емес. Сондықтан еске алу немесе құрбандық

шалу рәсімдерінің барлығын орындау қажет деп есептеген екен. Еске алу рәсімі ата-бабаларына осы дүниеге алып келгендері үшін рахымдылығын танытып алғыс айту үшін өткізіледі.

Зерттеу нәтижесі. Корей халқы көптеген жылдар бойы Жапония мемлекетінің отарында болғанына қарамастан, өзінің ұлттық құндылықтарын, дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрыптарын сақтай алды. Сонымен қатар жаһандану мен модернизация үрдісінен тыс қалмай ежелгі ядро мен жаңа қабықты ұтымды түрде синтездеп, нәтижесінде өзгерген мәдени рәсімге ие болды. Рәсімдердің дәстүрлі түрде өтуі үкімет тарапынан қадағаланып отыр. Дәстүрлі рәсімдер қазіргі қоғамға сай интерпретацияға ұшырағанымен, әлі күнге дейін сақталып орындалып келе жатыр.

Қорытынды

Қазіргі кезде жаһанданудың таралу толқыны ұлттық мүдделермен айналысып жатқан мемлекеттерді ерекше алаңдатады. Бұл өзінің бет-бейнесі мен ұлттық бірегейлігін сақтауға тырысып, әртүрлі қарсыласу жолдарын іздеуге мәжбүр етеді. Сонымен қатар, ешкім әлемдік процестерден тыс қалып, болып жатқан үдерістен оқшауланғысы келмейді. Іс жүзінде ақпараттық және цифрлық технологиялардың таралу дәуірінде бұл мүмкін емес. Бұл мақалада біз корей халқының дәстүрлі «Өмірлік төрт рәсіміне» талдау жасап, рәсімнің тарихына үңіліп, қазіргі корей дәстүрлі мәдениетіндегі іздерін айқындадық.

Ұлттық бірегейлікті сақтауға ықпал ететін дәстүрлі мәдениетті заманауи мәдениетпен жақсы үйлестіріп келе жатқан елдердің бірі Оңтүстік Корея. Корей халқы дәстүрлі мәдениетінен ерекше орын алып, әлі күнге дейін сақталған рәсімдерге талдау жүргіздік. Корей халқының үкіметі «Өмірлік төрт рәсім» әдет-ғұрыптарының жаңа және дәстүрлі элементтерін біріктіріп, терең мәдени мәнін, формалары мен құндылықтарын жоғалтпай, қазіргі қоғамға түсінікті, әрі жеңіл етіп интерпретациялауды жөн көреді. Қазіргі кезде Оңтүстік Корея мемлекетінің «мәдениет және туризм» министрлігі дәстүрлі кәметке толу рәсімін салтанатты түрде өткізуді қайта жаңғыртты. Корей қоғамында жүргізген сауалнама нәтижесі есею рәсімін өткізуге қажет деп көрсетті. Үйлену тойдың бірінші жартысы Батыс үлгіде өткенімен, екінші той жартысы дәстүрлі түрде өткізілуін мемлекет тарапынан қадағаланып отырғандығын рәсімдерге байланысты қабылданған заңдарынан байқаймыз. Қазіргі қоғам арасында жүргізілген сауалнама нәтижесі үйлену тойын өткізу шығыны көп болғандықтан жастар үйленуге асықпайтындығын көрсетті. Сонымен қатар, жастар ежелден келе жатқан екі отбасы арасында орындалатын сыйлық алмасу рәсімі қажет емес деп белгіледі. 1920 жылдары жапондықтар корей халқына қайтыс болған адамды кремациялау әдісін енгізген уақытта наразылығын білдірген еді. Қазіргі қоғамның көзқарасы өзгерген, жүргізілген сауалнама нәтижесінде корей халқы көбінесе кремациялау әдісін қолданғанды жөн көреді деп көрсетті. Еске алу рәсімін ежелгі кезде әр мейрам кезінде өткізген, ал қазіргі кезде тек Чусок және корей халқының жаңа жыл мерекесінде өткізеді. Қазіргі Оңтүстік Кореяның бейнесі, ең алдымен, ерекше мәдениеті мен терең дәстүрінің түйісуінен қалыптасып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – Москва: Восточная литература, 1999. – 198 с.
2. Джарылгасинова Р.Ш., Крюков М.В. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. – Москва: Наука, 1989. – 360 с.
3. Ионова Ю.В. Обряды, обычаи и их социальные функции в Корее: середина XIX – начало XX в.– Москва: Наука, 1982. – 232 с.
4. Ланьков А. Н. Корея: будни и праздники. – Москва: Международные отношения, 2000. – 480 с.
5. Лим Э.Х., Че И.Е., Корнеева И.В. Традиционная культура корейцев в обрядах жизненного цикла. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2015. – 92 с.
6. Kim Yn Hye. A study on the traditional coming-of-age ceremony in Korea: Dissertation (Ph.D.) 2020. – P. 217-229.
7. Kim Hong-goo, Gwan-rye Trends from the period of modern transition [Electronic resource] 2023. URL: <https://www.kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART002957483> (Accessed: 02.05.2023).
8. Kim Jong Kun. The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation // The Journal of the Humanities for Unification. - 2019.-№63(2). - P. 35-40.
9. Joo Young-ha, Yang Mi-kyung, Jo Hee-jin, Kim Hye-sook, Jeong Heon-mok, Yang Young-gyun. Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern. – Publication Department of the Academy of Korean Studies, 2021. – P. 150-200
10. Funerals and commemorations in Korea [Electronoc resource] - 2020. URL https://world.kbs.co.kr/service/program_segments_view.htm?lang=r&procode=koreanlife&bbs=othc_qna&no=35474/ (Accessed: 10.06.2023).
11. Juljan Biontino. Changes in funerary rites and burial practices in Modern Korea (1876–1945) // The Journal Contemporary Japan.–2020. Volum 32, Issue 1. -P.20.
12. Ri-Hye Han. : Governing death and dying in Japan and its colonies – From state control to self-optimization // The Journal Contemporary Japan. – 2020. Volume 32, Issue 1. – P.30.
13. Kim Shi-dug. Funeral Culture in Contemporary Urban Area (현대도시공간의 상장례 문화) // The Korean Folklore Academic journal. - Vol.41 - 2005.6 51 - 94 (44p).
14. Ministry of Finance, Marriage Service Status Investigation Research Service - brides cry over dark wedding costs... Government to disclose prices [Electronoc resource]. - 2024. URL: https://www.newsis.com/view/NISX20240503_0002723626 (Accessed: 02.08.2024).
15. In order to have a healthy ‘crown wedding and funeral’, we must first eliminate ‘false rites and false decorations’ [Electronoc resource]. URL: <https://www.100ssd.co.kr/news/articleView.html?idxno=17433> (Accessed: 08.08.2024).

References

1. Gennep A. Obryady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov [Rites of passage. Systematic study of rituals] (Eastern Literature, Moscow, 1975, 198 p.). [in Russian].
2. Dzharlygasinova R. Sh., Kryukov M.V. Kalendarnye obychai i obryady narodov Vostochnoi Azii. Godovoi tsikl [Calendar customs and rituals of the peoples of East Asia. The annual cycle] (Nauka, Moscow,1989, 360 p.). [in Russian].

3. Ionova Yu.V. Obryady, obychai i ih social'nye funktsii v Koree: seredina XIX – nachalo XX v. [Rituals, customs and their social functions in Korea: mid-XIX - early XX century] (Nauka, Moskva, 1982, 232 p.). [in Russian].
4. Lan'kov A.N. Koreya: budni i prazdniki [Korea: weekdays and holidays] (Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, 2000, 480 p.). [in Russian]
5. Lim E.Kh., Che I.E., Korneeva I.V. Tradicionnaya kul'tura koreitsev v obryadah zhiznennogo tsikla [Traditional Korean culture in the rituals of the life cycle] (SakhSU, Yuzhno-Sakhalinsk, 2015, 92 p.). [in Russian].
6. Kim Yn Hye. A study on the traditional coming-of-age ceremony in Korea: Dissertation (Ph.D.), 217-229 (2020). [in Korean]
7. Kim Hong-goo, Gwan-rye Trends from the period of modern transition [Electronic resource]. Available at: <https://www.kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART002957483> (Accessed: 02.05.2023). [in Korean].
8. Kim Jong Kun. The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation // The Journal of the Humanities for Unification, 63(2), 35-40 (2019).
9. Joo Young-ha, Yang Mi-kyung, Jo Hee-jin, Kim Hye-sook, Jeong Heon-mok, Yang Young-gyun. Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern. – Publication Department of the Academy of Korean Studies, 150-200, (2021).
10. Funerals and commemorations in Korea, 2020. [Electronic resource] Available at: https://world.kbs.co.kr/service/program_segments_view.htm?lang=r&procode=koreanlife&bbs=othc_qna&no=35474/ (Accessed: 10.06.2023).
11. Juljan Biontino. Changes in funerary rites and burial practices in Modern Korea (1876–1945) // The Journal Contemporary Japan, 32(1), 20, (2020).
12. Ri-Hye Han. Governing death and dying in Japan and its colonies – From state control to self-optimization // The Journal Contemporary Japan, 32 (1), 30, (2020).
13. Kim Shi-dug. Funeral Culture in Contemporary Urban Area (현대 도시 공간의 상장례 문화) // The Korean Folklore Academic journal, 41, 51-94, (2005). [in Korean].
14. Ministry of Finance, Marriage Service Status Investigation Research Service - brides cry over dark wedding costs... Government to disclose prices (2024) [Electronic resource]. Available at: https://www.newsis.com/view/NISX20240503_0002723626 (Accessed: 02.08.2024).
15. In order to have a healthy 'crown wedding and funeral', we must first eliminate 'false rites and false decorations' [Electronic resource]. Available at: <https://www.100ssd.co.kr/news/articleView.html?idxno=17433> (Accessed: 08.08.2024). [in Korean].

Д. Илияскызы, А.Б. Абаган, Ш.Т. Сауданбекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Четыре жизненных ритуала в традиционной корейской культуре: прошлое и настоящее

Аннотация. Стремительный процесс глобализации создает множество вызовов национальным и государственным интересам. Основной целью данной статьи является анализ

сохранения традиционного обряда жизненного цикла в повседневной жизни корейцев, восходящего к времени династии Чосон, в современных условиях стремительно развивающегося и изменяющегося общества Южной Кореи, определить отношение современного корейского общества, изучить законы, принятые правительством относительно ритуалов. Авторская гипотеза состоит в том, что корейский народ пытается соединить новые и традиционные элементы обрядов «Четыре жизненных ритуала», не потеряв глубинного культурного смысла, форм и ценности, но добавляя современную интерпретацию, понятную и привлекательную для молодых поколений. Актуальность и новизна: рассмотрен опыт корейского народа, рационально сочетающего традиционную культуру и процесс глобализации, а также впервые были изучены внутренние и внешние факторы, которые привели к трансформации обычаев Южной Кореи. Методы исследования: в данной работе применены исторический и антропологический анализ, общетеоретические методы (анализ, синтез и абстрагирование), анализ источников. Результат исследования: корейский народ не только сохранил свои национальные ценности, традиционную культуру и обряды, но и рационально синтезировал древнее ядро и новую оболочку, получив в итоге трансформированный культурный обряд. Установлено, что проведение традиционных обрядов контролируется государством.

Ключевые слова: глобализация, культура Южной Кореи, ритуал, традиция, нация, обычай.

D. Iiyaskyzy, A.B. Abagan, Sh.T. Saudanbekova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Four Ceremonial Occasions in Korean Traditional Culture: Past and Present

Abstract. The rapid process of globalization creates many challenges to national and state interests. The main objective of this article is to analyze the preservation of the traditional life cycle rite in the daily life of Koreans, dating back to the Joseon dynasty, in the modern conditions of the rapidly developing and changing society of South Korea, to determine the attitude of modern Korean society, to study the laws adopted by the government regarding rituals. The author's hypothesis is that the Korean people are trying to combine new and traditional elements of the rituals of the «Four Ceremonial Occasions» without losing the deep cultural meaning, forms and value, but adding a modern interpretation that is understandable and attractive to younger generations. Relevance and novelty: the experience of the Korean people, rationally combining traditional culture and the process of globalization is considered and for the first time the internal and external factors that led to the transformation of customs in South Korea were studied. Research methods: this work uses historical and anthropological analysis, general theoretical methods (analysis, synthesis and abstraction), analysis of sources. The result of the study: the Korean people not only preserved their national values, traditional culture and rituals, but also rationally synthesized the ancient core and the new shell, ultimately receiving a transformed cultural ritual. It was established that the conduct of traditional rituals is controlled by the state.

Keywords: globalization, culture of South Korea, ritual, tradition, nation, custom.

Авторлар туралы мәлімет:

Ілиясқызы Д. – Қиыр Шығыс кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Абаған А.Б. – Қиыр Шығыс кафедрасының PhD, доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сауданбекова Ш.Т. – PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Piyaskyzy D. – PhD student of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Abagan A.B. – PhD, professor, Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Saudanbekova Sh.T. – PhD, professor, Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-181-194>

Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанын Құран сүрелерімен байланыстыра талдау

Э.С. Сейсенбиева¹, Алиева З.А.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: Elka1975@inbox.ru, janat2582@gmail.ru)

Аңдатпа. Қашаған Күржіманұлының бай мұрасын зерттеу ХХІ ғасырдағы қазақ ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі деп санаймыз. Себебі ХІХ ғасырдың кітаби ақынының шығармаларында қазақ ұлтының болмысы, тұрмыс-тіршілігі, болашаққа деген сенімін діннен көрініс тапқан. Зерттеудің мақсаты – ақын шығармаларының танымдық сипатын айқындайтын экзегетиканың қызметін зерттеу. Зерттеу нысанына «Топан» дастаны алынды. Адам бейнесін талдаудың ұтымды тәсілі - дін арқылы ашылған. Автор аллегория әдісі арқылы қоғамдағы адамдардың жақсы және жаман қасиеттерін сипаттаған. Ақын «Топан» дастанындағы адамдардың пиғылының өзгеруі, ақырзаман арқылы көрініс тапқан.

Бұл мақалада Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанын Құранның Мүрсәләт сүресімен ғылыми тұрғыда сараладық. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу бағыттары негізінен кеңестік кезеңде қалыптасып, орнығуы себепті әдеби мұрадағы дін негіздері ұдайы теріс, кертартпа бағыттар есебінде бағаланып отыруы мұраның таза ғылыми негізде танылуына елеулі кері ықпалын тигізді. Қазақ халқының тұрмыс қалпын ХІХ ғасырдағы саяси-әкімшілік, экономикалық, географиялық тұрғыдан осы күнге шейін бүктемесі жазылмай келе жатқан ХІХ ғасырдағы дін саясаты, рухани мәжбүрлі ахуал мәселесі бойынша туралы қазіргі кезеңнің зерттеу бағыттарын нақтылай түсуге септігін тигізетін толып жатқан деректер келтіріп, ауқымды заманалық тоқтамдар жасап отырған. Қазіргі кезде мұсылмандық ағартушылық мәселесі біршама ғылыми негізделіп, әлемдік тәжірибемен сабақтастық арналары айқындала түсіп отырғандығы байқалады. Осы негізде ақын Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанында қазақ өлкесіндегі ислам тарихы туралы ой-байламдарын тұтастай тану мәселелері де бой көтереді.

Түйін сөздер: Құран, дін, ислам, дәстүр, дастан, әдеби мұра, айтыс, толғау.

Түсті: 13.01.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Зерттеу XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық бағытта жүргізіліп отыр. XIX ғасырдағы діни қисса-дастандарға талдау жүргізу мәселесіне Кеңестік дәуірде идеологияның қысымы әсер етсе, Тәуелсіздік алғаннан кейін кеңінен зерттеу жүргізіле бастады. Қазақ әдебиеті тарихындағы экзегетикалық дәстүрдің көркемдік айрықшылықтары бойынша зерттеу барысында XIX ғасыр әдебиетінің зерттелу тарихы, ондағы басым бағыттар, қайшы тұжырым-тоқтамдар назарда болды. Бұл мақалада Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанына нақты ғылыми негіздеме мен Құран сүрелерінен салыстырмалы тұрғыда талдау берілген. Жұмыс XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі қисса-дастандарды діни тұрғыда зерттеуге, оның мазмұнын сипаттауда қолданылған әдіс-тәсілдердің мәнін анықтауға арналған.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму үрдістеріндегі діни негіздер ұзақ жылдар бойы идеология ықпалында бұрмаланып, біржақты ұғындырылып отырды. Мақалада кейінгі кезеңде осы бағытта жүргізілген мақсатты зерттеулердің нәтижелерін негіз ете отырып XIX ғасырдағы әдеби даму фактілерін дін желілері негізінде арнайы саралап, зерделедік. XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерінде ислам дінінің, Шығыс әдебиетінің әсері басым. XIX ғасырдағы қисса-дастандарда Құран желісінің негізінде көптеген идеялар, сюжеттер, мотивтер көркемдік өріс түзді. Діни мазмұндағы дастандар тек араб-мұсылман әдебиетінен алынған тікелей аудармалар ғана емес, ұлттық әдебиетімізде шығыс әдеби үлгісінің әсерінен туындаған назира дәстүрінде де өрістеді.

XIX ғасыр ақындарының қазақ әдебиеті тарихындағы дәстүрлі бастауын арғы замандардағы мұсылмандық, түркілік негіздерден алатын адам баласының тіршілік мұраты, ізгілік, кісілік ұстанымдары аясындағы ғұмыр ғибраты; адамның балалық, жастық, есею, марқаю, қартаю кезеңдерінің қызық-қызуы, қымбат қимасы, кәріліктің сөніп бара жатқан әлсіз сәулесі болды, адамның Алла алдындағы парызы ауқымында тоқтамдар айтылған толғауларда мазмұн ашты.

Бастауын Құран Кәрім негіздерінен алатын мұсылмандық ағартушылық әдебиеттің ізгі рухани миссиясының қызметіне жегілген сөз өнерінің ұлы парызы қазақ әдебиетінің де айнымас бағдары болған. Әлденеше ғасыр жазба дәстүрі тоқырап, ауызша тараған, қайта жаңғырған жазу әдебиет үлгілерінде, жаңа жазба әдебиет жанрларында жасап өрістеген қазақ әдебиетінің бай тарихының барлық кезеңіне де дарыған.

Зерттеу материалдары және әдістері

XIX ғасырдың дүлдүл ақыны Қашаған Күржіманұлының «Топан» атты діни дастанына Қасиетті Құранның «Мүрсәләт» сүресімен салыстырмалы және жүйелі-құрылымдық талдау жүргізіліп, XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің елеулі даму арналарының бірі болған кітаби әдебиет мұсылмандық діни ағартушылық мұраттарына талдау жасау көзделді. XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі айтыс өлең, ән өлең, тарихи өлең, дәстүрлі толғау үлгілері, зар заман толғау өлеңдердегі даралық сипаттар, оларды туғызушы шығармашылық тұлғаларға қатысты зерттеу еңбектерде әдеби дамудың мұсылмандық ағартушылықпен

тамырласқан айрықшылығына баса мән беріп, тереңінен қозғауға мүмкіндік тапшы уақыттарда да әдеби мұраның дін негіздерімен сабақтастығы назарға алынып отырды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін жеке мәтіндік саралаулар жүргізу үшін тілдік-танымдық, экзегетикалық, әдеби герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанының сюжетіне Құран Кәрімнің «Мүрсәллат» сүресімен салыстырмалы тұрғыда талдау жасай отырып, ХІХ ғасыр қазақ әдебиетіндегі діннің орнын және әдебиетке ықпалын анықтаймыз.

Нәтижелер мен талқылау

Мақаланың зерттеу нәтижесінде ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі діни дастандар ғылыми тұрғыда сараланып, өзіндік орнымен ерекшеленген Қашаған Күржіманұлының шығармашылығына талдау жасалынып, «Топан» дастанын Құран Кәрімнің «Мүрсәллат» сүресімен байланыстыра отырып салыстырмалы талдау жүргізілді. ХІХ ғасырдағы ақындар шығармашылығына Құран Кәрімнің мазмұны жай ғана еліктеуден енген жоқ, халықтың Ислам дініне, яғни Аллаға деген сенімінің нәтижесінде туды. Қазақ әдебиетінің тарихын экзегетикалық дәстүр негіздерінде зерттеу методологиясы енді-енді қалыптасу үстінде. Осы міндеттер белгілі бір кезеңнің тарихи ерекшелігі, туындаған саяси-әлеуметтік, рухани ахуал аясында дін негіздерін ұғындыру мұратында туған әдеби мұра үлгілерінің басты даму сипаттары тұрғысында арнайы зерттеулер мейлінше толымды, сан-тарап мағлұмат жинап алып, соны біртіндеп игеру міндеттері ауқымында саралау, ғылыми мәнде қисындау тәсілдерін айқындау, қалыптастыру бойынша жүргізілуі тиіс.

ХІХ ғасырдағы жыр дүлдүлінің бірі Қашаған Күржіманұлы – қазақ әдебиетінің тарихындағы үні заманаларға жалғасатын айтулы шығармашылық тұлға. Оның өлең, толғауларында өз дәуірінің өлмес күйі сөз болды. Ақын адам баласының бір ауыр кеселі, сараңдық туралы Құран Кәрімде айыпталатын сараңның қайталанбас образын ашып, тұңғыықта бұққан мешеулік сырын ашып айтты. Мал десе өлуге бар, қызығын өзгеге де қимай, өзі де көрмей салпылдап күн кешетін, көже ішіп күн көретін қарау сараңның кейпін соншалықты кемсітіп суреттеп көрсету ХІХ ғасыр әдебиетінде кездесе беретін шеберлік тәсіл демес едік. «Оразалы байға айтқаны» өлеңі қанмен біткен сараңдыққа үкім айтқандай. Баяғы Һарун байдың, жерге кіріп кеткенше сараңдығын жеңе алмаған Һарунның қазақ ішіндегі туысы. Адамзат тарихындағы тап басып танымау мүмкін емес типтік әдеби образдардың сараңдық категориясы бітеқайнастырған бір тұқымы.

Оразалы тозған тоқпақ жастанып жатып көз шырымын алады. Қырық шоқпақ жамау жабуы – төсеніш. «Байларға» өлеңінде ауқаттылардың арғы, түпбейнесіне ауыр әжуа бар. Қашаған ақынның «Аралбайдың жұбатуы» атты көңіл-қос өлеңі өмірдің тоқтамы жайлы тоқтаусыз төгіп айтқан тапқыр сөз.

«Замана халі» өлеңінде замана аясындағы бағдарын бұзған адам, діннен безгендер, алысып, арпалысып, бітісе алмай бітіп жүрген ағайын, ибадан ада жас буын, көптің харамнан нәпақа табуға ынтық көр көңілі зор қауіппен термеленген. Ақын аумалы-төкпелі заман халін күн орнынан ауып кеткендей сұмдықпен астастырады. Ақын өз

тұсындағы адам мінезінің осалдығына көндіге алмай шерленеді. Айтыс өлеңге де қайталанбас қолтаңба салған Қашаған ақын Нұрым ақынмен дін жұмбағын жасырып айтысқан екен. «Дүниенің басы неден жаралған» деген қарсыласының сұрағына қалжың қосып қойып, көсіліп жауап берген. Танымдық, тапқыштық, тағылымдық өрісі кең.

Қашаған астамшылық атты кеселдің зауалға кезікпей кетпесін айтуында арғыдан келе жатқан дін уағызынан құнар құяды.

Шөже деген бір торғай,
Ұясында жатқанда.
Көкті тіреп жатам деп,
Аяғын жатар көсіліп,
Қарға құсқа жолықса
Төрт бөлініп төс еті
Қанаты қалар кесіліп [1].

Астарлы шығарма. «Адай тегі» аңыз-хикаясында ақын дін тарихындағы ғайыптан жаралу желісіне ден қояды. Иmandылық, ізгілік, Алланың құдіреті, мұсылмандық парыз туралы ой төгеді. «Топан» дастанындағы құтырған құрт, азған адам, ысырап, бұзық ниет – адам баласының қашанғы жан жегісі, рухани кесапаты. Ауызша таралып, ауызша сақталған әдебиеттің бір пәрменді күші дін үгіті, кісілік дағдыларын сіңіру өнегесі, жан сақтау, жан байыту жан дамытудағы имандылық негіздері, Хақ жолын, хадис тағылымын дәріптеу бағытында өрістеген басым сипаттарында болды [2].

«Есқали сұпыға айтқаны» шығармасын да дін тағылымы, дін ақиқаты.

Шарғы жолы ұстаған сұпы болсаң,
Мейман жайлы көрмеп пе ең Бақырғандай.
Тәубам көп деп мақтансаң,
Барсисаны да құдай қарғаған,
Азғырып шайтан алдаған.
Бізді күнәсі көп деп боқтасаң,
Жүз кісіні өлтірген,
Жасына қаза келтірген,
Насуханы да құдай оңдаған [17,б. 260].

Домбыраны мінеген, қу тақтай деп сөккен Есқали сұпыға Қашаған дүние дін тарихынан тірек қойып сөйлейді.

Пайғамбарлар туғанда,
Бесік болған бұл ағаш.
Ибраһим Қағба салғанда,
Есік болған бұл ағаш.
Мұнаралы әр жерде,
Мешіт болған бұл ағаш [17,б. 261].

Қашаған ислам тарихындағы дін астары, ислам шарифаты туралы кең тартып, кеңістік ашып, кең шолып төкті.

Бұрынғы өткен заманда,
Болған екен көп ұрыс

Көп ұрыстың кезінде
Жәбірейіл жәннеттен
Алып келген төрт қылыш.
...Қынабына солардың,
Қап та болған бұл ағаш
Домбыраны күнә десеңіз.
Жиын менен тойдікі.
Ішегін күнә десеңіз,
Жұмақтан келген қойдікі.
Пернесін күнә десеңіз,
Есебі ол – пәннің он екі.
Құлағын күнә десеңіз,
Хазреті Біләлдің
Құлағы екен деседі.
Тиегін күнә десеңіз,
Шиеленген сыр шертеді [17,б. 261-262].

Қолдарынан мал тайса, тоңқаңдап намаз оқи қалатын байлар бейнесіне қаратып айтылған ащы, астарлы ақыл сөзі қазірде де ғибратына ұйытады. Көп нәрсеге көкірек көзімен қараудың рахаты бұйырмаған пенделік кембағалдықтан арылуға тартады.

«Даланың жыры, дананың сыры, сөздің сиқыры болмысына дарыған, халықтың жан-жүрегін, арман-тілегін құмарпаздықпен, керемет өнерпаздықпен толқындата толғаған, «өнерден дәулет жинаған» азу тісі балғадай, тілі мірдің оғындай айтқыштардың айтулысы, «арлан бөрісі» Қашаған жырау еді», деп ғалым С.Негимов пайымдағандай, халықтың арман-тілегін, басынан өткен қиындығын айта отырып, қандай істе де Аллаға шүкіршілік етуді естен шығармай жырлаған [3].

Қашаған Күржіманұлы 1841 жылы Түрікменстанның Ташауыз қаласының маңында дүниеге келген. Ақын жастайынан жетімдіктің, жоқшылықтың тауқыметін тартып өскен. Ақын өз өлеңдерінде сол заманның надан, дін бұзар, дүмше молдалары мен сараң байларын аяусыз мысқылдап өлеңдеріне қосып айтты. «Есқали сұпыға айтқаны», «Оразалыға», адамгершілік, ізгілік қасиеттерді ерекше дәріптеген, елдік пен ерлікті, халықтың мақсат-мұратын: «Ізім шайырмен айтысы», «Ізбасқа айтқаны», «Атамекен», «Топан», «Адай тегі», «Қарасай-Қази» дастандарында халықтың көне шежіресі мен тарихын, халықтың басына түскен үлкен қайғы-қасірет әкелген табиғат апаты туралы айтқан.

XIX ғасырдағы зар заман ақындары шығармашылығын зерттеуші ғалым Б.Омаров: «Оның «Топан» деген дастаны – асып-тасып, астамсу мен апатқа ұшыраудың ара қатынасын безбендеген шығарма. Топан суды қапталған бұл зауалдың себеп-салдары белгілі.

Қашағанның ақындық шешіміне ден қойсақ, «біреуді атадан, біреуді анадан, енді біреуді жалғыз қарадан айырған» топан судың басуы Алла тағаланың ескертпесі ғана» дегендей Қ.Күржіманұлы «Топан» атты дастанында табиғат апатын адамдардың жаман пиғылынан, Аллаға шүкіршілік, қанағат етпегеннен деп есептейді [4].

Бегім төре, нәніміз,
Сөзге құлақ салыңыз,
Айтқаныма менің наныңыз,
Тауқымет тартып тосыннан
Болмай отыр хәліміз [5].

– деп дастанның басында халықтың басына түскен тауқыметін айтады.

Ақын одан кейін өткен тарихқа көз жүгіртіп, қазақтың бұрынғы батырлары мен хандарының өмірін баяндайды:

Және бір жайды айтайын:

...Ноғайлының елінде,
Үш қиянның жерінде,
Ұзын аққан Еділде,
Ақ Жайықтың кеңінде
Талай хандар шалқыған.
...Менмендік тасқан шағында
Едіге ерді қорсынған
Тоқтамыс ханның елі де
Қапияда отқа шарпылған.
Бақыты баста тұрғанда
Кәпірдің жұрты қорықты
Орақ пен Мамай даңқынан [5].

الم نجعل الارض كفانا. احياء واموتا. وجعلنا فيها روسي شمخت واسقينكم ماء فرانا. انطلقوا الي ظل ذي
ثلث شعب.

«Жер бетін Біз кең-байтақ қылып, тіршілік атаулының ғұмыр кешіп, өліммен кезігетін мекені етіп жаратпадық па? Берік те нық етіп асқар тауларды орнатып, кәусар таза суымен сендердің сусындарыңды қандырмадық па? Осы нығметтерді жалған дегендер ол күні қасірет шегеді» [6]. Құран Кәрімде Алла адамға табиғат тіршілігіндегі барлық өлі және тірі затты қажетіне пайдалану үшін жаратқанын айта келе, оны тек жақсы, игі істерге жұмсап, Аллаға шүкіршілік етуді ұмытпауды да ескертеді.

Мынау Еділ мен Жайық, Жем екен, –

Бұл жетімдерге жем екен,
Жесірлерге кен екен,
Қасерлерге кең екен.
Шөбі малға май болар,
Аш-арыққа жәй болар,
Төрт түлігі сай болар,
Баға білген бай болар –
Қашаннан да бұл қоныс
Құтты болған жер екен [5].

Қашаған ақын дастанда қазақ жерінің көкорай шалғын, байтақтығын да Алланың берген сыйы деп, Аллаға күпіршілік етпей, тәубаға келуді айтады. Қашаған Күржіманұлы Аллаға шүкіршілік етпей, тәубаға келмеген хандардың басынан бағы тайғанын, айналасында болып жатқан келеңсіз жайларды былай деп жырлайды:

Алшы Ысмайыл, Қалусарыдан –
Бақыт бұлардан да арылған.
Басынан бақыт ауған күн
Патшалар да ауған тағынан,
Айырылған атақ-бағынан.
Мыңғырған малды байлардың
Қоңсысы кеткен жанынан.
Батырлар да өтті әруақты
Қанжығасы қанға малынған,
Бексауытын жамылған,
Дұшпаннан кегі алынған [5].

Жерінің шүйгін, малға жайлы, халықтың жағдайының жақсы болуы Алланың берген сыйы деп түсіндіреді. Ақын «Бір Алласын жад білген», Алланы есінен шығармаған деген мағынада қолданып отыр. Ақын дастанда осындай мамыражай халықтың ішіне іріткі салып, оның азып-тозуына себепші болған құтырған құрт туралы сөз етеді.

Құтырған құртты жеген торғай – бүркіт – балық – халық. Ақын халықтың азғындап, Аллаға шүкіршілік етпей кетуінің басты себебін де осы құтырған құрттан болғанын, халықтың бұзылғанын, оның артының жақсылыққа апармайтынын меңзейді. Арша ағашқа келіп қонған бір бозторғай құтырған құртты қағып жеп, құтырып, шарықтап жүрген бүркітке шапқан екен. Бозторғайды жем қылған бүркіт қағынып желденеді. Шүйлігіп, жойқын суда жүзген нән балыққа түседі. Жан қармаған нән балық бүркітті жұтып құтылады. Енді балық құтырып суға сыймай сандалып, жағаға ұрынды. Қайырлаған балықты ел жейді. Құтырған елдер бірін-бірі жеп, көп халық сөйтіп азайған екен.

Адам баласы имандылықтан кетіп, Алланың хақ жолынан тайып, күнәға бататын болса, ондай кесір-кеспаттың соңы ақырзаманға апаратынын Қашаған ақын дастанда құтырған құртпен сабақтастырады. Адам баласы қай уақытта, қай кезеңде болатынын болжай алмайтын ақырзаман туралы Құран Кәрімнің 77 «Мурсәләт» сүресінде айтылған.

والمرسلات عرفا. فالعصفت عصفاء. والنشرت نشرا. فالفرقت فرقا. فالملقيت ذكرا.

«Қайта-қайта жіберіліп жатқан аяттармен ант етемін! (Жалғанды жайпап өтетін орасан) дауылдай (жеңімпаз) аяттармен ант етемін! (Алланың әмірімен) бұлттарды (игілікке) айдаушы періштелердің атымен ант етемін! (Ақиқат пен жалғанды) ажыратушы періштелердің атымен ант етемін! (Алланың үндеуін) жеткізушілердің атымен ант етемін!» [6, б. 1047-1048]. Құран Кәрімнің бұл аяттары Алла апаратын тура жол мен имансыздардың жасаған істерінің сұрауы бар екенін айтады.

Ақын әуел баста Жем мен Жайықтың зәмзәм судай тұнық, құтты жер екенін, сол киелі жерді сырттан келгендердің, орыс отарлаушыларының ылайлап жүргенін айтады.

Құдайдан, көптен қыңбады –
Көңілдің қара зынданы.
Бұл арадан мал тапқан
Бір шүкірлік қылмады [5].

Патша үкіметіне бағынған қазақтың ел басқарған билері қалаға барып ояздарға сый-құрметі мен парасын беріп отырды. Сонымен қатар, оларға еліктеп арақ ішіп, темекі тартуды үйреніп, халықтың жиған-терген малын түкке тұрғысызға шашты. Ел бұзылып, береке-бірлік кетті.

Қалаға келген билері
Арақ ішіп елірді,
Кеудесі бұған семірді,
Папирасы шегулі.
Рәсуа болып иен байлық,
Әкімдер болды жебірлі,
Ысырабына қылған шөлірді –
Кепиетінен қорықпай,
Қыйсапсыз дәулет төгілді.
Етпеді шүкір-қанағат,
Тап болмай қайтсін ғаламат?! [5].

Ақын жойқын табиғат апатының болуы ақырзаманның белгісі ретінде ой толғап, заманының азып-тозуын, алапат су тасқынының алуын халықтың пиғылының бұзылуынан, қанағатсыздықтан дейді. Осы тұрғыда XIX ғасырдағы ақындар шығармашылығын жан-жақты саралап, зерделеген М.Әуезов: «Баяғыдан құбылып, бұзылып келе жатқан заман, өзге заман емес, ақыр заман екен. Бұл арада дін ұғымы мен ескі қазақ көзқарасы бір араға қосылғандай болады», - деген [7].

«Алла» деген – артық бақ,
Бұрынғы өткен заманнан, [5].

– деп ақын Қашаған Күржіманұлы заманының, адамның бұзылғанынан табиғаттың да өзгергенін айтады.

...Құтырынған бір құйын
Кетірді жаман ел күйін,
Қара дауыл соқты да,
Үй қирады бесінде.
«Келер, – деп – мұндай оқиға», –
Болмады жұрттың есінде.
Ғаламат болды айтқандай,
Жұма-ақшамның кешінде.
Таудай биік сеңдерді
Бұлтпен бірге көшірді [5].

Ақын дастанда қасиетті жұма күні, намаз уақытысында топан су басқанын айтады.

Алланың хақ жолынан безінгендердің, ақиқатты жалған деушілерлердің қасіреті туралы «Мурсәләт» сүресінде былай дейді:

اعنما توعد ونلوقع. فاذا النجوم طمست. واذا السماء فرجت. واذا الجبال نسفت. واذا الرسل اقتت.

«Шын мәнінде сендерге уәде етілген (Қиямет күні). Жұлдыздардың жарығы сөнген (күні). Аспан (күмбез) қақ жарылғанда. Таулар құлап, тозаңға айналып ұшқанда. (Алла) елшілеріне (үкімнің) дәл болатын күнін мәлімдегенде» [6,б. 1048-1049].

Құран Кәрімде көрсетілгендей, адам баласының есеп беретін күні болғанда, жақсылық пен жамандық ажырытылады.

...«Салих құлын бір Алла
От ішінде сақтар» деген сөз
Көнеден жеткен ақпар-ды.
Бітіне, бұзық көбейіп,
Хаққа қарсы іс қылғасын,
Қайсысын аман сақтар-ды?!
Ғаламат мұндай болғасын,
Тәңертең тұрып қараса,
Кейбіреу жетім-жас қалды,
Талайлар мұзға тапталды [5].

«Салих құлын бір Алла От ішінде сақтар» деген сөз, көнеден жеткен ақпарды» деп, ақын Аллаға қарсы іс-әрекет жасаған халықтың бұрын да жазаланғанын айтып отыр. Қашаған Күржіманұлы «Топан» дастанында бүкіл бір ауылды жалмаған апаттың сырын, табиғаттың ғана күші емес, адамның өзіне-өзі жасаған жамандығы, Аллаға шүкіршілік, қанағат етпегеннен Алланың берген қатал жазасы деп түсіндіреді. Оны дастанның мына жолдарынан байқауға болады:

...Құдайға жылап аһылап.
Ақыреттің қайығын
Бір мінгесін ылаулап,
Келмегің қиын қатынап.
Ізіңді бағып шайтан жүр,
Қалт жібермей бақылап [5].

Қашаған Күржіманұлы дастанның бұл жерінде адам баласының бұл дүниеде жасаған әр бір ісінің ақ пен қарасын, ақиқатын дәлелдеп беретін, есеп беретін күннің барын ұмытпауды айтады. Топан су басып, елдің астан-кестенін шығарған, алапатты адам баласының қисапсыз дүние жиған қанағатсыздығынан дейді. Ақын бұл жерде беймәлім әрі мәлім адресатпен сөйлесіп отыр. «Диалог арқылы көркем дискурстың басқа түрлері сияқты автордың ниеті, мысалы, кейіпкер тұлғасы ашылады. Әдеби шығармаларда кейіпкерлік сөйлеу автордың мінезін ашудың бірден-бір жолы болуы мүмкін. Осылайша, кейіпкерлердің диалогы арқылы шығарманың мәні мен автордың ойын түсінуге болады. Қарым-қатынастың іске асуы ретінде диалогтың маңыздылығы айқын болады» [8].

Құран Кәрімнің «Мурсәләт» сүресінде пиығылы нашар, қанағатсыз адамның, Аллаға тәубе етпегені туралы былай дейді:

كلوا و تمتعوا قليلا انكم مجر مون. ويل يومئذ للمكذبين. واذا قيل لهم اركعوا لا يركعون. ويل يومئذ للمكذبين. فباي حديد بعده, يومنون.

«Әй кәпірлер! Фәни жалғанда ішіп-жеңдер, азғана уақыт болса да, рақаттаныңдар, өйткені сендер күнәкарсыңдар! – делінеді. Ақиқатты жалған дегендер үшін, қандай қасіретті күн десеңізші бұл! (Құдайға) құлшылық жасап бас иіңдер десе де, (олар қырсығып), сіріскен күйі қалды. Ақиқатты жалған деушілер (әлден-ақ) қасіретте. Олардың көздерін (шындыққа) жеткізу үшін қасиетті Құраннан басқа қандай үндеу керек екен?» [6,б. 1053].

Мұндай заман түс болды.
Құдайдың кәрі тап келіп,
Садақаға шалғандай
Іскен менен піскенді.
Түн ортасы болғанда
Желдің беті бұрылған,
Бәлеге қашқан ұрынған,
Малынан пайда көрмеген
Қанағатсыз Қарынбай,
Барын «жоқ» деп құрынған.
Табалап оны қайтейін, –
Құдайдың торы құрылған?!
Өнеге үшін айтамын,
Кейінгі туған жас бала
Таймағай деп жол мен ырымнан.
Жұлдызды жадқа санасақ,
Хисап етіп қарасақ,
«Мың тасқанға – бір тосқан» –
Бар емес пе еді бұрыннан? [5].

«Жұлдызды жадқа санасақ» деп ақын дастанның бұл тұсында қазақ халқының бұрын айға, жұлдызға қарап ауа-райын, тіптен халықтың өткені мен болашағын болжағанын да айтып отыр. Дастанда берілген «жад» сөз» араб сөзі – **جاد** аудармасы – ес. Яғни, естен шығармау керектігін айтып отыр. Дастанда ауылдың үлкен ақсақалдары топан судың алдын болжап, алты күн бұрын айтып, ескертеді. Бірақ, оны ешкім құлақ асып елеп, ескермейді.

Құран Кәрімнің «Мурсәләт» сүресінде ақырзаманның болатыны туралы ескерту жасаған. Демек, ақиқатты, Алланы жалған деушілердің тартатын азабы мен жазасы бар деген сөз.

وما ادرنك ما يوم الفصل. ويل يومئذ للمكذبين. الم نهلك الاولين. ثم نتبعهم الاخرين. كذ لك نفع
بالمجرمين, ويل سومئذ للمكذبين.

«(Уа, Мұхаммед!) Ажыратушы күнге дейін деген (ұғым) саған нені білдіреді? Ол күні (ақиқатты) жалған дегендер үшін қасірет болады. (Осындай жауыздықтары үшін) бұрынғы қауымдарды жойып жіберіп едік. (Құдайдың құдіретіне күмән келтірсе), кейінгі ұрпақты да олардың соңынан жібереміз. Күнәкарлардың барлығын Бір осылай жазалаймыз. Сол бір (Қиямет) күні (ақиқатты) жалғанға шығарғандар қасірет шегеді» [б,б. 1049-1050].

Қашаған Күржіманұлы дастанның соңында топан судан аман қалған елін жұбатып, ертеңгі күннен, Алладан үміт үзбеуін айтады.

Кейіндегі бозбала,
Налымаңыз, шырағым,

Әлі де Құдай оңдаса,
Күндердің күні болғанда,
Көк дария көл болса,
Бай менен жарлы тең болса,
Суда – балық, қырда – елік,
Бәле-бәтер жоқ болса,
Диханшылық көп болса,
Талаптың күші сел болып –
Алладан болып кеңшілік,
Пендеден кетпей кемшілік,
Талабың еткен жөнделіп,
Кетерсіз-дағы ел болып...[5].

Құран Кәрімнің «Абаса» 80 сүресі мейірімді Алла барлық жаратушы иесіне барлық жағдай жасағанын яғни, ішуге тамақ, азық бергені туралы былай айтқан:

فلينظر الانسن الي طعامه. انا صببنا الماء صبا. ثم شققنا الارض شقا. فانبتنا فيها حبا. و عنبا و قضا. و زيتونا و نجلا. و حدايق غلبا. و فكهة و ابا. مثنعا لكم و لانعمكم.

«Адам баласы қандай тағамдармен қоректеніп отырғанына назар салмай ма? Соларды өндіру үшін Біз мол етіп жауын жауғызамыз. Одан соң жыртылып тырмаланған жерге дәнді дақылдарды, жүзім мен көкөністі, зәйтүн мен құрма ағаштарын, мол етіп бау-бақшаларды, жемістер мен жемшөптерді, өздеріңе және малдарыңа қорек болсын деп өсірдік» [6,б.1067].

Ақын келер болашақтан үмітіңді үзбе дей келе, кешірімді Алланың рахымының мол екенін айтады.

Қорытынды

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көп жанрлы, көркемдеу тәсілдері мол үлгілері бастауын мұсылмандық әдебиеттің даму дәстүрінен алды. Қазақ әдебиеттану ғылымында кейінгі кезеңде қалыптасып отырған өзекті зерттеу арналарының басым, басты тақырыбының бірі – осы экзегетикалық дәстүр болып отырғандығының факторлары мен шығармашылық негіздері мақалада нақтылы әдеби жанрлар, көркемдеудің дәстүрлі, тұрақты шарттары тұрғысынан қисындалып, сараланды.

Жыр дүрділі Қашаған Күржіманұлы дастандарында адамның өмірдегі мәні, адам тағдыры туралы, өлім мен өмірге, сол замандағы әлеуметтік қоғамға мән беру қажет екендігін астарлап айтқан. Ақын «Топан» атты дастанында елді топан су басып, ақырзаманның келуі, адамның жаман пиғылынан, Аллаға шүкіршілік етпеуінен деп толғайды. Алланың хақ жолынан кетіп, күнәға батып, имандылықтан безіну, адам баласын – ақырзаманға апаратын алапат апаттың бастауы орыс саясатының отаршылдық зорлық-зомбылығын көргені, елдің бұзылып, арақ ішуі, Алланың бар екенін мойындаймай, Исламның таза хақ жолынан бұрылуы деп түсінеді.

Қашаған Күржіманұлы өлең сөзде, өзінің айтулы айтыс, дастандарында зауал шақ, күнә мен жаза жайын, дін негіздерін айрықша шеберлікпен сипаттап жеткізді. Терең философиялық астармен үлкен мәселелерді өрбітіп айтқан ақын сол арқылы адамдарды имандылыққа, мейірімділікке, шүкіршілік етуге шақырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жеті ғасыр жырлайды: ХҮ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары [Мәтін]: үш томдық / құраст. Дүйсенбайұлы Е. - Алматы: Жазушы, 2004. - Т. 2. – 528 б.
2. Сейсенбиева Ә., Мәдібаева Қ., Бегманова Б. Қабан жырау шығармаларындағы экзегетикалық дәстүр // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. - 2020. - №4(2). – Б. 212-219.
3. Негимов С. Қашаған шығармашылығы: Тарихилық. Деректілік. Көркемдік. Қашаған – сөздің дүлдүлі (ғылыми мақалалар мен арнау өлеңдер және айтыс мәтіні) / құрас. Жайлау Б.С. – Алматы: Жазушы, 2013. – 320 б.
4. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Білім, 2000. – 368 б.
5. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/> 18.07.2020.
6. Қасиетті Құранның мағынасы мен түсініктері / жауапты ред.: Ғабжалилов Х.М. – Алматы, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2015. – 1158 б.
7. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. - Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – Т. 4. – 456 б.
8. Сейсенбиева Ә., Бегманова Б., Аитова Ж., Тулебаева Қ., Мәдібаева Қ. Әдебиеттегі ұлттық салт-дәстүрді қолдану тілін анықтау негіздері // XLinguae. – 2022. - Vol. 15, issue 4. – 28-37 б.
9. Maroua, R. Әдебиетке негізделген курстардағы дискурстың сыни талдауы // Теориялық перспектива Еуропалық академиялық зерттеулер, VII(6), 2019 жылғы қыркүйек, 33-41 б.
10. Әуезова З.-А. Халық тарихын пайымдау: 1920-1936 жж. қазақ өткені туралы дискурс // Кіт.: Кеңестік шығыстану мұрасы / ред. М. Кемпер және С. Конерман. Ратледж, 2011. – 241-261 бб.
11. Күшкімбаева А., Дюсембина Г., Тутинова Н., Халимұллина Н. Халықтың когнитивтік моделінің ұлттық-мәдени дүниетаным ретіндегі тұжырымдамасы. Orsion, Año 35, Especial No.22 (2019): 440-453 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385

References

1. Zheti gasyr zhyrlaidy: XY gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deingi kazak akyn-zhyraularinin shygarmalary: ush tomdyk [Seven centuries sing: works of Kazakh poets from the 10th century to the beginning of the 20th century] / kurast. Duisenbaiuly E. (Zhazyshi, Almaty, 2004, 528 p.) [in Kazakh]
2. Seisenbieva E., Madibaeva K., Begmanova B. Kaban zhyrau shygarmalaryndagy ekzegetikalik dastur [Religious tradition in the works of Kaban Zhyrau] // Sh.Ualihanov atyndagy KМУ Xabatshysy [Bulletin of KSU named after Sh.Ualikhanov], 4(2), 212-219, (2020) [in Kazakh]
3. Negimov S. Kashagan shygarmashylygy: Taruxulyk. Derektilik. Korkemdik. Kashagan – sosdin dulduli [Kashagan creativity: Historical. Documentary. Artistic. Kashagan is deaf to words] / kurast. Zhailau B.S. (Zhazushy, Almaty, 2013, 320 p.) [in Kazakh]
4. Omaruly B. Zar zaman poeziasy. Genesis, tipologia, poetika [Modern poetry. Genesis, typology, poetics] (Bilim, Almaty, 2000, 368 p.) (in Kazakh)
5. [Electronic resource] Available at: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/> (Accessed: 18.07.2020) [in Kazakh]
6. Kasietti Kurannyn magynasi men tusikteri [The meaning and concepts of the Holy Qur'an] / zhauapti red. Gabzhalov X.M. («Alash» tarixi-zertteu ortaligy, Almaty, 2015, 1158 p.) (in Kazakh)
7. Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy. Zertteuler, okulyktar. Adebі nuskalar [Fifty-volume complete collection of his works. Studies, textbooks, literary versions]. 1924-1930 (Daur, Zhibek zholy, Almaty, 2014, 456 p.) [in Kazakh]

8. Seisenbieva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebaeva K., Madibaeva K. Adebiettedi ulattyk salt-dastyrdi koldany tilin anyktau negizderi [The basics of determining the speech of national traditions in literature]. XLinguae, 15 tom, 4, 28-37, (2022) [in Kazakh]

9. Maroua, R. Adebietke negizdekgen kurstardagy diskerstyn syni taldaу (Critical Analysis of Discourse in Literature-Based Courses) Teorialyk perspektiva Evropalyk akademialyk zertteuler [Theoretical perspective European academic research], VII(6), 33-41, (2019) [in Kazakh]

10. Auezova Z.-A. Xalyk tarixyn paiamday: 1920-1936 zh. Kazak otkeni tyrali diskys [Making sense of the history of the people: discourse 1920-1936. about the Kazakh past]] // Kit.: Kenestik shystany murasy [Kit.: The legacy of Soviet Oriental Studies] / red. M.Kemper zhane S.Konerman, 241-261, (2011) [in Kazakh]

11. Kushkimbayeva A., Dyusembina G., Tutinova N., Halimullina N. Xalyktyn kognitivtik modelinin ulattyk-madeni duniетanym retindegi tuzhyrymdamasy [The concept of people's cognitive model as a national and cultural worldview] // Opción, Año 35, 22, 440-453, (2019) [in Kazakh]

Э.С. Сейсенбиева¹, Алиева Ж.А.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Анализ дастана Кашагана Курджиманулы «Потоп» с сурами Корана

Аннотация. Изучение богатого наследия Кашагана Курджиманулы является одной из важнейших тем казахстанской науки XXI века. Потому что в произведениях литературного поэта XIX века суть казахской нации, жизни, веры в будущее отразилась в религии.

Цель исследования - изучить функцию религии, определяющую познавательный характер произведений поэта. Предметом исследования стала дастан «Потоп». Рациональный способ анализа образа человека раскрывается через религию. Автор описал хорошие и плохие качества людей в обществе, используя метод аллегии. Изменение интересов людей поэт отразил в эпосе «Потоп», через конец света.

В данной статье мы научно сопоставили дастан «Потоп» Кашагана Курджиманулы с сурой «Мурсалат» Корана. В связи с тем, что научные направления истории казахской литературы в основном сформировались и утвердились в советский период, религиозные основы литературного наследия всегда оценивались негативно и противоречиво, что оказало существенное негативное влияние на признание наследия на чисто научной основе. Жизнь казахского народа в XIX веке с политико-административной, экономической, географической точки зрения, религиозная политика в XIX веке, духовно-принудительная ситуация, не зафиксированная до сих пор, дают много данных, которые помогут уточнить направления исследований текущего периода и сделать масштабные современные остановки. В настоящее время вопрос мусульманского образования в некоторой степени научно обоснован, и становятся ясными каналы преемственности с мировым опытом. На этой основе возникают проблемы понимания мыслей поэта Кашагана Курджиманулы об истории ислама в Казахском крае в дастане «Потоп».

Ключевые слова: Коран, религия, традиция, ислам, дастан, литературное наследие, айтыс, толгау.

E.S. Seisenbieva¹, Alieva Z.A.²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Analysis of dastan Kashagan Kurjimanuly «The Flood» with the Surahs of the Quran

Abstract. The study of the rich heritage of Kashagan Kurzhimanuly is one of the trends in Kazakhstani science of the 21st century. that in the works of the literary poet of the 19th century, the essence of the Kazakh nation, life, developed very much in the future in religion.

The purpose of the study is to study the function of religion, which determines the cognitive character of the poet. The subject of the study was the dastan "Flood". The rational method of analyzing a person's image is revealed through religion. The author described the good and bad qualities of people in society using the method of allegory. The poet reflected the changing interests of people in the epic "The Flood", through the end of the world.

In this article, we scientifically compared the dastan "The Flood" by Kashagan Kurzhimanuly with the sura "Mursalat" of the Koran. Due to the fact that the scientific directions of the history of Kazakh literature were mainly formed and established in the Soviet period, the religious foundations of the literary heritage have always been evaluated negatively and controversially, which had a significant negative impact on the recognition of heritage on a purely scientific basis. The life of the Kazakh people in the 19th century from a political, administrative, economic, geographical point of view, religious policy in the 19th century, a spiritually forced situation that has not yet been recorded, provide a lot of data that will help clarify the directions of research of the current period and make large-scale modern stops . At present, the issue of Muslim education is scientifically substantiated to some extent, and the channels of continuity with world experience are becoming clear. On this basis, problems arise in understanding the thoughts of the poet Kashagan Kurzhimanuly about the history of Islam in the Kazakh region in the dastan "The Flood".

Keywords: Koran, religion, tradition, Islam, dastan, literary heritage, aitys, tolgau.

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбиева Ә.С. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алиева З.А. – PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Seisenbieva E.S. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Alieva Z.A. – PhD, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.43
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-195-206>

Linguistic expression of intangible cultural heritage in "Baburnama": subject, object, addressee

A.A. Daniyar¹, A. Ilker², M.K. Akhmetova³

^{1,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Celal Bayar University, Manisa, Turkey

(E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ayseinceilker@gmail.com, ma7988335@gmail.com)

Abstract. The intangible cultural heritage of the Great Silk Way Road has the core role in historical area. It covers various spheres of life and is reflected in traditions, customs, languages, music, dances, crafts, ceremonies, legends and historical events. In the written heritage of "Baburnama", the author provides the centuries-old Turkic identity and cross-country features that arose from Central Asia, associated with the lands of Afghanistan, India, namely geographical, biological, medical, literary, historical, political, cultural and other relations. Babur's personal experiences and observations, his philosophical reflections and assessments of various cultural and socio-political phenomena are transmitted through "Baburnama". Thus, this work serves not only as a historical documents events, but also serves as an important source for understanding the cultural context of the era. The article depicts linguistic expression of intangible cultural heritage in "Baburnama". The primary focus was on the semantic syntactic components of the propositions in Babur's sentences such as, subject, object, and addressee. The actant was noted in the scripts of that era's intangible cultural heritage, based on the sentence's syntax structure. The text's substance and its feature of utilizing the many forms of intangible cultural heritage from the Babur era in contemporary Kazakh society are decided upon based on the study examples that were gathered.

Keywords: cultural heritage, tradition, the content of the text, proposition, actant, cohesion.

Received: 15.04.2024; Accepted: 16.09.2024; Available online: 25.09.2024

Introduction

Various intercultural contacts and exchanges through the branches of the caravan routes of the Great Silk Road which helped to form new traditions and rituals between countries in Central Asia. The impact of cultural exchange is demonstrated by intangible cultural heritage, which is reflected in people's lives across generations. The release of masterpieces from the oral and intangible heritage of humankind is a crucial first step in UNESCO's policy for the preservation of living heritage.

Following the release of the 2001, 2003, and 2005 publications, a list of ninety exceptional components of the World ICH was created. Folk and traditional manifestations in their various forms, as well as cultural spaces - which are described as "places where folk and traditional events are concentrated" – were the two types of ICH that the program identified [1, 6].

The UNESCO proposed protocol defines the following non-final list of areas of reflection for ICH: knowledge and behaviors related to the natural world and the cosmos; performing arts; festivals, conventions, and rituals; oral traditions and speech forms, including language, as repositories of Intangible Cultural Heritage; knowledge and skills connected to traditional trades [1, 8].

"Baburnama" is an autobiographical work that has been translated into numerous languages worldwide, such as Urdu, English, French, and German, emphasizing its importance as a World Cultural Heritage.

This textual legacy plays a significant role in the comprehensive maintenance and understanding of the history and culture of Central and South Asia, contributing to both the intangible and material cultural heritages.

Zahir al-Din Muhammad Babur lived his life outside his homeland. His life is associated with countries such as Afghanistan and India. Babur is known as a great cultural figure. In his youth, he was an educated and cultured man, knowing Persian, Arabic, literature, history, linguistics, music and much more. Intercultural communication in "Baburnama" is expressed in the intertwining of Turkic culture with Persian and Indian culture. In particular, the interaction of urban culture highlights the cultural integration of First Nations with the cultures of other peoples.

In this article, the linguistic analysis of examples of the linguistic nature of intangible cultural heritage in the work "Baburnama" is carried out using influencing elements in a variety of forms. Semantic syntax in linguistics. Let's focus on the terms actant, sirconstant in the structure of the proposition.

The main action in the sentence is indicated by the verb, actants and sirconstants. Actants complement the verb directly or indirectly. In a sentence, actors consist of nouns or pronouns that replace them. Actant (lat. before activation, action) – any part of a sentence that expresses a person or object involved in a verbally defined process [2, 26].

The propositional element of an event, a required participant in a situation, is referred to as the Actant (argument, participant, semantic role, semantic situation, semantic-syntactic function) [3, 246].

Circumstances complement the action in different respects and consist of adverbs or other parts of speech used for this purpose. Sirconstant – (sirconstant, lat. indirect, "adverb") denotes the state of the action and complements it. [4, 138]. The following types of sirconstants are

usually found: time, place, Method, way of acting, assessment, number, cause, purpose, condition [5, 345].

In a sentence, the number of actants is determined by their relation to the verb. Verbs can interact with actants in different amounts. For this reason, there is one actant verb, 2 actant verbs and 3 actant verbs. In this case, the concept of actant is equivalent to the concept of valence [6, 96].

The internal structure of a proposition is determined by the number and nature of its constituent elements – actants and sirconstants (circumstances) [7, 2]. Consequently, the actant and sirconstant should receive particular attention in the semantic syntactic analysis of the text.

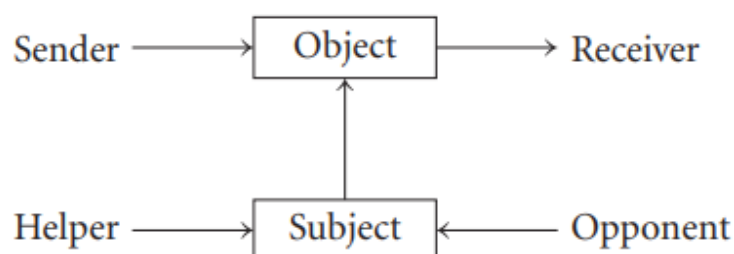
In some cases, when the connection between the actant and the sirconstant is difficult to determine, other elements in the text serve as an intermediate feature between them. This validates this theory: "the uncertainty of the boundaries between actants and sirconstants leads to the fact that in linguistics a class of linguistic elements is defined that occupy an intermediate position between actants and sirconstants. These elements are called, for example, adjectives (semantically obligatory elements having the form of dependent members), false actants (semantically obligatory elements that occupy the syntactic position of the actant, but do not meet its grammatical features)" [8, 78].

In this article, the syntactic analysis of Babur's text is considered and carried out only with the help of actants (subject, object, addressee). And the content of the texts includes the intangible cultural heritage that is found in Babur's notes.

Since the given article is linguistically devoted to the components of actant in Babur's text, we can cite the role and structural model of the Actant in the position of the famous French linguist, literary critic A.J. Greimas in narrative and narrative: "Each position thus represents an actant (or actantial role), and the set of relations in the semiotic square provides a means for depicting narratives' characters within an organized unit" [9, 56].

A.J. Greimas supplemented its previous structure with two more actants, the addressant (sender) and the addressee (recipient), to complement the three axes of the Actant model (as shown in Figure 1). The search axis (i.e. the vertical axis from subject to object) corresponds to narrative events associated with the status of connection (or intersection) between the subject and the object of value. The upper half of Figure 1 depicts a bundle axis. Events related to the object-value relationship between the sender and the recipient occur along this axis [9, 56].

Figure 1. The actant structure of Greimas [9, 57].

Therefore, in this drawing, the author tries to explain the subject and object that have an important connection in the structure of the Actant through the drawing of the sender and receiver, assistant and opponent of the information being narrated.

Methodology

The historical comparison, systematization, generalization of opinions, syntactic analysis and a semantic-stylistic approach were used.

Result and discussion

The article's goal is to examine the linguistic nature of commemorative records related to intangible cultural heritage on the written heritage of "Baburnama" through the actant elements in semantic syntax – subject, object, addressee. For the same purpose, the following tasks are defined: the content of the text, the thoughts conveyed by the author, the connection of sentences within the text, the subject, object, the use of the addressee, the linguistic character, the grouping of stories in Babur's writings in a small text corresponding to the topic.

According to the linguistics the text described the long life journey of the historical characters and their biography. It means, author depicted historical stories and thoughts with the substitution of subjective and objective truth. The constructed text must have the system, logic and coherence. And

This logical chain is preserved in the Babur's writings. Because Babur does not just write the story, he tries to describe the story truthfully and depicts the characters. He step by step explain the story. use the dialogues to define the participants' characteristics. So, the Babur's writings need deeper investigation in syntax contraction.

According to the linguistics historical and biographical texts of that period were described as the images, personalities, events that took place, etc. It means that author replaces his thoughts with subjective and objective of truth. Additionally, he tries to effort to keep the text's structure coherent, logical connection, systematic, and consistent.

Researchers closely examine the language of "Baburnama" and highlight four key themes from Babur's memoirs helps comprehend the historical context of the songs composed by Guru Nanak concerning Babur's incursion. The first of these is an example of an intangible cultural heritage; historians claim that Babur came to Northern India at the invitation of Sultan Ibrahim Lodi's uncle, Alam Khan, and the governor of Dawlat Khan Lodi region. It is known that, on behalf of Dawlat Khan's son Alikhan, the aristocracy of Bera paid tribute to Babur upon his initial arrival in Hindustan in 1519 [10, 90]: 1) «*Bherağa yavuuq yetkän maħallda Dawlatxän Yūsuf-Xaylning oğli 'Alixāning nökärläridin Deva Hindū yana Siktuning oğli Bheraning arbablari bila kelip bir at peškaş qılıp mulāzamat qildilar*» [11, 477]. "When we approached Bhera, Deva Hindu, one of the servants of Dawlat Khan Yusuf-Khel's son Ali Khan, and Saktu's son came with the notables of Bhera to present a horse and pay his homage" [11, 476]. In example of intangible cultural heritage, it shows the ceremony of giving the name.

According to the actant subject – Dawlatxän Yūsuf-Xaylning oğli Deva Hindū ve Siktuning oğli (Dawlat Khan Yusuf-Khel's son Deva Hindu and Saktu's son), object – bir at peškaş qılıp

mulāzamat qildilar (to present a horse and pay homage), addressee – Babur. And if you additionally specify the sirconstant from the text, then we can determine the place where Babur came, this is India, to Bera and his notables.

In the examples below, let's analyze several examples of intangible heritage found in "Baburnama".

2) *Burunraq niyyat qilip edim kim Sangā kāfirğa zafar tapsam, tamğanı musulmanlarğa bağışlay. Tawba asnasida Darveš Muḥammad Sārbān bila Šayx Zayn tamğa baxšišını yad berdilər. Dedim kim "Yaxsi yād berdingiz. Eligimizdāki vilāyatlarda musulmanlarning tamğası baxšiš boldi." Munšilarni tilāp buyur- dum kim bu iki 'azimuššān umur kim vaqi' boldi muning ixbariğa farmanlar bitigāylār. Šayx Zaynning inšāsi bilā farmanlar bitilip jami'-i qalamrawğa yibārildi. Ol inšā bu dur [11, 671].*

Earlier I had made an intention that if I gained victory over Sanga the Infidel, I thought I would give his tamgha to Muslims. During my repentance Darwesh Muhammad Sarban and Shaykh Zayn reminded of my promise to repeal of the tamgha. "It is good you reminded me," I said. "The Muslims in the provinces we hold are hereby exempted from the tamgha." I summoned the scribes and gave them orders to compose decrees informing of these two momentous things that had happened. The decree, of Shaykh Zayn's composition, was copied and dispatched to the entire realm, and it is as follows [11, 670-671].

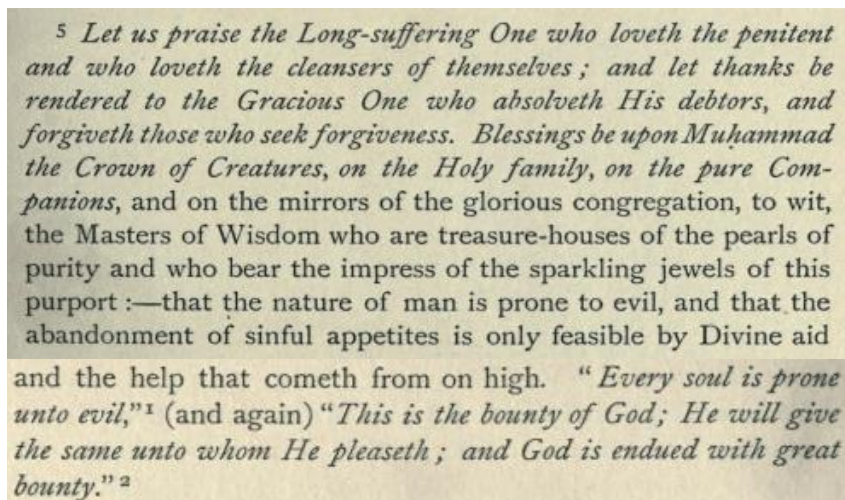
The traditions related to the intangible cultural heritage mentioned in the given text are the following – tamğanı musulmanlarğa bağışlay (to give tamgha to Muslims after the victory); Tawba asnasi (repentance), Šayx Zaynning inšāsi (the decree of Shaykh Zayn).

Analysis of actant elements by text: subject – Darwesh Muhammad Sarban and Shaykh Zayn, object – tamgha, addressee – Babur and his people.

مضمون ميمون آل يان للدين آمنوا ان تخشع قلوبهم بذكر الله شونده جهت قلع اسباب معصيت
بجد تمام قرع ابواب آل. انابت نموديم، و هادي توفيق حسب المضمون من قرع بابا
[ح 212 ب] ولج ولج* در اقبال گشوده افتتاح اين جهاد بجهاد اكبر كه مخالفت نفس است امر
فرمودم. القصه، «رينا ظلمنا انفسنا» بر زبان اخلاص بيان آورده تبت إليك وانا اول المؤمنين را
بر لوح دل منقش گردانيديم. و داعية توبه شراب را كه مكنون خزينه سينه بود بامضاء
رسانيديم. و خدام ظفراحتشام بوجوب حكم فرخنده فرجام، صراحي و جام و ساير ادوات و
آلات طلا و نقره كه بكثرت و زينت چون كواكب سهر ربيع مزين مجلس بديع بود عزت
شريعت را بر زمين خواري و مذلت زده مانند اضمنا كه انشاء الله تعالى عنقریب بكمشاشان
موفق شويم، پاره پاره ساختند و هر پارچه را نزد مسكينى و بيجارة انداختند. و بيمين اين
انابت قريب الاجابة [442] بسيارى از مقرران درگاه بمقتضاي «الناس على دين ملوكهم» در
همان مجلس بشرف توبه مشرف گشتند و بالكلية از سر شرب خمر درگذشتند. و هنوز فوج
فوج از مطيمان اوامر و نواهي ساعه فساعة بدين سعادت مستعد مى گردند. اميد كه
بمقتضاي «العدل على الخير كفايله» ثواب اين اعمال بروزگار باقبال نواب خجسته مال پادشاهي
عايد گردد و بيمينت اين سعادت فتح و نصرت يوماً فيوماً متزايد آيد. و بعد از اتمام اين
نيت و تكميل اين اميت، فرمان عالم مطيع شرف نفاذ يافت كه در ممالك محروسه (حرسها) الله
عن الاقات [ح 214] و المخالفات) مطلقاً هيچ آفريده مرتكب آل. [ب 210] شرب خمر نشود و در
تحصيل آن تكوشد و خمر نسازد و نفروشد و نخرد و نآرد و نبرد و نيارد فاجتنبوه لكم
تفاحون. و شكراً على هذه الفتوح و تصدقاً بقبول تلك التوبة النصوح، بحر بخشايش پادشاهي
در جوش آمده امواج كرم كه سبب آباداني عالم و آبروي بني آدم است ظاهر ساخت و تمغاه
جميع ممالك را از مسلمانان كه حاصل آن از حد حصر افزونست [ب 442] باوجود استمرار
ازمنه سلاطين سابق بگرفتني آن، چون از ضوابط شريعت سيد المرسلين بيرون بود، برانداخته
فرمان صادر شد. در هيچ شهر و بلده و راه گذر و مسر و بندر تمغاه نگيرند و نستانند و
تغيير و تبديل بقواعد اين حكم راه ندهند. و من بدله بدم ما سمعه فائناً انتم على الدين
يبدلوه. سبيل سپاهيان ظلال عاطفت پادشاهي از ترك و تاجيك و عرب و عجم و هندي و
فارسي و رعيت و سپاهي و كافة امم و عامه طوايف بني آدم آنكه بدين «عارفه مؤيده» مستظهر
و اميدوار بوده بدعاى دولت ابداتصال اشتغال نسايند و از لوازم احكام ميمنت انجام

Figure 2. Text of a decree is in Persian (by Shaykh Zayn) [11, 672]

3) English version as below (Translated from A.S. Beveridge):

⁵ Let us praise the Long-suffering One who loveth the penitent and who loveth the cleansers of themselves; and let thanks be rendered to the Gracious One who absolveth His debtors, and forgiveth those who seek forgiveness. Blessings be upon Muhammad the Crown of Creatures, on the Holy family, on the pure Companions, and on the mirrors of the glorious congregation, to wit, the Masters of Wisdom who are treasure-houses of the pearls of purity and who bear the impress of the sparkling jewels of this purport:—that the nature of man is prone to evil, and that the abandonment of sinful appetites is only feasible by Divine aid and the help that cometh from on high. “Every soul is prone unto evil,”¹ (and again) “This is the bounty of God; He will give the same unto whom He pleaseth; and God is endued with great bounty.”²

Figure 3. Farman announcing Babur's Renunciation Of Wine [12, 553-554]

The meaning of this word, the reason for its pronunciation, is that the youth of the nobles and military leaders of the Royal Family violate the customs of the royal family and the ruling community, envy the wind of youth, deviate from the white path of sharia, or some other passion. Now the souls who hear this word will repent after a few days and pray to God. The door will open for those who firmly stop the forbidden acts and step out of the stream with their true intentions [13, 361].

The religious pattern of intangible cultural heritage of Babur's: *not deviating from the path of Sharia, not falling into passion, contentment, repentance, prayer to the Allah.*

Analysis of actant elements in the structure of this text: subjects – Allah, Prophet Muhammad; objects – straight path, repentance, satisfaction with what is, knowledge of the world, prayer to the Lord, opening the eyes; addressee – Babur, people, slaves of Allah.

4) *Sayyid-Qasim ešik-aqa bu kün barçadın yaxşıraq yürüp uzup qılı yetkürdi. Sultān-Ahmad Tambal ham qilič yetkürdi. Muḥammad Dost Tağayı ham qilič yetkürdi, valî bahadur ülüšini Sayyid-Qasim aldı. Bahadurluq ülüši Muğulda qadimi rasmdur. Har toy va aš bolganda harkim ki eldin uzup qilič yetkürgän bolsa ol ülüšni ol alur. Šähruxiyyada barıp tağayım Sultan-Mahmüd Xanni körgändä bahadurluq ülüšini Sayyid-Qāsim aldı* [11, 61].

That day Sayyid-Qasim Eshik-Aqa went forth and distinguished himself in wielding the sword. Muhammad Dost Taghayi and Sultan-Ahmad Tambal also got into the fray with their swords, but the ülüsh was taken by Sayyid-Qasim. (The ülüsh, the champion's portion, is an old custom among the Mughuls: at every banquet and feast, whoever has distinguished himself with the sword receives the ülüsh.) When I went to Shahrukhiyya to see my uncle Sultan-Mahmud Khan, Sayyid-Qasim took the ülüsh [12, 53].

According to the content of the text, these rituals: the ancient Mughal custom – Champion's Portion (*Bahadur ülüši*) and receives the ülüsh (*ülüšni alu*). Based on the elements of the actant in the text subject – Sayyid Qasim; object – bahadurluq ülüši (*Champion's Portion*); addressee – harkim (*people*).

5) Theme: Playing cards. *Agradin atlangan axşamı Mir 'Ali Qorčini Şah Hasanga Tattağa yibärildi. Ganjafağa xaylı maylı bar edi. Tiläp edi. Ganjafa yibärildi* [11, 701].

When we left Agra Mir 'Ali the armourer was dispatched to Shah Hasan (Arghün) in Tatta to take his playing-cards (ganjifa), which were requested by him because he was very fond of them [12, 584].

By the structure of the semantic syntax, these are the elements of the actant in the text: subject – *Mir 'Ali*; object – playing-cards [ganjifa]; addressee – *Qorčini Şah Hasan* (Shah Hasan (Arghün)).

In this story, the author means playing cards by the word "*ganjifa*". Apparently, this should be one of the Eastern references to the playing card known in Europe since the XIV century. And in the version translated from A.S. Beveridge it is written as follows: «Erskine notes that this is the earliest mention of playing-cards he can recall in oriental literature» [12, 584].

6) *Yana bir Xānzāda Begim edi. Tirmiz xwānzādalarıdın edi. Men Samarqandga beş yasında Sultan-Ahmad Mirzā qaşığa kelgān furşatta alıp edi. Hanüz yüz yapuğı bar edi. Turkāna rasm bila manga buyurdılar, men yuzini açtim* [11, 41]. *Another was Khwanzada Begim. She was of the Termezkhwanzadas. Sultan-Ahmad Mirza had just married her when I went to Samarkand at age five. her face was still covered and they had me remove her veil, as is the Turkish custom* [11, 41].

In this text, the following is an example of intangible cultural heritage – *remove the face veil*. This is a Turkic custom (*yüz yapuğın açu*). Based on the elements of the actant in the text: subject – *Xānzāda Begim*; object – *yüz yapuğı* (*her face veil*); addressee – *Babur*.

7) *On bir yaşımın beri iki Ramađān 'idını payāpay bir yerda qılğan emäs edim. Ötkān Ramađān 'idi Agradā bolup edi. Bu qa'ida xalal tapmasun dep yakşamba salx axşamı 'id qıla Sikriğa barıldı. Sikridä salğan Bağ-i Fathning garb-i şimāl tarafıdaqı taş şuffa tayar bolup edi. Ol şuffa üstidä aq öy tikip anda 'id qılıldı* [11, 701].

Since my eleventh year, This is the second year in a row that I have not celebrated the Ramadan Feast; last time I celebrated it was in Agra, but this year I declared, "Don't break the rule!" I went on the latest day of the month to hold it in Sikri. Tents were erected on a stone platform created on the northeast side of the Garden of Victory, which is currently being laid [12, 584].

According to the content of the text, it is possible to note the tradition associated with the religion of Islam: to celebrate the Ramzan Feast by setting up a tent at the Friday prayer at the latest day of the month, observing a certain habit (*yakşamba salx axşamı Sikrida 'id qılıu*).

In this example, the coherence of the text is determined by such actants: subject – *Babur*, object – *Ramađān 'idını payāpay* (*successive Ramzan Feast*), addressee – people and reader.

8) *Şakl u şamāyili. Buland boyluğ, qonqar saqallığ, qızıl yüzlüğ, tambal kişi erdi. Saqalı engäkidä edi. İki yangaqıda saqalı yoq edi. Bisyār xoşmuğāvara kişi erdi. Dastārni ol zaman dasturi bila çārpeç çirmap 'alāqasını ilgäriräk qaşımın üstiga qoyar edi* [11, 35].

His appearance and habits (Sultan-Ahmad Mirza). Sultan-Ahmad Mirza was tall of stature, had a brown beard and a red face and was fat. His beard was on his chin, but not on his cheeks. He was a very well-spoken person. He wrapped his turban, in accordance with the fashion of the time, in four folds and left the fringe forward over his eyebrows [11, 35].

The intangible cultural heritage in this example is determined by the traditional model of wearing a hat when describing the appearance of Sultan Ahmad: *Dastārni ol zaman dasturi*

bila čärpeč čirmap 'alāqasını ilgäriräk qaşining üstiga qoyar edi (He wrapped his turban, in accordance with the fashion of the time, in four folds and left the fringe forward over his eyebrows).

Based on the structure of the text, the elements of the actant are as follows: subject – *Sultan-Ahmad Mirza*, objects – *şakl u şamāyili* (his appearance and habits); addressee – *people (reader)*

9) *Haydar 'Ali Bajawri, kim Bajawrning sulţāni edi, ol vilāyatni xayli yaxşi dabt qılıp edi. Anası ölgändä yığlamas 'azā tutmas qara čirmamas der kim "Baring katqa saling. Agar mutaharrik bolmasa küydürgümdür". Katqa salurlar, ma'hüd harakat ol ölügdin şadır bolur. Muni eşitkäč qara čirmap 'azā tutar* [11, 277].

Haydar Ali, the sultan of Bajaur, kept an iron control over Bajaur. When *his mother died* he did not weep, he didn't mourn in black, but he said; *Go put her on the cot. If there is no movement I'll burn her.*" They put her on the cot and the desired motion caused by the corpse occurred. Only when he heard this did *he put on black and begin to mourn* [11, 276-277].

A ritual that occurs according to the content of the text: *qara čirmap 'azā tutar (the ritual: to put on black and to mourn)*. In this example, the actant elements are defined as follows: subject – Haydar 'Ali Bajawri, objects – *anası; katqa salu, 'azā tutu (his mother, the ritual – put on the cot; to mourn)*, addressee – Babur, people. The reason is that Haidar Ali resorted to certain rituals mentioned above when his mother died. The sequence of links between the text: *the death of Haidar Ali's mother, checking her mother's body, waiting for movement, body-induced movement or immobility; mourning in black turbans.*

10) *Tanglası Rabi'u'l-avval ayining avāşiđida jarida Andarab Suyını ötüp Dawşi navāhisida bir uluğ čanar tüpidä olturdum. Ol tarafđın Xusravşah va ħişmat u tajammuli bila qalın kişi bilä keldi. Qā'ida u dastür bilä yıraqđın tüşüp keldi. Körüşürdä üç qatla yükünüp yanğanda ham üç qatla sorğanda va tartıq tartqanda birär yüküندی. Jahangir Mirzā bila va Mirza Xanga dağı oşbu dastur bilä. Qarı tambal mardak nečä yıllar öz muradıča yürüp saltanattın tek bir xutba öz atığa oquymaydur edi. Yegirma beş-yegirmä altı qatla payäpay yüküندی va bardı* [11, 253].

The next day, in the middle of the First Rabi (end of August, 1504), I crossed the Andarab water and took a seat under an enormous plane-tree in Dushi, where Khusrau Shah was accompanied by many men in great pomp and circumstance. According to tradition, he climbed down after some distance and then proceeded to make his approach. When we saw each other and he left, he bowed down three times; he knelt once when I requested my welfare, again when he offered his tribute, and he did the same with Jahangir Mirza and Mirza Khan. (Wais) [14, 193].

Luxury dresses, respecting Khan, kneel in front of the Khan from a distance, bowing are the examples of customs and rules of greeting Khan. Examples of customs and Khan's rules: *to dress luxuriously; to honor the khan, to kneel before the Khan from afar, to bow.*

By the coherence of sentences in the text subject – *Xusravşah* (Khusrau Shah), objects – *dastür bilä: üç qatla yükünüp*, addressee – *Babur, Jahangir Mirzā va Mirza Xanga*

For instance: 11) *Bir zamanda yüz-yüz ellig Afğānnı çapqulap alıp ba'zısını tirig, aksarning başını keltürdilär. Afğānlar uruşmaqđın 'ājiz bolsalar, ğanimlarining alıda ot tişläp kelür emiş, ya'ni "Men sening uyungdur men" degan emiş. Bu rasmni anda kördük. 'Ajiz bolğān Afğānlar ot tişläp keldilär. Tirig keltürgānlärni ham boyunlarını urdurup tüşkän yurtta kala-manāra qoparıldı* [11,

305]. In a flash a hundred, a hundred fifty embattled Afghans were seized. Some were brought alive, but most were brought with only their heads. We were told that when Afghans could not resist, they would bite grass between their teeth and rush at the enemy, which was like saying, "I am your cow." We saw this custom: Afghans who could not resist presented themselves before us with grass between their teeth. Those whom our men had taken as prisoners were ordered to be beheaded and a pole of their heads was set up in our camp [14, 232].

There are elements of actant in this text subjects – Babur and his soldiers (because the narration comes from the 1st person plural: *kördük*, our men had brought), objects – *Afğanlar va bu rasm* (Afghans and special custom); addressee – people and reader. According to this example, we are observed what happened during the war and how the actions of the defeated side were reflected as a certain established tradition.

This has led to "Baburnama" has a rich intangible cultural heritage and occupies a unique place in the global community. This has been observed in the author's stories and descriptions. Nowadays, the description of each ICH is different. In some countries it is preserved, in others it is not used. In the list below, you can read examples of traditions and rituals from the examples, which given in the article in the written heritage of "Baburnama":

- officials (khan, dvoryan, myrza) ceremony of giving the names;
- Tamga (donating land);
- religious pattern: praying;
- share of batyr;
- playing cards (game from west);
- bet ashu opening ceremony of first meeting;
- Celebrating Ramadan;
- wearing kara takiya and zhoktau (when someone passed away);
- bow your head before the Khan;
- bow your head (when you were conceded).

Nowaday, the customs below are used in Kazakh society: 1) giving presents (*horse, gold*) between kudalar (*bride and groom relatives*); 2) religious pattern: praying 3) bet ashu (*the first ceremony of bride/ remove the face veil*); 4) celebrating Ramadan; 5) zhoktau.

According to the semantic syntax examples which were considered above shows the elements of actant in intangible cultural heritage object.

The subjects were official, who described in «Baburnama»

Subjects are officials were described in «Baburnama: Bek/Begim, Khan, Myrza, Sultan, population of the settlement of Babur (Afghans, Indians).

And mostly the addressee is addressed to Babur, the Babur people, and the reader.

Conclusion

The written heritage of "Baburnama" definitely, plays significant role not only in Kazakh language linguistic syntax analyzing, also it directly influences to education field of the Turkic-

speaking peoples. Otherwise, this is one of the topics that requires further extensive research. The transcription of "Baburnama" in Latin script and a substantive translation in English were used as sources.

The article was considered quite a lot of examples of intangible cultural heritage which was written in "Baburnama". Because of different places of residence of Babur that examples of writings were used in syntax analyze. So, the semantical syntax elements of proposition in the Babur's sentences such as, subject, object, addressee were identified and the main idea of the text was determined.

According to the syntax structure of sentence the actant was observed in the intangible cultural heritage. Nowadays, this method does not occur in language studying. The scientific and practical significance of the work is analyzing sample text of written in the XVI century and syntactic linguistic nature of written monuments of Turkic culture. Because the analysis of the sentences of this written heritage from the point of view of the content of the text from an actant position is relevant in modern linguistics. The study and analysis of the written heritage of "Baburnama" from the side of historical syntax, semantic syntax will contribute to the further study of linguistic analysis of manuscripts common to the Turkic folks.

References

1. Kiryushina Yu.V. "Intangible cultural heritage an actual concept of modernity" // Izvestiya Altai State University, № 2-1, 2011. – P. 244-247.
2. Suleimenova E. Dictionary of Linguistics. - Almaty, 1998. – 540 p.
3. Alieva N.A. Actants and sirconstants // Scientific notes of the V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Philological sciences. Tom 27 (66). №3, 2014. – P. 246-252.
4. Tenier L. Fundamentals of Structural Syntax. – Moscow: Progress, 1988. – 656 p.
5. Lyons J. Introduction to theoretical linguistics. – London: Cambridge University Press, 1968. – 519 p.
6. Neeraja Jaiswal, Nurshaikhova Zh.A., Mussayeva G.A. structural-systematic principle of simple sentence in Kazakh // KazNU Bulletin. Philology series. №4 (172), 2018. – P. 93-101.
7. Nabiyeu A.I. The concept and characteristics of syntactic structures: the history of the issue. European Scholar Journal, 3(4), 2022. – P. 1-3.
8. Semkova A.V. "On the issue of the status of the sirconstant in the proposal" // Bulletin of the Academy of Knowledge, № 1 (8), 2014. – P.76-84.
9. Wang, Yong & Roberts, Carl. Actantial analysis: Greimas's structural approach to the analysis of self-narratives. Narrative Inquiry. 15, 2005. – P. 51-74.
10. Singh, P. Speaking Truth to Power: Exploring Guru Nanak's Bābar-vāñī in Light of the Baburnama. Basel Vol. 11, Issue 7, 2020. – P. 328
11. Thackston W.M. Jr. Bāburnāma.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
12. The Babur-nama in English (Memoirs of Babur); Volume 2: Translated from the original Turki Text Zehir-Ed-Din of Zahiru'd-din Muhammad Babur Padishah Ghāzi by Beveridge Annette Susannah Issued in Four Fasciculi:-Farghana 1912-Kabul 1914-Hindustan 1917-Preface, Indices, etc. 1921. – 871 p.
13. Kozhabekuly B. Baburnama. Zahir al-Din Muhammad Babur. - Almaty: Atatek, 1993. – 448 p.

14. The Babur-nama in English (Memoirs of Babur); Volume 1: Translated from the original Turki Text Zehir-Ed-Din of Zahiru'd-din Muhammad Babur Padishah Ghāzi by Beveridge Annette Susannah Issued in Four Fasciculi:-Farghana 1912-Kabul 1914-Hindustan 1917-Preface, Indices, etc. 1921. – 522 p.

Ә.А. Данияр¹, А. Илкер², М.К. Ахметова³

^{1,3}*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*Джелал Баяр университеті, Маниса, Түркия*

«Бабырнамадағы» материалдық емес мәдени мұраның тілдік көрінісі: субъект, объект, адресат

Аңдатпа. Ұлы Жібек тарамдарының тарихи аренасында материалдық емес мәдени мұрасы маңызға ие. Ол өмірдің әртүрлі салаларын қамтиды және дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, тілде, музыкада, биде, қолөнерде, рәсімдерде, аңыздарда және тарихи оқиғаларда көрініс табады. «Бабырнама» жазба мұрасында автор ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан түркілік бірегейлік пен Орталық Азиядан бастау алып, Ауғанстан, Үндістан жерлеріне байланысты туындаған еларалық ерекшеліктерді, атап айтқанда, географиялық, биологиялық, медициналық, әдеби, тарихи-саяси, мәдени және т.б. қатынастарды қамтиды. «Бабырнама» арқылы Бабырдың жеке тәжірибесі мен бақылаулары, оның философиялық ойлары мен әртүрлі мәдени және әлеуметтік-саяси құбылыстарды бағалауы беріледі. Осылайша, Бабыр жазбаларында тарихи оқиғаларды дәйектеп қана қоймайды, сонымен қатар сол дәуірдің мәдени контекстін түсінудің маңызды көзі ретінде маңызды рөлді атқарады. Берілген мақала «Бабырнамада» жазба мұрасында кездесетін материалдық емес мәдени мұраның тілдік көрінісін сипаттап, атап айтқанда семантикалық синтаксистегі пропозицияның элементтері – субъект, объект, адресаттың Бабыр сөйлемдеріндегі қолданысы қарастырылады. Сол дәуірдегі материалдық емес мәдени мұралар жайындағы естелік жазбалардағы сөйлемдердің синтаксистік құрылымы бойынша мәтін ішіндегі актанттың жеткізілуі дәйектеледі. Зерттеуге алынған мысалдар негізінде мәтін мазмұны, Бабыр дәуіріндегі материалдық емес мәдени мұра түрлерінің қазіргі қазақ қоғамындағы қолданыс сипаты анықталады. Жазба мұрадағы сөйлемдердің синтаксистік құрылымы бойынша актант элементтерінің көрінісі автор ұсынған оқиғалар мен сипаттау мәтіндерінен танылады.

Түйін сөздер: мәдени мұра, дәстүр, рәсім, мәтін мазмұны, пропозиция, актант, байласым

А.А. Данияр¹, А. Илкер², М.К. Ахметова³

^{1,3}*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Университет имени Джелал Баяра, Маниса, Турция*

Языковое выражение нематериального культурного наследия в «Бабурнаме»: субъект, объект, адресат

Аннотация. Нематериальное культурное наследие имеет значение на исторической арене великих шелковых путей. Он охватывает различные сферы жизни и отражается в традициях,

обычаях, языке, музыке, танцах, ремеслах, церемониях, легендах и исторических событиях. В письменном наследии «Бабурнама» автор охватывает многовековую тюркскую идентичность и межстрановые особенности, возникшие из Центральной Азии, связанные с землями Афганистана, Индии, а именно географические, биологические, медицинские, литературные, историко-политические, культурные и др. отношения. Через «Бабурнама» передаются личные переживания и наблюдения Бабура, его философские размышления и оценки различных культурных и социально-политических явлений. Таким образом, это произведение не только документирует исторические события, но и служит важным источником для понимания культурного контекста эпохи. В данной статье в «Бабурнама» описывается языковая картина нематериального культурного наследия, встречающаяся в письменном наследии, в частности рассматриваются элементы пропозиции в семантическом синтаксисе – субъект, объект, использование адресата в предложениях Бабура. По синтаксической структуре предложений, содержащихся в памятных записях о нематериальном культурном наследии той эпохи, прослеживается передача актанта внутри текста. На основе полученных примеров исследования определяется содержание текста, черта использования видов нематериального культурного наследия Бабурской эпохи в современном казахском обществе.

Ключевые слова: культурное наследие, традиции, ритуал, содержание текста, пропозиция, актант, связность.

Information about the authors:

Daniyar A.A. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ilker A. – Professor, Doctor, Faculty of Science and Literature, Celal Bayar University, Manisa, Turkey.

Akhmetova M.K. – Candidate of Philological Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Данияр Ә.А. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Илкер А. – доктор, профессор, Джелал Байар университетінің ғылым және әдебиет факультеті, Маниса, Түркия.

Ахметова М.К. – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

XҒТАМР 15.05.51

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-207-225>

Наджиб Махфуздың «Біздің көшенің балалары» («حارتنا اولاد») романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері

Г.А.Камишева*^{ORCID}, Ш.Ү.Баймаханова^{ORCID}

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: kamischeva_gulnur@mail.ru, b.y.sholpan@mail.ru)

Аңдатпа. Н. Махфуз өзінің шығармашылық өмірінде отыздан астам роман жазған, солардың ішінде шоқтығы биігі- «Біздің көшенің балалары» – «اولاد حارتنا» деп аталатын тарихи романы. Тарихи роман араб әдебиетінде кенеттен пайда болған жоқ, оның орта ғасырларда танымал болған «халық романдарымен» тығыз байланысы бар. Біз талдап отырған шығармада да тарихи баяндаудың элементтері анық көрінеді, шығыстың дәстүрлері сипатталады, сондай-ақ белгілі бір тарихи тұлғалармен және оқиғалармен байланыс байқалады. Романда бес басты қаһарманның тағдыры негізінде бүкіл адамзаттың даму жолы хикая түрінде баяндалады. Шығармада өркениет пен адам табиғатын дамытудың жалпы мәселелері туралы ойлана отырып, бір-бірінен алыс дәуірлерді салыстыруға мүмкіндік беретін көркемдік құралдармен тарихты зерттеу жүзеге асырылады.

Мақалада Мысыр ғана емес, жалпы араб романының әміршісі атанаған Нобель сыйлығының иегері Наджиб Махфуздың шығармашылығы мен оның «Біздің көшенің балалары» романына әдеби теориялық талдау жасалады. Роман стилі, экспрессивтілік құралдары мен оның сюжеті, композициясы, тақырыбы мен идеясы талданады.

Түйін сөздер: араб әдебиеті, роман-хикая, араб реализмі, адам мен қоғам қайшылығы мәселесі, тарихи роман, сюжет.

Түсті: 10.03.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Қазіргі заманғы араб әдебиетінде тарихи роман жанры XIX ғасырдың аяғында пайда болды. Классикалық араб прозасына қарағанда, бұл жанрлық ерекшеліктің тамыры онша терең емес. Дегенмен, араб тарихи романының әдеби процесте салыстырмалы түрде кеш пайда болғанына қарамастан, оның халық романы жанрымен генетикалық байланысы бар деп сенімді түрде айта аламыз. Көптеген зерттеушілер "сира" (араб халық романы) жанры көптеген ғасырлар бойы ежелгі эпикалық дәстүрлерді, сиқырлы мотиві бар ертегілерді, сондай-ақ ортағасырлық тарихи және географиялық жазбалардың аңыздарынан алынған әртүрлі тарихи оқиғаларды қамтитындай болып айтарлықтай өзгерістерге ұшырады дейді.

Араб шығысының көне және бай әдеби дәстүрлеріне жаңа замандағы араб әдебиетіндегі көркемсөз шеберлерінің (Таха Хусейн, Тауфик әл-Хаким, ат-Тайиб Салех, Ибрагим әл-Куни, Гада ас-Саман, Махмуд Теймур, Мухаммед Зефзаф және т.б.) көптігіне қарамастан Мысыр жазушы Наджиб Махфуз (1911-2006) 1988 жылы араб тілді шығармашылық элита өкілдерінің ішінен Нобель сыйлығының бірінші және әзірге жалғыз лауреаты ретінде әлемге танылды. Ол араб әдебиеті әлемінде мұндай үлкен сыйлыққа өз шығармаларын араб тілінде жазып ие болған алғашқы жазушы болатын. Араб қоғамы бұл хабарды қуанышпен қарсы алды және бұл жазушының тек таланты мен маңдай тері ғана емес, XX ғасырдың бүкіл әлемдік мәдениетіне араб әдебиетінің қосқан үлесі деп таныды. Бұған дейін әлемде араб әдебиетінің орта ғасырлық туындылары ғана танымал болып келген. Енді әдебиет саласында жарты ғасырдай еңбек еткен, сол еңбегінің нәтижесі ретінде қырықтан астам кітап шығарған Наджиб Махфуздың арқасында қазіргі кездегі араб әдебиетін бүкіл дүниежүзі таныды. Дегенмен Махфуз бен Мысыр әдебиетін әлемге танытқан бұл туындының тағдыры оңай болмады. Ол XX ғасырдың ортасында Египет өз тәуелсіздігін алып, республика болған кезде ұлт-азаттық күрес толқынында жарық көрді. Қолжазбаның алғашқы тараулары 1955 жылы Египеттің "Эл-Аһрам" газетінде жарияланды. Бірақ көп ұзамай жаңа тараулары баспадан алынып, кітаптың басылымы тоқтатылды. *Неліктен Египетте "Біздің көше балаларына" тыйым салынды?* Бұл сұрақтың жауабы көбінесе бұл шығарманың тақырыбы мен көтерген проблемасына байланысты. Наджиб Махфуз пирамида елі батырларының өмірбаянын адамзаттың тарихи кодына енгізді. Автор романның жүз он төрт тарауында (қасиетті Құрандағы сүрелер саны да 115) ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін өз елінің – Египеттің – даму дәуірлерін сипаттаған. Кітапта бес басты кейіпкердің есімімен аталатын бес бөлім бар. Олардың барлығы аңызға айналған тұлғалар. Бұлар: Адхам (Адам ата), Джабал (Мұса пайғамбар), Рифаа (Иса пайғамбар), Қасым (Мұхаммад пайғамбар) және Арафа (ғалым). Бұл бес тұлға бір тамырдан әл-Джабаллауиден тараған. Жазушы өз кейіпкерлеріне мұндай атауларды тектен тек берген жоқ.

Шығармадағы оқиға Мукаттам (Синай, Мадиям) тауының етегіндегі шөл далада өрбиді Осындай техниканың көмегімен Махфуз бір Каир көшесінің негізін қалаушылардың тарихын бүкіл әлемнің жаратылу тарихымен байланыстырады, проблемаларды жаһандандырып, баяндау шеңберін кеңейтеді, сөйтіп, Таяу Шығыста негізі қаланған

үш монотеистік дін пайғамбарларының өмірбаяны арқылы әл-Джабалауидің, оның балалары, немерелері мен шөберелерінің өмір тарихын сөз етеді. Осылайша Н.Махфуз болашақ ұрпақты таңғажайып әрі керемет оқиғалар арқылы ата-бабаларының қателіктерінен сабақ алуға шақырып, өткеннің даңқты және қайғылы фактілерін көркем түрде баяндайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Наджиб Махфуздың «Біздің көшенің балалары» романының сюжеттік желісі мен композициялық құрылымына, тақырыбы мен идеясына әдеби-теориялық талдау жасау. «Біздің көшенің балалары» романы: «Зұлымдық міндетті түрде жойылады. Түннің орнына күн келеді, біз тирандардың өлімін және жарық, ғажайып таңын атқанын көреміз», – деген оптимистік сөздермен аяқталады (Махфуз, 2012:555).

Міне, осылайша бүкіл адамзат үшін бақытты өмірдің жолын іздеген бес кейіпкерді де біріктіретін нәрсе- өмірдің мәні-жақсылық жасауда екенін түсініп, соған жету үшін әрекет етуінде. Осындай үлкен жасампаздық идеяны ұсынған романды қазақ оқырманына танытудың пайдасы зор деген оймен зерттеу тақырыбы етіп алдық.

Мақсатқа жету үшін бірнеше міндет қойылды: Н.Махфуз өмірі мен әдеби шығармашылығын зерттеу; шығармаларын тақырыптық жағынан топтастыру; қаламгер творчествосындағы Мысыр туралы романдар сериясына талдау жасау; зерттеу нысаны болып отырған «Біздің көшенің балалары» («اولاد حارتنا») романының көркемдік ерекшеліктерін қарастыру.

Зерттеу нысаны: 1959 жылдың қыркүйек айынан бастап «Әл-Аһрам» газетінде жариялана бастаған Н.Махфуздың «Біздің көшенің балалары» («حارتنا اولاد») романы. Аталмыш роман сол уақыттағы Мысырдың саясаты мен діни көзқарасына байланысты әдебиет әлемінен ысырылып, жарық көруге тыйым салынады. Кейіннен 1965 жылы алғаш рет кітап болып Ливандағы баспадан шығады. Аталмыш романды орыс тіліне В.Н.Кирпиченко(1990), В.Н.Зарытовская (2012) аударды. Біз өз зерттеуімізге «Біздің көшенің балалары» романының В.Н.Зарытовская аударған нұсқасы мен араб тіліндегі нұсқасын пайдаландық.

Әдіснама және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы барысында автордың өмірбаяны *биографиялық зерттеу әдісі* арқылы жан-жақты қарастырылды. Өмірбаяндық әдіс әдеби мәтіндер мен жазушылардың өмірбаяндары арасындағы тікелей байланыстарды зерттейді. Әдістің негізі – туындының авторы – қайталанбас өмірбаяны бар, оқиғалары оның шығармашылығына әсер ететін, өз ойларымен, сезімдерімен, қорқыныштарымен өз уақытында өмір сүретін тірі адам деген түсінік, бұл, әрине, оның туындыларының тақырыптары мен сюжеттерін таңдауды айқындайды. Сондықтан Наджиб Махфуздың қмір жолы мен оның түрлі кезеңдерде жазған туындыларына сипаттама беріп, талдау жасау зерттеу жұмысына оң әсерін тигізеді. Сонымен қатар зерттеу нысанының көркемдік құндылығын сөз өнерінің туындысы ретінде таныту үшін *герменевтикалық әдісті* қолдандық. Герменевтика заманауи әдебиеттану ғылымының бір саласы, ол – мәтінді түсіндірудің философиялық-

эстетикалық теориясы және шығарманың мағынасын түсіну туралы ғылым. Бұл әдісті романның сюжеттік желісі мен тақырыбы, идеясын талдауда қолдандық. Бұл әдіс шығарманың жазылған уақытын, авторының дүниетанымын ескере отырып, «Біздің көшенің балалары» романының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Ал романның құрылымына, оқиғалардың басталуы мен аяқталуы, жалғасуына талдау жасағанда композициялық әдіс қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиет-ықшамдалған әлем болса, әдеби шығарма-сол нұрлы дүниенің сырлы белгісі. Ол-өмірдің өзі секілді күрделі, бұралаңы көп, қия-қалтарысы мол шытырман шындық. Дүниенің бір бөлігін күллі тамыр-тереңімен қопарып алып, ажарлы әрі асыл өнер туындысына айналдыру. Оның мазмұны мен пішініне өнерпаздық қасиет дарыту деген сөз. Оқырманға терең ой тастап, әр оқыған сайын бұрын байқамаған жаңа, соны сыр ұқтыратын шынайы өнер туындыларының қатарына «Біздің көшенің балалары» атты философиялық романы да жатады.

Алғашында бұл роман «Аль-аһрам» газетінде «Біздің көшенің балалары» деген атпен жарияланған. Негізінен алғанда, роман аллегориялық туынды. Ондағы оқиға ерте кездегі Каирдың шеткі көшелерінің бірінде өтсе, сол көшенің өзі бүкіл әлемнің бейнесі секілді. Ал, солш көшенің балалары-адамзат ұрпақтары деп саналады. Романның сюжеті-иуда, христиан, ислам діндеріндегі қасиетті кітаптардың еркін интерпретациясы, ал, оның кейіпкерлері Иисус, Муса, Мұхаммед, Адам, Ібіліске ұқсас.

Автор бүкіл адамзат өкілдерінің өміріндегі олардың жақсылық үшін күресі мен сол жолда жіберген қателіктерін, адасушылығын, сол көшені мекен еткен бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекетін, тіршілік үшін күресін сөз ете отырып суреттейді.

Наджиб Махфуздың өмірі мен шығармашылығын орыс әдебиеттанушы ғалымдары біршама зерттеген. Атақты орыс арабисі, жазушының өмірі мен шығармашылығын зерттеуші, аудармашы В.Н.Кирпиченко 1990 жылы Махфуз романының орыс тіліне аударғанда, шығарма атауын «Предания нашей улицы» деп атаған. Ол былай деп атап өтті: "... оның (романының) кейіпкерлері," біздің көшенің балалары ", қарапайым адамдар ғана емес, барлық адамдардың бақыты мен амандығын аңсаған пайғамбарлар. Ескі және Жаңа Заветтер, Құран, Сира (Мұхаммед пайғамбардың өмірбаяндары) аңыздары Джабалауи көшесінің негізін қалаушы туралы халық аңыздарының формасына салынған, оларды көше тұрғындарының көптеген ұрпақтары ауыздан-ауызға жеткізеді[1,110]. В.Н.Кирпиченко роман жанрын «сира жанры» деп атауды ұсынды. Мамандардың айтуынша, «сира» («араб халық романы») жанры көптеген ғасырлар бойы ежелгі эпикалық аңыздарды, сиқырлы ертегілерді, сондай-ақ орта ғасырлық тарихи және географиялық шығармалар аңыздарынан алынған түрлі тарихи әңгімелерді қамтып, елеулі өзгерістерге ұшырады. Орта ғасырлардағы араб әдебиетінде тарихи тақырып әрдайым назарда болған. Бірақ оған деген қызығушылық XIX-XX ғасырдың басында өзінің шарықтау шегіне жетті, бұл тарихи жанрды құруға ықпал етті[2,158].

Қазақ әдебиеттану ғылымында арабтың атақты жазушысы туралы Ә.Дербісалиев «Мысыр өмірінің жыршысы» (Қазақ әдебиеті 19.05.1989ж. №20.) деген тақырыпта мақала жарияласа, Д.Т.Көптілеуова, Р.Қожахметованың да зерттеу еңбегі бар.

Наджиб Махфуздың әдебиетшілік қызметі оның ойлауының «романдық» стилімен ерекшеленеді [3,15]. Бөлшекке бүтіндік қасиеттер беріп түсіндіру, әлемнің бөлшектерін жалпы бір бүтінге сыйғызуда оның философиямен айналысуының үлкен әсері болса керек.

Н.Махфуздың аты әуелде тарихи тақырыптарды сөз ететін үлкенді-кішілі романдармен шықты. Араб мемлекеттерінде орын алып жатқан көптеген әлеуметтік-мәдени үрдістер египеттік тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуы негізінде, заманауи әдебиеттің рөлі күшейген уақытқа сәйкес келеді [4,115].

Жазушы шығармашылығында шоқтығы биік саналатыны «Біздің көшенің балалары» романы. Романның негізгі көтеретін мәселесі-бүкіл адамзат бақытты болуы үшін не істемек керек? Роман кейіпкерлері осы ғаламдық мәселені шешуде түрлі жолдар таңдайды. Осы көркем туындының төрт жүз бетінде «бақыт» сөзі мен оның вариациялары алпыс реттен астам кездеседі. Демек, автор үшін бақыт іздеу мәселесі бірінші кезекте. Туындының қаһармандары кездейсоқ табатын жеке немесе отбасылық бақытты бірінші орынға қоймайды, ол әділдік үшін күрестің қиыншылықтары барысында түрлі оқиғалар арқылы олардың тарихымен бірге жүреді.

Наджиб Махфуз нағыз ауқымды халық романын жазды. Бірінші тарауда авансценаға бірінші адам Адхам (прототипі-Адам ата) шығады. Ол әкесінің үйінде тұрады, оған қызметшілер жұмыс істейді және «Бақшадағы өмірден тамаша ештеңе жоқ!» [5,15]. Оның пікірінше, адамның шынайы тіршілігі еңбекке емес, баққа, оның жалт-жұлт тұрғындарына, суға және аспанға мас күйде сүйіспеншілікке негізделген. Умаймамен некеде Адхам өмірі сезінбеген бақытын тапты. Осы жағдайы үшін ол жаратушыға дән риза еді. Бірақ бақыт шексіз болса, ол мәнін жоғалтады. Мұра туралы ойлар оған тыныштық бермеді. Адхам ағасының үйретуімен, әкесінің өсиеті жазылған қағаздарды ұрлауға бел буады. Бұл әрекеті үшін ол әл-Джабаллауи үйінен, яғни жаннаттан қуылады. Сөйтіп ол өткен қамсыз өмірін аңсап, жоқшылықта өмір сүреді. Адхамның ағасы Ыдырыстың (прототипі-Ібіліс) бейнесі өте қызықты. Басында Адхам екеуі бір-біріне қайшылықты образ ретінде суреттелген: Адхам-бақыттың қайырымның бейнесі болса, Ыдырыс-керісінше. «Менің бақытсыздығым - кез келген адамның менімен кездесуі қандай да бір қиындық туғызатындығында», - дейді ол өзі туралы [5,15]. Бауырлардың жаман әрекеті олардың арасындағы айырмашылықтарды жойып, екеуін де жануарға айналдырады. Алайда олардың отбасылары болашақта жер бетінде бұлбұлдар ән салып, сырнайлар сызыла ойнайтын өз жұмақтарын жасауға үміттенеді. Сонда олар тыныштық пен бақыт табамыз деген ойда болады.

Романның екінші тарауы туған қаласынан қуылған аңызға айналған Джабалдың (прототипі - Мұса пайғамбар) өмірін сипаттауға арналған. Таураттағы аңыз бойынша құдайдан өсиет алған Мұса сияқты Джабал да атасы әл-Джабаллауиден аян алады. Атасы Джабалға абыройлы қмір сүріндер, өздеріңе тиесіліні күшпен болса да алыңдар, сөйтіп бақытты болыңдар деп өсиет айтады. Ол бұл өсиетті орындайды. Адалдық, сыйластық, тәртіпті сақтап өмір сүрген Джабалдың әулеті бақытты ғұмыр кешеді.

«Біздің көшенің балалары» романының үшінші тарауында ағаш ұстасының ұлы Рифаа (прототипі-Иса пайғамбар) есімді жігіттің бақыт іздеуі туралы баяндалады.

Рифаа бірнеше тұрғындарды сөз күшімен сауықтырды. Ол өз миссиясына сеніп, бақытты болады. Рифаа "Бақытты шын жүректен іздеген адам оған лайық болады... Егер мен болмасам, онда осы бақытсыздарды жамандықтан кім құтқарады?",- дейді[5,313].

Тарихи деректерге сүйене отырып, Наджиб Махфуз келесі тараудың кейіпкері ретінде Қасымды (прототипі - Мухаммад пайғамбар) алады. Бұл қадамы үшін мұсылман қоғамы пайғамбарлардың соңғысын бейнелеуге тыйым салынғандықтан жазушыны айыптады да. Қарапайым малшы Қасым бай жесір әйел Камарды ұнатады. Олар үйлену тойын өткізіп, бақытты өмір сүреді. Бірақ Қасымға бұл аз болды, ол барлық адам бақытты болса деп армандай бастады. Қасым және оның жақтастары әділдік үшін күресте жеңіске жетті. Қасым билік еткен жылдары әлемде, жаңару мен жасампаздық болды. Бұрын ешқашан көше осындай бақытты, татулық пен достықта өмір сүрген емес. Адамдар Қасымды бұрын-соңды болмаған және енді болмайтын адамның үлгісі ретінде көрді. Оның бойында күш пен жұмсақтық, даналық пен қарапайымдылық, ұлылық пен мейірімділік, қадір-қасиет пен қарапайымдылық үйлесім тапқан еді. Оның үстіне ол жақсы әңгімелесуші, жақсы серіктес, әндер мен әзілдерді ұнататын көңілді кісі болған. Бірақ көшенің алтын дәуірі ұзаққа созылмады.

Соңғы бесінші тарауда оқырманның алдына біздің замандастарымыз - жас ғалым Арафа шығады. Жас жігіт Қасымның іс-әрекеттерін есте сақтайды, бірақ бақытты басқа жолмен тапқысы келеді. Қарапайым тұрғындар Арафаны сиқыршы деп санайды. Ол оларды сауықтыра алады. Ол досы Ханашқа былай дейді: "Олардың бақыты менің қолымда. Ал бұл аз емес. Әр қоқыстан пайдалы нәрсе шығарғанда, сауықтырғанда мен сиқырдан қандай рахат алатынымды ұмытпа. Бұл керемет күш, мен оған ие болдым!" [5,369]. Ол адамдар бақытты болуы үшін жамандық пен әділетсіздікке қарсы қару тапқысы келді. Бірақ Арафа кедей, ал эксперимент жасау үшін ақша керек. Сондықтан ол өзін бақытсызбын деп санайды. Ғалым өз жұмысының жемісті болуы үшін өзінің демеушісі Кадридың мүлкін басқарушы болып қызмет етуге барады. Бір күні Кадри оған: «Сенің шынайы бақытың менің қолымда. Мен қаласам, жетістікке жетесің, қаламасам, жетпейсің», -дейді[5,522]. Өзінің қателігін түсінген Арафа қашуға тырысады, бірақ тұтқынға алынып, өлтіріледі. Алайда ол өз шеберлігінің құпияларын шәкірті Ханашқа айтып үлгерген еді. Сондықтан көше тұрғындары енді Ханаш оларды бақытты етуге тырысады деп үміттенеді.

Қайықтың ескексіз, құрылыстың шегесіз болмайтыны секілді сюжеттің де қазығы болады. Ол-сюжеттегі дәлелділік пен көз жеткізушілік. Роман «Әңгімелеушіден» деген бөлімнен басталады. Онда романда кездесетін оқиғалардан оқырманға түсінік беріп, «біздің көшенің» негізін салушы, бәрінің атасы-Джабалауи туралы, оның жұмбаққа толы өмірі мен сол көшені жасаудағы еңбегі жөнінде сөз болады. Бір кезде тек ұшқан құс пен жүгірген аң мекен еткен шөл даланы игеріп, адам баласы өмір сүре алатын дәрежеге жеткізген, оған өз ұрпақтарын таратып, тіршілік нәрін берген Джабалауи туралы сол көшенің тұрғындары былай дейді: «Одан біздің көше тарады, ал көшелерден әлемнің әлемі-Египет құралады» [5,25]. Сол көшенің адамдары Джабалауиді жаратушыдай санап, оның өзін көрмесе де, дауысын естімесе де сыйлап, өмірде таршылық көріп, әділетсіздіктің құрбаны болса да ол өмір сүрген «үлкен үйге» қарап, «онда біздің атамыз тұрады, біз бәріміз соның ұрпағымыз» деген сөздерді жандарына медет еткен.

Романның тұтас тұлғасы сандаған жеке оқиғаларға бөлінеді. Сол оқиғалар бас-аяғы бар, ішіне жинаған көркемдік қуаты бар, негізінде, көпшілігі драмалық сюжеттер. Роман басталғандағы Джабалауидің балаларын жинап, шаруашылықты басқаруды кіші ұлы Адхамға тапсыратындығынан бастап, оқиға шиеленісе түседі. Өйткені Адхам қара нәсілді әйелден туған ұл. Ал, бүкіл әулеттің шаруашылығын оның басқаруы Джабалауидің үлкен ұлы Ыдырысқа ұнамайды, сөйтіп ол әкесіне ең бірінші рет қарсы шағады. Осы тұстағы Джабалауидің қаһарлы жүзін, өктем іс-әрекетін автор былай суреттейді: «Оның жүзі Нілде болатын су тасқынындай қарайып кетті. Джабалауи қайратты қолын көтеріп, тас қорғанындай ауыр денесін жай ғана қозғап, ұлына жақындады. Бәрі де ыдырысқа келетін қауіпті түсінді. Отбасында үйдің іші үнсіздікпен қарсы алған жаңа трагедия басталды. Джабалауи алға қарай екі қадам аттады да: - Сен енді маған бала емессің, ал мен сенің әкең емеспін. Мынау үй де енді сенікі емес. Онда сенің анаң да, бауырларың да, малайларың да жоқ. Қалаған жағыңа кете бер! Саған менің қаһарым мен қарғысым серік болсын» [5,82].

Міне, романның түйіні осындай серіппелі трагедиядан басталғандықтан, оның сол әсері оқушыны уытты уысында ұстап, романның аяғына дейін сол трагедияның лебінен аулық жібермейді.

Бұдан кейін Ыдырыстың Адхамды алдап, оның да үйден қуылуына әсер етуі, көп қиыншылық көріп, енді ғана бас көтеріп келе жатқан Адхамның балаларының бірін-бірі өлтіруі-тұтасқан трагедия мен драмалық тартыстар. Мұнымен драмалық сюжет тоқтаған жоқ, оның арты Адхам мен Умейманың, Ыдырыстың өлімімен аяқталады. Романның «Адхам» деп аталатын бөлімі былайша аяқталады: «Адхам мен Умейма бірінен соң бірі, ал олардың ізінше Ыдырыс та көз жұмды. Балалары өсті. Қаңғырып өткізген біраз жылдан соң Қадри мен Хинд (Ыдырыстың қызы) өз ұрпақтарымен елдеріне келді. Балалар бір-бірімен қатар өсіп, үйленіп, ұрпақ өрбітіп жатты. Шаруашылықтың пайдасынан түскен табыстан тұрғындардың да саны өсіп, көбейе бастады. Міне, осылай біздің көше пайда болды» [5,83].

Жоғарыда сөз еткен трагедиялық тартыс арасында арагідік кішкене-кішкене сюжеттер де бар. Олар да драмалық болып, не қатты өкініш, не көңіл көтерер шаттық әкеліп жатады. Бұдан кейінгі бөлімдерде («Джабаль», «Рифаа», «Қасым», «Арафа») топ-топ оқиғалар: Хамдан әулетінің жазықсыз жәбір көруі, Джабалдың өз әулетінің бақыты үшін күресуі, оның қуғындалуы, кейін қайтып келіп күресін қайта жалғастыруы, Джабал мен оның жақтастарының айламен күштің арқасында футтуваларды жоюы, ең соңында, Хамдан әулетінің өз дегеніне жетуі- бәрі де сюжеттің драмалылығы, трагедиялық халдың басымығы.

Бірақ Хамдан әулетінің көп қиыншылықпен жеңіп алған тыныш тіршілігі Джабал өмірден өткеннен кейін қайта бұзылады. Бұл туралы автор: «Джабал тірі тұрғанда оның әулеті тыныш, қауіп-қатерсіз өмір сүрген. Ол өз туыстарының есінде әділеттіліктің символындай болып қалды. Егер біздің көше тұрғындарының бәріне тән қасиет-ұмытшақтық болмаса, Джабал біз үшін мәңгі есте сақтайтын тұлға болып қалар еді. Бірақ біздің көшенің қасіретті қасиеті-ұмытшақтық», - дейді [5,151].

Романның әрбөлімі драмалық сюжетті оқиғалармен ойдым-ойдым трагедиялық халге толы. Себебі оны жазушы драмалық сюжеттік заң жүйесімен, мол қорлылық дәстүрмен,

аз жерде көп мүлікті орналастыру, сөйтіп, көркемдік өмірді сонша көз тұндырған, қанша оқыса да таусылмас, жалықтырмас мүлік етіп қалыптастыру мақсатында істеді. Ал, бұл шығарманың ұлылық қасиеттерінің бірі-осындай оқиға қоюлығында.

Міне, осының барлығы келіп, «Біздің көшенің балалары» романының өн бойы түгел драмалық сюжетке толы екенін, соның нәтижесінде мұның оқушыға тартымдылығын, әсерлі қуатты күшінің оқыған сайын тасып түсіп жататынын сеземіз. Сол драмалық тартыстар бұл еңбектің әсерлілік сәулесін көз тұндырардай молайтып жатқанын да пайымдатады.

Романның «Джабал» деп аталатын бөлімінде Хамдан әулетіне көмек көрсеткісі келгені үшін Джабалды бұрын асырап алған сол шаруашылықтың басқарушысы үйінен қуып жібереді. Өзі шыққан әулетке қайта оралған Джабал өз жақтастарын жинап, сол әулеттің теңдігі үшін күрес жүргізбекші болады. Осы жерде оқиға желісі үзіліп, басқа арнаға бұрылады. Джабал өз көшесінен аулаққа кетіп, үйленіп, өз күресін қайта бастау үшін тәжірибе жинақтап оралады. Джабалдың әділдік іздеп алқынған арыны басылып, оның шаруашылықтағы табыстан өз үлестерін алмақшы болған жоспары, күрес әдісі туралы әңгіме тоқтатылып, енді оның басқа көшеге кетуі, сол жақта жылан үйретуші болып еңбек етуі жайында сөз болады. Арада біраз уақыт өткізіп барып, автор сюжеттік желісін Джабалдың негізгі мақсатына қайта әкеліп, оны табысқа жеткізеді.

Ал, «Қасым» деп аталатын тарауда да Қасым ойына алған мақсатын біраз қиыншылықтар мен қайғы-қасірет шеігп барып, Джабал сияқты басқа көшеге кетіп, күш жинап, жоспар құрып жүзеге асырады. Бұл бөлімде де оқушы Қасымның басқарушымен күресінің шарықтау шегіне жеткенде үзіліп, арасындағы ірілі-ұсақты оқиғаларды оқып барып, қайта жалғасқанын байқайды.

Міне, осы секілді мәселелер жазушының қолына алған көркемдік жақсы көрінісін жеткізе пайдаланып, оқушының көз алдында ұзақ ұстап, одан жеткізер әсерін толық тұтынып шығу үшін өз шарқынша бар шараны табиғи түрде пайдаланады.

Романды аша салып тап болатын таудай оқиғаның басы-Ыдырыстың үйден қуылу оқиғасы. Джабалауи Ыдырысты үйден қуғанда, оның өз айтқанын тыңдамай, қарсы шыққандықтан басқаларын қорқытып, бұқтыру үшін істеген ісі емес. Оның қатты ашу үстінде айтқан сөздері шағым етуге жатпайтын үкім еді. Соны айтты да, сөзді ол енді қозғамай қоя салды. Бұл оқиғаны осымен тұжырымдаса да болар еді. Бұл жерде оқушы Джабалауиды баласына қатыгездік көрсетті деген әсерде қалатын еді. Бірақ кейінгі Ыдырыстың іс-әрекеті оқушыға «Оның қылмсына қарай жаза тартуы дұрыс болды» деген ой туғызады. Кейін ол Адхамды алдап, оны да үйінен қуғызады да, онымен қоймай, Адхаммен көрші тұрып, оларды мазақ қылып, күн сайын табалап, күн көрсетпейді. Оның істеген ісінен, әйел-бала-шағасының әрекетінен кінәрат тауып, күндіз-түні көше кезіп, Адхамның отбасында кішкене шу шықса, оны дабыра қылып, айналаға жар салады. Ендігі әңгіме осы оқиғалардан басталып, әр ұрпақтың өкілдерінің іс-әрекеттерімен көрініс табады.

Жоқшылық пен әділсіздіктің азабы жанын жеген Адхамның қайғы-қасіреті мұнымен бітпейді. Енді оның балалары қолын қанға бояйды. Төбелес үстінде Кадри Хумамды өлтіреді. Онан кейін ол өлген ағасының денесін шөл далаға көміп кетеді. Кадридің

қылмысы ашылғаннан кейін Адхам оған ағасын көмген жерінен қайта қаздырып, суық, өлген денені қылмыскердің өзіне арқалатып, көтертіп алып келгізеді. Бірақ автор бұл сжюжетті осымен тоқтатқан жоқ. Оқиғаны үшкірлеп, оқушының нәзік сезім қылын шерте түсіп, әрі қарай сөз етеді. Оның осындай ит тіршілігінің үстіне Джабалауиді әкеледі. Джабалауи баласы Адхамның қателігін кешіріп, өз шаруашылығын басқаруды оның ұрпақтарына ұсынады. Бірақ жазушы бұл іті онымен де аяқтамайды. Ендігі әңгімені осы оқиғадан бастап жаңаша баяндайды. Көше тұрғындары арасында шаруашылықты басқаруға талас туады. Әр әулет өз ерекшеліктерін, артықшылықтарын, футуваларының күшін айтып, өзара күрес жүргізеді. Әр кварталдың өкілдері өз әлдерінше, өз тәсілдер бойынша әділетсіздікпен күреседі, олар Джабалауиден көмек күтеді. Бірақ сюжет оқиғасы мұнымен бітпейді. Ақыр аяғында трагедия Джабалауидің өлімімен аяқталады. Шығармадағы ең үлкен таргедия-сол көше тұрғындарының ұмытшақтығы. Олар өз бастарында болған қайғыны да, қуанышты да тез ұмытады. Мұндай қасиет адам бойына тән болғандықтан, оқушыға сенімді де, нанымды болады. Бұл сюжетті үшкірлеудің шегі болып табылатын тұжырымдылыққа байланысты.

Романдағы образдардың ішінен қайсысын алсаңыз да, олардың өмірлік кезеңдері сараланып, таңдалып алынады да, оның характерлерін көрсететін оқиғалар үшкірлене береді. Ол үшкірлеу оқиғаны басынан аяғына дейін түгел түйреп өтпейді, оқиғада автор өзі араламаған жер тастайды да, ойын созып, өзінше жеткізу үшін оқушының сыбағасына қалдырады.

Жазушы оқиғаны оқушының ойы жетпейтін, оған жаңа болып көрінген жағынан суреттеп барады да, енді оның ойынан табылатын жерлерін оқушыға әуес, таңсық болмайтын оқиғаларын тастап, ол жайлы мүлде қысқарта салады. Сондықтан оқиғаның сюжеттік арқауы әрі қысқа, әрі нұсқа болып, автордың ұсынғанының бәрі де өз табиғатында әсерлі, өткір болып қалады. Сонда оқиғаны үшкірлей жазғанда автор әйтеуір соза бермей, оның оқушыға әсері азаймаған, өткірлік күші бәсеңдемеген жеріне дейін ғана алып барады да, көркемдік қасиетіне аз да болса нұқсан келіп, бояуының әрі кете бастағанда, оқиғаны түйіп қоя салады. «Біздің көшенің балалары» романының көркемдік бір бағалылығы да осында.

Енді романның сюжеттік желісі жайлы айтылғандарды қорытайық. Шығарма оқушының назарын о бастан-ақ үйіріп әкетіп, сол бастапқы әсердің осы уақытқа дейін бәсеңдемей, суымай қызықты күйінде ұстауы-романның бастан аяққа дейін қат-қабатты оқиғалығы, автор шығармасындағы айтпақшы болған идеяларын, адамдардың характерлерін, әлеуметтік қатынастарды және басқа да сол сықылды түйінді-түйінді нәрселерді тек қана тамаша сюжеттік желілер үстінде береді. Кітапты ашқаннан соңғы бетін жапқанға дейінгі оқушыны жетектейтін нәрсе- оқиғалар, өткір де қызық оқиғалар. Ал, бірінші оқиғаны бітіріп, екіншісін ашсаң, ол алдыңғысынан да басым. Ол оқиғалар бұрын әдебиет әлемінде не кездеспеген, не ондай етіп суреттемеген, ерекше тосын келген, оқыстан бас қосқан оқиғалар.

Роман ішіндегі образдар да бөлекше қалыпта сомданып, сырлы түйін түйген бейнелер. Джабалауи образын қараңызшы, қандай оқиғалар үстінде әңгіме етіледі. Жұмбаққа толы тіршілік еткен, ешкім оны көрмеген, ешкімге көрінбеген болса да, көшенің

тыныс-тіршілігінен хабардар, оны бақылап отырған. Джабалауи, Адхам, Джабал, Рифаа, Қасым, Арафалар өмірге бір-ақ рет келген жандар болса, олардың образдары да енді қайталанбастай, өмірі ешкімге, ешуақытта ұқсамастай мәңгілік қалса, ол шеберлікті оқиға қоюлығы, кереметтігі жасатып отыр.

Шын мәнісіндегі өнер туындысының айрықша асыл қасиетін, сыртқы түрі мен ішкі сырының үндестігін-сол көркем шығарманың мазмұны мен пішіні көрсетеді. Көркем шығарманың күллі құны мен қасиеті-оның мазмұны мен пішінінің бірлігінде. Мазмұнға қажет қасиет-сонылылық, бұрын-соңды ешкім қозмаған тың тақырыпты тың идеяға жинақтау. Пішінге қажетті қасиет-шығарманың сюжеті мен композициясындағы шеберлік.

Композиция, сөз жоқ, сюжетпен тығыз байланысты. Сюжет те, композиция да әдеби шығарманың мазмұнын көркем жинақтап, мазмұнды пішінге көшірудің құралы. Композициялық бүтіндік, тұтастық жоқ жерде сюжет те жоқ.

Сюжетті шығармалардағы оқиға желісін, адамдардың арақатынасын, образдар жүйесін қалыптастыруда ешқандай стандарт жоқ. Әр суреткер өз шығармасын, сюжетін өз қалауынша құрады. Демек, сюжеттің композициялық бітімі де әркімде әртүрлі болуы мүмкін. Бір шығармалар классикалық үлгімен экспозициядан басталса, кейбіреулері кульминациядан, ал енді біреулері сюжеттен тыс прологтан немесе әлдеқалай арнаудан басталады.

«Біздің көшенің балалары» романы «Әңгімелеушіден» деген бөлімнен басталады. Онда: «Мен әйгілі Арафаның бастауымен болған соңғы оқиғалардың куәсімін. Арафаның достарының бірі Біздің көшенің балаларын жазып алуға кеңес берген болатын. Ол маған: «Біздің көшеде тек сенің ғана қолыңнан жазу келеді. Неге саған өткен оқиғаларды жазып алмасқа? Әркім ол аңыздарды әрқалай айтуда, жазып алсаң, келер ұрпаққа мұра боп қалар еді», - деді. Өзімнің кеңесшімді сыйлағандықтан, әрі қызығушылықтан іске кірісіп те кеттім. Сөйтіп, біздің керемет көшемізде болған тамаша оқиғаларды жаза бастадым. Сонымен, біздің көше қалай пайда болды, оның тарихы қандай, ұлдары кімдер?» [5,10]. Міне, осы кіріспеден соң автор сол көшенің әрбір ұлы туралы сөз бастайды.

Сюжеттің басталуы оның кіріспесі іспеттес. Мұнда әдеби қаһармандар өзара қарым-қатынасқа көшпес бұрынғы хал-жағдай, тіршілік, қоғамдық орта, болашақ қақтығыстар алаңы, оқиғалар орны суреттеледі. Экспозиция-шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал жасамайды, тек мезгіл мен мекенге мегзеу, дәйек ретінде қалады [5,15]. Романның бірінші бөлімі мынадай экспозициядан басталады: «Бұрын біздің көшенің орнында Мукаттам тауының етегінен бастап, сонау көз жетпейтін қашықтыққа дейін шөл дала болған. Сол далада үлкен үйден басқа ештеңе болған емес. Оны жалғыздық пен қорқынышқа қарсы батылдығын білдіріп Джабалауи тұрғызған болатын. Үйдің айналасы биік дуалмен қоршалған. Оның батыс жағында бау-бақша, шығысында үш қабатты үлкен үй тұр» [5,10].

Бұл-сюжеттің әдеттегіше классикалық басталуы. Өйткені автор мұнда оқырманын болашақ оқиғалар орнымен, адамдар тіршілік етер ортамен таныстырады.

«Біздің көшенің балалары» бес ұрпақ өкілдері өмір сүрген уақыт аралығын қамтитын болғандықтан, ол өмірді тұтас бір салалы оқиғамен қамтуы мүмкін емес. Өйткені нағыз

өмірді философиялық топшылаулы оқиға түйіндері ғана дұрыс түсіндіре алады. Сонда жазушы өмір оқиғасын қалай тереді? Бастапқыда шығарманың кейіпкерлері жоқшылық, қиыншылық дегеннің не екенін білмейді. Шаруашылықпен Джабалауи айналысады, балалары (Ыдырыс, Ридван, Аббас, Джалиль) ойын-күлкімен күн өткізсе, Адхам бақтың сұлулығына таңырқап, сайраған құстың үнін тыңдап, әсемдік пен әдеміліктің ортасында өмір сүреді. Содан соң тыныш тіршілік бұзылып, отбасында алауыздық туып, шиеленіс өршиді. Әрі қарай кедейлік, күнін зорға көру, бақытты өмірге талпыну басталады.

Автор бұл романның композициясын құрғанда, Адхамның үйден қууылуынан бастап, оның тіршілігін, Хамдан әулетінің көрген қиындығын, Джабалдың күресі мен іс-әрекетін, Рифаа көрген жәбірді, оның күресінің мақсатын, Қасымның басындағы қайғы-мұң мен көршілес бауырларының қасіретін, Арафаның жалынды жігеріне қарсы қара күшті суреттеп, оқиғалар жедісін жасайды. Енді осы оқиғалар бір-бірімен қалай байланысады?

Сюжеттік байланыс-адамдар арасындағы әрекеттің басы, тартыстың басталуы іспетті, шығарма арқауындағы негізгі оқиғаның әуелгі туындау себебі. Айталық, Адхамның үйден қуылуы Ыдырыстың жасанды, қулық іс-әрекетіне байланысты болды. «Адхам арендаторлардың бірінен кейін бірін қабылдап, жұмыс бөлмесінде отырды. Ол өзінің кітабынан басын көтермей, қызу іске кіріскен еді. Келген кісінің аты-жөнін сұрағанда:

- Ыдырыс аль-Джабалауи,- деп жауап берді. Мұны естіген Адхам орнынан ұшып тұрды да, таңырқаған кейіппен қайта отырды. Оны үн-түнсіз отырған аянышты кейіптегі Ыдырыс таң қалдырған еді. Ол:-Қорықпа, егер қабылдаймын десең, менің сенімен оңаша сөйлесетін сөзім бар,- деді де, сөзін әрі қарай жалғастырды:- Сен менің бұл өзгерісіме таңырқап отырған боларсың. Тағдыр менің маңдайыма ешкімнің әлі келмейтін бақытсыздықты салды. Бүгін мен жүкті әйеліммен бірге қаңғырған қарақшының күйін кешудемін. Егер де әкемнің қаһарын жібіту қолыңнан келсе, менен көмегіңді аяма. Мен әкем өз мұрасынан маған не қалдырды, соны білгім келеді. Бүгінімді жойғаннан кейін келешегімді, яғни балаларымның келешегін білгім келіп, саған келіп отырмын» [5,55]. Әрі қарай Ыдырыс мұра жазылған кітаптың қайда тұрғаны, оны қалай табу керектігін айтып, Адхамды көндіреді. «Кенет ол ашылған есіктің сықырын естіп, жалт қарады. Шырақтың жарығынан есіктің алдында тұрған Джабалауидің зор тұлғасын көріп, оның суық та қатал көзінің өзіне қадалғанын сезінді. Джабалауи қысқа ғана:-Шық!- деді. Қатал көзқарасын баласынан келініне аударған Джабалауи қаһарлы үнмен-Үйден кетіңдер!- деді. Бұл жолы үлкен үйдің есігі Адхам мен Умейманы шығару үшін ашылды да, тез арада қайта жабылды» [5,59].

Сюжеттік байланыс міне, дәл осы кезден басталады. Өйткені Габалаудің ұрпақтары өз үйінен қуылып, басқа жерде өсіп-өніп, жоқшылықтың ауыр азабын тартып, қиын күн кешеді. Осы оқиғалардан кейін «Біздің көшенің балалары» туады. Адхам, Джабал, Рифаа, Қасым, Арафалар үлкен үйден тыс дүниеге келіп, өз өмірлерін әкелері, арғы аталары Джабалауиды тануға, оның өсиет еткен он шартын басқарушыға таныстыруға, өз көшелерінің адамдарына бақытты тұрмыс алып беруге әрекет жасаған, осы істерді өз өмірлерінің мақсаты еткен адамдар. Демек, байланыс экспозициядай емес, шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал жасайды, оқиғаны өрбу жолына салады.

Бұл романдағы сюжеттің шарықтау шегі-Арафаның үйге барып, абайсызда Джабалауидің қызметшісін өлтіріп алуы. Осы оқиғадан кейін әбден қартайып, төрт ұрпақтың өкілдерін өмірден өткізіп барып, Джабалауи да көз жұмады. «Бір кезде сілтідей тынған тыныштықты ащы айқай бұзды. Арафа ұшып тұрып: -Қызметшінің өлігін тапты,- деді. Қорқыныштан оның үні шықпай қалды. Сәлден соң Арафа көшеге жүгіріп шыққан оның назары үлкен үйге ауды. Сол жақтан Гамалияға қарай басы төмен салбыраған бір кісі жүгіріп келді де- Не болды?-деген Арафаның сұрағына- Бәрі де бір Алланың ісі. Егде тартқан шағында Джабалауи қайтыс болды,- деді» [5,310].

Композициялық жағынан шебер құрылған сюжет өзінің шарықтау шегіне осылай көтеріліп, шешіміне осылай келсе керек. Шешім-шығарма сюжетінің шешуші кезеңдерінің бірі, суреткердің өзі сипаттап отырған өмір шындығына шығаратын «үкімі», адамдар арасындағы қарама-қарсы тайталастардың, күрделі күрестердің бітуі, түрліше тағдырлар талқысынан туған нақты нәтиже, оқиғаға қатысушылардың ақырғы хал-күйі, күллі құбылыс, көріністердің соңғы сахнасы.

«Күн сайын Арафа жайлы шындық ашылып, адамдар арасына тарай бастады. Мұндай ақиқат тұрғындар жүрегіндегі Арафаға деген жылылықты күшейтіп, оның атын құрметпен еске алатын болды. Кейбіреулер Арафаның Джабалауиді өлтіруі мүмкін емес десе, енді біреулер ол өлтірген күнде де көшедегі ең ұлы адам деп есептеді. Енді біраз уақыттан кейін біздің көшеден жас жігіттер жоғала бастады. Оларды Ханаш жинап алып, Арафаның ісін жалғастыру үшін баулып жатыр деп естідік. Адамдар әділетсіздік жойылып, бақытты күн кешетін кез әлі-ақ келеді деп сенді» [5,352]. Бұл шешімнің күшітілін романды оқып, әсеріне бөленген адамның өзі аңғара алады.

Романның бірінші бөлімі мынадай бірінші жақтағы баяндаудан басталады: «Мен сіздерге біздің көшенің тарихын, нақтырақ айтсам, Біздің көшенің балаларын баяндайын. Мен өзім бұл көшеде болған соңғы оқиғалардың куәсімін. Бірақ әрбір оқиғаны ести отырып, жазып жүруші едім. Олар біздің көшенің тұрғындарының есінде жатталып қалған, сондықтан да оларда кемшілік жоқ». Ал, бірінші бөлім («Адхам») үшінші жақтағы баяндаудан басталады. Онда жазушы Джабалауидің балаларын жинап, Адхамды шаруашылық басшысы еткендігін айтады. Онан бұрын ол үлкен үйдің алдындағы бақты суреттеп, ондағы сайраған құстар, жайнаған гүлдер жайын біраз баяндайды.

Романда оқиғалық жағдай қанша қалың болса, онда баяндау да сонша жиі кездесіп отырады. Бірақ олар ылғи қысқа боп келеді. Мысалы: «Осы күннен бастап Адхам күн сайын үлкен үйдің оң жақ қапталындағы кеңсеге жұмысқа барып жүрді. Мұраға қатысты шарттар құпия күйде қалды» [5,25].

«Хамдан әулетінің шыдамы таусылды. Олар басқарушының үйінің алдына жиналып, өз еңбектерінің ақысын төлеуді талап етті. Жекелей емес, осындай ұйымдасқан түрде әрекет етсе, бір нәтиже шығатынын кеш болса да түсінді» [5,88]. «Квартал тұрғындары Шафеидің қайта оралғанын естіп, өз жұмыстарын тастап, оны қуанышпен қарсы алды. Мұндай қуанышты кездесуден кейін Шафеидің көңілі көтеріліп, жаны жадырап сала берді» [5,155]. «Мейрам күндері Қасым терезенің алдында отырып, көше тұрғындарын қадағалайтын. Мейрам қандай көңілді! Сырттан көңілді дауыстар мен музыкалық аспаптардың үні естіліп жатты» [5,231]. «Арафа мен Ханаш түпкі бөлмеден шырағданды

алып шығып, оның жарығымен жұмыстарын істей бастады. Ханаш Арафаның әрбір қозғалысынан көз алмай қадағалап қарап тұрды» [5,285].

Осының бәрі баяндау. Бірақ бұлар тек мысал ғана. Әрбір оқиғаны қиюластырып қосу үшін ең көп қолданылатын әдіс осы. Бұл баяндаулар көркемдікпен көмкерілген, ішіне суреттемелерді араластыра отырып жазған сырлы, адамды тартатын баяндау.

Композиция құрамының үлкен тетікті мәселесінің бірі-мінездеу. Мінездеме-кейіпкердің қылықтық-психологиялық қасиеттерімен таныстыратын, кейіпкердің ой-өрісімен, жүріс-тұрысымен, мәдени-рухани жақтарының басқа да түрлерімен таныстыратын сипаттамалар. Демек, мінездемелер характерлерді дәл, лайықты жасауға көмектесуі қажет. Ал, характер дегеніміз ырық бағытының көрінетін тетігі, сол себептен кімнің нені қалайтыны, қаламайтыны анық айтылмаған сипаттаманы бейнелей алатын тәсіл. Бұл романда автор мінездеуді онша көп қолданбайды. Ол оның орнына кейіпкерді тура әрекетке алып барады да, сол арқылы характерін бірден көрсетеді. Автор кейіпкердің мінезін бейнелеп жатпайды, оны бейнелегенде ол жерге бір-екі сөйлемді жұмсайды немесе өз кейіпкерлеріне ат беруде оның мінезінің қандай екендігін ескеріп, кейіпкердің бітім-болмысын анықтайды. Мысалы, Джабалауи *جبالوي* – таулық. Аты айтып тұрғандай, Джабалауиге ұлылық, биіктік, ешкімге бас имейтін паңдық, адалдық сияқты қасиеттер тән. Оған автор «Ол өте қайратты адам болған. Жабайы жыртқыштардың өзі де Джабалауи есімін естігеннен-ақ қорқатын» [5,22] деп, сипаттама береді.

Джабалауидің балалары Адхам мен Ыдырыстан Адам мен оған бағынбаған Ібілістің кейпін көреміз. Адхамды алдап, Джабалауидың жасырын нәрсесін білуге көндіруі, көңілін күдік жайлаған Адхамның ондай әрекетке баруына оның әйелі Умейманың араласу, итермелуі діни аңыздағы Ібілістің азғыруымен жаратушының тыйым салған алмасын үзіп, жұмақтан қуылған Адам ата мен Хауа ананың кейпін көз алдымызға әкеледі. Адхамның атының да Адам ата есімімен ұқсастығы осыдан туса керек. Адхамның сұлулыққа құмарлығы, мейірімділігі, қиындықты мойымай көтеретін қажырлылығы мен аңқаулығы осындай ұқсастықтарды танытады. Джабал, Рифаа образдарын жасағанда, олардың өмірін суреттеуде автор Мұса, Иса пайғамбарлардың Інжіл мен қасиетті Құрандағы өмір тарихына сүйенеді.

Джабал – *جبال* – тау. Оның есімі Інжілде Хорив тауы, Құранда Синай тауының етегінде Мұса пайғамбарға жаратушының келуімен байланыстырылып берілген. Романда Джабал Джабалауимен Мукаттама тауының етегінде кездеседі. Джабал бойындағы батырлық пен батылдық, адалдық сияқты жақсы қасиеттері оның іс-әрекетінен байқалады. Оның есіміне сай міне-құлқы мен ой-өресінің тау сияқты биік те заңғар екенін байқаймыз.

Рифааның есімі сопылық сектасының атымен (Рифайиа) байланысты берілген. Ол сектаның мүшелері жан тазалығын насихаттаған. Сол сияқты Рифаа да адам бойынан арамдық, зұлымдық сияқты жаман қасиеттерді қуу арқылы оның жанын тазартуды ойлаған. Рифааның зұлымдық, арамдық, қулық, сұмдыққа жаны қас, мейірімді, адал іс-әрекеті мен нәзік кейпі оның өзінің жанының соншалықты таза екендігін көрсетеді.

Қасым есімі Мұхаммед пайғамбардың (Абуль-Қасым) бір есімімен байланыстырылады. Қасым өзінің еңбексүйгіштігімен, адал және өмірде кездесетін қиыншылықты жеңе білетіндігімен ерекшеленеді.

Романның соңғы бөлімінің кейіпкері Арафа – عرف – діни сенімнің соңынан туындаған ғылым мен білімді игеру нәтижесінде пайда болған кейіпкер. Арафа ашқан жаңалықтан біз оның ізденімпаздығын, жауаптылығын және құпия нәрсені білу үшін талпынған талабынан оның білімге деген құштарлығын көреміз.

Міне, автордың кейіпкерге ат беруі олардың мінезіндегі ерекшеліктерін танытып, олар туралы оқушы санасында жақсы ойлар қалыптастырады.

Композициялық құрамның қажетті, әсерлі тетігі-шығармадағы диалогтар. Диалог екі адамның сөйлесуі деген сөз. Кейде ол жерде үш-төрт адам болып кетуі де мүмкін. Алайда бұл диалог сөз саптауда, шығарманы құрастыруда аса үлкен орын алатын бөлім. Диалогты жұрттың сөйлесуі деп қолдана беруге болмайды. Оны барынша тұжырымдап, шағын түрде қолдану керек. Диалог сюжеттің жеткен жерінен былай қарай оны дамытуы қажет. Демек, диалогта айтылған ой сюжетте берілген ойды қайталамай, оны ілгері дамытуды немесе оған қосымша ой беруді қамтамасыз етуі тиіс.

Джабал мен Джабалауидің кездескендегі екеуінің әңгімесін оқып көрейік.

– Кім, сен кімсің?

– Мен сенің атаң Джабалауимын, қорықпа.

– Мен сенімен бұл өмірде кездесемін деп ойламап едім.

– Дегенмен, біз кездестік. Джабал, сен мені қараңғыда көремін деп әуреленбей-ақ қой.

– Сен мені айнала тас-түнек болса да көріп тұрсың ғой.

– Мен мына шөл даланы кезіп, оны игеріп, тіршілік нәрін сеуіп жүргендіктен айнала тас-түнек болса да көруге үйренгенмін[5,118].

Романда осы секілді диалогтар көптеп кездеседі. Олар оқиғаны бастаушы не оны аяқтаушы, әйтеуір, әсерлендіруші. Сол диалог кейіпкерлердің шын сырын, ішкі дүниесін ашып көрсетуші. Жоғарыдағы диалогтан Джабалауидың үйінен шықпай, жалғыздықта өмір сүргенімен, сырттағы өз ұрпақтарының тұрмыс-тіршілігінен, хал-ахуалынан хабардар екенін көреміз. Ол өз ұрпақтары тығырыққа тіреліп, одан шығатын жолды таба алмай қиналып жатқанда, оларға көмек көрсетіп, жол сілтейтіндігін Джабалға берген бағыт-бағдарынан, Рифааға айтқан сөздерінен, Қасым мен Арафаға көрсеткен көмегінен көреміз.

Романдағы әрбір кейіпкердің, әр іс-әрекеттің ыңғайына қарай логика сырымен, логика дәлдігімен сөз саптаушылығы болады. Кейбір сөзін оның жеке тілдігі шешпейді, оның сол жерде қолданылған жауаптың тартыстық логикасы шешеді.

«Біздің көшенің балалары» романының тақырыбы- әлеуметтік әділетсіздік. Идеясы- адам баласы өмір сүріп отырған кезеңдердегі әділетсіздіктің және онымен күресудің әр кезеңде әртүрлі формада болатындығы. Мысалы, Адхам үшін бақыт-әдемі, гүл жайнаған, хош иісті бақта отырып, құстардың сығырлаған әсем әнін тыңдап, оларға өзі де қосылып сыбықы тартып, табиғаттың сұлу көрінісін тамашалау. Оның үлкен үйден қуылғаннан кейінгі басты арманы- сол баққа жету. Ол өзінің бала-шағасы сондай көркем жерде өмір сүрсе, жоқшылықты білмесе екен деп ауыр тұрмыспен күрес жүргізді. Адал еңбек етіп, балаларымды жақсы тәрбиелесем, әкем қатемді кешіретер, сөйтіп, үлкен үйге, гүл жайнаған бақшаға шақырып алар деген үмітпен өмір сүрді. Бірақ әкесі өлім аузында жатқан Адхамның қателігін кешіргенімен, оларды үйіне қайта шақырмады.

Сөйтіп, Адхам мақсатына жете алмай көз жұмды. Бұл, жалпылама алғанда, жұмақтан қуылғаннан кейінгі адамзат баласының ұлы арманы, жақсылыққа қайта ұмтылуы. Оған біреулердің қолы жетеді, біреулердің қолы жетпейді.

Джабал бүкіл бір кварталды мекен еткен Хамдан әулетінің қолын бақытқа жеткіземін деп, өзінің тыныш, қамсыз тіршілігін тастайды. Ол әділетсіздікпен күресте қара күшпен қатар амал-айланы да қолданады.

Рифаа – тек өз кварталы ғана емес, көршілес жатқан, өзінен көмек күткен аймақтардың тұрғындарының да жақсы тұрмысы үшін күресте адам бойынан арамдық, зұлымдық, қулық-сұмдықты қуып, олардың жанын тазартпақшы болып, әрекет етті. Өзі қара күштің құрбаны болды.

Қасым – бүкіл көше тұрғындарының бақыты, тыныш тұрмыс-тіршілігі үшін күресте біліктілікпен қатар күш, амал-әрекетті қолданды.

Арафа – әділетсіздікті жойып, шындықтың бетін ашуда білім мен ғылымды сенімді серік еткен. Бірақ өз мақсатына толық жете алмай, ол да әділетсіздіктің құрбаны болды. Міне, шығарманың негізгі идеясы осы.

Шығармада әділеттілік үшін күрес жүргізгендердің ішінен Джабал мен Қасым ғана өз кездерінде жеңіске жетіп, бақытты өмір сүрген. Бірақ олар көз жұмғаннан кейін баяғы тірлік қайта келіп, адамдар жоқшылық пен ауыр тұрмыста күн кешеді.

Автордың айтпақ болған ойы: әділеттілік пен әділетсіздіктің адамдар өмір сүріп отырған кезде мәңгілік өзара күресте болатындығы. Диалектикада «Қарама-қайшылықтың бірлігі мен күресі» деген заң бар. Міне, дамуда, адамзаттың өмірінде әділеттілік пен әділетсіздік бірін-бірі жеңсе, тіршілік бір сарынды болып, өмірде ешқандай мән, мағына болмайды. Сондықтан бұлар үнемі күресте болады. Міне, шығарманы оқып болғаннан кейінгі оқушы ойында қалыптасатын объективтік идея осындай, яғни нақты шығармадан туатын мақсатты нәтиже осы болмақ.

Жазушы адамзат тарихындағы діни кезеңдерді зерттеп, олардың әрқайсысы адамдарды әлеуметтік теңсіздіктен, саяси тираннан құтқару жолында не істегендігін анықтауға тырысты. Сөйтіп, романның баяндау стилі мен образдар құрылымын тағы да өзгертеді, уақыттың шекарасын кеңейте түседі. Оқиға ежелгі аңыздардан басталып, соңы болашаққа арналады. Оған «біздің көшенің» төңірегінде болып, романның топонимикасы Каирдың бірнеше көшелерін қамтығанымен құбылыстың географиясы бүкіл Таяу Шығысты қамтитын оқиғалар жиынтығынан тұрады. Ал, оның кейіпкерлері тек «біздің көшенің» ұлдары ғана емес, ең жоғарғы миссияның өкілдері, бар адамзаттың бақыты үшін күрес жүргізген пайғамбарлар.

Бұл романда Н.Махфуз діни-философиялық проблеманы, дін мен ғылым арасындағы қарым-қатынасты ашуға тырысты. Романның тақырыбы мен идеясындағы негізгі ойлар Махфуздың кейінгі еңбектерінде де өз жалғасын тапты. Ол әңгімелер «Алла әлемі» деген жинағында жарық көрген.

Романның негізгі кейіпкерлерінің күресіне, оны жүргізудің формасына ақыл-кеңес беруші – атақты аталары Джабалауи. Ол Джабалмен кездескенде оған: «Менің сенген адамым сенсің, Джабал. Сен ойланбастан қамсыз тірліктен өзіңнің жазықсыз жапа шеккен әулетіңді қорғаймын деп бас тарттың. Ал, сенің әулетің-менің әулетім. Әділетсіздікті

күшпен жеңіңдер. Тек қана күшті қолданып, өз бастарыңның билігін алғанда ғана бақытты боласыңдар», - деді [6,95]. Осылайша ақылын айтып, күрес жолының бағытын, мақсатына жетуге күш қолдануды ұсынса, Рифааға: «Джабал өз міндетін орындап, мақсатына жетті. Сөйтіп, артында өлмес із қалдырды. Өз мақсатын терең түсініп, өз бетінше әрекет еткен адам-ең бақытты адам. Бойыңда күш-қуат барда бастаған ісіңді аяқта. Өз әлін, күшін білмеген адам-ақымақ. Ал мен ақымақтықты жек көремін» [5,125], - деп, оның ұстанған бағытының дұрыстығын көрсетеді.

Джабал мен Рифааға Джабалауи тікелей бағыт-бағдарды өз аузымен айтса, Қасым мен Арафаға қызметшілері арқылы кеңес береді. Олардың да іс-әрекетіндегі бағыттарының дұрыстығын, өздері бастаған істің аяқталуы керектігін көшедегі адамдар өзінің ұрпақтары екендігін естеріне салып, шаруашылықтан түскен табыс бәріне ортақ екенін айтады.

Міне, Джабалауимен болған осындай кездесулерден соң әр ұрпақтың өкілі өз заманына сай күрес жүргізген. Осылай ете отырып, автор белгілі бір кезеңдердегі уақыт шеңберінің іші мен әр кезеңде өмір сүрген адамдардың психологиясында ұқсастық болатынын дәлелдеген.

Кез-келген көркем шығармаға жанр ерекшелігіне қарай жүк артылатыны белгілі. Әдеби тектің ішіндегі романға қойылатын талап та үлкен., әдебиетте өмірлік шындық пен көркемдік шындық қабысқан тұста ғана қоғам қайшылығы анық бейнеленіп, жазушының ойы айқындала түседі.

Қорытынды

Наджиб Махфуз сөйлеу тілінің эмоциональды-экспрессивтік қасиетін сақтай отырып, оны әдеби тілмен байланыстырып, араб романы тілінің негізін салды. Өзінің стильдік қолданысында тілде ұмыт болып қалған тіркестерді қайта өңдеп, осы уақытқа лайықтап қолдана отырып, өз ұлтыны мәдениетінің негізін қалауда зор еңбек еткен.

1989 жылы маусымда Амстердам қаласында өткен араб әдебиетінің апталығында қазіргі араб әдебиеті оның тарихы туралы сөз қозғаған египеттік жаңа толқынның өкілі Суналла Ибрагим Махфуз шығармаларының орынын Египет мәдениетіндегі пирамидалармен салыстырған. Міне, Н.Махфуздың араб әдебиеті мен мәдениетіндегі орнының қаншалықты зор екендігін осыдан байқаймыз.

Махфуздың шығармашылығы ғана емес, жеке басы туралы зерттеу еңбектері де көптеп саналады. Египетте өзін шын мәніндегі әдебиетші, әдеби сыншымын деп есептейтін адам оның өмірі мен творчествосына соқпай кеткен емес. Тек араб елдері ғана емес, Еуропада, Америкада да «араб романының әмірі» туралы көптеген мақалалар, интервьюлер жарық көрген. Махфуздың замандасы Тауфик аль-Хаким: «Наджиб Махфуз романмен мызғымас одақ құрды. Ол араб әдебиеті ғимаратын салып, оған көптеген образдарды қоныстандырды. Бүкіл араб романистикасы Махфуз салған ізбен келеді. Сондықтан оның туған күнін «араб романының мерекесі» деп атаса да болады» деп баға берген [7,58].

Біз жоғарыда сөз еткен «Біздің көшенің балалары» романы дүниежүзі халықтарының көптеген тілдеріне аударылып, өзінің қалың оқырманын тапқан. Енді осы аталған

туынды қазақ тіліне тікелей аударылса, қазақ оқырмандарының сүйікті шағармасы болып, кітапханасының төрінен орын алатыны сөзсіз. Себебі романдағы оқиға, оның кейіпкерлерінің тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік жағдайлары, адамдардың психологиясы қазақ тұрмысына, қазақ халқының болмыс-бітіміне, халықтың жаратылысына өте ұқсас. Сондықтан романды оқи отырып, оқушы өзіне ұқсас нәрсе тапса, оны терең түсініп, жазышының айтпақ болған ойын қиындықсыз түсінетіні анық. Ал, жалпы романның құрылысы жағын алатын болсақ, ол да қазақ әдебиетінің эпикалық жанрындағы шежіре жазу дәстүріне ұқсас. Қазақ халқы өз әулетінің басынан өткен өзекті оқиғаларды келер ұрпақ білсін деген мақсатпен артына шежіре етіп жазып қалдырған. Сол сияқты бұл романда да оқиға бес ұрпақ өкілдерінің басынан өткен жағдайларға негізделеді.

Діні, ділі, тарихында ұқсастығы бар халықтардың болашағы жарқын, келешегі келелі болуы үшін олардың мәдениеті мен әдебиеті бірлікте болып, классикалық дәрежеге жеткен, бүкіл дүниежүзіне танымал болған осындай туындылармен танысудың ерекше мәні бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Кирпиченко В.Н. Махфуз-эмир арабского романа. – Москва: Наука, 1990. – 162 с.
2. Зарытовская В.Н. Запрещенный роман Н. Махфуза «Дети нашей улицы» // Азия и Африка сегодня. № 1. 2019. – С. 65-69.
3. Кирпиченко В. Н. Нагиб Махфуз. Египет. Нобелевская премия 1988 года. Писатели Востока – лауреаты Нобелевской премии. / Сост. и отв. ред. С.Н. Утургаури. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2012. – 159 с.
4. Құрманғали Г.Қ. Мұхаммед әл-Ариан және тарихи роман жанры // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінің хабаршысы. №1(122). 2018. – Б. 115-119б.
5. Махфуз Н. Дети нашей улицы. / Пер. с араб. В. Зарытовской. – Москва: Центр гуманитарного сотрудничества, 2012. - 558 с.
6. Азия және Африка елдері жазушыларының форумы. – Алматы: Жазушы, 1953. – 255 б.

References

1. Kirpichenko V.N. Mahfuz-emir arabskogo romana [Mahfouz Emir of the Arabic Novel] (Nauka, Moscow, 1990, 162 p.). [in Russian]
2. Zarytovskaya V.N. Zapreshchennyi roman N. Mahfuza «Deti nashei ulitsy» [The banned novel by N. Mahfouz "Children of our street"], Aziya i Afrika segodnya [Asia and Africa today], 1, 65-69 (2019). [in Russian]
3. Kirpichenko V. N. Nagib Mahfuz. Egipet. Nobelevskaya premiya 1988 goda. Pisateli Vostoka – laureaty Nobelevskoj premii [Egypt. Nobel Prize 1988. Writers of the East – Nobel Prize laureates.], Compiled and edited by S.N. Uturgaui. (Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences Institut vostokovedeniya RAN, Moscow, 2012, 159 p.) [in Russian]
4. Kurmangali G.K. Muhammed al-Arian zhəne tarihi roman zhanry [Muhammad al-Arian and the historical novel genre], L.N.Gumilev atyndagy Euraziya universitetinin habarshysy [Bulletin of the Eurasian University named after L.N. Gumilyov], 1(122), 115-119 (2018). [in Kazakh]

5. Mahfuz N. Deti nashej ulicy [Children of our street], Translated from Arabic by V. Zarytovskaya (Center for Humanitarian Cooperation, Moscow, 2012, 558 p.). [in Russian]

6. Aziya zhane afrika elderi zhazushylarynyn forumy [Asia and Africa forums] (Zhazushy, Almaty, 1953, 255 p.). [in Kazakh]

Г.А. Камишева, Ш.У. Баймаханова

Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

**Идейно-художественные особенности романа Наджиба Махфуза «Дети нашей улицы»
(«اولاد حارتنا»)**

Аннотация. За свою творческую жизнь Н. Махфуз написал более тридцати романов, среди которых наиболее высоким является исторический роман «Дети нашей улицы» – «**حارتنا اولاد**». Современная арабская литература отличается разнообразием и обилием произведений исторического характера. Исторический роман появился не внезапно в арабской литературе, он тесно связан с популярными в средние века «народными романами». В анализируемом нами произведении отчетливо видны элементы исторического изложения, описываются традиции востока, а также наблюдается связь с определенными историческими личностями и событиями. В романе рассказывается история развития всего человечества на основе судьбы пяти главных героев. В произведении осуществляется изучение истории художественными средствами, позволяющими сравнивать далекие эпохи, размышляя об общих вопросах развития цивилизации и человеческой природы.

В статье говорится о творчестве лауреата Нобелевской премии, эмира арабского романа не только Египта, но и арабского мира в целом Наджиба Махфуза и сделан литературно-теоретический анализ его романа «Дети нашей улицы». А так же анализируются стиль романа, средства выразительности и его сюжет, композиция, тема и идея.

Ключевые слова: арабская литература, роман-притча, арабский реализм, вопросы конфликта человека и общества, исторический роман, сюжет.

G.A. Kamisheva, Sh.U. Baimakhanova

Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

**Ideological-artistic features of the novel of Najib Makhfuz "Children of our street"
(«اولاد حارتنا»)**

Abstract. During his creative life, N. Mahfuz wrote more than thirty novels, among which the highest is the historical novel "Children of Our Street" («**حارتنا اولاد**»). Modern Arabic literature is distinguished by a variety and abundance of works of a historical nature. The historical novel did not appear suddenly in Arabic literature, it is closely related to popular "folk novels" in the Middle Ages. The work we analyze clearly shows elements of historical presentation, describes the traditions of the east, and also shows

a connection with certain historical figures and events. The novel tells the story of the development of all mankind based on the fate of the five main characters. In the work, the study of history is carried out by artistic means that allow you to compare distant eras, reflecting on the general issues of the development of civilization and human nature.

The article talks about the work of the Nobel Prize winner, the emir of the Arab novel not only Egypt, but also the Arab Mia in general Najib Mahfuz and made a literary and theoretical analysis of his novel "Children of Our Street". And also analyze the style of the novel, the means of expressiveness and its plot, composition, theme and idea.

Key words: Arabic literature, parable novel, Arabic realism, issues of conflict between man and society, historical novel, plot.

Авторлар туралы мәлімет:

Камишева Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті Шетел тілдері және аударма кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қызылорда, Қазақстан.

Баймаханова Ш.У. – магистр, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қызылорда, Қазақстан.

Kamisheva G.A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Translation of the Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Baimakhanova Sh.U. – Master, Senior lecturer at the Department of Foreign Languages and Translation of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-226-238>

«Мүңіетүл-гүзат» жазба ескерткішіндегі есім сөздердің лексикалық ерекшеліктері

Г.А. Бегимова^{id}, Н.Қ. Шалғынбай^{id}, М.Ж. Ескиндиrowa^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: gukjik_76@mail.ru, shalgynbai_nurbek@list.ru, manshuk-eskindirova@yandex.kz)

Аңдатпа. Мақалада мәмлүк қыпшақтары кезеңіне қатысты «Мүңіетүл-Гүзат» ескерткішіндегі есім сөздердің лексикалық ерекшелігі талданады. Мәтіндегі соматизмдер және түр-түс атаулары қазіргі қазақ және түркі тілдерімен салыстырылады. Мәмлүк қыпшақтары жалпы қыпшақ жазба ескерткіштерінің маңызды бөлігін құрайды. Мәмлүк қыпшақтары кезеңінде сөздіктер, шығармалар, тіл үйренуге арналған грамматикалық еңбектер жазылған. Ол мұралар тікелей қыпшақ тіліне қатысты. Орта ғасырлардағы қыпшақтардың ауызша сөйлеу тілі мен әдеби тіл нұсқаларының қазақ тілінің қалыптасу тарихын зерттеуде маңызға ие. «Мүңіетүл-Гүзат» әскери өнерге қатысты жазылған еңбек. Бұл ескерткіш тіл білімінде әлі толық зерттелмей келеді. Қазақ тілі тарихына қатысты бұл мәтіннің лексикасының зерттелуі тіл білімі үшін маңызды.

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақтары, қыпшақ тілі, есім сөздер, соматизмдер, түр-түс атаулары.

Түсті: 10.03.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

«Мүнйетұл-Гүзат» ескерткіші – XIV ғасырдың екінші жартысында мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған шығарма. Мазмұны жағынан соғыс өнеріне қатысты болып келеді. Шығарманың түпнұсқасы «әл-Фурусийе фи-Ремийл-Сихад» араб тілінде жазылған. Түпнұсқа авторы Мұхаммед бен Якуб (1315-1362) деген адам. Біздің қолымыздағы «Мүнйетұл-Гүзат» сол түпнұсқаның үшінші бөлімінің аудармасы саналады.

«Мүнйетұл-Гүзаттың» жалғыз қолжазбасы сақталған. Сақталу орны Стамбулдағы Топкапы сарайы, III Ахмед бөлімі болды. Бұл қолжазбаның көшірілген жылы 1446 жылға сәйкес келеді. Қолжазда Мәмлүк қыпшақтарының әскери өнері сипатталған.

Орта ғасырларда Мысыр, Сирия жерлерінде саяси және әскери билікке қол жеткізген қыпшақтардың тілінде де жазылған жазба ескерткіштерін зерттеу ісі қазақстандық лингвистер тарапынан қолға алынбай келеді. Жазба мәтіннің өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Мәтін мәмлүк-қыпшақ тілінің қыпшақ элементтері басым болған диалектісінде жазылған. Шығарманың сөздік құрамының 60-70 пайызы түркілік сөздер деп айта аламыз. Қалған сөздік қор араб-парсы тілдеріне тиесілі болып келеді. Бұл еңбек туралы қазақ тіл білімінде зерттеулер жүргізілмеді. Зерттеуші ғалымдарға жазба ескерткіштің аты таныс емес. Сондықтан еңбекке жан-жақты сипаттама берілуі керек.

«Мүнйетұл-Гүзат» еңбегінің басты ерекшеліктерінің бірі – шығарманың қыпшақ тілінде жазылғандығы. Қазақ тілі шығу тегі жағынан қыпшақ тобына жататындықтан осы мәтіннен ұқсас тілдік бірліктерді жиі табуымыз мүмкін. Қазіргі қазақ тілі мен жазба ескерткіштің тілінде тарихи байланыс бар. «Мүнйетұл-Гүзат» қолжазбасының аударылу, көшірілу және зерттелу тарихын арнайы қарастыру қажет. Сонымен бірге лексикалық ерекшеліктеріне талдау жасау керек. Зерттеу жұмысы орта ғасырдағы мәмлүк-қыпшақ тілінде кездесетін есім сөздердің, етістіктердің, көмекші сөздердің лексикалық ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

Қыпшақтар Орта Азияны мекендеп, саяси тұрғыдан ықпалды болды. 1220 жылдары моңғол шапқыншылығы олардың үстемдігін жойды. 1223 жылғы Қалқа өзені бойындағы шайқаста моңғолдар тарапынан ауыр жеңіліске ұшырады, ал 1238-1239 жылы моңғолдардың екінші шапқыншылығынан қыпшақтар түгелімен жеңіліс тапты. Қыпшақтардың үлкен бөлігі өз аймақтарында Алтын Орда мемлекетін құрды. Қазіргі таңда қазақ, өзбек және қырғыздарда үлкен рулар, башқұрт және ноғайларда кіші рулар қыпшақ деген атаумен аталады [1, 716]. Сонымен бірге татарлар мен қарайым халқының және гагауыздардың қалыптасуына да қыпшақтар әсер етті деп айтуға болады [2, 5]. Осыған байланысты «қыпшақ» сөзі қазіргі кезде де этноним ретінде өмір сүріп келеді.

Саяси тұрғыдан ықпалды қыпшақтар екі топтан құрылды. Қыпшақтардың маңызды бөлігі жергілікті Алтын Ордадағы қыпшақтар болса, келесі тобы Мысырдағы билікке ие болған мәмлүк қыпшақтары болды. Мәмлүк қыпшақтарының зерттелуі бізге белгісіз деректерді береді.

Мысыр мен Сирия жерлеріне қыпшақтар екі түрлі жолмен келген деуге болады. Себебі моңғол шапқыншылығы кезінде құлдыққа сатылғандар болды және соғыстан ығысып қоныс аударғандар болды. Бұл осы аймақта қыпшақтардың санын арттырды.

Қыпшақтар әскери салада белсенді болды. Аббасит халифасы әл-Мәғмун (813-833) мен әл-Муғтасымның (833-842) әскери күзет бөлімдерінде қыпшақтардың болғаны деректерден белгілі [3, 866]. Жергілікті араб билеушілері әскери бөлімдердегі еңбегі сіңген қыпшақтарды әртүрлі әкімшілік орталықтарына уәли етіп тағайындап отырды. Аймақ басшысы болған қыпшақтар өлкеде қыпшақтардан құралған әскери бірлестіктер құрып, ықпалды бола бастады.

Мәмлүк басқарушылары араб тілін білген. Сонымен қатар халық араб және қыпшақ тілдерін қолданған. Осы кезеңде қыпшақ тілінде де, араб тілінде де әдеби шығармалар туып жатты. Бұл қазіргі қазақ тілі тарихындағы ерекше кезең болды.

Зерттеу әдістері

Жұмысты жазу барысында ғылыми еңбектер негізінде тіл тарихына шолу беріліп, тарихи салыстырмалы, диахронды және синхронды талдау, саралау мен жүйелу және сипаттау әдістері қолданылады.

Нәтиже мен талқылау

Зерттеуші ғалым Я. Экманның айтуынша, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі шығармалардың көбі арабша сауатсыз жазылған, сонымен қоса халықтың көбі қыпшақ тілінде сөйлеген [4, 36]. Бұл деректен қыпшақ тілінің үлкен тапттың тілі ретінде маңызға ие болғанын көре аламыз. Араб тілінде сөйлейтін халықтың қыпшақ тілін меңгеруін жеңілдету үшін тілдің грамматикасына қатысты еңбектер және бірнеше тілдік сөздіктер жазылған. Шығармалардың бәрі ғалымдардың қызығушылығымен емес, сұлтандардың бұйрығы негізінде жазылып жатты. Олардың бір тобы араб, парсы тілдеріне аударылған және кітапханалар үшін туындылар бірнеше реттік көшірулерден өткен.

Жалпы қыпшақ тіліндегі мәтіндердің бірнеше тілдік ерекшеліктері бар. Орта ғасырда пайда болған мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін зерттей келе ғалымдар екі топты анықтаған. Олар:

1) Таза қыпшақ тілінде жазылған туындылар. Бұл топ бойынша бізге жеткен мұралар өте аз. Оған ғалымдар тек «Кодекс-куманикус» туындысын жатқызып жүр;

2) Мысыр жерінде жазылған мәмлүк қыпшақтарының тіліндегі еңбектер.

Дегенмен мәмлүк қыпшақтарынан қалған жазба мәтіндердің тілі жөнінде ғалымдар арасында түрлі пікірлер айтылады. Ғалымдар Ә. Қайдар және М. Оразов сол уақытта Орта Азия және Кіші Азия аймағындағы халықтардың аралас өмір сүргендігін жазады. Жазба мәтіндерді өзіндік тілдік ерекшеліктеріне қатысты бес топқа жіктеген. Олар:

1) Көне түркімен жазба тілі. Бұл тіл XIII ғасырда дамыған, мәмлүктер билігі кезінде қалыптасқан тіл саналады;

2) Оғыз-қыпшақ аралас тілі. Айюбилер әулетінің билігі тұсында оғыздарға ілесе қоныс тепкен қыпшақ тайпаларының тілі;

3) XII ғасырда Сырдария өзенінің бойында қалыптасқан қыпшақ пен оғыздың аралас тілі.

4) Хорезм жерінде қалыптасқан оғыз-түрікмен тілі;

5) Орта Азия жеріндегі «й» тілі [5, 163].

Орта ғасырлардағы отырықшылық өмір салтына көшкен қыпшақ тайпаларының тіліне терең зерттеулер жүргізген ғалымдардың қатарына Я. Экман жатады. «Мәмлүк-қыпшақ әдебиеті» еңбегінде ғалым қыпшақ тіліндегі мәтіндердің фонологиясы және морфологиясына ғылыми талдаулар жүргізген. Ғалым талдауларына сүйене отырып, мәмлүк қыпшақтарының тілі тұрақты емес екендігін айтады. Зерттеу бойынша қыпшақ тілінің үш диалектісі анықталған екен. Олар:

1) Негізгі мәмлүк қыпшақтарының диалектісі: Ғалымның пікірінше, аталған тіл фонология және морфология тұрғысынан салыстыра қарағанда хорезмдік қыпшақ тілімен тығыз байланыста болған диалект;

2) Оғыз-қыпшақ тілдерінің аралас диалектісі. Бұл диалектіде жазылған еңбектер іштей екіге бөлінеді: 1) Қыпшақ элементтері басым мәтіндер, 2) оғыз элементтері басым шығармалар.

3) Толығымен оғыз-түрік тілінің диалектісі. Бұл диалектіге тек Шерифидің «Шахнаме» шығармасы жатады [6, 85]. Айтарлықтай қолданыста болды дей алмаймыз.

«Мүнйетұл-Гүзат» ескерткішінің тілдік ерекшелігін таныту мақсатында есім сөздерге талдау жасаймыз. Есім сөздер өзінің құрамын ұдайы толықтыру үстінде болатын сөз таптары. Олардың ішінде зат есім және сын есімнің туынды сөздері көп болып келеді. «Мүнйетұл-Гүзат» мәтінінде есім сөздерден соматикалық лексика ерекше орын алады. «Соматизм» терминінің мәнін ашатын болсақ, грек тілінде «soma» - «дене», «onim» - «атау» деген мағынаны білдіретін сөз.

Ғалым З.А.Богустың зерттеуінше, соматикалық лексика – жер жүзінің барлық тілдеріндегі сөздердің ежелгі әмбебап бірлестіктерінің бірі - жұмыс істеу процесінде көптеген бірлестіктер мен коннотацияларды біріктіреді және әртүрлі тілдерде белгілі бір жүйені білдіреді [7, 35].

Зерттеуші ғалым Р.Ю.Мугу соматикалық атауларды келесі топтарға жіктеген:

1) сомонимикалық (грек тілінде soma «дене», «onim» атау) – адам денесінің бөліктері мен аймақтарын белгілеп атау үшін қызмет ететін сөздер тобы;

2) остеонимдік (грек. osteon «сүйек») – адам ағзасының сүйектері мен олардың түрлі бөліктерін атайтын сөздердің тобы;

3) спланхнонимикалық (грек. splanchna «ішектер») – адам ағзасының ішкі мүшелерін атау үшін қолданылатын сөздер;

4) ангионимиялық (грек. angeion «тамыр») – адам бойындағы қанның айналу жүйесіне жататын мүшелерді атайтын сөздер;

5) сенсорлық (лат. sensus «сезім») – адам денесіндегі сезім мүшелеріне қатысты атауларды жинақтайтын топ;

6) адам бойындағы ауруларды және түрлі көріністерді білдіретін лексика.

Зерттеу жұмысында аталған мәтінде кездескен соматизмдердің төрт түріне талдау жасап, олардың мәтінде берілуі мен қазақ және басқа да түркі тілдеріндегі қолданысын салыстыра қарау мақсатында 1-кестеде ұсынамыз.

1-кесте. Соматизмдер: адамның бас-бет аймағының атаулары

Индексі	Қазақша аталуы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
Baş (баш)	Бас	түркі тілдерінде тек «с-ш» фонетикалық дыбысында ғана айырмашылық бар: бас, баш
Yüz (йүз)	Жүз	түрік, башқұрт, түрікмен, ұйғыр – йүз; қазақ, қырғыз–жүз.
Ağız (ағыз)	Ауыз	құмық – ағыз; башқұрт, қазақ, қарақалпақ – ауыз; түрік – ағыз
Köz (көз)	Көз	фонетикалық ерекшеліктерін айтпағанда, қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, өзбек, түрік тілдерімен сәйкес деп айтуға болады
kulak (қулақ)	Құлақ	қазақ, башқұрт, татар тілдерінде – құлақ; қарақалп., азербайдж., ұйғыр тілдерінде – гулак, қулақ
Mañglay (маңлай); Alın (алын)	Маңдай	башқұрт, татар, түрікмен, ұйғыр – маңлай; әзірбайжан – алын.
Boyun (бойун)	Мойын	түрік, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде б-м дыбыс алмасуы орын алған
Til (тил)	Тіл	Өзбек, ұйғыр тілдерінде – тил, түрік тілінде – дил.
Biуiқ (быйық)	Миық, мұрт (мұрт өсетін жер)	көне түркі сөздігіндегі кездесетін сөз. Қазақ тіліндегі «миығынан күлу» тіркесінде және «кермиық» сөздерінде кездеседі

Мәтінде кездесетін соматизмдердің келесі бір ауқымды тобы қол-аяқ мүшелері деп айта аламыз. Олардың ескерткіш мәтінінде қолданыс жиілігі де ауқымды. Ол топтағы есім сөздердің индексі мен қазіргі қазақ тіліндегі атауын және қазіргі түркі тілдеріндегі атауын төмендегі 2-кестеде ұсынамыз.

2-кесте. Қол-аяқ мүше атаулары

Мәтіндегі индексі	Қазақша атауы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
qol (қол)	Қол	өзбек – қул; алтай, қазақ, қарақалпақ, құмық, ноғай, ұйғыр – қол
Bilek (билек)	Білек	өзбек – билак; әзірбайжан, қырғыз, құмық, тува, түрік, түрікмен, ұйғыр – билек, биләк; қазақ – білек.
qoltuk (қолтуқ)	Қолтық	қаз. – қолтық; хак. – холтых, холтырмах; тат. – култык; түрк. – голтук; өзб. – құлтиқ; қырғ. – колтук; қарақалп. – қолтық; ұйғ. – қолтуқ; тува – колдук; түр. – колтук; башқ. – культык; алтай. – колтук; құм. – кьолтукътютюп; әзірб. – голтуг; чув. – хулхушши;
Tırnaқ (тырнақ) Mahrec (махредж)	Тырнақ	қазақ, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр

Tiz (тізе)	Тізе	дыбыстық айырмашылықтарын есептемегенде, осы тілдерде бірдей қолданыста құмық, ноғай, өзбек, ұйғыр, қазақ, қарақалпақ, ұйғыр
Өкше (өкше)	Өкше	қазақ – өкше, түрік – тобық, татар – үкчә, азербайжан.– дабан, түркмен, түрік – топуқ
Бармақ (бармақ)	Бармақ Саусақ (Елі)	әзірбайжан, түркімен, татар тілінде – бармақ, түрік тілінде – пармақ, өзбек – бармоқ
Ауақ (Айақ)	Аяқ	Өзбек – ойоқ, қырғыз – бут, татар, түркімен – аяқ, түрік - баджак
Торуқ (Топуқ)	Тобық	Татар – тубық; түркімен – топуқ; азербайжан, түрік – аяқ билеги; өзбек – топиқ; қырғыз – таман

Кестеде қол-аяқ мүшелері - аяқ,білек, қол,тізе, өкше, тобық, бармақ, тырнақ, қолтық атаулары қамтылды. Бұл жерде тоқтала кететін мәселе – ескерткіштің мәтінінде қол мүшесімен байланысты «айа» сөзі қолданылған. Бұл сөздің мағынасы көне түркі тілінде «алақан» деген атауды білдірген екен. Мәтіннен мысал келтірсек: Ол қарс-қарс айа йапты. (Ол қарс-қарс еткізіп алақанын шапалақтады). Ғалым Б.Сағындықұлы бұл сөздің мағынасы өзгергенін және бірнеше мағыналарға ие екендігін айтады. Бұл сөз, біріншіден, алақанның шұқыры, екіншіден, туып-өскен, тәрбие алған орта дегенді білдірсе, үшіншіден, қойнау, баурай, төртіншіден, ауыспалы мағынада бір нәрсе болып жатқан жердің жалпы көрінісі, соның аясы деген ұғымды түсіндіреді. Бұрынғы кезде бұл сөз жеке дара қолданылған болса, қазір матаса байланысқан сөз тіркесінің екінші сыңарын құрайды: алақанның аясы [8, 161]. Қазіргі қазақ тілінде көне «айа» сөзі «алақанына салып аялау» деген тұрақты тіркес құрамында сақталып тұр. Қазақ тілінде осы тіркеспен сабақтас «аялы алақан» деген тұрақты тіркес жиі қолданылады.

Ескерткіш мәтінінен талдауға алынған соматизмдердің келесі тобы – адам ағзасының ішкі мүшелері. Ішкі мүшелердің мәтіндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысын 3-кестеде ұсынамыз.

3-кесте. Адамның ішкі мүшелері

Мәтіндегі индексі	Қазақша атауы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
qalb (қалб)	Жүрек	Өзбек – йурак; әзірбайжан – үрәк; қырғыз – жүрөк; түрік – калп; түрікмен – йурек; қазақ – жүрек; татар – йөрәк.
Bürek (бүйрек)	Бүйрек	өзбек–буйрак; әзірбайжан – бөйрәк; қырғыз – бөйрөк; түрік – бөбрек; түрікмен – бөурек; қазақ –бүйрек; татар – бөер.
qarin (қарын)	Қарын	Өзбек, әзірбайжан –ошқозон;қырғыз – ашказан; түрік – миде; түрікмен – ашгазан; қазақ – қарын; татар – ашказан.

Boğun (буын)	Буын	әзірбайжан – ойнақ; қырғыз – мууын; түрік – еклем; түрікмен – богун; қазақ, татар – буын;
--------------	------	---

Есім сөздердің сөзжасамға барынша қабілетті екені белгілі. Мәтінде қолданылған «қарын» сөзімен түбірлес келетін, бірақ мағынасы жағынан қазіргі кезде туыстық атауды білдіретін «қарындаш(с)» сөзі кездеседі. Бұл сөздің көне мағынасы басқаша. Бастапқы мағынасы көне түркі сөздіктерінде жынысына қатыссыз бір анадан туған, ата-анасы бір деген мағынаны білдірген. Көріп отырғанымыздай бұл сөздің мағынасы тарылып, туыстық қатынаста өзінен жасы кіші қыз баласын атауда пайдаланылып жүрген сөз.

Ескерткіш мәтінінде назар аудартатын тағы бір есім сөздер тобы – түр-түс атаулары. Кез келген ұлттың тілінде түр-түс заттың сынын білдірумен қатар, елдің тарихын, мәдениетін, психологиясын, әдет-ғұрпын, ассоциациясын және ұлттық танымын көрсете алады. Сол себепті түр-түс атаулары тіл білімінің әр қырынан зерттеу нысанына айналады. Сонымен қоса бір тілдің екінші бір тілмен туыстығын анықтайтын лексикалық топтың бірі де түс атаулары. Қазақ тілінің түр-түс атаулары жалпытүркілік лексикадан туындайды. Осының негізінде біз «Мүңбетұл-гүзат» еңбегінде кездесетін түс атауларын қарастырамыз. Ескерткіш мәтінінде бірнеше түс атаулары қолданылған.

Ескерткіш мәтінінде «levn-ler biri birisindin yahşı-raq turur ammā қаға» қолданысын қарастырсақ, «қара» түсі анықталады. Қара. қаз. – қара; хак. – хара; тат. – кара; түрк. – гарагарамтыл; өзб. – қора; қырғ. – кара; қ.қалп. – қара; ұйғ. – қара; тув. – кара; түр. – кара; ноғ. – кара; башқ. – кара; алт. – кара; құм. – къара; әзірб. – гара; чув. – хура. Ескерткіш мәтінінде қырғыз, ноғай, башқұрт тілдеріндегідей «levn-ler biri birisindin yahşı-raq turur ammā қаға» нұсқасы кездеседі. Берілген мысалдар бойынша «к-қ-г-х» дыбыстарының сөз басындағы фонетикалық өзгерістері болмаса, сөздің морфологиясы өзгеріске ұшырамаған деуге болады.

Қара сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы ауқымды. Көне мағынасында батыр адамды, ірі малды, көрінген сұлбаны, қарапайым халықты және тағы басқа ұғымдарды білдіреді. Сын есім ретінде қара түс пен арам ұғымдарын да білдіреді. «Қара» сөзі түркі тілдерінде негізінен төмендегідей мағыналарға ие:

1) **қара түс.** «Атдын иүз мың пішкіш қылды аның иігірма мыңы боз иігірма мыңы көк уа иігірма мыңы торұқ уа иігірма мыңы қара уа иігірма мыңы чыбар» [9, 56]. Аттан жүз мың сыйлады, ың жиырма мыңы – боз, жиырма мыңы – көк, жиырма мыңы – торы, жиырма мыңы – қара, жиырма мыңы – шұбар. Бұл мысал бойынша қара сөзі толықтай түс атауын білдіреді.

2) **«мал», «тобыр».** Қедей баласына айттырған қыздың қалың малы дегенді білдіреді. Оның көлемі ең көп дегенде он, он бес қарадан аспайтын мөлшерлі [10, 112].

3) **халық;** Төренің уа қараның иау қолына түшмекені Дарунда Дінмұхаммед сұлтан қашыға иығылдылар [9, 300]. Жау қолына түспеген төре мен қара Дарундағы Дінмұхаммед қасына жиылды. Мысалдағы мағына бойынша «қара» сөзі мемлекеттің қарапайым халқын білдіреді.

4) **хан.** М. Қашғари еңбегінде «қара» сөзінің келесі бір мағынасын мына мысалынан көре аламыз: «Накание hanlarina kara denir. Bogra Kara Nakarrgibi». «Хакан хандары

қара деп аталады, мысалы, Богра Кара-хакан». Бұл мысалда аталған сөз негізгі, ұлы мағыналарын үстемелей отырып, хандардың ханы ұғымында тұр.

Кейінгі дәуірлерде қара сөзінің мағынасы қазақ тілінде біршама кеңейді деп айтуға болады. Ол жоғарыдағы мағыналармен шектелмейді. Елдің басынан өткен тарихи оқиғаларға байланысты және фразеологизмдер мен омонимдер қатарында қолданылуына қарай мағынасы кеңейді. Мысалы, «қара қағаз», «қара жамылу» тіркестерін алуға болады. Мұнда «қайғы» мағынасын береді. Омонимдік қатардан мысал келтіретін болсақ, көз жүгірту немесе күтім жасау мағынасында қолданылады. Рабиға біресе Дәуғараға, біресе Әміржанға қарайды [9, 112].

Ескерткіш тіліндегі тағы бір түс атауы – ақ. Мәтіндегі қолданысынан үзінді келтірсек, «*қılmaq irmes levnli süngü takı ak ba'zi kılıc aq*» тіркесін алуға болады. Ақ, қаз.–ақ; хак. – аххуу; тат. – ак; түрк. – ак; өзб. – оқ; қырғ. – ақ; қ.қалп. – ақ; ұйғ. – ақ; тув. – ак; түр. – бейаз; ноғ. – ак; башқ. – ак; алт. – ак; құм.– акъ; әзірб. – ағ; чув. – шуря. Бұл есім сөздің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысына назар аударсақ, түрік пен чуваш тілдерінен басқа тілдердегі нұсқасы фонетикалық өзгерістерімен ғана ерекшелінеді. Оларды бір түбір деп тануға болады. Ғалымдардың зерттеуіне қарағанда, қазіргі чуваш тілі фин-угор субстратының әсерінен түркі тілдерінен өзгешелік орын алған. Тағы бір ерекше қолданыс түрік тіліндегі «бейаз» сөзіне келсек, ол араб тіліндегі «байад» сөзінің өзгертілген түрі. Махмұт Қашқари өз сөздігінде ақ – бір нәрсенің ақ түсі деген мағынасын көрсетеді. Тағы да басқа пікірлерге сүйенсек, «ақ» сөзі орта ғасырда етістік ақғ – «ағу» деген сөзден шықты деп есептейді В. В. Бартольд. Қазақ тіліндегі атауларға қарасақ, судың бастапқы арнада ағып жатқан бөлігі «ақ» деп аталады. Мысалы, Ақсу немесе Ақдария. Жасанды су арналары, канал секілді су көздерінен Қарасу немесе Қарадария атаулары бар. Сонымен қоса «ақ» сөзі түркі тілдерінде әлемнің батысын, батыс құбыланы, батыстағы елдерді атау мақсатында қолданған. Мысалы, түрік тілінде Жерорта теңізі «Ақ теңіз» аталады. Батыс теңізі мағынасын берген.

Талдауға алынған есім сөздердің бірі – «сары». Ескерткіш мәтінінде жиі қолданылған түс атауының бірі: «*de yahşı levn süngüde sarı levn bolur takı kalgan*». Махмұт Қашқаридың сөздігінде «сары» сөзінің екі мағынасы ұсынылған. Біріншіден, сары және қою сары нәрсені «*Sarıq, sar-sarıq*» – сап-сары дейді. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі сын есімнің күшейтпелі шырайына сәйкеседі. Сонымен бірге ауру-сырқауға қатысты, мысалы, адамның өтінде болатын ауруды, яғни сары ауруды да «*sarıq suv*» деп атаған. Сөздікке жүгінсек, XI ғасырда «сары» түс атауы «сарығ» деп қолданылған деп түйін жасаймыз. Дегенмен XIV ғасырда осы сөздегі «ғ» әрпінің түсіп қалу құбылысын қолжазба мәтіндерінен білеміз. Сонымен қазіргі қазақ тіліндегі «сары» деп қолданылуы ортағасырлық кезеңдерден бастап тұрақталған. Түрлі қолжазбаларда «сары» деген сөздегі бастапқы «с» әрпі алғаш қатаң «с» әрпі арқылы берілсе, XI ғасыр ескерткішінде қазақ тілінің әліпбиіндегі «с» әрпімен үндес «ш» әрпімен берілген жағдайлар да кездеседі екен. Мәтіннің түрік тіліндегі зерттелген нұсқасында «*de yahşı levn süngüde sarı levn bolur takı kalgan*» деп берілгеніне назар аударсақ, «ғ» әрпі түсіп қалып, қазақ тіліндегі қолданысына сәйкес келіп тұр.

Осы заманғы түркі тілдерінде сары сөзінің қолданысын қарастырсақ: қаз. – сары; хак. – сарығ; тат. – сары; түрк. – сары; өзб. – сарик; қырғ.– сары; қ.қалп. – сары; ұйғ. – серик;

тув. – сарыг; түр. – сары; ноғ. – сары; башқ. – һары; алт. – сары; құм. – сари; әзірб. – сары; чув. – сарӓ. Түркі тілдеріндегі осы қолданыс нұсқаларына сүйенсек, «сары» түс атауының ортағасырлық ескерткіш тіліндегі нұсқасы түркі тілдері ішіндегі қыпшақ тобындағы тілдермен барынша сәйкес келеді. Басқа түркі тілдерінде фонетикалық өзгерістер орын алғанымен, жалпы аталуы бірдей. Хакас, өзбек, ұйғыр, тува тілдерінде сөздің соңында «-ғ, -г, -қ» дыбыстары сол күйінде сақталып қалған. Бұл XI ғасырдан бері осы тілдерде өзгеріске ұшырамағандығын білдіреді.

Мәтінде кездесетін түс атауларының бірі – **қызыл**. «Қызыл» түс атауы Махмұт Қашқаридің еңбегінде қаралып, мағынасы берілген. Біріншіден, сын есім – заттың түсін білдіреді. Екіншіден, Қашқарды кесіп өтетін бір өзеннің атауы екен. Еңбекте жырдан алынған мынадай мысал беріледі: *kızıl sarıq arqaşır* – қызыл сарығ арқашып – Қызыл, сары (гүл-бәйшешектер) [11, 208]. Аталған сөздің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысын мына тізімде ұсынамыз: қаз. – *қызыл*; хак. – *хызыл*; тат. – *кызыл*; түрк. – *гызыл*; өзб. – *қизил*; қырғ. – *кызыл*; қарақалп. – *қызыл*; ұйғ. – *қизил*; тува. – *кызыл*; түр. – *кызыл*; ноғ. – *кызыл*; башқ. – *кызыл*; алт. – *кызыл*; құм. – *къызыл*; әзірб. – *гызыл*; чув. – *хёрлӓ*. Еңбекте қызыл сөзінің «*yirliğı kızıl bolur*» мысалы қолданылып, «қызыл» нұсқасы анықталып отыр. Келтірілген тізімді сараласақ, чуваш тілінен өзге түркі тілдеріндегі қолданыстардағы «қызыл» түс атауы ортағасыр ескерткіш тіліндегі қолданыспен сәйкес келеді. Қазіргі түркі тілдерінде фонетикалық өзгерістер болатындығын ұмытпаған дұрыс. Мұнда әр халықтың өзіне тән ерекшеліктерімен қатар, басқа тілдердің әсері де болуы мүмкін.

«Мүнйетүл-Гүзат» ескерткішінде кездесетін түс атауларының бірі – жасыл. Жасыл сөзі еңбекте «*baszisi-ning yaşıl bolur*» (иашыл) деп берілген. «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігінде «иашыл», «Китаб ад-дурр ал-мудия фи луғат ат-туркия ала тамам уа ал-камал» атты ескерткіште «иашшил» деп ұсынылады. Қазақ тілінде «и» дыбысының «ж» дыбысына өзгеруі орын алғаны белгілі. Сын есімнің күшейтпелі формасы сол кезеңнен «жап-жасыл» күйінде қалыптасқан. Осы заманғы түркі тілдерінде бұл сөздің қолданысын мына тізімнен тани аламыз: қаз. – *жасыл*; хак. – *ноған чазыл көк*; тат. – *яшел*; түрк. – *гөк яшыл*; өзб. – *яшил*; қырғ. – *жашыл көк*; қ.қалп. – *көк жасыл*; ұйғ. – *йешил көк*; тув. – *ногаан көк*; түр. – *йешил*; ноғ. – *ясыл*; башқ. – *йәшел*; алт. – *јажыл көк*; құм. – *яшыл гёк*; әзірб. – *јашыл көј*; чув. – *симӓс ешӓл*. Түркі тілдерінің ерекшелігіне тоқталған М. Қашқари қыпшақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері қатарында қыпшақтарда «й» дыбысының орнына «дж (ж)» дыбысы айтылатындығын ескерткен. М. Қашқари еңбегіндегі «и» дыбысымен басталатын сөздерді қазіргі қазақ тілімен салыстыра қарағанда, қазіргі қазақ тілінде «ж» дыбысы қолданылатындығы белгілі болды. Олардан мысал келтірсек, йалим (желім), йарим (жарым), йаруқ (жарық), йастуқ (жастық) йумшақ (жұмсақ) секілді дыбыстық жағынан өзгерістерімен қалыптасқан сөздер екендігі көрініп тұр [11, 52]. Берілген мысалдарды қарасақ, «жасыл» сөзі қазіргі түркі тілдерінде ортағасырлық ескерткіштегі «йашил» деген нұсқамен сәйкес келеді. Туыстас тілдер ішінде қазақ, қырғыз, қарақалпақ, алтай, әзірбайжан тілдерінде ғана «ж» дыбысы орын алмастырған. Кей тілдерде «жасыл» сөзінің бірнеше синонимдік атаулары бар. Тува тілінде «жасыл» не «яшыл» деген нұсқалары көрсетілмеген. Осы тілде ғана бұл нұсқа табылмады.

Аталған ескерткіш мәтінінің есім сөздерінің бір тобына жасалған талдау негізінде жалпы 28 соматизм кездесіп, олар мағыналық тұтастығына қарай 4 топқа жіктелді.

Талдау ескерткіштегі соматизмдердің қазіргі түркі тілдеріндегі ұқсастығын көрсетуге негізделді. Бұл атаулардың басым көпшілігі қазіргі түркі тілдерімен сәйкеседі және лексикалық тұрғыдан мағыналары тұрақты. Талданған сөздерде *б-п, с-ш, й-ж* секілді дыбыстық өзгерістер кездеседі. Дегенмен сөздерді және олардың мағынасын сөздік көмегінсіз түсінуге болады. Сонымен қатар ескерткіш мәтінінде 6 түр-түс атауы қолданылған. Түстерді шын өмірде материалдық дүниенің түр-түсі ретінде ғана тану әлем тілдерінің бәріне ортақ заңдылық. Ал «адам-тіл-мәдениет» жүйесінде түс атаулары әлеуметтік, рухани әлемді, мәдени салт-дәстүрлерді, ұлттық ерекшеліктерді анықтайтын фактор ретінде танылып отыр. Түркі халықтарында түр-түс атауларының ой өрісінің бір қыры, дүниені эмоционалды түрде қабылдау формасы, құбылыстарды салыстыра бағалау құралы ретіндегі орны ерекше.

Қорытынды

Соғыс өнері және атбегілікке қатысты еңбектер мәмлүк қыпшақтарына қатысты ескерткіштердің маңызды бір бөлігін құрайды. «Китаб фи-Илмин-Нушшаб», «Китабул Хайл», «Байтаратул-Вазых» секілді осы топтағы еңбектер қатарына «Мүнйетүл-Гүзат» ескерткіші де мағыналық және мазмұндық жағынан қосылады. Бұл еңбекті Мухаммед бин Якуб (1315-1362) жазғаны белгілі. Жазба мәтіннің көшірілген, аударылған уақыты мен оның аудармашысы бізге белгісіз. Қыпшақ тіліне тиесілі бұл еңбек тіл тарихы тұрғысынан зерттеуді қажет етеді. Мақала мазмұнында қамтылған соматизмдер мен түр-түс атаулары түркі тілдерінің басым көпшілігінде сақталып, мағыналық жағынан кеңейіп, сөзжасамдық қырынан қабілетті екені көрініп отыр. Аталған ескерткіштердің лексикалық қоры, морфологиялық құрылымы тілдік тұрғыдан, ақпараттар тарихи әрі танымдық тұрғыдан толық зерттелуі тиіс. Алғашқы қадам ретінде ескерткіштің лексикалық ерекшелігін зерттеу қазіргі қазақ тіл білімі үшін маңызды.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Arat R.R. "Kıpçak", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1955, C. VI., s. 713-716.
2. Uğurlu Mustafa. "Münyetü'l-Güzat. Metin ve İndeks". - Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. – 333 s.
3. Tekindağ M.C.Ş. "Mısır ve suriye Türk Devletleri: Memlükler" // Türk Dünyası El Kitabı. – Ankara, 1976. s. 866-875.
4. Eckmann Janos. "Memlük-Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına Dair" // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. – Ankara, 1964, s. 35-41
5. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс», 2004. – 360 б.
6. Eckmann Janos. "Memlük-Kıpçak edebiyatı" // Central Asiatic Journal, VIII. - Ankara, 1963. s. 85-99.

7. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико- словообразовательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков): дисс... к.фил.н.: 10.02.02. – Майкоп, 2006. – 222 с.

8. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: «Үш қиян», 2009. – 504 б.

9. Мамырбекова Г, Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. - Алматы: «Фирма Орнак», 2013. - 480 б.

10. Белбаева М. Қазақ тілінің омонимдер сөздігі: – Алматы: «Мектеп», 1988. - 193 б.

11. Қашғари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: Хант., 1998. – Т.3. – 600 б.

References

1. Arat R.R., “Kıpçak” [Kipchak], İslam An., VI, 713-716 (1995) [in Turkish]

2. Uğurlu Mustafa. “Münyetü'l-Güzat. Metin ve İndeks” (Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, 333 p.). [in Turkish]

3. Tekindağ M.C.Ş.. “Mısır ve suriye Türk Devletleri: Memlükler” [Turkish States of Egypt and Syria: Mamluks] // Türk Dünyası El Kitabı, 866-875, (1976). [in Turkish]

4. Eckmann Janos. “Memlük-Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına Dair” [On the Oguzization of Mamluk-Kipchak] // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 35-41, (1964). [in Turkish]

5. Kaidar A., Orazov M. Turkitanuga kirispe [Introduction to Turkic studies] (Atys, Almaty, 2004, 360 p.). [in Kazakh]

6. Eckmann Janos. “Memlük-Kıpçak edebiyatı” [Mamluk-Kipchak literature] // Central Asiatic Journal, VIII, 85-99, (1963). [in Turkish]

7. Bogus Z.A. Somatizmy v raznosistemnykh yazykakh: semantiko-slovoobrazovatel'nyi i lingvokul'turologicheskii aspect (na materiale russkogo, adygeiskogo i angliiskogo yazykov): aftoreferat dis... kandidata filologicheskikh nauk [Somatism in multi-system languages: semantic-word-formation and linguoculturological aspects (based on the material of Russian, Adyghe and English languages) abstract of Candidate of Philological Sciences thesis]. 02.10.02. Maykop, 2006. P. 222. [in Russian]

8. Sagyndykuly B. Tandamaly tuyndylar [Selected works] (Ush kiyen, Almaty, 2009, 504 p.). [in Kazakh]

9. Mamyrbekova G, Seitbekova A. Abilgazy bahadur khannyn “Turki shezhiresinin” tezaurus sozdigi [Thesaurus Dictionary of the "Turkic Chronicle" of Abilgazy Bahadur Khan] (Firma Ornak, Almaty, 2013, 480 p.). [in Kazakh]

10. Belbaeva M. Kazak tilinin omonimder sozdigi [Dictionary of homonyms of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 193 p.). [in Kazakh]

11. Kashgari M. Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-tutik) Dictionary of the Turkish language (Diواني lugat-it-Turkish): collection of works in 3 volumes. Vol. 3. Translated into Kazakh, preface and scientific explanations by A. Egubay. (Khant, Almaty, 1998, 600 p.). [in Kazakh]

Г.А. Бегимова, Н.К. Шалгынбай, М.Ж. Ескиндинова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лексические особенности именных слов в памятнике письменности «Мунйетуль-гюзат»

Аннотация. Традиции сравнительного изучения тюркских языков, создания словарей, обучения кыпчакскому языку для представителей других национальностей составляют одну эпоху на земле мамлюков. Памятники, относящиеся к этой эпохе, имеют различное назначение и содержание. В статье анализируется лексическая специфика именных слов на памятнике «Мунйетуль-Гюзат», относящихся к периоду мамлюкских кипчаков. Соматизмы и названия видов и цветов в тексте сравниваются с современными казахскими и тюркскими языками. Мамлюкские кыпчаки составляют значительную часть памятников капшакской письменности в целом. В период мамлюкских кипчаков были написаны словари, произведения, грамматические произведения для изучения языка. Это наследие напрямую связано с кыпчакским языком. Имеет значение при изучении истории становления Казахского языка как устной речи кипчаков в Средние века, так и литературных вариантов языка. "Мунйетуль-Гюзат" - произведение, посвященное военному искусству. Этот памятник еще не полностью изучен в лингвистике. Что касается истории казахского языка, то изучение лексики этого текста важно для лингвистики.

Ключевые слова: мамлюкские кыпчаки, кыпчакский язык, именные слова, соматизмы, названия видов и цветов.

G.A. Begimova, N.K. Shalgynbay, M.Zh. Eskindirova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Lexical features of nominal words on the monument of writing «Munyetul-Gyuzat»

Abstract. The traditions of comparative study of Turkic languages, creation of dictionaries, and teaching the Kipchak language to representatives of other nationalities constitute one epoch in the land of the Mamluks. Monuments belonging to this era have different purposes and contents. The article analyzes the lexical specificity of the nominal words on the monument "Munyetul-Gyuzat", belonging to the period of the Mamluk Kipchaks. Somaticisms and names of species and colors in the text are compared with modern Kazakh and Turkic languages. Mamluk Kipchaks make up a significant part of the monuments of Kapshak writing in general. During the period of the Mamluk Kipchaks, dictionaries, works, and grammatical works were written to study the language. This heritage is directly related to the Kipchak language. It is important in studying the history of the formation of the Kazakh language, both the oral speech of the Kipchaks in the Middle Ages and literary variants of the language. "Munyetul-Guzat" is a work dedicated to the art of war. This monument has not yet been fully studied in linguistics. As for the history of the Kazakh language, the study of the vocabulary of this text is important for linguistics.

Keywords: Mamluk Kipchaks, Kipchak language, nominal words, somatisms, names of species and flowers.

Авторлар туралы мәлімет:

Бегимова Г.А. – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Шалғынбай Н.Қ. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ескиндиrowa М.Ж. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Begimova G.A. – Candidate of philological sciences, Associate professor of Eurasian National University named after L.N. Gumilev, Astana, Kazakhstan..

Shalgynbay N.K. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Eskindirova M.Zh. – PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.71.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-239-249>

Ziya Gökalp and folklore studies in Turkey

Metin Ekici

Ege University, Izmir, Turkey

(E-mail: mekici@yahoo.com)

Abstract. The following research is devoted to the study of the similarity between Gökalp and the romantics, as well as to the question of whether or not he left some influence on Turkish folklore studies, which continue to be based on the application of various European and American folklore theories and lack a clearly defined character. The aim of the research is to examine Ziya Gökalp's views about folklore by looking at his works, as well as what has been written about him, and thus try to determine how the relation between folklore and nationalism, which was brought into force by European thinkers of the romantic period found its reflection in the views of Ziya Gökalp. The author attempted to determine how and to what end Gökalp evaluated this relation, and, in general, how subsequent folklore studies in Turkey were affected by his works. As a result of the failure of the attempted reforms, at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the new ideas emerged in the empire such as Westernism, Ottomanism, Islamism and Pan-Turkism. Each of these ideas claimed that the empire could be saved and developed if their respective ideas were accepted. However, none of them managed to halt the nationalist movements that emerged first in Europe and then in the European lands of the Ottoman Empire after the French Revolution. In a short period of time the nationalist feelings among the ethnic groups in the Balkans increased considerably and played a major role in, first, diminishing the territory of the empire, and later in its collapse. Ziya Gökalp had written a number of essays and books where he had espoused nationalist views before the Republic of Turkey was founded, and he put folklore at the center of this nationalist ideas. As a scholar, researcher, ideologist, writer and poet, he in started the work in the field of folklore, also contributed to it with his works. Folklore studies longer history than the history of contemporary Turkey. Folklore studies in Turkey continue in present time under the influence, in various degrees, from the folklore studies conducted throughout the world. Most of the folklore studies in Turkey concentrate on folk literature, traditions and lately in folklore theories and UNESCO Conventions.

Keywords: folklore studies, nationalist views, traditional art, reform, romanticism.

Introduction

There are number of thinkers who contributed to the emergence and development of folklore studies by making use, in accordance with their views, ideas, and ideologies, of folklore creations before and after the term “folklore” was used as a name for that area of studies.

In Turkey, where the studies of folklore have relatively short history, before the interest in this field was established as a discipline, there had been studies on folklore creations carried by some individuals or “Tanzimat” (Reorganization) intellectuals of the 19th century, which was initially a result of these intellectuals’ attempt to halt the Ottoman Empire’s decline in relation to Europe and, later, their desire to preserve the integrity of the Ottoman Empire.

However, it could not be said that the interest of those intellectuals was the beginning of folklore studies in Turkey. Their interest was focused on basically folk language and was prompted by their desire to implement some European innovations at home. Besides the interest in folk language, some folk traditions were also given place in the works of some intellectuals such as Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa, and Ahmet Mithat Efendi. Yet the weakness of their interest is evident when one takes a look at their works [1, 163-164].

The translation of the term “folklore” into Turkish and its employment as a tool in the formulation of Turkish nationalism and Turkish identity, that is, the employment of folklore, though in relation to a certain ideology, as a seriously conceived field of study took place at the beginning of the 20th century, during the last years of the Ottoman Empire and the first years at the Turkish Republic. It was Ziya Gökalp who translated “folklore” into Turkish as “Halkiyyat”, claiming that by its employment it was possible to find the Turkish identity; he also explained how one could make use of this field toward that particular end. Gökalp’s views on folklore came entirely from outside of this field; folklore creations lend themselves well to the ideology he wanted to create.

Purpose

The purpose of this paper is to examine Ziya Gökalp’s views about folklore by looking at his works, as well as what has been written about him, and thus try to determine how the relation between folklore and nationalism, which was brought into force by European thinkers of the romantic period found its reflection in the views of Ziya Gökalp. I will also attempt to determine how and to what end Gökalp evaluated this relation, and, in general, how subsequent folklore studies in Turkey were affected by his works. I will dwell on the similarity between Gökalp and the romantics, as well as on the question of whether or not he left some influence on Turkish folklore studies, which continue to be based on the application of various European and American folklore theories and lack a clearly defined character.

Result and discussion

The first part of the 19th century was a period where the Ottoman Empire was subject to one after another social and economic crisis. The empire felt the need for reforms, which were

caused by a desire to catch up with the economic developments in Europe, and to preserve the integrity of the empire against Europe. The most serious attempt to reform was carried in 1839 under the name "Tanzimat (Reorganization)". During its implementation, as well as in its aftermath, the Tanzimat reforms attracted great interest among the Turkish writers and intellectuals of the time, who were mostly educated in Europe. They looked for a solution to the problems, in relation to Europe, of the empire in different ideologies. Among them, Namik Kemal, Ziya Pasa, Sinasi, and Ahmet Mithat sought public support for the reforms and tried to inform the people in their works, about them by making use of folkloric elements borrowed from daily spoken language of the folk.

As a result of the failure of the attempted reforms, at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the new ideas emerged in the empire such as Westernism, Ottomanism, Islamism and Pan-Turkism. Each of these ideas claimed that the empire could be saved and developed if their respective ideas were accepted. However, none of them managed to halt the nationalist movements that emerged first in Europe and then in the European lands of the Ottoman Empire after the French Revolution. In a short period of time the nationalist feelings among the ethnic groups in the Balkans increased considerably and played a major role in, first, diminishing the territory of the empire, and later in its collapse [2, 178].

Within the empire the Turks were the last people among whom nationalist ideas took root, largely due to the Ottomanism and Islamism propaganda of the intellectuals of the Tanzimat period. Yet the Turks had started losing their status as the principal element in the imperial administration as early as 16th century, and by the 19th century their role in the administration was on the same level or lower than that of the other ethnic groups [3, 25-27].

At the end of the 19th century there emerged the idea of Pan-Turkism, which was later replaced by Turkism, and which continued to be influential after the foundation of the Turkish Republic. Though there are many names that could be associated with Turkism, as an intellectual father and representative of this movement, Ziya Gökalp was its most important figure [2, 178-179].

Ziya Gökalp was born in Southeastern Anatolia, in Diyarbakir in 1876. Later he came to the administrative center of the Ottoman Empire, Istanbul, where he pursued his education. He is known as a man who was especially influenced by the French sociologists Emile Durkheim and Gabriel De Tarde, as well as a man who closely followed and read the works of Turkish and foreign writers on Turkish history and literature [4].

It can be said that his close friend Yusuf Akcura influenced Ziya Gökalp in Gökalp's development of Pan-Turkism and Turkism ideas. Akcura was of Tatar origin and besides influencing Ziya Gökalp played an important role in formulating and developing the idea of Pan-Turkism. After the foundation of the Turkish nation state, he assisted M. Kemal Atatürk as an adviser in the new developments and creations of the early republic [2, 183-184].

It is obvious that the nationalist movements that had emerged before Ziya Gökalp paved the way for Turkish nationalism. The inability of the competing ideas of Ottomanism and Islamism to halt the collapse of the Ottoman empire left the idea of nationalism as an alternative, and later adherent of Ottomanism and Islamism became supporters of nationalism. Thus, the views and ideas of Ziya Gökalp came at a time which had favorable conditions for their acceptance. Gökalp carefully read what was written before him, examining European ideas and developments,

analyzing them and applying them in the empire. An examination of his works reveals that as a sociologist he was well acquainted with the intellectual ideas and movements in Europe, and that he knew well the problems experienced by the Turkish and Muslim world.

Both as an intellectual and as a writer and poet, Ziya Gökalp put his signature to a number of articles and books. The most important among them are “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” (Being Turkicized, Islamicized, Contemporary), “Türk Medeniyeti Tarihi” (The History of Turkish Civilization), and “Türkçülüğün Esasları” (Principals of Turkism). Especially “Principals of Turkism” looks like a summary of his ideas. In “Principals of Turkism”, Gökalp explains in detail why there was a need for Turkish nationalism and how it should be implemented. He examines the collective consciousness of the Turks and points to the principles on which Turkish nationalism should base itself [4].

When presenting his views regarding nationalism, Ziya Gökalp pays special attention to language and folklore. He looks at Turkish folklore as the source for Turkish nationalism, explaining in detail how to approach Turkish folklore and what it represented. Therefore, it would be helpful if I briefly dwell on the class system in the Ottoman Empire.

In general, Ottoman society was divided into two parts- “Havas” (upper class) and “Avam” (lower class, ordinary people or folk). The general character of havas was that it was normally made up of people with “medrese” (Ottoman schools in general) educated and state servants, that is, those who collaborated with the administration, took part in it, and constituted the upper administration echelons. Avam, on the other hand, was meant to depict the folk, or more precisely, those who lived outside of the big cities and the peasants [3, 30-31].

It is known that though “havas” and “avam” were not delineated in strict terms, there was a cultural difference between them, especially visible in language and literature. The educated upper classes treated with contempt and ridiculed the pleasures, the way of entertainment, and the literature of the lower classes. As a result, there was a competition between those poets who wrote in Ottoman which was mixture of Turkish, Arabic and Persian, and employed the “Aruz rhyme” which was borrowed from Persian and Arabic poets, and those poets who wrote and told in the language of the simple folk, employing the age-old originally Turkish traditional “hece” (syllabic) rhyme style [5,168-170].

The duality between these classes, as exemplified in language and literature, existed in other areas as well. Those Tanzimat intellectuals who tried to write in the simple language of the folk showed contempt and harshly criticized the poems and general culture of the avam.

In the eyes of Ziya Gökalp, who closely followed all of these, there was nothing in the havas that belonged to the Turk. In his mind everything that was Turkish was found in the avam. Values that would sustain the Turks, values that were not “spoiled and cosmopolitized” were to be found in the people, in the culture of the folk; avam [5, 168-170].

The movement of Turkish nationalism, which emerged in the last years of the Ottoman Empire, was also concerned with defining the Turkish identity. In the debates on Turkish identity were to be found, it is Gökalp’s idea that should be searched in Turkish folklore.

Ziya Gökalp’s understanding of nationalism advocated the primacy of folklore as the source

for it, yet this was not a novel approach to the question of nationalism. Before him, European thinkers had pointed to the relations between folklore creations and nation and nationalism. Therefore, before I proceed to present Gökalp's views on Turkish nation and nationalism and their relation with folklore, a brief mention of the approach of European intellectuals during romantic period.

According to G. Cocchiara first romantics concerned themselves very much with universalism. There was shift from a search for origins of the nation to the creation of the concept of nation in the so-called "second romantic period" especially in Germany. "Following the Napoleonic invasions, the new generation romantics of the early 19th century Germany felt that it was time to take a stronger, more realistic stand about the concept of nationality." In one of his "philosophische Vorlesungen delivered in Vienna between 1804 and 1806, Friedrich Schlegel said that 'the greatness of a nation is measured by the degree of its attachment to its language, religion, usages, customs, thought, and life because 'the older and purer the stock, the older and purer the customs; the greater and finer one's attachment is to them, and so much greater the nation will be'. During this period the same idea was also presented by Rousseau and Herder in the early romantic period" [6, 201-202].

At the same time, accordingly, two other German thinkers, Ludwig Von Arnim and Clemens Brentano, compiled folk songs. "In collecting them they were ruled by the guiding premise of staying exclusively in their own linguistic and cultural sphere. The object of their research was not 'Volkslieder' of the world, but Volkslieder of their own country" [6, 202-203].

According to Cocchiara, like the first romantics, Arnim contrasted folk poetry "to the poetry of the highest social classes." Thus, in his view, the folk was a healthy rustic force, unlike the "enfeebled modern middle class." For him the folk was "the poet, while the middle class had poor, completely, unpoetic tastes." He thought of the folk as a sociological concept, a specific class made of peasants and artisans, which, as a vital, integral of the nation, possessed the gift of poetry [6, 205].

Joseph Gorres, who was a follower of Arnim and Brentano, also celebrated in his works folk literature as an instrument of German nationality [6, 208].

National language and national spirit in folk literature were found not only in German folklore, but also in other parts of Europe the very same spirit came into existence. In the 19th century two other clear examples related to the subject could be seen in Serbo-Croatian and Finnish folklore studies.

In the first half of the 19th century Vuk Stefanovic Karadzic collected Serbo-Croatian folk songs, especially oral epics. In collecting these songs, "Karadzic understood well task involved. He was concerned with providing scholars with authentic poetic texts, but he was also aware that these texts served to place a new national high esteem. Even though he considered them as an aspect of Eastern European poetic tradition, the epic he had collected was indeed a national voice, but this voice just part of a chorus that was impossible to disregard." [6, 267-268].

As for Finland, in the 19th century it was a part of the Russian Empire that had an autonomous status given to it by the Czar. Despite this status, "there were numerous attempts to make

Finland, as Russian as possible. It was natural, then that Finland which had nothing in common with Slavic Russia, increasingly sought refuge in the spiritual world of its traditions. The Finnish philologist H. G. Portham collected some fragments of his people's ancient poetry. But his task was completed by Elias Lönnrot. The Society of Finnish Literature, founded in 1831, assisted the research of this young man who well understood the importance of the message left by Topelius. Dressed as a peasant, Lönnrot began collecting Finnish runes, which grew in numbers. Each of them had variants, and each variant was like different poem. 'What were these runes', he asked himself, 'if not the epopee of the Finnish people?' Thus, he decided to offer the Finns their own epic, the *Kalavela*. But is the *Kalavela* only a result of a love for the epic, or is it, rather, the result of a love for one's country and one's literature, a national literature that is at once a new conquest and a new affirmation?" [6, 269-270].

According to Cocchira, the new understanding of nationality was asserted in Slavic and Scandinavian countries; contact with the folk "assisted the discovery of new treasures of life and art." Germany offered its philological, folkloristic, and national "weapons" to Russia and to Poland as well, "in a curious succession of supremacies and missions" Thus Pan-Germanism created and sustained Pan-Slavism [6, 273].

The traces of this romantic-nationalist movement could be seen in Ziya Gökalp. At the beginning of 20th century, this romantic-nationalism started to be seen strongly among the Turkish elements of the Ottoman Empire. Until that point, nationalist movements had not existed or were not very strong among them.

The following excerpt from Ziya Gökalp sheds light on what he saw as original in folklore and folk culture: "Folk is the opposite of *havas*. Just as there is nothing original in *havas*, but all the original things are found among the folk. The way the folk talks, dresses, its mystic ideas, unpretentious heroism, in short, everything about its life is original. We see this originality in the art creations of the folk. Europe is familiar with only two original characters that belong to us: Nasreddin Hoca, and Karagoz. In addition to them, are not Ashik Kerem, Sah Ismail, Koroglu and other similar works original too? Are not the Book of Dede Korkut, the poems of Yunus Emre, the poems of Bektashi, the Divan of Derdli original too? If we go deeper, do the tales about fairies, quatrains, epics, proverbs, and riddles not possess the same characteristics? This means that our people is an original museum of beautiful things" [7, 68].

As could be seen from this, Gökalp is on the same side with the romantics of Europe, for he too points to the relation between "originality" and folklore and shares the view that which is original could be found among the folk. What Gökalp calls "*havas*"- classic Ottoman art, poetry, and life- is the similar thing as the "middle class" of Arnim and Brentano, where the latter could not find anything.

Gökalp elaborates on these views in the chapter entitled "Hars ve Medeniyet" (Culture and Civilization) of his "Principles of Turkism". In his view culture is national and civilization international. He examines Ottoman life and art in the framework of civilization and comes to the conclusion that since it is cosmopolitan and not Turkish, the Turks should not take it as their example, but should, instead, turn to Turkish folk culture as their source for civilization [8, 25-30].

In the chapter entitled “Halka Dogru” (Toward the Folk) of the same book, Gökalp advocates the view that Turkish intellectuals should “go to the folk”. He asserts that “intellectuals can find the culture only in the folk, they can not find it somewhere else. Thus, going to the people has the character of going to the culture. Because, the folk is the living museum of national culture.

The education, intellectuals received as children was devoid of national culture, because the school they studied at were not national schools. Therefore, they grew up devoid of national culture, they grew up as strangers to their own people. Now they wanted to make up for that deficiency. What should intellectuals do? On the one hand, they should mingle with the folk, live with the folk, pay attention to the words they use and the sentences they construct. They should listen to their expressions and traditional views, commit to memory their way of thinking and their manner of listening, they should listen to their poems and music and watch their dances and games. They should penetrate the religious life and moral feelings of the folk; savor the beauty of the modesty in their dresses, architecture of their houses, and furniture. In addition to these, it is necessary to look for and find the Karagoz plays of our childhood, read the books of the ashiks, starting with the ‘Dede Korkut’; poems of the sects, starting with Yunus Emre; the humor of the folk starting with Nasreddin Hoca” [8, 42].

The traces of the romantics of the previous period, could be seen in these thoughts of Gökalp. The parallel exists between Rousseau’s “going to folk” and his finding a “universal” world there, and Gökalp’s advocacy for the view that those intellectuals who grew up apart from the folk should go to the folk and folk culture.

When explaining the concept of the “hars” (culture), Gökalp dwells on the following points:

1. Culture expresses all values of folk.
2. It expresses the customs and traditions of a folk.
3. Culture is the elements that constitute the character of a folk.
4. Culture is the total of national institutions that come into existence by themselves; they are not built in a scientific way.
5. Culture is an essence that fills the technical frame which is constituted by traditions peculiar to civilization.
6. Culture is the source of feelings that give a folk dynamism.
7. Culture is folk’s life that flows over the individual and finds its expression only in genius.
8. Culture should be sought in the actual life of the folk; in order to comprehend it the history of the development of institutions should be known (Filizok 1984: 38).

Ziya Gökalp gives particular importance to folk literature and places it within tradition, dividing it into oral and written literature. Gökalp classifies the literature under the subjects, which are more important one for him, myths, epics, tales and legends. He provides examples for all of these groups from the Central Asian and Anatolian Turkish history, and considers all of them as fundamental sources of the Turkish culture [7, 42-68].

The term “folklore” was used as name for the one scientific field of study for the first time in 1846, approximately 70 years later, in 1914, Gökalp translated it into Turkish, using the term “Halkiyyat”. Besides this translation and his views about the relationship between nationalism

and folklore, he also collected several folktales from Anatolia and published them in his journal "Küçük Mecmua (Booklet)". As a writer, Gökalp wrote numerous poems in the style of folk poetry. As in his essays and books, in his poems make extensive use of proverbs, expressions, riddles, quatrains and lullabies from Turkish folk literature, as well as of epics and legends that lived in oral and written traditions. His poems, which, in general, has educative character, were published in his books "Kızıl Elma" (Red Apple) and "Altın Isık" (Golden Light) [9, 5-17].

The views of Ziya Gökalp, which had its sources in nationalism, had its influence on individuals as well as institutions in the years when a new Turkish state, the Republic of Turkey, was being built. During this time Turkish folk culture and folk literature became part of the effort to find the identity of the new state.

Mehmed Fuad Koprulu, who was Gökalp's close friend and founder of the History and Literature programs in the new state's universities was influenced by Gökalp. Köprülü was educated in France and served as one of the first history and literature professors in Turkey. His works are still used as reference source today. Most of his works; in his essays which were collected under the name "Edebiyat Araştırmaları" (Researches on Literature), and some other important works are "Saz Şairleri" (The Folk Poets), "Turk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar-Ahmed Yesevi, Yunus Emre" (The First Mystic Philosophers in Turkish Literature-Ahmet Yesevi, Yunus Emre), as well as the articles published by the Journal of the Institute of Turcology, which was founded by him, focused on Turkish folk literature. As all these titles suggest, these works were prompted by Ziya Gökalp's influence, and they are still used as the main sources by Turkish as well as foreign researchers.

The extent to which Gökalp's ideas were influential could be seen from the fact that at the Institute of Turcology and the Faculty of Literature at Istanbul University, Fuad Köprülü brought up students who in turn influenced the studies related to literature, especially Turkish folk literature. One of them, Pertev Naili Boratav, later founded the first folklore program at Ankara University, in Turkey.

Though indirectly, Gökalp's influence has seen in the founding of the Turkish Historical Society and Turkish Linguistic Society, which still exist as institutions involved in conducting research on Turkish history and literature, preparing new researchers, and publishing and distributing researches on the fields of history, language, literature and folklore.

There are two main reasons why folklore studies started in Turkey; first the collapse and disappearance of the Ottoman Empire and its replacement by the new Turkish Republic, and second the search for an identity for the new state those who advocated nationalist ideas and concept saw the new identity in the folk. Thus, the statesmen, who eliminated the class differences that had existed in the Ottoman Empire and were struggling to found a democratic, laic, populist, nationalist republic, found themselves side by side with those intellectuals who were searching for a new identity; they turned to the folk culture as Gökalp suggested, to their folklore in shaping the new state.

Two of the principles in the newly established state was "Halkcilik" (populism) and "Milliyetçilik" (nationalism). The statement of the founder of the new Turkish state, M. Kemal Atatürk, that "the peasant is the master of the people." It should be understood that the peasant was Gökalp's folk. This also reflected the validity and influence Gökalp's view, according to

which the values of the folk, that is, the folk culture, was to play a major role in the foundation of a state.

Conclusion

In conclusion, Ziya Gökalp had written a number of essays and books where he had espoused nationalist views before the Republic of Turkey was founded, and he put folklore at the center of this nationalist ideas. As a scholar, researcher, ideologist, writer and poet, he in started the work in the field of folklore, also contributed to it with his works. Folklore studies longer history than the history of contemporary Turkey. Folklore studies in Turkey continue in present time under the influence, in various degrees, from the folklore studies conducted throughout the world. Most of the folklore studies in Turkey concentrate on folk literature, traditions and lately in folklore theories and UNESCO Conventions.

References

1. Başgöz İ. "Nationalism and Folklore Studies in Turkey." In Journal of the Folklore Institute, Vol. 9. Mouton-Indiana, 1972. – pp.162-178.
2. Öztürkmen A. "Individuals and Institutions in the Early History of Turkish Folklore." In Journal of Folklore Research, Vol.29; No:2, Bloominton-Indiana, May-August, 1992. – pp. 177-192.
3. Akdağ M. Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971. – 422 p.
4. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. Yayına Hazırlayan: Mehmet Kaplan. İstanbul: MEB Yayınları, 1999. – 272 p.
5. Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları. Ankara: T.T.K. Basımevi. 1966. – 472 p.
6. Cocchiara G. The History of Folklore in Europe. Translated from Italian by John N. McDaniel. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1981. – 703 p.
7. Filizok R. "Ziya Gökalp'in Halk Edebiyatı İlgili Görüşleri." Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Vol. 3; İzmir, 1984. – pp. 21-68.
8. Gökalp Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (Çağdaşlaşmak). Yayına Hazırlayan: Yusuf Çotuksöken. İstanbul: MEB Yayınları, 1976. – 120 p.
9. Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınları. 1981. – 248 p.

Метин Экижи

Еге Университеті, Измир, Түркия

Зия Гөкалп және Түркиядағы фольклортану

Аңдатпа. Мақалада Гөкалп пен романтиктер шығармашылығының ұқсастығын зерттеу, әлі де әртүрлі еуропалық және американдық фольклорлық теорияларды қолдануға негізделген және өзіндік нақты сипаты жоқ түрік фольклористикалық зерттеулеріне Гөкалптың қандай да бір әсер ете алу жайында сөз етіледі. Зерттеудің мақсаты – Зия Гөкалптың фольклорға деген

көзқарасын оның шығармаларына, сондай-ақ ол туралы жазылған ақпараттарға сілтеме жасау арқылы зерттеу және осылайша романтизм кезеңіндегі Еуропалық ойшылдар қабылдаған фольклор мен ұлтшылдық арасындағы байланыс Зия Гөкалптың шығармашылығында қалай көрініс тапқанын анықтау. Автор бұл зерттеу мақаласында оның шығармашылығы Түркиядағы фольклорлық зерттеулерге қалай әсер еткенін анықтауға тырысты. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында реформа әрекеттерінің сәтсіздігі империяда вестернизм, османизм, исламизм және пантюркизм сияқты жаңа идеяларды тудырды. Осы көзқарастардың әрқайсысы олардың идеяларын қабылдау арқылы империяны құтқаруға және дамытуға болады деген ойда болды. Алайда олардың ешқайсысы француз революциясынан кейін алдымен Еуропада, содан кейін Осман империясының еуропалық жерлерінде пайда болған ұлтшыл қозғалыстарды тоқтата алмады. Қысқа уақыт ішінде Балқандағы этникалық топтар арасындағы ұлтшылдық жағдай едәуір күшейіп, алдымен Империя аумағын азайтуда, содан кейін оның ыдырауында едәуір әсер етті. Зия Гөкалп Түркия Республикасы құрылғанға дейін ұлтшылдық көзқарастарды жақтайтын бірқатар очерктер мен еңбектер жазды және фольклорды өзінің ұлтшыл идеяларының орталығына айналдырды. Ғалым, зерттеуші, идеолог, жазушы және ақын ретінде ол фольклор саласында жұмыс істеп қана қоймай, оған өз шығармаларымен үлкен үлес қосты. Фольклортану тарихы қазіргі Түркия тарихынан ұзағырақ. Түркиядағы фольклорлық зерттеулер қазіргі уақытта бүкіл әлемде жүргізіліп жатқан фольклорлық зерттеулердің ықпалынан жалғасуда. Түркиядағы фольклорлық зерттеулердің көпшілігі халық әдебиетіне, дәстүрлерге және соңғы уақыттарда ЮНЕСКО-ның фольклорлық теориялары мен конвенцияларына бағытталған.

Түйін сөздер: фольклористика, ұлттық идея, халық шығармашылығы, реформа, романтизм.

Метин Экижи

Эгейский университет, Измир, Турция

Зия Гекальп и фольклористика в Турции

Аннотация. Статья посвящена изучению творчества Гекальпа и романтиков, а также вопросу о том, оказал ли он какое-либо влияние на турецкие фольклористические исследования, которые по-прежнему основаны на применении различных европейских и американских фольклорных теорий и не имеют четко определенного характера. Цель исследования – изучить взгляды Зии Гекальпа на фольклор, обратившись к его работам, а также к тому, что было написано о нем, и, таким образом, попытаться определить, как связь между фольклором и национализмом, которая была введена в действие европейскими мыслителями периода романтизма, нашла свое отражение в творчестве Зии Гекальпа. Автор попытался определить как его работы повлияли на последующие исследования фольклора в Турции. В результате провала попыток реформ в конце 19-го и начале 20-го веков в империи появились новые идеи, такие как вестернизм, османизм, исламизм и пантюркизм. Каждая из этих идей утверждала, что империю можно спасти и развивать, если принять их соответствующие идеи. Однако ни одной из них не удалось остановить

националистические движения, которые возникли сначала в Европе, а затем в европейских землях Османской империи после Французской революции. За короткий промежуток времени националистические настроения среди этнических групп на Балканах значительно усилились и сыграли важную роль сначала в уменьшении территории империи, а затем и в ее распаде. Зия Гекалп написал ряд эссе и книг, в которых отстаивал националистические взгляды еще до основания Турецкой Республики, и поставил фольклор в центр своих националистических идей. Как ученый, исследователь, идеолог, писатель и поэт, он не только начал работу в области фольклора, но и внес в нее огромный вклад своими произведениями. История фольклористики длиннее, чем история современной Турции. Исследования фольклора в Турции продолжаются и в настоящее время под влиянием, в той или иной степени, исследований фольклора, проводимых по всему миру. Большинство исследований фольклора в Турции посвящено народной литературе, традициям, а в последнее время – фольклорным теориям и конвенциям ЮНЕСКО.

Ключевые слова: фольклористика, националистическая идея, народное творчество, реформа, романтизм.

Information about the author:

Metin Ekici – Dr. Prof. Ege University, Izmir, Turkey.

Метин Экиджи – доктор, профессор, Еге Университеті, Измир, Түркия.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

XҒТАР 03.61.21
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-250-264>

Көне түркілердің отырықшылық тұрмысындағы манихей және несториан діндерінің әсері

Т.З. Қайыркен^{1b}, Д.С. Алькеева*^{1b}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kairkentz@mail.ru, alkeeva.danara@mail.ru)

Аңдатпа. Ерте дәуірден Орта Азияны мекендеген түркі халықтары шығыс және батыс мәдениетінің тоғысқан тұсында өмір сүріп, қала өркениеті мен дала өркениетін шебер үйлестіріп келді. Олардың рухани өміріне оңтүстіктен солтүстікке қарай үнді, парсы мәдениеті де күшті әсер етті. Яғни, Үнді және Парсы мәдениеттері алдымен Мауреннахрдегі және тарым бассейніндегі елдімекендерге таралып, одан соң Жетісу мен Еренқабырға (Тянь-Шань) тауының бөктеріндегі шағын қалаларға, елдімекендерге таралды. Сол себептен, Орта Азия дүниежүзіндегі барлық мәдениеттердің, соның ішінде барлық діндердің де өзара тоғысу аймағы болды. Түрлі діндер отырықшы аймақтарға ғана таралып қоймай, артынша көшпенді өмір салтын ұстанған далалық аймақтарда да кең таралды. Көшпенді түріктер өмір сүрген өңірлерде шағын елдімекендер, ғибадат орындары салынды. Сол кезде көшпенділер діни ұстанымы бар адамдардың бәріне қызығушылықпен және құрметпен қарады. Сонымен бірге, ұзақ уақыт бедерінде Орта Азия мен Шығыс Түркістанда және оған көрші жатқан аймақтарда адамзаттың әр түрлі мәдениеті мен рұхани құндылықтары тығыз бәсекеге түсті. Бұл біздің дәуіріміздің I ғасырынан бастап Орта Азия мен Шығыс Түркістанның және Орталық Моңғолияның географиялық тұрғыдан адамзат өркениетінің құрамдас бөлігі ретінде дамығанын көрсетеді. Мақалада ислам діні басымдыққа жеткенге дейін, бұл аймақта таралған манихей және несториан діндерінің жағдайы, жергілікті түркі халықтарының оларды қалай қабылдағаны, сондай-ақ, аталмыш діндердің жергілікті табиғи шарт-жағдаймен, қоғамдық-әлеуметтік ортамен қалай үйлесім тапқаны, саяси әсері, т.б. мәселелер қарастырылды. Манихей және несториан діндерінің түріктер арасына кең таралуының айғағы болып табылатын «Тоғыз ұйғыр Білге қаған ескерткіші» мен «Янчжоу» ескерткішіне тілдік және деректанулық тұрғыдан талдау жасалды.

Түйін сөздер: манихей діні, несториан діні, қала мәдениеті, көне түркілердің діни сенімі.

Түсті: 13.06.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Көне Жібек жолының басып өтетін аймағы және шығыс пен батыстың, оңтүстік пен солтүстіктің қарым-қатынас центрі – орталығы ретінде Орта Азия ежелден бері өз маңызын жойған емес. Бұл өңір географиялық тұрғыдан томаға-тұйық өңір емес, керісінше мәдениеттерді өзіне сіміруші, өңдеуші және өткізуші аймақ бола білді. Адамдар бұрыннан бері Орта Азияны Жібек жолы басып өтетін аймақ ретінде ғана қарастырып келді. Шын мәнінде, ол Жібек жолының соңғы бекеті болды. Шығыс пен батыстан келген керуендер көп жағдайда Орта Азия базарына тоқтап, ол жерден өздерінің керегін алып кері қайтып отыратын. Сондықтан, Орта Азия тұтас Еуразияның орталық базары іспетті рөл ойнады. Мемлекеттер, региондар арасындағы экономикалық қарым-қатынастармен бір уақытта мәдени-рухани байланыстар да тереңдеді. Соның жарқын айғағы ретінде түрлі діндердің аймаққа таралуын айтсақ та жеткілікті. Бұл өз кезінде қоғамның алға жылжуына, тұрғылықты халықтың рухани-мәдени болмысының өзгеруіне белсенді әсер етті. Бұл ұзақ процесс кейін келе Орта Азия арқылы Моңғол үстірті мен Қытайға да ықпал етті. Қытайдың әлемге есігін айқара ашқан Таң әулеті мен кейінгі моңғолдар билеген Юань династиясы кезінде манихей және несториан діндері түріктер арқылы Хуанхэ мен Янцзы өзендері бойына дейін тарады.

Кеңес Одағы ыдырап, Орта Азия елдері өз тәуелсіздігін алғаннан кейін, әлемдегі түрлі діни ағымдар қайтадан аймақта өз ықпалын күшейтуге әрекет етті. Демек, бұл жағдай мәселенің тарихи тамыры тым тереңде жатқанынан дерек береді.

VI-IX ғасырлардағы Түрік қағанаттары кезеңінде (Түркі қағанаттары кезеңі тарихта қазіргі түркі халықтарының арғы аталары Алтай тауын орталық етіп, Моңғол үстіртінен, Қазақстан мен Орта Азияда құрған Бірінші Түркі қағанаты (552-657), Екінші түркі қағанаты (683-745) және Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанаты (745-840) дәуірлерін қамтиды) шығыста Қыдырхан (Хинган) тауынан батысында Каспиге, Темір қақпаға (Иран шекарасына) дейін құлаш жайған алып империяның аумағында түрлі этностардың болуына, оның үстіне, сыртпен қарым-қатынас көкжиегінің кеңейюіне байланысты, қағанат шегінде түрлі мәдениет өкілдері әрекет етті. Олар діни сенім, тіл-жазу, колөнер, музыка т.б. жақтардан қағанаттың мәдени-рухани өміріне әр деңгейде әсер етті. Тұрғылықты тәңіршілдік (шаманизм), зооастризм (отқа табынушылық) діні мен сырттан келген бұдда, манихей, несториан, ислам секілді түрлі діндер бір-бірімен жарыса, бірін-бірі кері қағып және бірін-бірі толықтап, жаңаша сипатта дамыды. Бұл жағдай Орхон өзені бойындағы, бір кезде түркілер өз қолымен орнатқан тас жазуларда да айқын көрініс тапқан. Ал, несториан діні болса Моңғол империясы кезінде бір бөлім түркі тайпалары ішінде мықтап орнығумен бірге, XIII-XIV ғасырларда Шыңғыс ханның әулетімен бірге Ішкі Қытайды бағындыруға барған түріктер арасында қолданыста болған. Оған дәлел Қытайдағы Янчжоу, Шифэн қатарлы қалалардан табылған түркі тіліндегі несториандық қабір ескерткіштері болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада көзделген міндеттерді жүзеге асыру үшін тарих ғылымының деректану, теориялық пайымдау және тарихи-географиялық зерттеу әдістері қолданылды.

Дереккөздер мен әр түрлі зерттеу материалдары бір-бірімен тығыз байланыстырылды. Тарихи тиянақтылық, күрделі жүйелілік және салыстырмалы типологиялық әдістер басшылыққа алынды. Базалық әдіснама мен жеке әдіс-тәсілдер аралас қолданылды. Ішінара салыстырмалы мәдени-семантикалық талдау мен графикалық жүйелеу әдістері қолданылады.

Зерттеу барысында манихей діні мен несториан дінінің көне түрікше, қытайша, т.б. тілде жазылған ескерткіштеріне талдау жасалды. Тарихи тұрғыдан сол кезге тән қытай деректері салыстыра пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Әрине, Орта Азия мен оған көршілес аймақтардағы манихей, несториан діндерінің таралуы ғылымда ерте көтерілгенімен бүгінге дейін сирек зерттелген тақырып. Оған себеп, Орта Азия мен солтүстік Азиядағы көшпенді және жартылай көшпенді халықтардың тарихына деген сәл қараушылық, оларды өркениеттен шет қалған халықтар деп есептейтін еуроцентристік көзқарастардың әсері болды. Манихэй, несториан діндерінің Орта Азияның отырықшы аймақтары арқылы далалық аймақтарына және Қытайдың ішкі өңірлеріне таралуы туралы ең әуелі Д.А. Хвольсон-ның алғашқы ашулары (Chwolson, 1886; 2013) мен В.В. Бартольд (Бартольд, 1964), У.Баң және А.Габаин (Bang, Gabain, 1929) секілді ғалымдардың зерттеулерін, кейінгі Ген Шиминь (Gen Shimin, 2003), Қахар Барат (Barat, 1986), Нью Руцзи (Niu Ruji, 1999; Hamilton, Ruji, 1996) т.б. ғалымдардың жаңа зерттеулерін атауға болады. Сондай-ақ, жекелеген қытайша деректер де бұл бағытта мәліметтер береді.

Манихей дінінің тарихына байланысты әйгілі мұраның бірі Орталық Моңғолиядағы көне Қара-баласағұн (Орда-балық) қаласынан табылған «Тоғұз ұйғұр қағаны ескерткіші» (Тоғқуз уйғур қаған мәңгү теши). Орхон Ұйғыр (Біріккен түрік) қағанатының тоғызыншы қағаны Алып Білге қағанның кезінде (808-821 жж.), яғни 814 жылы орнатылған бұл ескерткіш түрік, соғды және қытай тілдерінде жазылған. Бүгінде осы үш түрдегі мәтіннен (текст) тек қытай тіліндегі мәтін ғана біршама толық сақталып қалған.

Ескерткіштің үш тілде жазылуына Орхон Ұйғыр қағанатының айналадағы ұлыстармен болған саяси, мәдени және рұхани байланыстары себеп болды. Нақтырақ айтқанда, бұл манихей дінінің Қытай арқылы Орхон Ұйғыр қағанатына таралуымен тікелей байланысты.

Манихей діні III ғасырда Парсы елінде өмір сүрген Мани (216-277) тарапынан жаратылған дін. Ол әуелде Орта Азияда кең таралған зооастризм, несториан, будда діндерінің әр түрлі ықпалына ұшыраған. Оның негізгі қуаттайтыны – бұл дүниедегі жарық пен қараңғылықтың күресі. Сол себепті, ол Парсы елінде бір мезгіл тамыр тартып, кең қанат жайды. Кейін, бұл дін Парсы патшасы Вахрам II-ның қатаң шектеуі мен жаныштауына ұшырап, мүриттері жан-жаққа тентіреп кетті (Brown, 1972: 104-105). «Әл-Надымның ғылыми естеліктерінде»: Мани өлімге үкім етілген соң, оның шәкірттері қиындыққа тап болды. «Олар амалсыз шығысқа қоныс аударып, Балх өзенінен өтіп, қағанның иелігіндегі жерлерге кетті» (Dodge, 1970: 785), - делінеді.

Манихей дінінің Орта Азияны аттап өтіп Қытайға таралуы VII ғасырдың соңғы кезіне тура келеді. Қытайша «Fozu Tongji» атты деректе: 694 жылы персиялық Фурстадан қолына «Шабураганды» алып, сарайға келді,-делінеді (佛祖统纪, 卷309). «Шабураган» – манихей дінінің басты кітаптарының бірі. Қытайша оны «Er-zongjing» (二宗经) деп атайды. Манихей діні алғашында Парсы жерінде қатаң шектеуге ұшырағанымен, кейін VII ғасырдың соңына қарай оның Иранда емін-еркін таралуына жағдай жасалды (Samuel, 1979: 157). Сондықтан дін таратушы Фурстадан қиырдағы Қытайға Персия елінің атынан барды. Бүгінде Пекин кітапханасында «Шабураганның» Дунхуаңнан табылған ескі нұсқасы «Парсылардың қасиетті кітабының қалдық нұсқасы» деген атпен сақтаулы тұр. Бірақ, бұл діннің таралуы Таң мемлекетінің астанасы Чан-аньда қарсылыққа ұшырайды. Аталмыш діннің Қытай топырағындағы ғұмыры 40 жылға жетер-жетпей, оған шетелдіктерден басқалардың сенуіне қатаң тиым салынады. Сол себепті, Парсы мен Тохарыстаннан келген бұл дін қытайлықтар арасынан өз мүриттерін таба алмады.

Осы кезде, 755 жылы Таң мемлекетінде ішкі бүлік басталды. 762 жылы қараша айында түрік Едікен (Бөгу немесе Тәңірқаған деп те аталады, 759-780 жж.) қаған Таң ордасының Ши Шаои-дің көтерілісші қолына қарсы әскери жаза жорығына қатысып, Лоян қаласын көтерілісшілерден тартып алып, Таң әулетіне қайтарып берді. Ол Лояндағы кезінде манихей дінінің осындағы дін таратушысымен кездесіп, оның уағыздарын тыңдағаннан кейін, төрт бірдей дін таратушыны өзімен бірге Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанатының астанасы Орда-Балыққа (Орда-балық қаласының көне жұрты қазіргі Орталық Моңғолиядағы Ханғай тауының етегіндегі Орхон өзенінің бойында) алып қайтады. Содан бастап бұл дін Біріккен Түрік қағанатының жерінде қара халық пен биліктегі бір бөлім адамдардың қарсылығына қарамай, қағанның әмірімен тарала бастайды. Манихей діні жан-жануарларды аялауды, малдың етін жемеуді дәріптейтін. Бұл ежелден малшаруашылығымен айналысатын көшпенді халықтың өмір салтына қайшы еді. Осы кезде қағанаттың орталығы Орда-балық қаласының маңында, Орхон өзенінің жағалауында егінші жатақтар пайда бола бастады. Олар бидай және көкөніс егумен айналысты. Бірақ, Орхон суық белдеуге жататындықтан, диханшылық істері мұнда айтарлықтай дамып кете қоймады. Сол себепті, қағанаттың билеуші тобы өз ішінен екіге бөлініп, манихей дініне қарсы топтағылар (тәңіршілдер) қаған әулетін тақтан тайдыруға әрекет етті. Нәтижесінде 840 жылы елдің солтүстігін қорғап тұрған санғұн Күлік Баға көршілес қырғыздармен күш біріктіріп, 100 мың қолмен келіп қағанды өлтіріп, Орда-балық қаласын өртеп жіберді. Айбатты Орда-балық, Қатун-балық және Хунчу-балық қамалы түгелімен күлге айналды (Yan Shengming, 2008: 150).

Манихей дінінің түріктер арасына таралуы туралы екі үлкен айғақ ретінде жоғарыда айтылған «Тоғұз ұйғұр қағаны ескерткішін» (Toqquz uyghur qaghan mängü teši) және одан бөлек «Бөгу қағанның дінге кіру естелігін» атауға болады. «Тоғыз ұйғыр қағаны ескерткішіндегі» қытайша мәтін (текст) ондағы соғды, түрік тілдерінде жазылған мәтінмен салыстырғанда толығырақ сақталғандықтан, Луо Чжэньюй (罗振玉) секілді ғалымдар тарапынан реттеліп әрі бүтінделіп, «Қара-қорымдағы асыл тас естелігіне» (林金石录) енді. Содан бастап, ол зерттеушілер тарапынан кеңінен пайдаланылды. Бұл мәтінде Орхон Ұйғыр қағанатының екінші қағаны Тәңірде болмыш Елтұтмыш қаған

(Көл-қаған 747-759) және оның ұлы - жоғарыда аталған Едикен (Бөгу немесе Тәңір қаған) қағанның өмірі мен атқарған қызметі, манихей дінінің түріктер арасына қалай тарағаны баяндалады. Ал «Бөгу қағанның дінге кіру естелігіне» келсек, ол тек көне түрік тілінде жазылғандықтан, ғалымдар У. Баң (W.Bang) мен А.в.Габаин (A.v.Gabain) тарапынан зерттеліп кітап болып шықты (Bang and Gabain, 1929).

Түрлі діни ағымдар, этностар, олардың мәдениеті Қазақстанның Жетісу аймағына дейін әсер етті. Сол қатарда VIII ғасырда Орхон бойына барып дін таратқан соғдылар да болды. Соғдылар ұдайы Едикен (Бөғұ немесе Тәңір) қағанның қолдауында болып келгендіктен, кейін 780 жылғы дін таратушылар мен оған қарсы тұрушылар арасында болған өткір саяси қақтығыс кезінде олардан 2 мың адам өлтірілді. Соған қарамастан, олар дін таратуын жалғастыра берді.

В.В.Бартольд соғдылардың Жетісуға қоныс аудару себебі саудамен байланысты (Бартольд, 1964: 463), – дейді. Әрине, ежелден сауда-саттық қалалы, базарлы жерлерде өркендегені белгілі. VII-VIII ғасырларда саудамен бірге түрлі діндер Орта Азияның оңтүстігіндегі отырықшы аймақтарға, одан соң далалық аймақтарға қарай таралды. Саудагерлермен бірге әр түрлі діни миссионерлер Шығыс Түркістанға, Орталық Моңғолияға, тіпті, Ішкі Қытайға дейін барды. Бұл ретте түркі тілінің ықпалының артуына байланысты, діни насиқаттар түркі тілінде жүргізілді. Түрік тілді ортаға түскен соғдылар жергілікті түркі мәдениетіне тез үйірлесіп кетті. XI ғасырда М.Қашқаридың соғдылардың ішінде түрікше сөйлемейтіні жоқ деуі де сондықтан дейді С.Л.Болин (Болин, 1960: 83). Ендеше, «Тоғыз ұйғыр қағаны ескерткішінің» үш тілде жазылуына таң қалуға болмайды. Көне түріктер өздері жасап жатқан аймақтың айналасының барлығымен жиі қарым-қатынаста болғаны себепті, осы аймақтағы мәдениеттің бәрімен етене араласып отырды. Төңіректің төрт бұрышындағы елдерге жақсы әсер қалдыру үшін, олардың тіл-жазуын үйренді. Сол себепті көне түркілер маңызды тарихи ескерткіштерді екі немесе үш тілде жазып қалдыруды дағдыға айналдырды. Дегенмен, Моңғолиядағы Бұғыты ескерткішін зерттеген С.Г.Кляшторний мен В.А.Лившицтің «соғды жазуы Алғашқы Түрік қағанатының ресми алфавиті болған» деген пікірімен келісуге болмайды. Өйткені, Алғашқы Түрік қағанаты кезінде (552-657) соғды жазуымен қатар қытай иероглифімен, брахман жазуымен де бірнеше ескерткіштер тұрғызылған болатын (1-сурет).

1-сурет. Тұрфандағы Қарақожа көне қала жұртындағы Манихэй шіркеуінен табылған VIII-IX ғасырға тән соғды тіліндегі манихэй дінінің суретті тәпсірлері

V-VII ғасырлар аралығында жалпы Орталық және Оңтүстік Азияда ресми қатынастар қытай, брахман және соғды тілінде жасалып тұрған. Сол қатарда түріктер де осы жазулар арқылы ел басқарған көсемдерінің тарихын жазып қалдырып отырды. VI ғасырға тән Орталық Моңғолиядағы Күйіс-толоғай ескерткішіндегі мәтін брахман жазуының хашора графикасымен (Сартқожа, 2003: 92-93), Орталық Моңғолиядағы Қарағол ескерткіші қытай иероглифімен қашап қалдырылған (Сартқожа, 2003: 109). Гэн Шиминьнің пікірінше Моңғол үстемдігі дәуірінде Орта Азиядан Ішкі Қытайға дейінгі кеңістікте несториандық діни ескерткіштер көп қойылған. Солардың ішінде Жетісу мен Алмалықтағы ескерткіштер түркі тілінде, Ішкі Қытайдағы ескерткіштер түркі және қытай тілінде жазылған (Geng Shimin, 2003: 476-477).

Бұл аралықта Шығыс Түркістанда бұдда дінінің ықпалы да айтарлықтай күшті болды. Бұған дәлел – Тұрфан мен Аксудан, Дахатадан (Дунхуан) көне түрік жазуындағы бұдда номдары мен киелі орындарының табылуы дер едік. Тұтас VII-X ғасырларда бұдда діні Үндістан арқылы Ауғаныстанға, одан Орта Азия мен Шығыс Түркістанға кең таралды.

Тарихи деректер Орта Азияда манихей, бұдда дінімен қоса христиан дінінің несториан сектасы едәуір дамығанын растайды. Христиан дінінің несториан сектасы V ғасырда Константинополда пайда болып, 451 жылы діни құрылтайда шеттетілгеннен кейін, шығысқа қарай кеңейді. Тарихи деректер бұл діннің исламнан бұрын түріктер арасына да біртіндеп тарала бастағанын дәлелдейді. Сондай-ақ, бұл дін көне жібек жолын бойлап Қытайдың ішкі аймақтарына дейін жайылған. Бұл арада оның негізгі тасымалдаушысы түріктер болған. Бұған дәлел ретінде Қытайдың сол кездегі астанасы Чан-ань қаласында 781 жылы орнатылған “Ұлы Циньнің несториан дінінің Орталық мемлекетке таралуы туралы ескерткішті” (大秦景教流行中国碑) атауға болады. XIX ғасырдың соңында Д.А.Хвольсон 1886, 1890, 1897 жылдары Жетісудан табылған көптеген сирия тіліндегі несториандық тас ескерткіштердің мәтінін жариялады (Chwolson, 1886, 2013). В.В.Радлов та бұл ескерткіштердегі сирия жазуы және осы жазумен көне түрік тілінде жазылған мәтіндер туралы зерттеулерін жариялады (Radloff, 1890). Кейін мұндай ескерткіштер Қырғызстаннан да табылды. Жетісу аймағынан табылған осы тектес ескерткіштердің Еуропа елдерінің музейлерінде сақталып, ғылымы айналымға енгендері де бар (Hielt, 1909; Nau, 1913; Thacker, 1966).

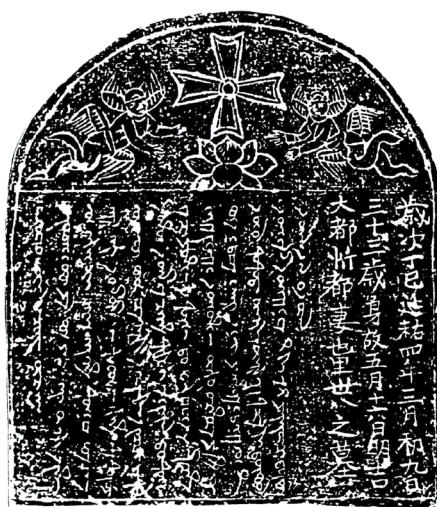
Іле өзенінің оң жағалауына салынған ежелгі қала Алмалық бір кезде Орта Азиядағы діни орталықтардың бірі болған. Ол қазіргі Қазақстан-Қытай шекарасынан Қытай тарапқа қарай 20-25 шақырым жерде орналасқан. Жағрапиялық жақтан дәстүрлі Жетісу аймағына жатады. Қытай ғалымы Гэн Шимин осы жерден несториан дініне тән өте бағалы ескерткіштің табылғанын, өкінішке орай, оны әлі күнге ешкім зерттей қоймағанын жазады (Geng Shimin, 2003: 476-477). Бірақ, Жетісу, Қашқар, Алмалық көне қала жұрттарындағы шіркеу орындарынан қазып алынған 600-ге тарта несториандық қабір ескерткіштерінің арасынан көне түрік тілінде жазылған 13 жазуды (XIII-XIV ғ.) кейінгі кезде түрколог Қ.Барат қайта бастан реттеп, аударған болатын (Barat, 1986: 69).

Сирия тілінде (сирия әріптерімен) жазылған мұндай ескерткіштер Қытайдың ең оңтүстігіндегі кемежайлы айлақ Цуанчжоу (Марко Поло «Зайтун» қаласы деп атаған) қаласынан да табылды. Бұл туралы Гэн Шиминь мырза жапон ғалымдары К.Еноки мен

С.Мураямалардың зерттеулеріне жүгінеді. Мұндай ескерткіштердің неліктен Қытайдың оңтүстігінен табылғанына келсек, Гэн Шиминьнің пікірінше, моңғолдар билеген Юань патшалығы кезінде билік басындағылар айлақ арқылы Ішкі Қытайға өтетін тауарлардан салық жинауды қамтамасыз ету үшін онда христиан дініндегі түріктерді жоғары лауазыммен жіберіп отырған. Олар онда шіркеу салып ұзақ уақыт мекендеп тұрған. Қытай ғалымы Niu Ruji осы ескерткіштердің бетіне 8 жол түрікше жазу жазылған біреуінің 1941 жылы (Hamilton, Ruji, 1995: 275), сирияша жазу жазылған енді бірінің 1943 жылы табылғанын жазады (Ruji, 1999: 33-34). Сондай-ақ, 1983-84 жылдары Ішкі Моңғолияның Шифэн каласы маңынан да осы тектес тас ескерткіш табылған. Онда үлкен кресттің жоғарысынан екі жағына бірден 2 жол сирия тілінде, төменнен екі жағына төрттен 8 жол түрік тілінде мәтін жазылған. Ол туралы алдымен Zhang Bosong, Ren Xuejun секілді зерттеушілер хабарлама жазып (Zhang Bosong, Ren Xuejun, 1994), одан соң J.Hamilton, Niu Ruji тектес ғалымдар зерттеу жүргізді (Hamilton, Ruji, 1994; Hamilton, Ruji, 1996).

Юань хандығы дәуіріне тән сирия, қытай және түрік тіліндегі тағы бір ескерткіш Шығыс Қытайдағы Янчжоу қаласынан табылды. 1330 жылы жарық көрген католик дінінің францисканы Одорик фон Порденоненің «Саяхат естелігінде» (Relatio) Қытайдағы несториан дінінің жағдайы туралы да мәліметтер береді (Yule, 1913: 298). Ол Янчжоуда несториан діншілдерінің үш шіркеуі болғанын жазады (Moule, 1930: 245). Гэн Шиминь П.Пеллио тапқан 1317 жылға тән Қытайдағы несториан шіркеуінің діни құжаттары туралы айта келіп, оның бұл шіркеуді XIII ғасырдың соңында Абрахам атты бай саудагер салған деген ойын ортаға салады (Geng Shimin, 2003: 478). Дегенмен, бұл шіркеу Самархандтық несториан дінбасы Мар Сарғыстың Янцзы өзені бойына салған 7 шіркеуінің бірі болуы да әбден мүмкін (Giles, Moule, 1915: 675).

Үш тілде жазылған Янчжоу ескерткіші 1981 жылдың 14 қарашасында табылды (Wang Qinjin, 1989: 553), (Zhu Jiang, 1986: 68). Онда қытайша шағын мәтінмен қоса сирия әріптерімен 12 жол мәтін жазылған. Осы мәтіннің бірінші және ең соңғы жолы сирияша, ал қалған 10 жолы ескі түрік тілінде (2-сурет).

2-сурет. Үш тілде жазылған Янчжоу ескерткіші

Олардың транскрипциясы төмендегідей:

1. b(a)šm(e)h m(a)r(a)n m(e)š(i)ha
2. Aleksandros han saqışi yil ming alti
3. yüz yigirmi säkiz yilinta türk saqış
4. yilan yil üçünč ay toquz yangita tatuluq
5. lu(šu)s(i) s(a)mšaning ešliki älišba hatun
6. otuz üç yašinta t(ä)ngri yarliyin bütürüp
7. yaš quti ätözi bu sïn q(a)bra içintä
8. yer aldilar özüti m(ä)ngü ušmaқтаqı
9. s(a)ra r(i)pqa r(a)hel arıy qunčular birlä yurt
10. orun tutup ming ming yil(?).....bolzun
11. ürkäč ödlärkätägi yat qililmış bolzun
12. amin yin wamin

Мәтіннің аудармасы:

1. Исусс Хыристостың бұйрығымен (сирия тілінде)
2. Александр хан жылнамасының бір мың алты
3. жүз жиырма сегізінші жылында, түрік жылнамасының
4. жылан жылы үшінші ай тоғыз жаңасында Татулық
5. лусу(с)ы Самсаның әйелі Елшыба қатұн
6. отыз үш жасында Тәңір жарлығын орындап
7. жас кетті. Өзі бұл қабір ішіне
8. жерленді. Өзі мәңгі ұшпақтағы
9. Сара, Рабиға, Рахила (секілді) қасиетті аналармен бірге жұрт
10. орын алып мың мың жыл... .. болсын.
11. Мәңгіге кейінгілер жат қылар болсын.
12. Амин ин уамин (сирия тілінде)!

Мәтіндегі қытай, түрік және александр (грек) жылнамасын салыстра келе, бұл ескерткіштің 1317 жылы орнатылғанын білу қиын емес.

Ендеше, бұл ескерткіште аты жазылған Самса деген адамның кім болғаны? Қытайша мәтінде оның тек «синду» (忻都) деген лауазымы ғана жазылған. «Юань тарихындағы адам аттары» сөздігінде Синду есімді 12 адам бар. Бірақ, олардың бірде бірінің туған жылы мұнымен сәйкес келмейді (Yao Jing'an, 1982: 513). Гэн Шиминь "Цзинь Хуахуан мырзаның шығармалары" (金华黄先生文集) атты кітаптың VII бөлім, 12 бабынан ол туралы бірден-бір деректі ұсынады: бұл дерек бойынша оның әкесі Дашыманның тегі қарлұқ, 1258 жылы туып, 1317 жылы өлген. Синдоудың өзі 1335 жылы өлген. Оның әйелі 1284 жылы туып, 1317 жылы өлген. Осы жайларды айта келіп, Гэн мырза Синдоудың Янчжоуға қандай міндетпен келгені жазылмаған дейді. Сондай-ақ, тарихшы Петер Кауерау мен Рене Груссенің пікіріне сүйене отырып, Елшыба қатунның оңғұт (уақ) немесе керейден шыққан түрік әйелі екенін көрсетеді (Kawerau, 1982: 172; Grousset, 1970: 687).

Ескерткіштегі қытайша мәтіннің мазмұны төмендегідей:

歲次丁巳延祐四年三月初九日
三十三歲身故五月十六日明吉
大都忻都妻也裏世八之墓

Юань патшалығының Рензоң (Байанту) ханның юанью жылнамасының 4 жылы 3 айдың 9 жаңасында 33 жасында қайтыс болды. 5 айдың 16 жаңасында жерленді. Дадулық синдоудың әйелі Елшібаның қабірі.

Демек, бұл ескерткіштің орнатылуы Юань патшасы Байантудың билік құрған кезіне тұспа-тұс келеді. Байанту сол кезде қытай тілі мен дәстүріне, дініне анағұрлым жақын болған сайын, билікті солғұрлым сақтап қалуға болады деп есептейтін. Сол үшін ол елдегі христандық шіркеулердің барлығын бұдда монастырына айналдыру туралы жарлыққа қол қойды. Осы істі атқаруда ол қол астындағы несториан сеніміндегі түріктерге сүйенген. Синдоу да осы кезде ханның тапсырмасымен Янчжоуға келген болуы мүмкін.

Ендеше, ескерткіштің 5-жолының басында өшкіндеп қалған л[ʃy]с сөзі lu(ʃu) s(i) болуы керек. Өйткені бұл «liushou» (留守 қорғаушы, басқарушы) сөзінің түрікше баламасы (айтылымы). Тарихи деректер де Синдоуды Дадуда (Бэйцин) «liushou» болып тұрған деп жазады.

Жоғарыдағы талдаулар арқылы біз мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

1) Көне түріктер арасында өздерінің дәстүрлі діні тәңіршілдіктен басқа манихэй, будда, несториан діндерінің таралуы олардың бір бөлімінің отырықшылық мәдениетке ден қойғандығының, Орта Азия мен Шығыс Түркістанда қала мәдениетінің өркендегенінің басты дәлелі ретінде қарастырылды.

2) Манихей дінінің VIII ғасырдың ортасынан IX ғасырға дейін Орхон түріктері арасында ресми мемлекеттік дін сипатында таралғандығы дәлелденді. Оның басты айғағы ретінде Орхон Ұйғыр қағанаты кезіндегі «Тоғұз ұйғұр қағаны ескерткіші» мен «Бөгу қағанның дінге кіру естелігі» негізге алынды. Тасқа басылған «Тоғыз ұйғыр қағаны ескерткішіндегі» қытайша мәтінде Орхон Ұйғыр қағанатының қағандарының өмірі мен атқарған қызметімен қоса, манихей дінінің түріктер арасына қалай тарағаны баяндалған.

3) Тарихи деректерді талдау арқылы манихэй дінінің Орхон бойында тамыр тарта алмауының басты себебі ретінде көшпенді өмір салты пен тәңірлік наным-сенімнің арасындағы өткір қайшылық, манихэй діннің ортаға бейімделе алмауы көрсетілді. Бұл қайшылықтар түптеп келгенде Орхон ұйғыр қағанатының тарих сахнасынан жойылуының басты себебіне айналғаны дәлелденді.

4) Мақалада Жетісудан, Шығыс Түркістаннан және Қытайдың ішкі аймақтарынан табылған түркі тіліндегі несториандық құлпытас мәтіндері арқылы манихэй дінімен қоса, несториан дінінің IX-XIV ғасырларда көне түріктер арасына кең тамыр таралғаны дәлелденді.

Қорытынды

VIII-XII ғасырларда, яғни Ислам діні Орта Азияға толық таралғанға дейін осындағы тұрғылықты халықтар дүниежүзіндегі түрлі мәдениеттердің әсеріне терең ұшырады. Бұл әсер әсіресе діни тұрғыдан өте белсенді жүрілді. Нәтижесінде түркі халықтарының рухани болмысы әр кезеңде әралуан болды. Олар сыртқы әсерлерді өздерінде бұрыннан бар тәңіршілдікпен үйлестіре қабылдады. Бірақ діни насиқат мемлекеттік саясатқа айналғанда немесе зорлықпен жүрілген кездерде оған қарсы күштер пайда болды. Сол арқылы олар өздерінің дүниетанымындағы ескі қағидаттарды сақтап қалғысы келді. Мұның соңы саяси биліктің, тіпті, мемлекеттің жойылуына алып келді. Орхон Ұйғыр қағанатының трагедиясы соның айғағы. Мемлекетпен бірге оның материалдық, рухани қазынасы да құрдымға кетті. Яғни, Орхон Ұйғыр қағанатының астанасы Орда-Балық қаласы өртеніп күлге айналды. Орхон ұйғырлары (көне түркілер) өзінің саяси үстемдігін жойып қана қоймай, өзімен бірге, осыған дейін қол жеткізген бір бөлім мәдени құндылықтарынан құралақан қалды.

Манихей дінінің әсерінің біртіндеп әлсіреуінен соң, түркілік кеңістікке будда діні сіңіп кіруге әрекет етті. Осы кезеңде несториан діні тарих сахнасына шықты. Белгілі мағынадан, Орта Азиядағы түркі халықтарына тараған несториан діні буддизмнің әсерінің осы аймақта одан әрі кеңеюін шектеді. Нәтижесінде несториан діні Орта Азия мен Солтүстік Азиядағы түркі халықтарының арасында біртіндеп тамыр тартты. Шыңғыс хан даланы бір орталыққа бағындырған кезде, оның қоластына кірген түркі тайпаларының біразы несториан сенімінде болды. Кейін моңғолдар Қытайды жаулап алғанда өздерімен бірге түркі қолбасшыларын ерте жүріп, оларды маңызды қызметтерге қойды. Моңғолдармен бірге Ішкі Қытайға барып, сонда тұрып қалған түркі мансаптыларының ішінде де несториан дініндегілер бар еді. Олар дүниеден өткенде кейінгілер олардың басына несториандық ескерткіш тастар қоюды дағдыға айналдырды. Соның бірі Янчжоудан табылған несториандық түркі ескерткіші.

Янчжоу ескерткішіндегі сирия әріптерімен жазылған түрікше мәтін көне түркілердің сол кезге дейін ескерткіш орнату мәдениетін сақтап келгенін, сонымен бірге анағұрлым дамыған жазу мәдениетіне ие екенін көрсетеді.

Бұдан өзге, көне түркілердің дінге қатысты ескерткіштері олардың еш уақытта өзімен өзі болып тұйықталып қалмағанын, керісінше, әлемдік өркениетпен қоян-қолтық байланыста болғанын, сондай-ақ, олардың қолымен тұрғызылған материалдық және рухани ескерткіштердің әлемдік өркениеттің бір бөлігі болғанын паш етеді.

Қаржыландыру. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті бекіткен AP14871737 «Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы: Қытай және араб деректері негізінде» атты ғылыми жобасы аясында жарық көрді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. К вопросу об языках согдийском и тохарском. – Сочинение, Т. II, Ч. 2. - М., 1964. – С. 461-470.
2. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. О долине реки Талас и смежных районах. Т. VIII. – Алматы: Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, 1960. – С. 72-92.
3. Сарткожа К. Орхон муралары. – Астана, 2003. – 392 б.
4. Barat H. Hristan dinining Xinjiangga tarkaliqi wa' oning yadikarliklari // Xinjiang universitetining ilimi juornali. №3. – Urumqi, 1986. S. 69-71.
5. Brown P.R.L. The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire // Religion and Society in the Age of St. Augustine, London, 1972. - P. 94-118.
6. Chwolson D.A. Syrische Grabinschriften aus Semirjetschie. - St.-Petersbourg: Mémoires de l'Académie impériale des sciences, V. 34, No 4.
7. Chwolson D.A. Syrisch-Nestorianische Grabinschriften Aus Semirjetschie (Multilingual Edition). - Gorgias Press, 2013. – 122 p.
8. Dodge B. The Fihrist of al-Nadim: a tenth-century survey of Muslim culture. - New York: Columbia University Press, 1970. – 1137 p.
9. Geng Shimin 耿世民. Weiwu-er gudai wenxian yanjiu 维吾尔古代文献研究 (Ўйғыр классик жазба муралары туралы зерттеу). - Beijing, 2003, - 546 б.
10. Grousset R. Empire of the Steppes. - History of Central Asia, 1970. - 687 p.
11. Hamilton J. 哈密顿, Niu Ruji 牛汝极, Quanzhou chutude huigu wen yelikewen jingjiao mubei yanjiu. 泉州出土回鹘文也里可温 (景教) 墓碑研究(Цуанчжоудан табылған ұйғырша несториан ескерткіші туралы зерттеу) //Xueshujilin 学术集林, Shanghai, 1995, No 5, - P. 270-281.
12. Hjelt A. Drei syrich-nestorianische grabinschriften (Сирияша нестоиандық үш ескерткіш). Vol.1, 2. – Helsinki: AASF,1909.
13. Hamilton J., Niu Ruji. Deux Inscriptions Funeraires Turques Nestoriennes de la Chine Orientale, JA,1994, 282-1, P.147-155.
14. Hamilton J., Niu Ruji牛汝极. Shifeng shi chutu jingjiao mujuan mingwen jiqi zushu yanjiu赤峰出土景教墓碑铭文及族属研究(Шифэн қаласынан табылған несториандық қабір ескерткіші және оның қай ұлтқа тән екені туралы) // Minzu yanjiu民族研究, Beijing, №3, 1996. – P. 78-83.
15. Kawerau P. Ostkirchengeschichte, III. Das Christentum in Europa und Asien im Zeitalter der Kreuzge. Subs. 65. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium) (German Edition) Paperback – January 1, 1982. -p 172.
16. Lionel Giles, A.C. Moule. Christians at Chên-chiang fu //T'oung Pao XVI (1915). -pp.627-686.
17. Moule A. C. Christians in China before the Year 1550. London, 1930. -pp.245-246.
18. Nau F. Les pierres tombales nestoriennes du musee Guimet. 1913, In: ROC 18; Encore les pierres tombales du Musee Guimet. 1913, In ROC 18 OCC L'Oriente Cristiano nelle storie della civiltà. Roma.
19. Niu Ruji牛汝极. Quanzhou shulia-huigu shuangyu jingjiaobei zaikaoshi泉州叙利亚-回鹘双语景教碑再考释(Цуанчжоудан табалған сирияфша-ұйғырша несториандық ескерткіш туралы жалғасты зерттеу) //Minzu yuwen民族语文, Beijing, 1999, №3, 33-34.
20. Radloff.W Das turksche sprachmaterial der in dem Gebiet vom Semirjetschie aufgefundenen syrschen Inschriften (Jetisu aymaginan tabilgan turikshe eskertkish), Beitrage zu Chwolson, 1890.
21. Samuel N.C.Lieu. Polemics against Manichaeism as a Subversive Cult in Sung China//Bulletin of the John Rylands University of Manchester. 1979. pp.127-176

22. Thacker T.W. Anestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University, In: The Durham University Journal, 1966-67, 59, N.S.287
23. W.Bang, A.v.Gabain. Türkische Turfan-Texte II: Manichaica. -SBA W 22. Berlin 1929. 411-430..
24. Wang Qinjin王勤金. Yuan yanyou sinian Elishiba mubei kaoshi元延祐四年也里世八墓碑考释 (Юань әулетінің юанью жылнамасының 4-жылғы Елшіба қабір ескерткіші туралы) // Kaogu考古, Beijing北京, 1989, № 6, 553-554.
25. Yan Shengming 杨圣敏. Huihe Shi回纥史(Ұйғыр тарихы). Guangxi Shifan Daxue Chubanshe. 桂林 Guilin, 2008, 171 p.
26. Yao Jing'an姚景安. Yuanshi renming suoysin元史人名索引(Юань әулеті тарихындағы адам аттарының сөздігі), Beijing, 1982, 513-514.
27. Yule S.H. Cathay and the Way Thither.2. Odoric of Pordenone. New Edition, Revised by H. Cordier. London, 1913.-298.
28. Zhang Bosong张松柏, Ren Xuejun任学军. Shifeng shi chutude yelikewen cizhibei 赤峰市出土的也里可温瓷质碑 (Шифэн қаласынан табылған иелкевэн қыш ескерткіші) // 内蒙古文物考古文集 (Ішкі Монғолия археологиясы жинағы). 1994, № 1, 672.
29. Zhu Jiang朱江. Yangzhou faxian Yuandai jidu jiaotu mubei 扬州发现元代基督教徒墓碑 (Янчжоудан табылған Юань әулеті кезіне тән христандық қабыр ескерткіші) //Wenwu文物, Beijing, 1986, №3, 68.

References

1. Bartol'd V.V. K voprosu ob yazykakh sogdiiskom i tokharskom [The question of Sogdian and Tokharian languages] (Moscow, 1964, p. 461-470). [in Russian]
2. Bolin S.L. Svedenya arabских istochnikov IX-XVI vv. O doline reki Talas i smezhnyh raionakh. [Details of Arabic sources of the IX-XVI centuries. Talas river valley and adjacent areas] (TIIE Academy of Sciences of the Kazakh SSR, (V. VIII, 1960, p. 83). [in Russian]
3. Sartkozha K. Orhon muralary [The Heritage of Orkhon] (Astana, 2003, 392 p.) [in Kazakh]
4. Barat H. Hristan dinining Xinjiangga tarkaliqi wa' oning yadikarliklari // Xinjiang universitetining ilimi juornali, Urumqi, 3, 69-71 (1986). [in Uzbek]
5. Brown P.R.L. The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire // Religion and Society in the Age of St. Augustine, London, 104-105, (1972).
6. Chwolson D.A. Syrische Grabinschriften aus Semirjetschie (Jetisudagi Siyria tilindegi kabir eskertkishteri), Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. - Pétersbourg; série 7, t. 34, No 4. [in German]
7. Chwolson D.A. Syrisch-Nestorianische Grabinschriften Aus Semirjetschie (Multilingual Edition). (Gorgias Press, 2013, 122 p.) [in German]
8. Dodge B. The Fihrist of al-Nadim: a tenth-century survey of Muslim culture. (Columbia University Press, New York, 1970, 1137 p.) [in English]
9. Geng Shimin耿世民. Weiwu-er gudai wenxian yanjiu维吾尔古代文献研究, (Beijing, 2003, 546 p.) [in Chinese]
10. Grousset R. Empire of the Steppes (History of Central Asia, 1970, 687 p.) [in German]
11. Hamilton J. 哈密顿, Niu Ruji 牛汝极, Quanzhou chutude huigu wen yelikewen jingjiao mubei yanjiu. 泉州出土回鹘文也里可温 (景教) 墓碑研究// Xueshujilin学术集林, (Shanghai, 1995, №5, P. 270-281). [in Chinese]

12. Hjelt A. Drei syrich-nestorianische grabinschriften. (Vol.1, 2, AASF, Serie B, Helsinki, 1909). [in German]
13. Hamilton J., Niu Ruji. Deux Inscriptions Funeraires Turques Nestoriennes de la Chine Orientale. JA,1994, 282-1, pp. 147-155 [in French]
14. Hamilton J., Niu Ruji牛汝极. Shifeng shi chutu jingjiao mujuan mingwen jiqi zushu yanjiu赤峰出土景教墓砖铭文及族属研究 // Minzu yanjiu民族研究, Beijing, 3, 78-83 (1996). [in Chinese]
15. Kawerau P. Ostkirchengeschichte, III. Das Christentum in Europa und Asien im Zeitalter der Kreuzge. Subs. 65. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium) (German Edition) Paperback – January 1, 1982. – 172 p. [in German]
16. Lionel Giles and Moule A.C.. Christians at Chên-chiang fu //T'oung Pao, XVI, 627-686 (1915).
17. Moule A. C. Christians in China before the Year 1550. (London, 1930, P. 245-246).
18. Nau F. Les pierres tombales nestoriennes du musee Guimet [The Nestorian tombstones of the Guimet museum]. 1913, In: ROC 18; Encore les pierres tombales du Musee Guimet. 1913, In ROC 18 OCC L'Oriente Cristiano nelle storie della civiltà. Roma. [in French].
19. Niu Ruji牛汝极. Quanzhou shulia-huigu shuangyu jingjiaobei zaikaoshi泉州叙利亚-回鹘双语景教碑再考释 // Minzu yuwen民族语文, Beijing, 1999, №3, 33-34. [in Chinese].
20. Radloff.W Das turksche sprachmaterial der in dem Gebiet vom Semirjetschie aufgefundenen syrschen Inschriften, Beitrage zu Chwolson, 1890 [in German].
21. Samuel N.C.Lieu. Polemics against Manichaeism as a Subversive Cult in Sung China // Bulletin of the John Rylands University of Manchester, 62/1, 1979, 157.
22. Thacker T.W. Anestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University, In: The Durham University Juornal, 1966-67, 59, N.S.287.
23. W.Bang-A.v.Gabain, Türkische Turfan-texte II, Berlin. 1929, pp. 3-14. [in German].
24. Wang Qinjin王勤金. Yuan yanyou sinian Elishiba mubei kaoshi元延祐四年也里世八墓碑考释// Kaogu考古, Beijing北京, 1989, № 6, 553-554. [in Chinese].
25. Yan Shengming杨圣敏. Huihe Shi回纥史. Guangxi Shifan Daxue Chubanshe. 桂林 (Guilin, 2008, 171 p.). [in Chinese]
26. Yao Jing'an姚景安. Yuanshi renming suoyin元史人名索引, (Beijing, 1982, pp. 513-514). [in Chinese]
27. Yule S.H. Cathay and the Way Thither.2. Odoric of Pordenone. New Edition, Revised by H. Cordier. (London, 1913, 298 p.).
28. Zhang Bosong 张松柏, Ren Xuejun 任学军. Shifeng shi chutude yelikewen cizhibei 赤峰市出土的也里可温瓷质碑 // 内蒙古文物考古文集. No 1, 672. (1994). [in Chinese]
29. Zhu Jiang朱江. Yangzhou faxian Yuandai jidujiaotomubei 扬州发现元代基督教徒墓碑 // Wenwu文物, (Beijing, 1986, 68 p.). [in Chinese]

Т.З. Кайыркен, Д.С. Алькеева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Влияние манихейской и несторианской религий в оседлом быте древних тюрков

Аннотация. Тюркские народы, населявшие Среднюю Азию с древних времен, жили на стыке восточной и западной культур, умело сочетая городскую и степную цивилизации. На их духовную жизнь также сильно повлияла индийская и персидская культура. Индийская и персидская культуры сначала распространились на населенные пункты в Мавереннахре и Таримском бассейне, а затем распространились на небольшие города, населенные пункты в предгорьях Семиречья и Еренкабырга (Тянь-Шань). По этой причине Средняя Азия была зоной взаимодействия всех культур мира и религий в том числе. Различные религии распространились не только на оседлые районы, но и на кочевые степи. В регионах, где жили тюрки-кочевники, были построены небольшие населенные пункты, а также места поклонения. В то время кочевники с интересом и уважением относились к людям, практикующим религию. Вместе с тем, в течение длительного времени в Средней Азии и Восточном Туркестане и прилегающих к нему регионах тесно сосуществовали различные культурные и духовные ценности. Это говорит о том, что с I века нашей эры Средняя Азия, Восточный Туркестан и Центральная Монголия эволюционировали. В статье были рассмотрены вопросы об уровне распространенности манихейства и несторианства, практиковавшихся в регионе, как их воспринимали местные тюркские народы, а также о том, как эти религии сочетались с местной природой, общественно-социальной средой, политическим влиянием и др. Был проведен языковой и источниковедческий анализ «Памятник девяти уйгурским каганам» и памятника «Янчжоу», свидетельствующих о распространении манихейской и несторианской религий среди тюрков.

Ключевые слова: Манихейство, несторианство, городская культура, религиозные верования древних тюрков.

T.Z. Kairken, D.S. Alkeyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The influence of Manichaean and Nestorian religions in the settled life of the ancient Turks

Abstract. The Turkic peoples of Central Asia have long resided at the nexus of Eastern and Western cultures, fusing urban and steppe civilizations with dexterity. Their spiritual life was also strongly influenced by Indian and Persian culture. Indian and Persian cultures first spread to settlements in the Maurennahr and Tarim Basin, and then to small towns and settlements in the foothills of the Semirechye and Erenkabyrga (Tien Shan) mountains. Therefore, Central Asia has become a zone of interweaving of all cultures of the world, including all religions. Different religions spread not only to settled regions, but also to steppes, which led a nomadic lifestyle. In the regions where nomadic Turks lived, small settlements and places of worship were built. Back then, nomads showed respect to anyone who held a religious role. At the same time, for a long time in Central Asia and East Turkestan and neighbouring regions, various

cultures and spiritual values of mankind competed closely. This suggests that Central Asia, East Turkestan, and Central Mongolia have evolved geographically as essential components of human civilization since the first century AD. The article discusses how the Manichaeism and Nestorian religions, which were prevalent in this area prior to Islam, were viewed by the Turkic people living there and how they fit in with the natural surroundings, social structure, governmental power, etc. The “Yangzhou” and “Monument of the Nine Uighur Khagans” are examples of the widespread adoption of Manichaeism and Nestorian religions among the Turks. A linguistic and source examination of these monuments was done.

Keywords: Manichaeism religion, Nestorian religion, city culture, religious beliefs of the ancient Turks.

Авторлар туралы мәлімет:

Қайыркен Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алькеева Д.С. – магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kairken T.Z. – Doctor of History, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alkeyeva D.S. – Master, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 16.41.35

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-265-282>

Синтетическое посессивное отождествление «Я» и «Не-Я» в древнетюркских аффиксах принадлежности

А. Андирова*^{ORCID}, А. Каиржанов^{ORCID}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: andirovaalina@gmail.com, kairzhanov@list.ru)

Аннотация. В предлагаемой статье подвергается историко-философскому обоснованию посессивного мышления древних тюрков и лингвистическому исследованию категории принадлежности в текстах древнетюркского языка, образованной синтетическим морфологическим способом, то есть при помощи аффиксов принадлежности. Эти аффиксы генетически тождественны с общетюркскими средствами деривации, что делает их уникальными по сравнению с другими языками, прежде всего, тем, что они обладают «неотчуждаемыми» свойствами принадлежности, присущими только для тюркского мироощущения древнейшей поры. Такое понимание данной категории представляет актуальность исследования. Анализируется специфическая особенность мировоззрения кочевников Великой степи, связанная средствами выражения принадлежности, появившегося благодаря грамматической рефлексии, и сохранившегося во всех современных тюркских языках. Определяется, что синтетизм оказался наиболее экономным средством выражения значения принадлежности. Выявляем природу происхождения аффиксов принадлежности в древнетюркском языке на эмпирическом материале рунической письменности памятников Горного и Южного Алтая, а также в орхоно-енисейских памятниках и в других одиночных текстах древних тюрков.

Ключевые слова: посессивность, «неотчуждаемая» принадлежность, праформа, синтетизм, аффиксы, аккультурационные процессы.

Поступила: 03.03.2024; Принята: 16.09.2024; Доступна онлайн: 25.09.2024

Введение

Актуальность нашего исследования обусловлена тем, что многие аспекты тюркского словообразования, включая аспекты, связанные с категорией посессивности в тюркских языках, остаются недостаточно исследованными и не решенными. В современной теории тюркской деривации существует неопределенность в терминологии, отсутствует удовлетворительная методика описания явлений словообразования, и используются неоднородные критерии для определения статуса посессивных аффиксов и выделения способов их формирования. Современная тюркология не занималась вопросами выделения общих черт в аффиксах слов различной сложности, определения их словообразовательной формы и общего значения, а также выявления соответствующих словообразовательных моделей посессивных аффиксов. Настоящая статья направлена на решение этих вопросов путем установления системной организации изучения, а именно выяснения, каким образом выражается посессивность с помощью аффиксов принадлежности в древнетюркском языке, и на исследование некоторых аспектов категории посессивности [1, с. 18–24].

Кроме того, актуальность нашего исследования заключается в том, что мы исследуем ядерную природу категории посессивности в языке и мышлении древних тюрков, то есть синтетические морфологические способы образования посессивных отношений. Поэтому мы рассматриваем периферию поля посессивности, связанной с проблемой происхождения посессивности только для сравнительного анализа, то есть собственно лексические и синтаксические средства выражения значения принадлежности. Сравните, например, контекст, относящийся, по мнению авторов статьи, к 30-м годам 1 века н.э.: «oj sänhir älsig iti – «*посла ой-сенгира пайуза*» [2, с. 21–23]. Здесь значение посессивности определяется через его отношение к некоторому высокому или высшему лицу (ср.: sä хуннуский титул «шаньюй» 'высший, высокий'). В этом минимальном контексте наблюдаем относительную номинацию, которая выражается синтаксическими средствами (ср., например, аналитические образования в русском языке: *его книга, книга Николая*).

Если рассматривать логическую и смысловую природу категории посессивности и ее семантической составляющей, то перед нами в древнетюркском языке появляется категория, относящаяся к области взаимоотношений вещей. Тюркское сознание и мышление было подвержено той рефлексии над взаимоотношениями вещей, когда человек стремился выделить эти отношения из структуры магически осмысляемых материальных связей, находясь в ритуальном обществе. В прототюркскую эпоху еще, по-видимому, не сформировались в полной мере причинно-следственные связи во времена взаимодействия с окружающими человека предметами. В это время мышление начинает активно выделять категорию посессивности благодаря тому, что, по-видимому, племенной союз перешел на другую ступень развития, находясь в структуре общинно-родового строя. Категория посессивности возникает раньше появления сознательного «Я». Появляется посессивное мировоззрение, когда четко и ясно фиксируется специальными языковыми показателями посессивность. Так, Л. Леви-Брюль

отметил, что в меланезийских языках произошло разделение существительных на два класса. В первом классе имена, описывающие, например, части тела, родственные связи и предметы, окружающие человека, формируются с использованием специального притяжательного аффикса. Во втором классе используется отдельное притяжательное слово, расположенное в начале имени, и этот класс может включать в себя другие предметы, не охватываемые первым классом: *tama* (отец), *tamaga* (мой отец), *ulu* (голова), *ulum* (твоя голова); *mal* (одежда), *niyu mal* (моя одежда) [3, с. 210]. Если исходить из древнетюркского эмпирического материала, то в этом случае появляется некое отождествление органического и социального (влияние пантеизма и тенгризма), то есть возникает тождество биологического организма и социальной организации тюркского племенного союза (Äl). Однако это отождествление имеет и другое отождествление: живая цельность прослеживается на различных предметах, что доказывает особенности рефлексивного первобытного мышления, исходящегося в органических представлениях, распространяемых на все области бытия. Сравните, например, в современном казахском языке числительное «семь» (*seviz*). Это числительное, да и другие, могут быть заменителями имени, и тогда при помощи аффикса притяжательности (-im) приобретает синтетическое посессивное значение. По-видимому, существовало и более древнее отождествление, связанное с мышлением и отразившееся в древнетюркском языке. Такое отождествление обозначается как отождествление индивида с природой, связанное с пантеистическими представлениями пратюрков.

Мы можем привести некоторые свидетельства о том, что синтетические формы принадлежности возникли намного раньше, чем, например, изафетные конструкции. По-видимому, они оказались на рубеже двух эр незавершенными явлениями в древнетюркских руноподобных одиночных надписях Южной Сибири. Сравните, например: «1. *Ini ergü äbi*. 2. *Bitidim*. 3. *Kiši oğl(i)ŋ (i)g(ä)*». – «Я написал (выбил надпись). Это жилище (место). Сынов человеческих, (храни) Владыка!» Эти три строки связаны друг с другом, первые две представляют собой метку на владение местом стоянки человеком, охраняемым духом-хозяином этого места. Однако в третьей строке в сочетании изафетная конструкция осталась незавершенной, то есть аффикс принадлежности отсутствует [4, с. 81–82].

В первобытную эпоху человек меньше всего ограничивал свое сознательное «Я», которое состоит из многих предметов и вещей окружающего его мира, включая продукты питания, коней, слуг, оружие, одежду, что принадлежало только владельцу и не могло принадлежать другому лицу. Об этом свидетельствуют археологические разыскания и обычаи, описанные в памятниках рунической письменности, когда, например, умирал Кюль-тегин, то существовал обряд трупосожжения и вместе с покойным умерщвляли его личного коня, слуг и супругу [5, с. 290–302]. В языке существовала разветвленная система притяжательных аффиксов. Например, изучая тексты «Памятника в честь Кюль-тегина» (VIIв.), мы наблюдаем рудиментарные аффиксы древнего недифференцированного мировоззрения древних тюрков. В языке фиксируется в виде дифференцированных и детализованных представлений посессивности. Сознательное «Я» - «не-Я» в значении притяжательных аффиксов остается нерасчленённым. Действительно, в

древнетюркскую эпоху язык койне письменных текстов находился на прономинальном уровне своей эволюции. Постепенно формировалось представления о сознательном «Я», о субъекте и субстанции при помощи грамматических форм посессивности. Однако это сознательное «Я» в течение длительного времени оставалось недостаточно дифференцированным от закономерностей природы и социальных норм племенного союза. Такое явление обозначается как «неотчуждаемая принадлежность» человека [5, с. 292]. В течение времени наблюдаем переход от фетишизма к анимизму и формирования прономинального строя языка.

Таким образом, в древности человеческому мышлению было легче определять свойства и характеристики предметов, а затем указывать, кому они принадлежат, чем искать определенные связи и отношения между различными объектами. В древнейшую эпоху человеческое мышление начало выделять отношения посессивности из обширного множества взаимосвязей явлений. Это произошло, в первую очередь, из-за экстралингвистических факторов, таких, как уникальные особенности организации жизни, например, древних тюрков, подвластных центростремительному влиянию общности. Коллективность была связана с племенным союзом «Эль» (Äl). Значение и сила принадлежали не индивиду «Я» (bän, män), а коллективному сознанию, которое регулировало жизнь каждого члена в рамках племенного объединения или рода.

Итак, целью нашего исследования является определение особенностей посессивного мышления древних тюрков и историко-философского обоснования синтетической природы категории принадлежности в древнетюркском языке.

Степень исследованности

Необходимо отметить, что изучение категории принадлежности тюркского языка определяется тем, что она не получила отдельного специального изучения в трудах многих ученых-тюркологов. Так, в трудах европейских ученых начала XX века подвергалась исследованию грамматика конкретных тюркских языков. Была исследована морфология, и пристальное внимание было обращено на отдельные аффиксы словообразования и словоизменения, были определены их значения и функции [6]. Так, аффиксы посессивности были определены в составе слова (например, saĉi) [7]. Эти аффиксы были определены и в составе сочетания лексем, первым компонентом которых являлось личное местоимение: bänin bodunum; bizin kulayimiz [8]. Эти исследования заложили основу для дальнейшей связки с общей грамматической структурой конкретного исследуемого тюркского языка или группы языков. И позже, в первой половине и в середине XX века, появились труды, посвященные теоретическим основам грамматики тюркских языков, когда тюркологи обратили свое внимание на изучение категории принадлежности, подвергая исследованию древнейшие рунические памятники письменности [9, с. 43]. Впервые была выделена черта этой категории, что она выражает не только посессивность, но и притяжательность в широком смысле слова [9, с. 43].

В современных научных исследованиях наметилась тенденция изучения процессов словообразования в функционирующих тюркских языках. Так, Р. Мухамедова в книге

«Kazakh a Comprehensive Grammar» в разделе «Морфология» определяет два типа аффиксов: местоименный и притяжательный [10, с. 108]. Для изучения тюркских языков России и Казахстана появляется ряд проектов. Например, в рамках проектов: «Шорика» (Э. Марсель) было изучено наряду с другими уровнями языка и словообразование тюркских языков Южной Сибири. В области морфологии шорского языка была создана автоматизированная система для морфологического анализа. Этот анализ проводился исследователями вручную на основе словаря аффиксальных морфем и шорско-русско-английского справочника путем выбора адекватного значения лексемы и аффикса, соответствующего анализируемой грамматической форме. Разбивка словоформы на морфемы, указание их грамматического класса и перевод на русский язык, а также передача этой информации на английском языке происходила автоматически. Другой проект «Чалканика» позволил опубликовать ряд работ. Так, в ФРГ был издан первый том с исследованиями по чалканскому языку [11]. Мы можем привести в этом плане обзор еще одного проекта на базе Свободного университета г. Берлин и ЕНУ имени Л.Н. Гумилева г. Астана («Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане» (И.А.Невская, К.Шёнинг)). Исследуя социолингвистические данные, они стремились проанализировать результаты явлений аккультурации, которые возникли в процессе продолжительного контакта и постоянного проживания тюркских и славянских народов на одной и той же территории. Подверглись исследованию язык турков-ахыска, были изучены особые случаи словообразования в этом языке [12, с. 19-34].

На основе этих проектов началось активное исследование и категории посессивности в тюркских языках: на материале телеутского, чулымско-тюркского, башкирского, якутского и других тюркских языков [13, с. 24-35]. Однако пока не проведены исследования, которые обобщали бы знание о посессивном мышлении древних тюрков и предоставили бы историко-философское обоснование категории принадлежности тюркских языков в диахроническом аспекте [14]. Отметим, что эта категория подверглась философскому осмыслению в начале и в середине XX века, посвященные в основном полинезийским языкам [3, с. 210]. Поэтому мы в нашей статье, опираясь на исследования наших предшественников, пытаемся заполнить этот пробел в области тюркской философии языка.

Материалы и методы исследования

Исследование проводилось на основе научного анализа источников, посвященных этой теме. Основным материалом для исследования стали труды таких ученых, как Невская И.А. Тыбыкова Л.Н., Эрдал М., Васильев Д.Д., Жолдасбеков М., Сарткожаулы К., Конкобаев К., Усеев Н., Шабданадиев Н. Важную роль в изучении категории принадлежности сыграл труд Невской И.А., Тыбыковой Л.Н., Эрдал М. «Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая», так как данный каталог представляет все зафиксированные на сегодняшний день 90 рунических памятников Горного Алтая, результаты их документации и расшифровки как предыдущими поколениями рунологов, так и авторами данной монографии. В сводной таблице и конкордансе

надписей предоставлена информация о месте и дате обнаружения, первооткрывателях и авторах расшифровок, а также точные географические данные местонахождения надписей при их наличии. Труд Васильева Д.Д. «Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибири» сыграл важную роль в собирании примеров использования аффиксов принадлежности в древнетюркских памятниках письменности. В этой книге представлено множество эпиграфических материалов, ранее не опубликованных. Труд снабжен серьезным историко-филологическим комментарием, а сами тексты представляют собой уникальный источник информации о раннесредневековой истории коренных народов Южной Сибири. Кроме того, они свидетельствуют о широком распространении грамотности в кочевой среде и соответствующем уровне цивилизации [4]. Немаловажную роль в изучении аффиксов принадлежности сыграл труд авторов М. Жолдасбекова и К. Сарткожаулы «Атлас Орхонских памятников». В Атласе представлены обобщенные исследования многих ученых, которые более столетия занимались изучением различных аспектов Орхонских памятников. В нем описаны результаты работы всех экспедиций, проводивших изучение оригинальных документов на месте их обнаружения: финских и российских экспедиций XIX века, монголо-чешской, монголо-турецкой и монголо-советской в XX в., широко представлены новейшие материалы, полученные экспедицией ЕНУ имени Л. Н. Гумилева и Президентского центра культуры Республики Казахстан. В труде «Атлас Орхонских памятников» авторы предложили новые транскрипции и интерпретации текстов, а также предоставили обширные изображения высеченных текстов и связанных с ними культовых объектов. Нельзя не отметить труд под названием «Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай» казахстанских археологов Конкобаева К., Усеева Н., Шабданалиева Н. В данном труде были полномасштабно исследованы древнетюркские надписи, обнаруженные на территории Республики Алтай. Во время полевых работ в указанном регионе авторы исследовали около 100 надписей. В данном Атласе уделяется внимание дешифровке и новым прочтениям давно известных и недавно обнаруженных надписей, сделаны транскрипции и транслитерации, которые мы подвергаем анализу в нашей статье.

Для реализации выдвинутой цели мы используем методологию диахронной лингвистики для того, чтобы выявить происхождение посессивных аффиксов и, используя методы понятийного мышления, определить особенности посессивного мышления древних тюрков, отраженного в аффиксах древнейших рунических памятников письменности.

Во второй половине двадцатого века в структуре метода компаративистики произошли изменения в области лингвистического исследования. Во-первых, если ранее отдавался приоритет по решению проблем определения родства языков, то есть отдавался приоритет гомогенным явлениям, то теперь стали использовать достижения функциональной грамматики, и это приводило к историческому сравнению функций тех или иных лингвистических форм. Во-вторых, произошла тенденция объединения синхронии и диахронии; в-третьих, в настоящее время появилась необходимость поиска детерминации и причинных связей внутри исследуемой структуры языка. Мы считаем, что поиски детерминации и причинных связей в структуре древнетюркского языка

позволяет решить проблему происхождения категории посессивности, используя для этого приемы реконструкции праформы посессивных аффиксов.

Для выявления особенности посессивного мышления древних тюрков мы используем методологию Л. Леви-Брюль [3, с. 210] и К. Леви-Строс [15, с. 111–336]. Так, Леви-Брюль использовал приемы для определения ментальности древних людей как совокупность социальных представлений, то есть в нашем случае мы понимаем это понятие в самом широком смысле слова, как общие посессивные представления в социальном племени или роде о социальном мире. Леви-Брюль использовал основные концепции Э. Дюркгейма, где коллективные представления определены как система верований и чувств, общая для всех членов племени и не зависящая от индивидуальных особенностей личности. Он подчеркнул, что эти коллективные представления обладают своими уникальными особенностями: эмоциональную интенсивность и нечувствительность к логическим противоречиям. Кроме того, он вводит термин «пралогическое мышление», а это уже коллективное представление. И последнее подчинено определенным закономерностям, основным из которых является закон сопричастности. Это, прежде всего, потребность в сопричастности своей социальной группе, то есть каждая личность обладает «неотчуждаемой» принадлежностью в структуре своего племени. В результате исторического развития коллективные представления все больше приближаются к индивидуальным представлениям, формируя посессивные отношения между членами в социуме, то есть человек начинает выделять себя из среды, к которой он ощущает принадлежность. Именно в этот момент начинает формироваться его личностная идентичность. Человек начинает познавать себя и окружающий мир в неразрывном единстве. Согласно методологии К. Леви-Строс, функция мышления состоит в категоризации мира с помощью бинарных оппозиций – «Я» и «Не-Я».

Итак, применение приемов компаративистики и методов исследования понятийного мышления позволило выявить, что коллективное сознание имело глобальное значение в образовании и дальнейшего развития категории посессивности в языке древних тюрков, сохранившейся во многих функционирующих языках тюркских народов. Однако эта коллективность в древнетюркском языке в структуре сознательного «Я» и «не-Я» все еще находилось в состоянии слабой недифференцированности. Однако древний человек, развивая в себе представление о «Я» и «Не Я», начинал относиться к своему переживанию, рефлексии с точки зрения «моего» и «не моего», «того, чем я обладаю» и «того, чем я не обладаю», «того, чего я хочу» и «того, чего я не хочу». Итак, это некая попытка фиксироваться во времени и пространстве пребывающего в постоянном движении и изменении во внешнем и во внутреннем мире человека.

Результат и обсуждение

Категория принадлежности и посессивное мышление древних тюрков. Древнетюркский язык, сохранивший архаические формы языкового строя, оформляет сказуемое аффиксами посессивности. И порядок слов в предложении «субъект + объект + действие» («bodun ertim») [16, с. 211]. Однако это посессивное сказуемое содержит в

себе указание как на исполнителя действия, так и на объект действия. Рассмотрим текст из «Памятника в честь Кюль-тегина»: «bodun anča timis. «ellig bodun ertim. elim amty qany? Kimke elig qazyanur men», -tir ermis. «Qaуanlyу bodun ertim. Qaуanym qany? Ne qaуanqa isig küçig birürmin», -tir ermis. Anča tip tabуaç qaуanqa jaуу bolmys» [16, с. 211]. Категория принадлежности пронизывает все части тюркской речи. Например, парадигма спряжения глагола в условной форме отображается как рефлекс в языках, таких, как тувинский и казахский. В данных языках для формирования основы спрягаемого глагола в первом и втором лицах используется объединение самого глагола с аффиксом –sy / -si. Затем к полученной основе добавляется аффикс принадлежности, соответствующего лица, и формант условной формы –sa / -se, -za / -ze [14, с. 354].

Таблица 1. Спряжение глагола в форме условия в единственном и множественном числе

Единственное число		Множественное число	
1 лицо	al-zy-m-za, al-dy-m	1 лицо	al-zy-vys-sa, al-dy-m-yz
2 лицо	al-zy-η-za, al-dy-η-ba	2 лицо	al-zy-ηar-za, al-dy-n-yz
3 лицо	al-za, al-dy	3 лицо	al-za-lar, al-dy

Таким образом, в тюркских языках формы спряжения в условном наклонении для первого и второго лица в единственном и множественном числе имеют аналитическую структуру, включая основу спрягаемого глагола + аффикс причастия на dy / -di < -dyу / -dig + аффикс принадлежности соответствующего лица + связку, состоящую из основы вспомогательного глагола er- / ir- и условной формы на –sa / -se [14, с. 354]. Условная форма на –sa- -za- -la- ha восходит к более полному алломорфу –sa-r- -la-r, встречающемуся в древнетюркском языке aç-sa-r («если голоден»), tod-sa-r («если сыт») и т.п. [14, с. 354–355]. Так, личные окончания в 1-х и 2-х лицах совпадают с притяжательными окончаниями существительных. В настоящее время принято считать, что оба типа личных окончаний возникли независимо друг от друга, и их можно отнести к древним формам образования в истории тюркского глагола [14, с. 375].

Здесь наблюдаем архаический порядок слов в предикации («bodun ertim»), в которой посессивность выражена очень ярко – «объект + действие с посессивным аффиксом -m». В этом случае мы имеем как глагол, так и имя, использованные в предикативном смысле, что свидетельствует о рефлексе прототюркского состояния, когда еще не полностью сформировались грамматические категории, и части речи не были четко разграничены, что является следствием рудиментов фетишизма [5, с. 291]. Но здесь проявляется фетишизация силы и ловкости вождя, в данном историческом случае деятельность Эль-Терис кагана. Кроме того, в этой слитности глагола и посессивного аффикса -m отражается не столько действие, а сколько субъект является обладателем действия. Фактически действие, совершаемое субъектом, приписывается ему предикатом, потому что этот предикат ему только свойственен и ему всецело принадлежит.

Итак, в древнетюркскую эпоху человеческая абстракция сумела абстрагироваться от безличных вещей до осознания субъекта, хотя этот субъект еще оставался нерасчлененным

«Я – Не-Я», осмысляя его как некое орудие в нерасчлененном чувственном ощущении силы и ловкости человека. Древнетюркская структура посессивности рассматривала такой субъект как одновременно обладателя и владельца определенных действий и состояний, и такая категория посессивности в грамматическом смысле еще слабо указывала на субъект действия.

Теперь приступим к логической и смысловой природе категории принадлежности древнетюркского языка. Эту категорию выработало такое мышление, которое касалось взаимосвязей между объектами. В структуре этих взаимоотношений появилась логика принадлежности, которая отражает взаимосвязи между вещами и стремится выделить материальные связи из общего контекста окружающего мира. Этот высший уровень абстракции отражается в грамматической структуре древнетюркского языка. На этой стадии абстракции возникают сложности в определении причинных связей и взаимодействия, поскольку мышление начинает оперировать свойствами и признаками предметов, а посессивность между субъектом и объектами проявляется, не предоставляя явного представления о причинных связях этих вещей [5, с. 297]. Итак, древнетюркское мышление, определяя взаимоотношения вещей по отношению к субъекту, начинает выделять категорию принадлежности под влиянием и воздействием ритуального общества. Именно в такой прогрессирующей общности людей, объединенных в племенной союз, вопросы принадлежности начинают выполнять заметную роль в жизни индивида. Мы считаем, что появление посессивного мышления связано, прежде всего, с процессами в структуре первобытной эпохи, с общественным мифологическим сознанием племени. Поэтому категория принадлежности возникла, по-видимому, раньше категории самой личности. В этом отношении мы можем утверждать, что сформировалось посессивное мировоззрение, позволившее появлению специальных посессивных показателей, аффиксов, распространившихся синтетическим образом на все части тюркской речи.

Дальнейшее развитие посессивного мышления привело к усилению дифференциации представлений о принадлежности окружающего человека предметов органического и неорганического явления. Мышление древних тюрков, открывших для себя эту категорию, сделали посессивность основополагающим принципом своего мышления и сознания. Первые ученые, которые определили этот вид мышления, были Р. Кодрингтон и Л. Леви-Брюль [3, с. 210], подвергшие исследованию языки меланезийских народов. Их наблюдения показали, что в этих языках существительные подвергаются разделению на две категории в результате воздействия посессивного мышления: 1) существительные + посессивный аффикс, обозначающий часть органического целого (например, *ulu-m* "твоя голова"), что подчеркивает, что посессивность образована синтетическим образом. 2) Аналитические конструкции – притяжательное слово + существительное (*puḡu + mal* 'моя одежда'). Существует различие между органической принадлежностью, или неотъемлемой принадлежностью, и внешней, случайной принадлежностью. Однако если слово из первого класса перенести во второй класс, то это слово подвергается семантическому сдвигу и слово получает совершенно новое значение [3, с. 210]. В древнетюркских рунических памятниках письменности (если рассматривать

и одиночные надписи на камне и на предметах) синтетические формы посессивности преобладают над аналитическими конструкциями посессивности. С точки зрения древнетюркской логики возникает процесс отождествления «Я» и «Не-Я». Представим типологию древнетюркского посессивного отождествления.

Таблица 2. Типология синтетического посессивного отождествления «Я» и «Не-Я»

№ п/п	Типы отождествления «Я» и «Не-Я»	Иллюстрация примеров из рунических памятников письменности
1	«Я» и «Не-Я» (органические взаимоотношения)	<i>Qaŋym türük bilige qaŋan bödke olurtym</i> («Памятник в честь Бильге-кагана») [16, с. 91].
2	«Я» и «Не-Я» (социальные взаимоотношения)	<i>älim, qaŋim sizä bökmädim // kün aj ölürtim, jita</i> (Е, второй памятник из Кызыл Чира, 4) [17].
3	«Я» и «Не-Я» (природные взаимоотношения)	<i>Jašil qaja jailayim, qizil qaja qışlayim</i> (İB, LI) [18, с. 100-109].
4	«Я» и «Не-Я» (взаимоотношения с предметами)	<i>oj sänhir älšig iti</i> [2, с. 21].
5	«Я» и «Не-Я» (синергетические взаимоотношения)	<i>Ne qaŋanqa ičig küčig birürmin? – tir ermiš</i> («Памятник в честь Бильге-кагана») [16, с. 92]. <i>Ol jylquŋ alyp igit(t)im</i> («Памятник в честь Бильге-кагана») [16, с. 94].

Итак, проведенное нами исследование демонстрирует нам, что общественный фактор выполняет ведущую роль, который понятен и наиболее близок древнетюркскому человеку. Ведь взаимосвязь между частями организма и их взаимодействие с самим организмом аналогичны отношениям между индивидами в структуре племени и их взаимосвязями с обществом. Возникает живая целостность, которая проявляется как органическая, так и социальная, отражаясь в разнообразии предметов, окружающих человека. Эти примитивные элементы мышления прослеживаются в языке древних тюрков, где это мышление закрепляется через категорию посессивности, проистекающую из абсолютных органических представлений, охватывающих всю доступную в то время сферу бытия. Из таблицы явствует, что возникает отождествление человека с природой. В древнетюркскую эпоху на рубеже двух эр и в раннем Средневековье в рунических больших и одиночных текстах мы наблюдаем, что в рамках племени человек меньше всего заботился и ограничивал свое сознательное «Я» пределами своего физического тела. Его осознанная идентичность включала в себя разнообразные личные вещи, такие, как оружие, одежда, продукты питания и в целом все то, что ему принадлежит. Однако все это зависело от его социального статуса в племени или в племенном союзе. Это объясняется

«неотчуждаемой» принадлежностью. Археологические разыскания показали, но не объяснили, почему сложился обычай захоронения покойника вместе с его личным оружием, одеждой и всем тем, чем он обладал при жизни, умерщвление близких ему людей и животных. Например, об этом свидетельствует захоронение праха Кюль-тегина в VIII веке н.э. Это фактическое отождествление человека с его личными предметами отражается и закрепляется в языке специальными посессивными показателями. Даже после того, когда возникают аналитические конструкции (под влиянием согдийского языка) посессивности типа «личное местоимение + существительное + аффикс посессивности», синтетический аффикс не исчезает. Сравните, например: «*menin (benin) bitigim*» (буквально означает 'моя книга моя').

Это отсутствие различий отражается в сознании человека, однако в языке оно фиксируется и воспринимается в виде ясных и детализированных концепций о принадлежности. Отсутствие разграничения между «Я» и «Не-Я» выражено как грамматическое и логическое содержание притяжательных показателей, представленных в виде своего рода аффикса (или алломорфа), используемого для выражения принадлежности. Итак, посессивные аффиксы являются теми древнейшими рудиментами, указывающими, прежде всего, на «неотчуждаемую» принадлежность. И этот рудимент, чувственно-вещевой фетиш, подвергается аннигиляции с постепенным переходом от фетишизма к анимализму, подвергаясь процессу агглютинации древнетюркского языка. В свою очередь, анимализм создает условия для отождествления личности и с природой, и с органическими системами, но в позднее время, переходя в структуру митраизма [19, с. 158–166], в древнетюркской интерпретации, фиксируемые в рунических текстах, эти процессы в мышлении древних тюрков протекают во взаимоотношениях Тенгри и Умай. Сравните, например, текст из «Памятника в честь Кюль-тегина: «*üze kök tenri, asra jayuz jer qylyntuqda ekin ara kisi oğlu qylynmys. Kisi oğlynda üze eçüm aram bumyn qağan, istemi qağan olurmys. Olurypan türük bodunyn elin, törüsin tuta birmis, iti birmis*» [20, с. 186].

Теперь необходимо рассмотреть проблемы образования аффиксов принадлежности в тюркских языках.

Вопросы происхождения аффиксов принадлежности. Все тюркские языки содержат грамматическую категорию принадлежности, присущую именам существительным. Данную грамматическую категорию установил в 1956 году Дмитриев Н.К., который дал ей следующее определение: «[эта категория]... выражает одновременно и предмет обладания и лицо обладателя» [21, с. 22–37].

Категория принадлежности может быть выражена следующими способами:

1) Морфологически, а именно при помощи особых морфем – аффиксов принадлежности, которые добавляются к основе существительного. В зависимости от последней буквы основы слова есть два варианта аффиксов: а) если основа оканчивается на гласный: турецк. –*m*, –*n*, –*si* (-*si*), –*miz* (-*miz*, –*muz*, –*müz*), –*ları* (-*leri*); б) если основа оканчивается на согласный: турецк. – (i, i, u, ü)*m*, –(i, i, u, ü)*n*, –*i* (-*si*), –*miz* (-*miz*, –*muz*, –*müz*), –*ları* (-*leri*). Например, *anne-m* («моя мать»), *baba-n* («твой отец»), *okul-u* («его (ее, их) школа»), *arkadaş-ımız* («наш друг (подруга)»), *teyze-niz* («ваша тетя»).

2) Морфолого-синтаксически, а именно при помощи личных местоимений в родительном падеже, расположенных перед определяемым объектом, а также соответствующих аффиксов принадлежности, добавляемых к концу названия объекта обладания. Например, турецк. *benim ablam* («*моя сестра*»), *onların kardeşi* («*их младший/ая брат/сестра*»); якутск. *qı:hiiŋ* («*твоя дочь*»), *qı:hıbit* («*наша дочь*»); казах. *seniŋ qalamuŋ* («*твоя ручка*»), *onuŋ dosu* («*его/ её друг*»).

3) Синтаксически, а именно при помощи сочетания притяжательной формы личных местоимений с наименованием объекта обладания. Например, узбекск. *mäniŋ uj* («*мой дом*»), *säniŋ uj* («*твой дом*»), *uniŋ uji* («*его (ее) дом*»); тофаларск. *miim aŋt* («*мой конь*»), *silerniŋ boo* («*ваше ружье*») [22, с. 15–16].

Аффиксы принадлежности были использованы в тюркских языках еще в древности. Доказательством этого служит фраза на языке хунну, записанная иероглифами в китайской летописи 4 века. В.П. Васильев прочитал эту фразу как: «*сю чжи тилэй гян пугу тугоудан*», а В.В. Радлов восстановил тюркское звучание как: «*süsi sülägän rıgu tutkan*» - («*войско выйдет, Пугу будет схвачен*») [22, с. 15–16]. Здесь приведены примеры лексемы *süsi*, где *sü* представляет «*войско*», а *si* - аффикс принадлежности. Также приведены значения слов *sülä-* («*ходить с войском, совершать набег*») [23, с. 517] и *tut-* («*ловить, захватывать в плен*») [23, с. 591], а также упоминается имя собственное *Buŋa qan* [23, с. 120]. Исходя из этого, можно интерпретировать предложение как «*Отправиться с войском в поход и захватить Бугу в плен*». Кроме того, эта грамматическая категория была нами попутно проанализирована при анализе текстов притч в одной древнетюркской книге X века «*İrq bitig*» [18, с. 100-109].

Итак, подведем итоги по исследованию истории происхождения и функционирования посессивных аффиксов. Первое важное наблюдение - это то, что притяжательные аффиксы в тюркских языках могут быть прибавлены только к формам родительного падежа личных местоимений. Второе: семантическое и функциональное развитие постпозитивных местоимений происходило путем постепенного сокращения лексического значения и усиления формально-грамматического значения с сопровождением постепенной утраты «острого» ударения. Третье: процесс сокращения местоимений в первом и втором лице протекал по-разному: местоимение первого лица, потерявшее самостоятельное ударение (получившее «тупое» ударение, образуя «вялую» артикуляцию), начало терять звуки с конца, сохраняя лишь начальный звук [m], который стал морфемой принадлежности первого лица единственного числа. Местоимение второго лица сохранило конечный звук [ŋ] в качестве морфемы принадлежности второго лица единственного числа (подобные взгляды представлены у Акбаева Ш.Х. [24, с. 7-10]. Почему же процесс сокращения для форм первого и второго лица шел по-разному? Для объяснения этого сложного вопроса следует использовать методы изоморфизма (выделение сходства явлений). В тюркских языках, где сложившиеся притяжательные аффиксы продолжали постепенно исчезать, превращаясь в односложные притяжательные морфемы, соблюдая законы гармонии гласных, что соответствовало их аффиксальной природе. Перейдя в положение аффиксальных морфем и получив второстепенное ударение («тупое» ударение), эти морфемы начали упрощаться с фонетической точки зрения. При этом второстепенное

ударение приходилось на второй слог притяжательного аффикса, что приводило к форме *mānin* › -*m* как результату губной ассимиляции *ŋ* › -*m* под воздействием начального -*m*, а форма *sānin* сократилась до -*ŋ* [22, с. 16].

В древнетюркском языке уже различаются и имена, и глаголы, да и другие части речи. Мышление и язык формируют местоименные индикаторы, будь то личные или притяжательные. Однако по своему смысловому содержанию все такие местоимения, как *mān* (*bān*), *sān*, *mānin*, *sānin* и другие, по-прежнему были слишком слитны с неличными предметами, то есть с «не-Я». Это связано с тем, что личное в то время еще не имело яркой дифференциации от природных явлений и ритуального общества на ранних этапах исторического развития тюркского Эля. В древнетюркскую эпоху тенденция мыслительного разделения «Я» от «не-Я» свершилось по их содержанию. Однако с причинными связями посессивность являлась чем-то внешним, зависящим от чувственных отношений над логическим анализом.

Анализ эмпирического материала позволил нам получить следующие результаты: категория принадлежности возникла в континууме племенного союза, рода и в этой среде и сформировалась личность человека. Как только человек начал отражать в словах отношения между вещами, так и сформировались посессивные отношения, оформляясь при помощи грамматических средств, отраженных в аффиксах, и при помощи этих средств человек стал обозначать и отражать окружающие реалии коллективной принадлежности. Это проявилось в структуре общего языка определенного рода, племени, обитающих в одном и том же регионе обитания степного ареала Евразии. Так, появилось понимание взаимоотношения предметов, в первую очередь, как отношения посессивности, прежде всего, как коллективной принадлежности (член конкретного племени, рода не мог жить и находиться вне этой фратрии), возникшее, по-видимому, в рамках жесткого ритуального общества. Разветвленная система тюркской посессивности объясняется еще и тем, что в древнейшую эпоху сознательное «Я» не подверглось дифференциации от «не-Я». Поэтому аффиксы принадлежности являются следствиями древнего недифференцированного посессивного мышления пратюрков. Особой чертой этой категории является то, что она выражает не только посессивность, но и притяжательность в широком смысле слова [9, с. 43], то есть посессивность понимается как «неотчуждаемая» принадлежность человека. Об этом свидетельствует в древнетюркских памятниках письменности VIII века обряд захоронения, что объясняется следствием или последствием «неотчуждаемой» принадлежности человека. Кроме того, этой закономерностью мышления древних тюрков можно объяснить смену имен, например, автор «Памятника в честь Кюль-тегина» Йолуг-тегин во время избрания его каганом получает другое имя – Бильге-каган, то есть он приобретает новую для него «неотчуждаемую» принадлежность.

2. Древние тюрки, открывшие впервые для себя категорию принадлежности, превратили ее в основополагающую и одновременно составляющую часть своего мировоззрения. Так, в древнетюркском языке категория посессивности может охватывать почти все имена без исключения в синтетических формах. Простое (именное) определение может принимать форму атрибутивного выражения через

использование прилагательного, существительного (изафет), местоимения или числительного. В тюркской коллективности мы наблюдаем одну закономерность, что в ее структуре сознательное «Я» и «Не-Я» все еще находилось в состоянии слабой недифференцированности, которое можно объяснить, с одной стороны, природой тюркских языков, агглютинацией. С другой, особая «вялая» артикуляция тюркской речи отличается от подобной артикуляции, например, в индоевропейских языках, что позволяет не различать в речевом такте ударные и безударные слоги в потоке речи.

3. Происхождение и функционирование посессивных аффиксов в тюркских языках тесно связаны с формами родительного падежа личных местоимений. В этих языках постпозитивные местоимения развивались, проходя через постепенное сокращение лексического значения и усиление формально-грамматического значения. Этот процесс сопровождался утратой «острого» ударения в речи. Сокращение местоимений в первом и втором лице происходило по-разному: местоимение первого лица, лишившееся самостоятельного ударения (и, таким образом, приобретшее «тупое» ударение и вызвавшее так называемую «вялую» артикуляцию), подверглось утрате звуков с конечной части и сохранило только начальный звук [m], который стал морфемой принадлежности первого лица в единственном числе. Местоимение второго лица сохранило конечный звук [ŋ] в роли морфемы принадлежности второго лица в единственном числе. Притяжательные аффиксы в тюркских языках постепенно исчезали, превращаясь в односложные притяжательные морфемы, соблюдая законы гармонии гласных в соответствии с их агглютинативной природой.

Заключение

В результате проведенного исследования и обобщения ряда работ, посвященных изучению категории принадлежности, мы пришли к следующему заключению.

1. В древнетюркском языке аффикс принадлежности является рефлексом мышления тюркского человека и грамматически репрезентируется при помощи лица и числа субъекта обладания. Эта категория отражает взаимоотношение между субъектом и объектом обладания, которое может выразить также и число объекта. Формы принадлежности, в первую очередь, определяются фонетическими явлениями в системе согласных и гласных фонем, схваченные закономерностями агглютинации языка и действием закона сингармонизма. В древнетюркском языке явление сингармонизма является подавляющим и охватывающим все слова в потоке речи. Это обусловлено особенностью, известной как «вялая артикуляция», потому что экспериментально доказано, что в потоке речи слова не обладают острым ударением, то есть отсутствием ударных и безударных слогов в речевом такте или во фразе. В связи вышеупомянутых процессов аффиксы принадлежности можно разделить на два типа в зависимости от того, заканчивается ли фонетическая основа слова на гласный или согласный. Эти аффиксы, помимо выражения значения обладания и собственности, в зависимости от семантических групп, с которыми они сочетаются (такие, как термины родства, простые числительные в роли имен, обращения к какому-либо лицу, обозначение частей тела, предметов обихода, абстрактных понятий, а также слов, указывающих на пространственные отношения и др.), выражают разнообразные отношения, основанные на органической связи одного предмета с другими предметами или лицами. Являющиеся

грамматической формой имени существительного аффиксы принадлежности могут также присоединяться к другим частям речи, например, к числительным, когда они используются в качестве имен существительных.

2. Практическая значимость проведенного исследования заключается, прежде всего, в том, что предлагаемая нами типология посессивного отождествления «Я» и «Не-Я» позволяет подвергнуть исследованию категорию посессивности в других тюркских памятниках письменности раннего и позднего Средневековья карлукской, кыпчакской и огузской группах тюркской языковой семьи, используя для этого методы современной лингвистики, в синхронно-диахроническом аспекте.

Список литературы

1. Краснощекоев Е.В. Выражение притяжательности с помощью аффиксов принадлежности в тюркских языках // Известия ЮФУ. – 2013. – №10. – С. 18–24.
2. Сарткожаулы К. Гуннское письмо // Альманах «Алем». – 1990. – №1. – С. 21–23.
3. Леви-Брюль Л. Выражение принадлежности в меланезийских языках. Эргативная конструкция предложения. – М.: Наука, 1950. – 262 с.
4. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических надписей Южной Сибири. Ч. 1. Древнетюркская эпиграфика Алтая. – Астана: ProsperPrint, 2013. – 268 с.
5. Лосев А.Ф. О типах грамматического предложения в связи с историей мышления // Знак. Символ. Миф. – М.: МГУ, 1982. – С. 480.
6. Bang W. Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. – Heidelberg: Winter, 1918. – 48 p.
7. Bang W., Gabain A. V. Türkische Turfan-Texte I: Bruchstücke eines Wahrsagebuches. – Berlin: SPAW, 1929. – 411 p.
8. Le Coq A. Türkische Manichaica aus Chotacho. III. – Berlin: APAW, 1922. – 49 p.
9. Севортян Э.В. Категория принадлежности. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М.: Наука, 1956. – 335 с.
10. Muhamedova R. Kazakh a Comprehensive Grammar. – London: Routledge, 2015. – 348 p.
11. Erdal M., Nevskaya I., Nugteren H., Rind-Pavlovski M. Handbuch des Tschalkantürkischen. Teil 1: Texte und Glossar. – Harrassowitz Verlag, 2013. – 252 p.
12. Невская И.А., Тажибаева С.Ж. Современная тюркология и международное сотрудничество на Евразийском пространстве // Global-Turk. International Journal for Information and Analytics. – Turkic Academy, 2014. – №1. – С. 19–34.
13. Токмашев Д.М., Лемская В.М. Категория принадлежности в телеутском и чумыско-тюркском языках // Журнал лингвистических и антропологических исследований ТГУ. – 2015. – №4. – С. 24–35.
14. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: морфология. – М.: Наука, 1988. – 560 с.
15. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
16. Каиржанов А.К. Сравнительно-историческая фонетика, морфология, синтаксис в тюркском языке: учебник. – Астана: ЕНУ, 2017. – 294 с.
17. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: Исследования и тексты. – М.–Л., 1952. – 116 с.
18. Kairzhanov A., Ayupova G., Shaldarbekova A. The Ancient Turkic Book of Reasoning and Revelations «İrq bitig» of X Century // Utopia y Praxis Latino Americana, 2018. – Vol.23(82). – P. 100–109.
19. Каиржанов А.К. Митраизм как логос света, мира и согласия // Рукопись: альманах. – Ростов-на-Дону, 2021. – №36. – С. 158–166.
20. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Кюль-тегин, 2006. – 360 с.

21. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. – М., 1956. – 335 с.
22. Каиржанов А.К. Лингвистическая методология: учебное пособие для магистрантов. – Астана: ЕНУ, 2018. – 112 с.
23. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 567 с.
24. Акбаев Ш.Х. К вопросу о происхождении посессивных аффиксов в тюркских языках. Тюркологические исследования. – М.: Наука, 1976. – 271 с.

References

1. Krasnoshchekov E.V. Vyrazhenie prityazhatel'nosti s pomoshch'yu affiksov prinadlezhnosti v tyurkskikh yazykakh [Expressing possessiveness using affixes of belonging in Turkic languages], Izvestiya YUFU [Notices of SFedU], 10, 18–24 (2013) [in Russian]
2. Sartkozhauly K. Gunnskoe pis'mo [Hun letter], Al'manakh Alem [Al'manakh Alem], 1, 21–23 (1990) [in Russian]
3. Levi-Bryul' L. Vyrazhenie prinadlezhnosti v melanezijskikh yazykakh. Ergativnaya konstruktsiya predlozheniya [Expressing belonging in Melanesian languages. Ergative sentence construction] (Nauka, Moscow, 1950, 262 p.) [in Russian]
4. Vasil'ev D.D. Korpus tyurkskikh runicheskikh nadpisey Yuzhnoy Sibiri. Ch. 1. Drevnetyurkskaya epigrafika Altaya [Corpus of Turkic runic inscriptions of Southern Siberia. P. 1. Ancient Turkic epigraphy of Altai] (Prosper Print, Astana, 2013, 268 p.) [in Russian]
5. Losev A.F. O tipakh grammaticheskogo predlozheniya v svyazi s istoriey myshleniya [On the types of grammatical sentences in connection with the history of thinking]. Znak. Simvol. Mif [Sign. Symbol. Myth] (MGU, Moscow, 1982, P. 290–302) [in Russian]
6. Bang W. Monographien zur türkischen Sprachgeschichte (Winter, Heidelberg, 1918, 48 p.)
7. Bang W., Gabain A. V. Türkische Turfan-Texte I: Bruchstücke eines Wahrsagebuches (SPAW, Berlin, 1929, 411 p.)
8. Le Coq A. Türkische Manichaica aus Chotacho. III (APAW, Berlin, 1922, 49 p.)
9. Sevortyan E.V. Kategoriya prinadlezhnosti. Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov [Category of possessiveness. Research on comparative grammar of Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1956, 335 p.) [in Russian]
10. Muhamedova R. Kazakh a Comprehensive Grammar (Routledge, London, 2015, 348 p.)
11. Erdal M., Nevskaya I., Nugteren H., Rind-Pavlovski M. Handbuch des Tschalkantürkischen. Teil 1: Texte und Glossar (Harrassowitz Verlag, 2013, 252 p.)
12. Nevskaya I.A., Tazhibaeva, S.Zh. Sovremennaya tyurkologiya i mezhdunarodnoe sotrudnichestvo na Evraziyskom prostranstve [Modern Turkology and international cooperation in the Eurasian space]. In Global-Turk International Journal for Information and Analytics. Turkic Academy, 1, 19–34 (2014) [in Russian].
13. Tokmashev D.M., Lemskaya V.M. Kategoriya prinadlezhnosti v teleutskom i chumyskotyurkskom yazykakh [The category of possessiveness in the Teleut and Chumy-Turkic languages]. Zhurnal lingvisticheskikh i antropologicheskikh issledovaniy TGU [Journal of Linguistic and Anthropological Research of TSU], 4, 24–35 (2015) [in Russian].
14. Tenishev E.R. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov: morfologiya [Comparative-historical grammar of the Turkic languages: morphology] (Nauka, Moscow, 1988, 560 p.) [in Russian].
15. Levi-Stross K. Pervobytnoe myshlenie [The primitive thinking] (Respublika, Moscow, 1994, 384 p.) [in Russian].

16. Kairzhanov A.K. Sravnitel'no-istoricheskaya fonetika, morfologiya, sintaksis v tyurkskom yazyke: uchebnik [Comparative-historical phonetics, morphology, syntax in the Turkic language: textbook] (ENU, Astana, 2017, 294 p.) [in Russian].
17. Malov S.E. Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov: Issledovaniya i teksty [Yenisei written language of the Turks: Research and texts] (Moscow-Leningrad, 1952, 116 p.) [in Russian].
18. Kairzhanov A., Ayupova G., Shaldarbekova A. The Ancient Turkic Book of Reasoning and Revelations «İrq bitig» of X Century. Utopia y Praxis Latino Americana, 23(82), 100–109 (2018)
19. Kairzhanov A.K. Mitraizm kak logos sveta, mira i soglasiya [Mithraism as the logos of light, peace, and harmony]. Rukopis': al'manakh [Manuscript: al'manakh], Rostov-on-Don, 36, 158–166 (2021) [in Russian].
20. Zholdasbekov M., Sartkozha K. Atlas Orchonskikh pamyatnikov [Atlas of Orchon monuments] (Kyul'-Tegin, Astana, 2006, 360 p.) [in Russian].
21. Dmitriev N.K. Kategoriya prinadlezhnosti. Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov. Ch. 2. Morfologiya [Category of possessiveness. Research on comparative grammar of Turkic languages. P. 2. Morphology] (Moscow, 1956, 335 p.) [in Russian].
22. Kairzhanov A.K. Lingvisticheskaya metodologiya: uchebnoe posobie dlya magistrantov [Linguistic Methodology: a textbook for master's students] (ENU, Astana, 2018, 112 p.) [in Russian].
23. Drevnetyurkskiy slovar' [Ancient Turkic dictionary] (Nauka, Leningrad, 1969, 567 p.) [in Russian].
24. Akbaev Sh.H. K voprosu o proiskhozhdenii posessivnykh affiksov v tyurkskikh yazykakh. Tyurkologicheskie issledovaniya [On the issue of the origin of possessive affixes in Turkic languages. Turkic Studies] (Nauka, Moscow, 1976, 271 p.) [in Russian].

А. Андирова, А. Каиржанов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Синтетикалық посессивті сәйкестендіру ежелгі түркі аффикстеріндегі «Мен» және «Мен емес» ұғымы

Андатпа. Ұсынылған мақалада ежелгі түркілердің посессивті ойлауының лингвисти-калық және тарихи-философиялық негіздемесі және синтетикалық морфологиялық жолмен, яғни аффикстердің көмегімен құрылған түркі тілдеріндегі посессивтілік категориясы қарастырылған. Бұл аффикстер түркі халықтарының ортақ туынды сөз құралдарымен генетикалық жағынан сәйкес келгенімен, оларды басқа тілдерден ерекшелендіретін, ең алдымен, олардың ең көне дәуірдегі түркі дүниетанымына ғана тән «ажырамайтын» тиесілік қасиеттері бар. Бұл категорияны түсіну зерттеудің өзектілігін білдіреді. Грамматикалық рефлексияның арқасында пайда болған және барлық қазіргі түркі тілдерінде сақталған посессивтілікті білдіру құралдарымен байланысты Ұлы дала көшпенділерінің дүниетанымының өзіндік ерекшелігі талданады. Синтетизм тәуелділіктің мағынасын білдірудің ең үнемді құралы екендігі анықталды. Таулы және Оңтүстік Алтай, Орхон-Енисей ескерткіштері мәтіндерінің руникалық жазуының эмпирикалық материалында ежелгі түркі тіліндегі посессивті аффикстердің пайда болу сипаты анықталды.

Түйін сөздер: посессивтілік, "ажырамайтын" тәуелділік, праформа, синтетизм, аффикстер, аккультурациялық процестер.

A. Andirova, A. Kairzhanov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Synthetic possessive identification “I” and “Not-I” in ancient Turkic affixes of belonging

Abstract. This article examines the linguistic and historical-philosophical justification of the possessive thinking of the ancient Turks and the category of possessiveness in Turkic languages, formed by a synthetic morphological method, i.e., using possessive affixes. These affixes are genetically identical with the common Turkic means of derivation, distinguishing them from other languages, first of all, by the fact that they have "inalienable" properties of belonging, inherent only to the Turkic worldview of the most ancient times. Such an understanding of this category represents the relevance of the undertaken research. Therefore, the purpose of our article is to reveal the features of the possessive thinking of the ancient Turks, reflected in the possessive affixes and how both the person and the number of the subject of "inalienable" possession are expressed. This feature of the possessive affixes is a special feature of this category; it expresses not only the meaning of possessiveness, but also possessiveness in the broad sense of the word, formed as a result of the possessive identification of “I” and “Not-I” in the thinking of a Turkic person. The article analyzes a specific feature of the worldview of the nomads of the Great Steppe, associated with the means of expressing possessiveness, which appeared due to grammatical reflection, and preserved in all modern Turkic languages. It is determined that synthetism turned out to be the most appropriate means of expressing the meaning of possessiveness. We reveal the nature of the origin of the possessive affixes in the ancient Turkic language on the empirical material of the runic writing of the monuments of the Mountain and Southern Altai, as well as in the Orkhon-Yenisei monuments and in other single texts of the ancient Turks.

Keywords: possessiveness, "inalienable" belonging, protoform, synthetism, affixes, acculturation processes.

Сведения об авторах:

Андирова А. – докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Каиржанов А. – доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Andirova A. – PhD student of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kairzhanov A. – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.01.09
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-283-295>

Затты жазу, суретті жазу және ой жазу кезеңдері

Т. Молдабай*^{ORCID}

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

Аңдатпа. Аталмыш мақала дала көшпелілерінің жазу мәдениетіне арналған. Жазу мәдениетінің алғашқы кезеңдері затты жазу, суретті жазу және ой жазу кезеңдеріне тиесілі деректер мен жазбаларға талдау жасап, тарихына үңіледі. Затты жазу кезеңінен бізге жеткен деректер негізінде оқиға желісін талдап, оның қазіргі таңға дейін жеткен танымдық әсерлеріне тоқталады. Суретті жазу кезеңіне тиесілі петроглифтер мен таңбаларға сюжеттік тұрғыда талдау жасап, көшпелілер танымындағы семантикасына үңіледі. Атап айтқанда Моңғолиядағы Шивээт Хайрхан, Аршан хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Ресейдің Таулы Алтай өңіріндегі Бичикт-Бом, Қаракөл, Тува өңіріндегі Бижикт-Хая, Бии-Хем, Хакасия өңіріндегі Қарасұқ жазбалары, Қазақстандағы Ақ-Бауыр, Жетісу, Таңбалы, Теректі Әулие петроглифтеріне тоқталады.

Автохтонды негізді көне түрік бітіг жазуының қалыптасуына тарихи, мәдени тұрғыда алғышарттар мүмкіндігін қарастырып, жазу тарихы кезеңдерінің орындалу барысына тоқталады. Көне түрік бітіг жазуын құраушы әріп таңбаларының архетиптеріне үңіліп, олардың дала көшпелілері өмір сүрген аймақтағы петроглифтер мен таңбалармен байланысына талдау жасайды. Осы арқылы көне түрік жазу мәдениетінің әлем мәдениетіндегі орнын анықтауға тырысады.

Түйін сөздер: жазу, петроглифтер, затты жазу, суретті жазу, мәдениет, таңба, жазу тарихы, дала көшпелілері.

Кіріспе

Ежелгі грек әліпбиінің алғашқы екі әріп таңбалары «алеф» пен «бета» әріптерінің дыбысталуы негізінде қалыптасқан «алеф+вета» (әліпби) атауы кейіннен «алфавит» болып орнықты және қазіргі таңда тіл термині, алфавитті жазу жүйесі, бір таңба бір дыбысты білдіретін жүйе атауы ретінде қолданылады.

Адамдар ерте кезден бастап өз ойын жеткізу құралына деген сұранысқа ие еді. Осы сұраныс негізінде затта жазу пайда болды. Белгілі бір заттар негізінде өз ойын басқаға балама түрде жеткізу адамзаттың мыңдаған жылғы еңбегінен туған үлкен өзгеріс еді. Себебі, адам ойы затқа айналып, ұстауға және тасымалдауға бейімделді. Әрине, бұл ойды жеткізу құралының көптеген кемшілігі бар еді. Дегенмен бұл құрал келесі жазу мәдениетінің кезеңін тудыруға себепші болды. Бұл суретті жазу кезеңі еді. Яғни, затты жазу, суретті жазудың пайда болуына алғышарт жасады. Суретті жазу (пиктография) адамзат өркениетінің жеткен жаңа жетістігі саналды. Себебі, адам өз ойын басқаға жеткізу үшін енді зат емес сурет пайдаланды. Бұл жаңа құрал суретті жазу затты жазуға қарағанда ойды жеткізу деңгейі нақты және жоғары еді. Бұл құрал адам ойын жан-жақты нақты жеткізбесе де, негізгі ойды жеткізуге мүмкіндік туғызған еді. Осы суретті жазуды қолдану жаңа сұраныстар туғызып, оның жаңа деңгейде дамуына жол ашты. Осылайша адамзат суретті жазуды дамыту арқылы жазу мәдениетінің тағы бір маңызды кезеңі идеографиялық жазу (ой жазуы) кезеңіне өтеді. Біз осы кезеңге тиесілі жазу үлгілері ретінде Мысыр, Крит, Шумер, Қытай мәдениеттерінің көне жазуларын айта аламыз [1; 2, б.15; 3].

Автохтонды негізді ежелгі дәуірдегі алғашқы жазулардың бірі көне Мысыр иероглифті жазуы (иероглиф – қасиетті жазу). Бұл жазу шамамен б.з.д. 4000 – 400 жылдары аралығында қолданыста болды.

Күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан, бірақ алфавитті жазулар қатарына жатпайтын автохтонды негізді көне жазу жүйелерінің бірі Қытай жазуы. Қытай жазуының бізге дейін жеткен ең көне нұсқалары б.з.д. XVIII-XII ғасырларға тиесілі. Осы үлгілер негізінде Қытай жазуының көне нұсқаларының идеограммалық негізді таңбалардан түзілгендігін, кейіннен даму барысында бұл таңбалардың логограммалық таңбаларға өзгергендігін анық байқауға болады [1, б.112; 3].

Жазу тарихы ғылымында әлі күнге дейін зерттелмеген бірнеше жазу түрлері бар. Соладың бірі, көне түрік бітігі жазуы. Біз бұл зерттеуімізде осы көне түрік бітігі жазуының ортаға шығуына себеп болған дала көшпелілеріне тиесілі жазу мәдениетінің алғышарттарына тоқталып, осы алғышарттарға нақты деректер мен материалдар негізінде талдау жасайтын боламыз.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Біз бұл зерттеу жұмысымызда алға қойған мақсатқа жету үшін жалпы ғылыми әдісте, оның ішінде жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға жүйелеу және жіктеу (классификациялау) әдісін, тарихи деректер негізінде талдау әдістерін қолдандық.

Зерттеуіміздің негізгі нысаны дала көшпелілерінің жазу мәдениеті тарихына үңіліп, дереккөздер мен материалдарға нақты сілтемелер беру арқылы тарихи деректанымдық тұрғыда талдау жасадық. Жазба деректерді хронологиялық негізде іріктеп, ондағы жазу түрлеріне тарихи-салыстырмалы талдау жасадық.

Зерттеудің нәтижелері және талқылау. Жазу тарихының алғышарты: затты жазу (предметное письмо). Адамның ойын, сөздерін алысқа және уақыт өткеннен кейін де жеткізуге қажетті сөз, ым, ишара сияқты байланыс құралына деген қажеттілік қарабайыр халықтарда да болды. Бұл халықтардың басшысы да өз қарауындағы қауымға қатысты азық-түлік қоры, мал басы, жан саны, жауынгер саны сияқты мәліметтерге ие болуы керек еді. Осы сияқты көптеген ақпараттарды бір адамның жадында сақтау мүмкін емес еді. Бір ұлы жеңісті немесе халыққа орасан зор шығын әкелген аштықты халық жадында сақтау үшін қолданылған жырлар мен дастандардың ғұмыры жыршы мен дастан баянгерінің ғұмырымен ғана өлшенетін қысқа сақтау және жеткізу құралы еді. Осы мақсатта бұл ұлы жеңістер мен қиындықтарды еске түсіретін символикалық заттар, яғни, сол ақпараттарды жадымызда қайта жаңғыртатын, еске түсіретін символикалық заттарға деген сұраныс шеңберінде қазіргі ғылымда «затты жазу» деп аталатын қарабайыр ақпарат құралы пайда болды. Бұл қарабайыр затты жазудың ерте заманғы халықтар үшін қызметі және жазу тарихындағы бір мезеттік ақпаратты (мгновенным сигнал) ұзақ уақытқа есте сақтауды қалыптастырған заттай элементтер арқылы қалыпты ақпарат түріне айналдыруы затты жазудың (предметный письмо) бастауы болды. Бұл адамзат үшін үлкен жетістік еді. Адамдар тек ғана ауызекі сөйлеу тілімен ғана емес, заттармен, затты білдіретін бейне сызбалар арқылы ақпарат алуға мүмкіндік алды. Мысалы: базарда «жеміс сатам» деп айқайлап айтқан мен алдындағы сөресіне жеміс жидегін заттай жайып қойған адамның немесе осы жеміс жидектердің суретін салып дүкенінің маңдайшасына іліп қойған саудагердің берер ақпараттары бірдей болмақ. Сөздің затқа ал заттың суретке айналуы жазу тарихының басы десек де болады. Әрине, алғашқы суреттер шартты символикалық мәнге ие екендігін ұмытпауымыз керек. Қара киім кию немесе жамылу бұл осы жанұяда бір «қайғы», «өлім» болғанын білдірсе, неке жүзігі бұл адамның «үйленгендігін» білдіреді. Қазір қолданылып жүрген елдердің тулары, арнайы қызметтердің киімдері (сақшы, дәрігер, дәнекерші) де осы затты жазу түріне жатады. Ендеше біз әлі күнге дейін белгілі бір мөлшерде осы затты жазу түрлерін пайдаланып келеміз. Әлемдегі көптеген халықтардың мәдениетінде осы затты жазу белгілері көптеп кездеседі. Дала көшпелілерінде жал құйрығы күзелген жылқы өлген адамға құрбандыққа арналғандығын білдірген және мал ұрыларының өзі бұндай малдарды ұрламаған. Ал әйел адамның шашын жаюы қайғыны білдірген. Қазақ халқында үкілі кепеш қызды, орамал отбасылы әйелді, кимешек немере көрген әже екендігін білдірген. Әлем халықтарындағы затты жазу үлгілері хақында жазу тарихының білгірлері В. Данцеляның, И. Войленің, И. Фридрихтың кітаптарынан оқи аласыздар [4; 5; 1].

Тарихта осы затты жазу түрін қолдану арқылы басқасына өз ойын жеткізуге тырысқан «жазбаларды» (заттар арқылы) білеміз. Бұл жайлы ең көне мағұлмат тарихтың атасы деп жүрген Геродоттың жазбаларында кездеседі. Сақтардың (скиф) жеріне басып кірген

парсы патшасы Дарий олардың көсемінен «заттай» хабар алады. Ол хабардың заттары құс, тышқан, бақа және бес садақ жебесінің ұшы еді. Ол хабарды Дарийге жеткізген Гобрий: «құс болып аспанға ұшып кетпесең, тышқан болып жерге кіріп кетпесең, бақа болып суға сүңгіп кетпесең сен бұл оқтардан құтыла алмайсың» деп жорыған [6].

Затты жазу – жазу дамуының барлық процестерін бойында көрсете алатын ерекше қасиетке ие: зат өз бетінше тікелей ақпаратты бере алмағанмен, оның абстрактілі мағынадағы ұғымдары мен оның атауымен ұқсас дыбысталатын дүниелерді де жеткізу үшін қолданылды. Мысалы, дала көшпелілерінде жұт жылдары отарлап кеткен әулеттің ерлері өз әулеттеріне тұрған жерлеріндегі ерекше шөп немесе ағаш бұтақтарын, сүрленген немесе жас мал етін, қой құмалағы немесе майда тастар жіберген. Әулет адамдары жіберілген сәлемдемеге қарап, шөп немесе бұта арқылы қайда екендігін, мал етінің сүрленген, жас, семіз немесе арық екендігіне қарап олардың жағдайын, құмалақ немесе майда тас арқылы мал санын анықтаған. Бұтақ арқылы таулы немесе орманды жерде екендігін, арнайы шөп түрі арқылы далалық аймақтың қай жерінде екендігін, сүрленген ет арқылы олардың қоры мол екендігін, жас еттің семіз арықтығына қарап олардың малдарының күйін, құмалақ саны арқылы мал санын (он немесе жүзге көбейткен), ал тас болса нақты санын анықтаған.

Осылайша затты жазу мен оның дыбысталуы арасында байланыс орнап, жазудің негізгі мақсаты іс жүзінде жүзеге асқанын көруге болады. Осылайша жазудың ең ерте формасы белгілі бір дәрежеде дыбыстық ребус арқылы фонетикалық белгіге айналады. Бұл жазу таңбаларының фонетизациялануы деп аталатын күрделі құбылыс. Біз бұны кейіннен суретті жазу (пиктографиялық жазу) кезеңінде жиі байқайтын боламыз. Бұл кезеңдегі жазудың бейнеленген суреті, графикасы ол заттың мағынасын ғана беріп қоймай, сол заттың сол тілдегі дыбысталуымен бірдей дыбысталатын басқа бір заттың атауымен сәйкестендірілуі арқылы орындалғанын байқаймыз [7, б.5].

Жоғарыда келтірілген мысалда іс жүзінде қолданылған зат пен оның болмысы арасында ешқандай айырмашылықтың жоқ екендігіне қарамастан ол заттың сол этностың танымындағы абстракті ұғымы негізінде ойды жанамалай жеткізу, ақпарат беру басты мақсат болып отыр.

Бұл ақпараттар көбінесе мнемоникалық жүйе арқылы затты белгілер арқылы немесе ауызекі әдебиеті мен тарихында арнайы тілдік жады арқылы сақталған. Мнемоникалық жүйе – бұл ақпаратты сәтті және тиімді есте сақтауды қамтамасыз ететін әдістер жүйесі. Негізгі идеясы ұзын сонар оқиғаны нақты ерекше белгілерге айырып сол белгілерді ортақ бір таңба немесе сурет арқылы оқиғаны толық есте сақтауға негізделеді. Мысалы, қазақ халқының ауыз әдебиетінде жадыға ерекше орын берілген. Көп дүниені жадында сақтауға тырысқан. Сол себепті ауыз әдебиеті ерекше дамыған деп есептеймін. Біздің аталарымыз ерекше оқиғаларды сол жыл мен ерекше оқиғаны байланыстыру арқылы есте сақтаған. Мысалы, «Қоян жылғы қырғын», «Мешін жылғы жұт» сияқты нақты белгілері негізінде жадыға сақтап, оқиға өрісін баяндау, баяндаушының шеберлігі негізінде өңделіп, әдемілеп жеткізіліп отырған. Осы себепті біздің көптеген жырларымыз, эпсаналарымыз, дастандарымыздың бірнеше нұсқалары бар. Себебі, әр жыршы өз бояуын қосып, өңдеп отырған. Белгілі бір уақыт пен арақашықтық бұл

жырлар арасындағы айырмашылықты арттырып, негізгі сюжеттен басқа көп дүние өзгеріп кетеді. Осылайша жырдың басқа нұсқалары пайда болады.

Идеографиялық жазу (Суретті ой жазуы). Затты жазу мен ой жазу арасындағы шекараның өте нәзік екенін біз бұған дейін бірнеше рет атап өттік. Мысалға түйе шаруашылығы мен оның кіреберіс қақпасы үстіне жазылған атауы мен «түйе» суреті арасындағы ақпаратты жеткізу бойынша ешқандай айырмашылығы жоқ. Әсіресе байырғы қарабайыр адамдар үшін түйе суреті мен түйе арасында ақпараттық қабылдау тұрғысында, мағынасында ешқандай айырым болмаса керек. Бірақ жазудың даму тарихы тұрғысында заттың суретке айналуы өте үлкен прогресс. Осы прогресс арқылы зат өз болмысынан ажырап, таңбаға (суретке) айналды. Енді оны кез келген тақтаға, тасқа немесе қағазға салып, тасымалдауға қол жеткізілді. Бұл жазу тарихының бастауы десек де болады.

Сондай-ақ, суретті жазу арқылы ым-ишара сияқты хабарламалардың басқа түрлерін «жазуға» түсіруге болатындығын атап айтуымыз керек. Сұқ саусақтың суретін белгілі бағытқа көрсету арқылы көлдің суретін салсақ осы көрсетілген бағытқа жүрер болсақ көлге баратындығымызды түсіруге болады.

Суретті жазуды сурет өнерімен шатастырмау керек, бірақ олардың арасындағы шекара анық емес. Сурет тек көркемдік-эстетикалық толғаныс объектісі болу мақсатымен көрген, басынан өткерген, т.б. ой мен зат туындысын бейнелеу болса, суретті жазуда суретті жеткізудегі көркемдік көп жағдайда соншалықты маңызды емес, ол тек хабарды жеткізу құралы ғана. Бірақ сурет пен суретті жазу екеуі де бейнелеу техникасына тәуелді. Екеуі де бейнелеу әдістерін қолданады.

Көне түркілер өмір сүрген Еуразия далалық аймағында осы жазу түрлеріне жататын көптеген петроглифтерді көре аламыз. Атап айтар болсақ: Моңғолияда Шивээт Хайрхан, Аршан хад, Билуут-Толгой, Бичигт Улаан Хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Чандаман, Чулуут, Яманы-ус. Ресейдің Таулы Алтай өңіріндегі Бичикт-Бом, Қаракөл, Қалбақ-Таш, Қатун, Куйлю, Құрман-Таш, Құйус, Қызыл-Жар, Ұқоқ, Турочакск жазбалары, Тува өңіріндегі Алаға, Алды-Мозаға, Бижикт-Хая, Би-Хем, Мортұқ, Догээ-Баары, Ийме, Қара-Бұлун, Қазырған қорғаны, кіші Баян-Көл, Мұғұр-Саркөл, Окуневск петроглифтері, Орта-Саркөл, Саамчыыр Ұжу, Сыын-Чурек, Устю-Мозага, Үстіңгі-Саркөл, Хая-Бажы, Хербис, Ээрбек I-IV, Ямалық, Чайлаг-Хем, Шанчиг, Шөлде-Тей жазбалары, Карелия өңіріндегі Онежск жазбалары, Красноярский Край өңіріндегі Кызыл-Хая, Большая Боярск жазбалары, Қаратағ, Красный камень, Ленск петроглифтері, Сулекск және Шалоболлинск жазбалары, Оглахтинская, Тепсей, Ұлазы, Хана-Шулуун жазбалары, Хакасия өңіріндегі Қарасұқ жазбалары, Оглахты, Подкамень, Сундуки, Усть-Тюба, Хызын Хыр жазбалары, Забайкальский край өңіріндегі Бэшегтуу, Наушки, Цаған-Заба, Селенга, Субуктуй, Сулекск жазбалары, Шаман-гора, Харанхой жазбалары, Иркутская өңіріндегі Шишкинск жазбалары, Кемеровская өңіріндегі Новоромановск петроглифтері, Урал өңіріндегі Белая, Билабан, Зенковск жазбалары, Змиев Камень, Ирбит, Исаковск жазбалары, Исеть, Караульный Камень, Маскальск I жазбалары, Соколий Камень, Уфа, Тағыл, Чусовая, Юрузан жазбалары. Қазақстандағы Ақ-Бауыр, Арпаөзен, Баян-жүрек, Жайлау, Жайсан, Ешкі-өлмес, Қойбағар, Құлжабасы, Ой-Қаратау, Жетісу, Таңбалы, Теректі Әулие петроглифтері. Қырғызстандағы Саймалы-Таш,

Сүлейман-Тоо петроглифтері. Өзбекстандағы Қарақиясай, Сармышсай петроглифтері. Әзербайжандағы Гобустан петроглифтерін айтуымызға болады [8].

Қорыта келгенде суретті жазу да затты жазу сияқты жеткізілуі керек хабардың дыбысталуын емес, мағынасына басымдық береді екен. Дегенмен, дыбыстық ребустың көмегімен бейнелеуге келмейтін, бейнеленетін және астарлы сөздердің арасында мағыналық байланыс болмаса да, бірдей немесе ұқсас дыбысы бар басқа сөзбен ауыстыруға болады. Мұндай ауыстыру қажеттілігі негізінен адам аттарын жазу кезінде туындаса керек. Мысал ретінде азтектердің қарабайыр суретті жазуын келтіруге болады. Ондағы хабар суреттер арқылы беріледі: садақ пен жебе соғысты, арыстан мен жүрек адам атын немесе лақабын «Арыстанжүрек немесе Арыстан жүректі», бас сүйек – өлімді, жылаған көз – жесірді бейнелейді.

Бүгінгі күнге дейін көшпелі халықтардасақталған таңбаларды идеографиялық жазудың ерекше түрі ретінде қарастыруымыз керек. Таңбалар көне мәдениеттердің барлығында кездеседі. Әсіресе көшпелі халықтар арасында кең таралып, сақталған. Негізінен меншік құқын білдіретін таңбалар малдың жамбасына күйдіріліп басылған, заттарға бояумен салынған немесе ойылған. Отырықшы халықтар ішінде алғашқы таңбаларды Ежелгі Шығыс мәдениеттерінен вавилондықтар мен хетиттерден табылғанын білеміз. Кіші Азия деп аталған Түркия жерінде және Германияның солтүстік және шығыс жағалаулы аймақтарында кездесетін үй таңбалары (housmarken) деп аталатын таңбалар кезінде сол үй иесінің немесе әулеттің не шаруамен айналысатындығын білдіретін идеограммалық белгісі десек те болады. Орақ – егінші, диірмен – диірменші, балға – ұста, балта – ағаш шеберін, кілт – қалашық басшысын білдірген. Яғни, бұл таңбалар нағыз идеограммалар болған. Дегенмен бұл таңбалардың арасында нақты қызметі мен мағынасы ашылмаған таңбалар да кездеседі. Бұл мағынасын түсінуге болмайтын геометриялық пішіндер түріндегі белгілер суреттің модификациясын білдіре ме, әлде ерікті түрде таңдалған бейнелі емес белгішелер ме, түсініксіз. Бұл үй таңбалары кейіннен белгілі бір мағынада өз иелерінің монограммаларының (қолтаңба) рөлін атқарды: бұрын сауатсыз адамдар құжаттарға қол қойғанда оларды қарапайым әріптер ретінде пайдаланды, ал ауқаттылары бұл таңбаларды мөр ретінде пайдаланды.

Жоғарыда аталмыш белгілер есімдердің немесе фамилиялардың аббревиатурасы ретінде қызмет атқарса, ал қылмыскерлер пайдаланған таңбалар олардың бастан кешкен барлық оқиғаларының «қысқартылған» бейнелі ақпарат алмасу құралы ретінде қолданылды. Қылмыскерлердің дене мүшелеріне салынған бұл таңбалар барлық қылмыс әлеміне белгілі және таңба иесі жайында алғашқы мағұлмат беретін құрал еді. Қылмыс әлеміндегі таңбалар жайлы жанжақты, кең қамтылған еңбекпен 1899 жылы шыққан И. Гробтың «Қылмыстық антропология және криминология мұрағаты» деп аталатын еңбегінен танысуға болады [9]. Байырғы қарабайыр халықтар тарапынан да оқиғаларды қысқартылған суреттер арқылы бейнелеп жеткізу тәсілі кездеседі. Мысалы, Солтүстік Америка үндістерінің «Winter-Count» (Қысқы санаулар) деп аталатын қысқа түрде суреттермен жеткізілетін жыл қайыру шежірелері белгілі. Бұл шежіреде жылдың ең басты оқиғасы төмендегідей жазылып отырған (1-сурет қараңыз).

1-сурет. Lone Dog, winter count. Sioux. NA.702.5

Көне түркілер кейіннен қазақтар да ХІХ ғасырға дейін белгілі оқиғалар негізінде жыл қайырып жүргенін білеміз. Көне түрік жазбаларында кейде жыл аталмай, оқиға желісі аталады. Мысалы, Өтүкен жерінде отырған уақытта, Қырғызды ұйқыда басқан кезде деген сияқты. Кейін қазақ тарихында кездесетін «Ақтабан шұбырынды», Жоңғар шапқан жыл, Тәуке билік еткен жыл деген сияқты оқиғаларға негізделген жыл қайырулар кездесіп тұрады.

Заттық жазу да, суретті жазу да нақты мағынада біз білетін «жазу» емес. Себебі, бұл жазу құралдары ойды немесе айтылған сөзді дыбысталуындағыдай нақты жеткізбейді, тек жалпылама түрде болжалды нұсқасын ғана жеткізе алады. Ал қазіргі таңда біз жазу деп сөз негізді, буынды немесе алфавитті жазу құралына қарамастан тек ойдың немесе айтылған хабардың дыбысталуын сөзбе-сөз жеткізетін нұсқасын атаймыз. Жазудың одан әрі дамуын зерттеу үшін, өкінішке орай, бізде бақылаулар үшін жеткілікті эмпирикалық материал жоқ, сондықтан біз өз зерттеуімізді көбінесе теориялық негізде дәлелдеуге тырсамыз. Әрине, бұған дейінгі жазу тарихы тақырыбындағы жазылған ғылыми еңбектер мен зерттеулер нәтижелеріне де жүгінетін боламыз. Әуесқой зерттеушілер үшін жазудың даму кезеңдері өте қарапайым сияқты көрінеді. Олардың түсінігінде идеографиялық немесе фразалық жазудың дамуы нәтижесінде ой жазуы пайда болады. Ой жазуының күрделеніп дамуы негізінде әр сөздің бөлшектеніп таңбалануы арқылы буындық жазу қалыптасады. Ал буындық жазудың күрделі дамуы негізінде буындар тағы да кішірек дыбыстарға негізделген таңбалану жүйелері арқылы дыбыстық немесе алфавиттік жазуды қалыптастырады. Неміс ғалымы К.Зете өзінің «Суреттен жазуға дейін» атты еңбегінде мысыр жазуының дамуын осы негізде дәлелдеп, жазудың табиғи даму жолы деген атау берген еді [10]. Дегенмен біздің пайымдауымызша жазу дамуының тарихы жоғарыда айтылғандай қарапайым және бірізді болуы мүмкін емес. Сөз, буын

және дыбыс бізге мектеп қабырғасынан бастап сіңірілгендіктен біз үшін қарапайым болып қабылдануы мүмкін. Дегенмен алғашқы адамдар үшін бұл білімді игеру сол кезеңнің өлшемдері негізінде мүмкін емес сияқты. Ал сөздерді жеке буындарға немесе дыбыстарға бөлу тіптен күрделі дүние. Ендеше бұл білімге адамзаттың ие болуы өте баяу және күрделі кезеңдер негізінде қалыптасқаны анық. Сондықтан жазу жүйелерінің тарихи дамуын қарастырар алдында біз бұрын қалыптасқан теориялар негізінде жазудың әр даму кезеңін жеке қарастырғанды жөн санаймыз. Осы негізде жазу тарихын «фонетикалық емес ой жазуынан – алфавитті жазуға» дейін қалыптасқан дәстүрлі теориялық негізде бастап, жылдар бойы ғалымдардың зерттеген зерттеу нәтижелері мен өз зерттеулеріміз бен талдауларымыз негізінде нақты жазу үлгілері мен деректер негізінде нақтылап, түзетіп, қорытындылауға тырысамыз.

Идеографиялық жазу түрінде қарапайым немесе күрделі ой тек бір сурет арқылы беріледі. Бұл ой айтылмақ болған сөйлемге сәйкес келуі мүмкін, бірақ үнемі онымен бірдей бола бермейді. Мұндай хабарды оқу үшін нақты бір тілді білу міндеттелмейді, себебі хабар сурет арқылы беріліп, тілдік элементтерге қажеттілік тудырмайды. Дегенмен, тұтас бір мағынаны беру үшін ерекше маңызды жеке сөздерді арнайы бірлік ретінде оқшаулап, арнайы белгілермен белгілеуге болады. Қалай болғанда да, сөйлеуді сөз элементтеріне ыдыратудың, қажет болса, сөздерге арнайы белгілер арқылы белгілей отырып сурет арқылы да көп дүние жасауға болады. Бұл суретті күрделендіргенмен жазу тарихында маңызды рөлге ие. Сөздердің маңыздылығы артқан сайын хабардағы маңызды сөздерді жеткізуге деген құлшыныс идеографиялық жазудың сөз жазуға ойысуына өз ықпалын жасаса керек.

Сөз жазуда әрбір жеке сөз арнайы суреттік белгімен бейнеленеді. Бұл идеографиялық жазуға қарағанда өте маңызды жетістік. Себебі, сөз жазуы айтылған ойдың жалпы мағынасын емес, айтылған сөздің сөзбе-сөз әр мағынасын кодтайды. Сурет бастапқыда ұғымды жеткізгендіктен, ал дыбыс есепке алынбағандықтан, теориялық тұрғыдан біз флективтік элементтерді, яғни, септік және жіктік жалғауларды әлі жазуға ақтара алмағандықтарын байқаймыз. Сөздердің орын тәртібі сурет таңбаларының ретінен анықталғанмен сөйлемдегі сөздердің ара қатынасы әлі қарабайыр еді. Бұл айтылған хабарды бүге-шігесіне дейін анық та нақты түсінгісі келетіндердің тілдің грамматикалық құрылымына деген сұраныс тудырғаны хақ.

Адам ойын нақты жеткізудегі түрлі қиындықтар да сөз жазуында да туындайды. Суретті пайдалана отырып, санамен арнайы қабылданатын нәрсені бейнелеу оңай. Адам, құс, ит, жылқы, тәуешкі сияқты жанды тіршілік иелерін немесе күн, ай, ағаш сияқты заттарды, сондай-ақ «жылау», «күлу», «секіру», «ұшу», «ішу» сияқты көру арқылы қабылданатын әрекеттерді, яғни, етістіктерді күрделі болса да суреттер арқылы беруге болатынын білеміз. Мысалы, жылауды көзінен жас тамып тұрған адам салу арқылы, ұшуды қанаты бар адам салу арқылы, ішуді құмыраны аузына апарып тұрған адам арқылы салуға болады. Дегенмен практикалық тұрғыда қарапайымдылық үшін бүтіннің орнына бөлшек салынған, әрине бұл бөлшек тұтас ұғымға тән болған кезде. Мысалы, найза барлық қаруды, ағаш орманды білдірді. Бірақ «басқару», «ойлау», «сөйлеу» сияқты сезім мүшелеріміз арқылы қабылдай алмайтын ұғымдар мен әрекеттерді жеткізу

қиындық тудырды. Бұл жағдайдан шығу жолын сипаттамалық суреттер арқылы шешуге тырысты. Мысалы, мысырлықтар билік, басқару ұғымын жеткізу үшін аса таяғы бар адам бейнесін, сөйлеу, айту етістігін адам аузына қолын апарып айғайлап жатқан бейнесін, немесе ауыз бейнесін, ойлау әрекетін жеткізу үшін жағын таянып тұрған адам бейнесі, есту әрекетін жеткізу үшін қолын құлағына апарып тыңдап тұрған адам немесе құлақ бейнесі арқылы жеткізуге тырысқан. Бұл кезеңдегі ең маңызды құбылыс бүтіннің орнына бөлшектің пайда болуы. «Жүру» әрекетін жеткізу үшін жүріп бара жатқан тұтас адам бейнесі емес, жүру бейнесіндегі екі аяқ суреті жеткілікті еді. Бұл жазу таңбалары әлі суретті жазудан алыс емес, әр таңба салынған суреттің мағынасын ғана берді, оның дыбысталуын таңбалайтын жазу түріне әлі қолжеткізілген жоқ еді.

Адамдардың хабарды нақты жеткізу талабына деген сұраныс әсіресе жалқы есімдерді жеткізудегі қиындық дыбыстық кодтауға, яғни, дыбыстық жазуға сұраныс тудырды. Адамдар суретті жазудағы жоғарыда мысал келтірілген аса таяқұстаған адамның билеуші ме әлде бұйрық беру ме? Аузына қолын апарып тұрған адамның сөйлеуші ме, тамақ жеуші ме? – екендігін ажырату керек болды. Осы негізде дыбыстық ребусқа негізделген жазу жүйесін қолдана бастады. Мысалы, Арыстанбек атын жеткізу үшін арыстан және бек мағынасындағы бейнелерді салуымыз керек. Ал кейін бұл ребустық жүйе тағы да дамып, сурет бейнелі таңбалардың алғашқы буындарына негізделе бастаса керек. Бұл ребустық жүйе адамзат мәдениетінде затты жазу кезеңінде де қолданылғанын білеміз. Мысалы алдыңғы бөлімдерде баяндалған Сақ (скиф) көсемінің жеріне басып кірген парсы патшасы Дарийге жіберген «құс, тышқан, бақа және бес садақ жебесінің ұшы» хабарламасы да осы ребустық жүйеге негізделген еді. Яғни, құс ұшудың, тышқан жерге кірудің, бақа көлге сүңгудің, ал садақ өлімнің символы болды. Затты жазудағы осы ребус жүйесі де суретті ой жазуында да адамзат кәдесіне жарады. Бұл алғашқы дыбыстық жазуға деген бетбұрыс еді.

Суретті жазуда нақты заттық негізді сезім мүшелерімізбен қабылдай алатын (конкреттік) атауларды толық немесе нақты бір ерекше бөлшегін салу арқылы, ал нақты заттық негізі жоқ абстрактілі дүниелерді дыбысталуына байланысты ребустық жүйе арқылы таңбалау түрлі кезеңдерді, әлемнің әр түрлі аймақтарында кездеседі. Осы сурет – символ – дыбыстық ребус үштігі жазу тарихының осы кезеңіндегі ең маңызды элементтерінің бастысы болып қала бермек. Шын мәнінде, біз жазудың қалыптасу процесін бақылау барысында әрқашан осы үш элементті жазу тарихының даму кезеңдерінде бірге көреміз. Дыбыстық ребус жазудың даму тарихының ең басты затты жазу мен идеографиялық жазу кезеңінде маңызды рөл атқарғандығын байқаймыз. Жазу дамудың бір сатысынан екіншісіне өту ешбір қиындықсыз, оңай болған емес. Тек сөздің өзін ойдың жеке бір элементі ретінде танылуы көне замандағы қарабайыр ойлы адам үшін оңай шаруа болмағандығы анық. Бір кезеңдегі элементтің келесі кезеңдегі жаңалықты қабылдауы және жаңа элементтің ескісін ығыстырып шығаруы ұзақ уақыт алса керек, біз көп мәдениеттерде идеографиялық жазу мен сөз жазуының ұзақ жылдар бойы бірге өмір сүргендігін байқаймыз [1; 3].

Дыбыстық ребус – жазудың фонетикалық ұйымдасуына жасалған алғашқы қадам. Бастапқыда жазу тілдің барлық дыбыстарын жеткізе алатын күйден емес еді. Алғашында

сөз құрамындағы ұқсас дыбысты бүтін сөздермен бөлшектеніп жеткізілуге тырысылды. Яғни, сөздің дыбыстарға ыдырауы толық жүзеге асырылмаған болатын. Көп еңбектен кейін адамдар сөзден кейінгі кіші бөлшек «буынмен» танысты. «Буынды» меңгеру адамзатқа өте қиын еді. Себебі, буын бір өзі ешқандай мағынаға ие емес, адамзатқа түсініксіз (абстрактілі) құбылыс еді. Ал буынды қолдану үшін сол тілдің сөз құрылымы маңызды еді. Моносиллабты түбірлердің көп, әрі ыңғайлы (CV, VC немесе CVC) болуы жазудың дамуында маңызды екендігі анық. Себебі, CVCCC, CCVCC сияқты буындардың ребустық тұрғыда сөзді кодтауда қолданылуы сирек болар еді. Ендеше жазудың дамуында флективті тілдерден қарағанда аглютинативті тілдердің түбірдің өзгеріссіз қалуымен қатар жалғау арқылы түрленуі тілдің ең көне қасиеттерінен бірі болса керек. Мысалы, флективті тілдер қатарына жататын неміс тіліндегі Rathous (муниципалитет) сөзін Rad (доңғалақ) және Haus (үй) суретті таңбалары арқылы дыбыстық ребус түрінде бере аламыз. Дәл осы әдіспен Beraten (кеңес беру) сөзіндегі rat (be-RAT-en) сөзінде де осы негізде қолданылады. Бірақ сөз басындағы be және соңындағы en буындарын жазуда қиындық туады. Тек дыбысталуы ұқсас түрде beer – rat – ten мағынасында таңбаланып берілуі мүмкін. Ал аглютинативті (жалғамалы) тіл ретінде танылған шумер жазу таңбасында арамшөп мағынасын берген «mu» сөзі басқа сөздердегі -mu дыбыстарын таңбалануда да оңай қолданылды. Мысалы, mudu (ол тұрғызды) сөзін жазуда mu буынын көрсете алады.

Дегенмен жазуды қолданушылар буынды бірден барлық жазбаларда қолданып кетпеді. Көбінесе сөз жазуы қолданылып тек жалқы есімдерге келгенде осы буындық әдіс қолданылған. Бұны біз Кіші Азияда кеңінен қолданылған сына жазуларында көре аламыз. Адамдардың жазу мәдениетінде сөздің буындарға бөлініп дыбысталуы өте үлкен еңбекпен келді. Ал адамдар буынды ажырата бастаған соң дыбыстарды ажыратуы оңай болды деу мүлде қате болар еді. Себебі, біз білетін батыс мәдениетіндегі жазулардың атасы болып саналатын батыс семит жазуының тек дауыссыз дыбыстар негізінде жасалғанын ұмытпауымыз керек. Кейіннен бұл жазуды гректер өздеріне бейімдеп дауысты дыбыстарды қосқанын білеміз. Бұл жөнінде жазу тарихына алғаш қалам тербеген К.Зетениң және И.Фридрихтың еңбектерінен оқи аласыздар [1, б.41-47; 3].

Қорытынды

Әлем тарихында өз орны бар түрік халықтары үшін жазу мәдениеті жат дүние емес. Сонау неолитік кезеңнен бастап көшпелілер өмір сүрген аумақта жазуға деген талпыныс туып, көптеген із қалды. Қаншама петроглифтер мен үнгір суреттері бұған дәлел. Кейіннен бұл суреттермен бірге киелі таңбалар салынды. Бұл адамзат өркениетінде құдіретті күшті мойындау, адамзаттың табиғатты түсінуіне деген философиялық ұмтылысының туындысы еді. Кейіннен мен деген ұғым қалыптасып, меншік құқын білдіретін таңбалар тарала бастады. Прототүрік, түрік кезеңінен бізге жеткен қаншама таңбаларды білеміз. Кешеге дейін қазақ халқында әр рудың өзіндік меншік және билік аумағын белгілейтін таңбалар қолданғанын білеміз. Рулы ел өз меншігін ру таңбасымен белгілеп, оның меншіктік және аймақтық әкімшілік иесін

анықтады. Көшпелілер өмірінің басты байлығы болған малға басылған таңбалар оның қай руға тиесілі екендігін білдірсе, оның құлағына салынған «ен» оның меншікті иесін нақтылады. Орталықтанған әкімшілік жүйелердің қалыптасуы билік таңбаларын қалыптастырды. Бұл билік таңбалары елдіктің нышаны еді. Кейін осы билік әулеттен шыққан билік иелері осы билік әулетіне тиесілі екендігін көрсету үшін осы негізгі билік таңбасына қосымша элементтер қосу арқылы билік жүйесінің заңды жалғасы екендігін дәлелдеп отырды. Бұнда жазу мәдениетінің ерекше түрлері еді. Кейіннен Ғұн мемлекеті, Сақ мемлекеті сияқты орталықтанған билік жүйелерінің қалыптаса бастауы жазуға деген сұранысты арттырса керек. Бұған дейін қалыптасқан меншік және билік таңбалары негізінде өз жазуларын қалыптастыруға тырысқан сияқты. Бұл процестің сонау Ғұн, Сақ кезеңінен бастау алғандығын біз Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазудан, Керекуден табылған Сүйек алқадағы жазудан көре аламыз. Дегенмен бұл кезеңде жазуды аса құрметтеп, оның киелі, сырлы дүние ретінде дәріптеп, онымен тек белгілі адамдардың ғана айналысуға құқы болғандығын аңғаруға болады. Сол себепті, осы кезеңдерге тиесілі жазу үлгілерінің өте аз болуымен түсіндіре аламыз. Бұл автохтонды негізді әлемнің алғашқы жазу үлгілерінің барлығына дерлік ортақ құбылыс. Бірақ біз бұл кезеңдегі жазудың нақты кілтін әлі таппадық. Оған, жазу үлгілерінің аздығы, сол кезеңдегі қолданылған тілдің нақтыланбауы, жазу түрінің жазу дамуының қай кезеңіндегі, қай түрге тиесілі екендігін (суретті жазу, ой жазуы, буындық жазу немесе алфавиттік жазу) анық білмегендіктен нақты болжам жасай алмай отырмыз. Дегенмен, біз дала көшпелілері өмір сүрген аумақтардан табылған петроглифтер, таңбалар мен жазба деректерде хатталған жазуға қатысты барлық деректерді өңдеу арқылы көне түріктердің жазу мәдениетінің өте ерте кезеңнен бастау алып, өз автохтонды негізді жазуларын жазуға толық негіз бар екендігін дәлелдеуге тырыстық. Олар қалдырған петроглифтер, таңбалар жүйелі жазудың алғышарты болып саналады. Ендеше осындай бай алғышарт қалдырған дала көшпелілерінің әлем жазу мәдениетіндегі орны ерекше. Олар жазу дамуының барлық кезеңдеріне тиесілі қарабайыр жазу үлгілерінің мол мұрасын қалдырды. Ал көне түрік бітігі жазуы осы дала көшпелілерінің мыңдаған жылдарға ұласқан жазуға деген ұмтылысынан, мәдени серпілісінен туған туынды деуге болады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы, Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитетінің қаржыландыруымен өткізілген АР14972685 «Қазақ жазуы мәдениетінің бастаулары (Суретті жазудан алфавиттік жазуға дейін)» атты ғылыми жобасы негізінде дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Иоганнес Ф. История письма. – Москва: Наука, 1979. - 464 с.
2. Hatice Ş.U. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri. – Ankara: Akçay Yay, 2006. 408 p.
3. Moldabay T. History of Turkic alphabet development // Turkic Studies Journal. – Astana, 2023. Vol. 5. No. 1. P. 49-59
4. Danzel W. Die Anfänge der Schrift. Leipzig, 1929. 218 p.
5. Weule K. Vom Kerbestock zum Alphabet. Urformen der Schrift. Stuttgart, 1915. 216 p.

6. Richard P.K. The Symbolical Language of Ancient Art and Mythology. New York: Hard Press Publishing, 2013. 453 p.
7. Ескеева М.Қ. Қазақ жазуының тарихи негіздері. – Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2002. – 125 б.
8. Шаймердинова Н.Г., Молдабай Т. Еуразия кеңістігінің петроглифтері және таңбалары түрік мәдениеті мен жазуының архетиптері ретінде // Turkic Studies Journal, № 4, 2023. – С. 35-5.
9. Grob J. Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik. Leipzig: 1899. V. 1. S.65.
10. Kurt S. Vom Bild zum Buchstaben. Leipzig, 1939. S. 107.

References

1. Iogannes F. Istoriya pis`ma [The history of writing] (Science, Moscow, 1979, 464 p.). [in Russian]
2. Hatice Ş.U. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri (Akçay Yay, Ankara, 2006, 408 p.). [in Turkish]
3. Moldabay T. History of Turkic alphabet development, Turkic Studies Journal. 5(1), 49-59, (2023).
4. Danzel W. Die Anfänge der Schrift (Leipzig, 1929, 218 p.). [in English]
5. Weule K. Vom Kerbestock zum Alphabet. Urformen der Schrift (Stuttgart, 1915, 216 p.).
6. Richard P.K. The Symbolical Language of Ancient Art and Mythology (Hard Press Publishing, New York, 2013, 453 p.).
7. Eskeeva M.Q. Kazak zhazuynyn tarihi negizderi [Historical foundations of Kazakh writing] (Eurasian National University, Astana, 2002, 125 p.). [in Kazakh].
8. Shaimerdinova N.G., Moldabay T. Eurazia kenistiginin petroglifteri jane tanbalary turik madeniyeti men zhazuynyn arhetipteri retinde [Petroglyphs and symbols of the Eurasian space as archetypes of Turkish culture and writing], Turkic Studies Journal, 4, 35-51, (2023). [in Kazakh]
9. Grob J. Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik (Leipzig, 1899, V.1., 65 p.). [in German]
10. Kurt S. Vom Bild zum Buchstaben (Leipzig, 1939, 107 p.). [in German]

Т.Молдабай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Истоки письменной культуры у степных кочевников

Аннотация. В статье рассматриваются предпосылки периодизации письма в культуре степных кочевников, анализируются этапы развития пиктографической предметной и идеографической письменностей. Многие петроглифы, символы, оставленные степными кочевниками, вероятно, отражают их стремление к познанию окружающего мира. Авторы статьи в составе нескольких экспедиций изучали петроглифы Шивээт Хайрхан, Аршан хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур в Монголии; Бичикт-Бом, Караколь, Бижикт-Хая, Бии-Хем, Карасук в России; Ак-Баур, Жетысу, Тамгалы, Теректи в Казахстане. На основе письменных источников, а также устного творчества, передаваемого из поколения в поколение, в статье рассматриваются истоки письменной кочевой культуры. Изучение античных греческие источники позволило исследовать петроглифы и пиктограммы и сакской эпохи и рассмотреть преемственность некоторых традиции и элементов пиктограммно-идеографического письменности в древнетюркской письменности и в целом тюркской письменной культуре.

Авторы утверждают, что некоторые исторические события запечатлены в традиции тюркского летоисчисления таких, как «Қоян жылғы аштық» (Голод в год кролика), «Мешін жылғы соғыс» (Война в год обезьяны) и являются отражением предметной кочевой культуры. В процессе исследования установлено, что схожесть многих петроглифов и символов с древнетюркским алфавитом подтверждает культурно-познавательную преемственность письменной культуры кочевников.

Ключевые слова: письменность, культура, руника, алфавит, история письменности, тюркские народы, степные кочевники, петроглифы, символы.

T. Moldabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Beginning of Writing Culture among Steppe Nomads

Abstract. In our study, we focus on periods leading up to the ancient Turkic Bitig script of the steppe nomads, analyzing the prerequisites and possibilities of writing culture. There are many petroglyphs and symbols that belong to early pictographic writing in the regions inhabited by steppe nomads. We have worked with these petroglyphs and symbols during several expeditions, including Shiveet Khaikhan, Arshan Khad, Hoyt-Tsenher, Baga-Uygur in Mongolia, Bichikt-Bom, Karakol in the Altai Mountains of Russia, Bizhik-Khaya, Bii-Khem in Tuva region, Karasuk inscriptions in the Khakassia, and AkBauyr, Zhetysu, Tangbaly, Terekti petroglyphs in Kazakhstan. Regarding the Greek data related to the period of object-based writing pertaining to the Saks, representatives of the steppe nomads, are presented. Focusing on the concepts formed from the writing history passed down through generation, this article considers its utilization among nomadic communities. It is clear that the tradition of counting the years and remembering well-known events, such as, “The Famine of the Year of the rabbit”, “The massacre of the Year of the Monkey” in nomadic culture, also the object-based writing and pictographic writing created the prerequisites of ancient Turkic script. This cultural-cognitive continuity is probably one of the main reasons why many petroglyphs and symbols are similar to the ancient Turkic script. Through this article, we have confirmed that all samples of historical writing periods are found in regions inhabited by steppe nomads. We aim to convey, their significant role in the formation of the ancient Turkic script and also their place in the world writing culture.

Keywords: writing, culture, script, alphabet, writing history, Turkic peoples, steppe nomads, petroglyphs, symbols.

Автор туралы мәлімет:

Молдабай Т. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Moldabay T. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-296-305>

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің түрлері мен қызметтері (Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» шығармасы негізінде)

Ж. Өмірбекова¹, С. Сердалина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Ұлттық тестілеу орталығы, ҚАЗТЕСТ қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі, Астана, Қазақстан

(E-mail: ozhamila@inbox.ru, saniya_serdalina@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ әдебиетінің көрнекті жазушыларының бірі Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты еңбегіне негізделген. Бұл жұмыста кітапта анықталған қазақ-түрік фразеологизмдерінің мағыналары зерттеліп, осы тұрақты сөз тіркестерінің түрік тіліндегі баламалары берілмек болды.

Дұрыс аударма үшін, ең алдымен, аудармашының сөйлем элементтері арасындағы байланысты, сөз бен сөз таптарындағы ауыспалы және фразеологизмдік мағыналарды ажырата білуі арқылы ұсынуы өте маңызды. Тұрақты сөз тіркестерін аудару кезінде аудармашы бастапқы тілдегі берілген өрнектің мағынасын сақтай алуы өте маңызды. Сондықтан зерттеудің тағы бір мақсаты – тілдер арасындағы фразеологизмдердің аудармалары барысында кездесетін аударма мәселелерін анықтау және шешу жолдарын көрсету болып табылады. Қазақ және түрік тілдерін тұрақты сөз тіркестері тұрғысынан салыстырған кезде, екі тіл арасында формалды және мағыналық контекстте көптеген ортақ фразеологизмдердың бар екені көзге түсті. Дегенмен, бастапқы және аударма тілдердің арасында еш баламасы жоқ кейбір тұрақты сөз тіркестері де бар екендігі және формальды түрде ұқсас тілдік бірліктері бола тұра, әр тілде әртүрлі мағынаға ие фразеологизмдер де анықталды. Бұл жағдай тілдер аралық аудармаларда алдамшы балама болып саналатын «тұзақ сөздер» сияқты «тұзақ фразеологизмдердің» де бар екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, фразеологизмдер, Бердібек Соқпақбаев, Балалық шаққа саяхат.

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Жаңадан үйренген тілді жақсы қолдана білудің маңызды көрсеткіштерінің бірі – сол тілдегі фразеологизмдерді орынды, дұрыс қолдану. Түркі тілдері бір-бірі үшін шет тілдері сынды қатты алыс болмаса да, туысқан тілдер үшін де бұл көрсеткіш маңызды.

Ол екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ұлттық әдебиетке араласқан, келбеті, болмысы ерекше дарынды қазақ жазушыларының бірі болып табылатын Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты еңбегінің негізінде қазақ және түрік тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің түрлері мен қызметтерін зерделеп, көрсетіледі.

Әрбір тілде тұрақты сөз тіркестері тілдегі орны өте зор, маңызды. Фразеологизмдер аз сөзбен көп нәрсені айта алу, сөз тіркесін әсерлі ету, айтылған ойды күшейту жағынан аса құнды. Фразеологизмдер халықтардың өмір тәжірибесінің нәтижесінде пайда болған халық мәтелдері.

Осы тұрғыдан алғанда тұрақты сөз тіркестері халықтардың жадысы және мәдени қазынасы болып табылады. Дегенмен фразеологизмдермен, мақал-мәтелдермен, ауыспалы мағынадағы сөздер, сөз тіркестерімен бірге, бұл аударма тәжірибесі үшін де, тіл теориясы үшін де ең үлкен проблемалардың бірі. Аударма тәжірибесінде фразеологизмдерді екінші тілге аударуда әртүрлі қиындықтары бар. Себебі әр түрлі тілдердегі әсіресе ауыспалы мағынадағы сөздердің семантикалық және стилистикалық қолданылысы алуан түрлі. Фразеологизмдер әр тілде өзіне ғана тән мағынасы тұрғысынан басқа әлем жасайды. Сондықтан аударманы дұрыс түрде жүргізу үшін, ең алдымен, аудармашы екі тілдің де қыр-сырын жетік меңгеруі керек. Сонымен қатар, аудармашының сөздер мен сөз таптарындағы сөйлем мүшелері мен ауыспалы мағынадағы және фразеологизмдер арасындағы байланыстарды дұрыс көрсете білуінің маңызы зор. Тұрақты сөз тіркестерін аударған кезде аудармашы бастапқы тілдегі ойды, мағынасын бірдей, дұрыс көрсете білуі тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың зерттеу материалы ретінде Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты шығармасындағы фразеологизмдері алынған. Аударма әдісі негізінде қазақ және түрік тілдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ортаға шығару арқылы түркі фразеологиясына қатысты талдаулар және аудармадағы ерекшеліктер баяндалған. Көркем мәтіндегі фразеологизмдердің түрлері мен қызметтерін жан-жақты зерттеу барысында сипаттама, салыстырмалы, салғастырмалы, квантитативті т.б. әдістер мен жинақтау, жүйелеу, талдау, түсіндіру тәсілдері тиімді қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Фразеологизмдер туралы: Қазақ тіл білімінде фразеологияларды зерттеу 20 ғасырдың 40-жылдарында Кенесбаевтың еңбектерінен басталды. Осы себепті Кенесбаев қазақ тіл білімінде фразеологизмдердің негізін салушы болып саналады. Көп жылдық ізденістерінің

нәтижесінде 1977 жылы «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегін жарыққа шығарып, сөздігіне он мыңнан астам фразеологизмдерді енгізді. Кеңесбаев сөздіктің «Қазақ тіліндегі фразеологизмдер туралы» деп аталатын соңғы тарауында қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселесін кеңінен қарастырған. Кеңесбаев фразеологизмдердің қазақ тілінде дербес сала екендігін, фразеологизмдердің нақыл сөздермен, мақал-мәтелдермен байланысын, фразеологизмдердің түрлерін, стилистика жағынан ерекшеліктерін, дыбыс үндестігін, фразеологизмдердегі синонимдерді, оларды құрайтын сөздерді т.б. назарға алған.

I. Кеңесбаев фразеологизмдерге тән өзіндік белгілер арқылы ғана оларды тұрақты тіркестер деп тануға болады. Ал фразеологияның теориялық тұжырымы бойынша тіркестерді фразеологизм деп тану үшін қалыптасқан үш белгісін атайды. Олар: 1. Мағына тұтастығы; 2. Тіркес тиянақтылығы; 3. Қолдану тұрақтылығы. Осы аталған үш басты белгіге, яғни үш критерийге сүйене отырып бүкіл қазақ тілінің құрамындағы фразеологиялық құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөледі. Олардың біріншісі – фразеологиялық түйдектер, екіншісін – фразеологиялық тіркестер деп атайды [1;56].

Виноградов пен Шанскийдің фразеологизмді топтастыру жүйесі қазақ тіл білімінде 1970 жылдан бері қабылданған. Орыстың екі лингвисті фразеологизмдерді құрайтын элементтер арасындағы байланыс негізінде идиомаларды төрт негізгі тақырыпта бөліп қарастырған: а) Фразеологиялық тұтастық; б) Фразеологиялық бірлік; с) Фразеологиялық тізбек; d) Фразеологиялық сөйлемше [2;22].

Фразеологизм – бірнеше сөзден жасалған ауыспалы мағына. Бұл белгілі бір идеяның пайымдауын, сезімін немесе аудармасын білдіру болып табылады. Фразеологизмдердің негізгі мақсаты – жағдайды білдіру; Оларда әдетте ешқандай ереже жоқ. Олардың ең спецификалық ерекшелігі - затты немесе оқиғаны бейнелеу. Олар сіңіп, клишеге айналғандықтан, оларды қолдануда абай болу керек [3;7].

II. *Фразеологизмдердің қазақ тілінен түрік тіліне аударылу жолдары:* М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологияның аудармасына арнайы тоқтаған. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айтып қарап отырмай, фразеологизмдерді аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Үш түрлі тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. Ол қандай тәсілдер:

Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі». Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігі ескерілетінін» айтады. Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылады» [4;20].

Орыс ғалымы Виноградов фразеологизмдердің басқа тілдерге аударудың келесі әдістерін ұсынған:

– Сөз түріндегі аударма: фразеологизм аударылатын тілге аударғанда фразеологизм ретінде табылмаса, оның баламасы дәл мағынасы бар сөздермен беріледі.

– Мағыналық аударма: Мағынаны сақтап қалу үшін еркін сөздерден құралған бір сөз тіркесі ретінде беріледі.

– Сөзбе-сөз аударма. Бұл әдіс өте аз қолданылады [5;211].

Осы тақырыпта Түркияда жүргізілген маңызды бір зерттеуде Өмер Асым Аксой тұрақты сөз тіркестерін басқа тілдерге аударуда кездесетін жағдайларды былай түсіндіреді:

– Ерекше формасына байланысты басқа тілдерге сөзбе-сөз аударыла алмайтындар немесе сөзбе-сөз аударылғанымен түрік танымын көрсетпейтіндер.

– Тілімізде нақты мағыналарынан басқа да қолданылғанда басқа тілдерге де бірдей сөздермен және ауыспалы мағыналарымен аударыла алатындар.

– Тілімізде нақты мағынасымен қолданылғандықтан, басқа тілге сөзбе-сөз аударыла алатындар [6;518].

Біздің негізге алған Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты шығармасында анықталған қазақ тіліндегі фразеологизмдер түрік тіліне аударылу барысында келесі төрт түрлі жағдай орын алды: 1. Екі тілде де мағынасы бір, формасы бірдей фразеологизмдер; 2. Мағынасы ортақ, бірақ формасы әртүрлі фразеологизмдер; 3. Түрік тілінде баламасы жоқ фразеологизмдер; 4. Тұзақ фразеологизмдер – формасы жағынан бірдей, бірақ мағынасы әр түрлі фразеологизмдер.

III. «Балалық шаққа саяхат» атты шығармада анықталған фразеологизмдер:

1. Екі тілде де мағынасы бірдей, формасы мен құрылымы да бірдей фразеологизмдер:

Біз аузымыды ашып, ұйып тыңдауды ғана білдік [7;25]. *Biz ağızımız açık sadece dikkatli dinlemeyi bildik.*

Жеті қараңғы түнде сонша жерден жан ұшырып жалғыз келгенімді білгенде, жаным қалай қорықпадың деп, елжіреп *бауырына басты* [7;68]. *Zifiri karanlık uzak yerden canım yanarak yalnız geldiğimi fark edince “canım, nasıl korkmadın?” diye merhametle bağına bastı.*

Екі отың ортасында қалдым [7;159]. *İki ateşin arasında kaldım.*

Күресерге *дәрмен жоқ*, іш қазандай қайнайдының нағыз өзі [7;59]. *Savaşmaya derman yok, ağzı dili bağlanmanın ta kendisi.*

2. Мағынасы бірдей, бірақ формалары мен құрылымы әртүрлі фразеологизмдер:

Ақыл тоқтатып, енді қалайда мерт болмаудың жолын қарастырдым [7;65]. *Kemale erip şimdi bir şekilde sakatlanmamamın yolunu bulmaya çalıştım.*

Сезінгіш жүрегім есіктен аттап кірген бетте-ақ үй ішін *ала құйын кезіп* өткенін, аға-жеңгемнің арасындағы әуелгі сүттей ұйыған татулықтан түк қалмағанын бірден байқады [7; 168]. *Hassas kalbim, kapıdan girince evin içinde fırtınalar koptuğunu, abimle yengemin arasında eski kaynaşmadan, eski birlikten bir şey kalmadığını hemen hissetti.*

Ат үсті жуынуға және болмайды, тексеретін Майра бар [7;39]. *Baştan savma yıkanmak da olmazdı, kontrolcü Mayra var.*

Бойы менен ұзын, дүрдік ерін, *аузынан сөзі, қойнынан бөзі* салбыраған момын [7;259]. *Boyu benden uzun, kalın dudaklı, gevşek ağızlı, eline vur, ekmeğini al, uysal biri.*

Сармановқа осылай да осылай деп, сарнап айтып берсем, Жылқыбайдың *аяғы көктен келер* еді [7;66]. *Sarmanova böyle böyle diyerek her şeyi olduğu gibi anlatırsam Jilkıbay'ın işi biterdi.*

Оның алдында *аяқтарының ұшынан жорғалайды* [7;33]. *Onun önünde korkudan ödleri kopardı.*

Алдына Әзірейлі келіп тұрса да қасқайып, *айылын жыймай* сөйлесетін [7;37]. *Önüne Azrail dâhi gelse gözü pek biriydi, dimdik konuşurdu.*

Кейін жай қамшылансаң да *басын ала қашып* тұрады [7;54]. *Sonra az kamçıyı kaldırıversen başını alıp sıvıştır.*

Бізді қаталдығымен *безек қатырғанда* колхоз жұмысының қамы үшін емес, әрине [7;59]. *Bizi sertliğiyle nefes aldirmeden koşturması tabii ki kolhoz işinin ilerlemesi için değildi.*

Міне, енді енесінен айрылған *боташа боздап* келе жатырмын [7;140]. *İşte şimdi annesinden ayrılmış hıçkırığa hıçkırığa ağlayarak geliyorum.*

«Ұр Киікбай!, Ұр Найзаны!» бұл ұран *делбесін қоздырмайтын* жан жоқ [7;29]. *“Vur Kiyikbay’a!”, “Vur Nayza’ya!”* diye söylenen bu slogan için *gaza gelmeyecek* kimse yok.

Күйеуін күте-күте *екі көзі төрт болып*, зарыққан адам тәрізді [7;287]. *Kocasını beklerken dört gözle bekleyen* yorulmuş insan gibiydi.

Бір күн жұмыссыз отырса, *екі қолы алдына сыймайды* [7;189]. *Bir gün boş otursa canı sıkılırdı.*

Иә, біздің үйді үй етіп, *ел қатарына қосып* едің [7;269]. *Evet, bizim evi ev yarıp adam eden sen idin.*

Есік жабық болса, *еңсең басылып*, үйде емес, үңгірде отырғандай боласын [7;18]. *Kapı kapalı olursa bir ağırlık çöküp* sanki evde değil mağarada oturuyormuş gibi olursun.

Ал мен *ес білгелі* ол науқасшаң [7;80]. *Benim aklım kesmiş* keseli o hep hastaydı.

Біртіндеп *есімізді жыйып*, бірімізден біріміз не болғанымызды зерттеп қарап жатырмыз [7;234]. *Yavaşça kendimize gelip* birbirimize ne olduğunı anlamaya çalışıyorduk.

Күресерге дәрмен жоқ, *іш қазандай қайнайдының* нағыз өзі [7;59]. *Savaşmaya derman yok, ağız dili bağlanmanın* ta kendisi.

Қашан жетіп, естігенше *ішіме қан құйылғандай* болам [7;165]. *Ulaşıp* işitinceye kadar *kendimi yer bitiririm.*

Түсте үйге *ішімде* *ит қаңсылап* әрең жетем [7;250]. *Öğlen eve karnım zil çalarak* zor dönerdim.

Інімнің бауырмалдық қылығына *іші-бауырым еріп* кеткендей болды [7;293]. *Küçük kardeşimin bu masum hâline kalbim sizler* oldu.

Бұл күндері менің *ішкенім ірің, жегенім желім* [7;165]. *Bu günlerde hep endişeli, diken üstüneyim.*

Сабақтан тыс жерде, мұғалім жоқта ол менің *ітімді шығарады* [7;84]. *Ders dışında, öğretmenin* olmadığı zamanlarda o benim *posatı çıkarır.*

Қырар біреуді, қырар деп, *жағаларын ұстайды* [7;38]. *Yıkar* birini, parçalar!, deyip *küçük dilini yutup şaşakalır.*

Жеті қараңғы түнде сонша жерден *жан ұшырып* жалғыз келгенімді білгенде, жаным, қалай қорықпадың деп, елжіреп бауырына басты [7;68]. *Zifirî* karanlık uzak yerden *canım yanarak* yalnız geldiğimi fark edince “*Canım, nasıl korkmadın?*” diye merhametle *bağrına* bastı.

Қашан тышқанды қуып жетіп, бассалмайынша *жаны жай татпайды* [7;26]. *Fareyi* kovalayıp *yakalayınca*ya kadar *ісі rahat etmezdi.*

Жаным көзіме көрінеді [7;40]. *Canım* yanıyor.

Жүнісбай сөз алған кезде сезіктілер қыйпақтап *жандары мұрындарының ұшына келіп* отырады [7;91]. *Jünisbay konuşmaya* başladığında *şüpheliler endişelenip* *içlerine bir korku düşerdi.*

Моланың қасынан өтіп бара жатқанда *жаным тырнағымның ұшында* [7;67]. Mezarlığın yanından geçip giderken *tüylerim diken diken oluyordu*.

Сөйтіп, мен концерттің басталуын күтіп, өзімді *қоярға жер таба алмай* жүрмін [7;132]. İşte konser başlamak üzereydi ve benim *elim ayağım* birbirine dolaşmıştı.

Жаяу жарыста қалайда озбақ болып, *жанымды салып* жүгіремін [7;42]. Koşmalarda ne olursa olsun kazanmalıyım diye *canımı dişime takarak* koşuyorum.

Біреу *жегені желкесінен шығып*, қамалып қалған [7;192]. Birisi *ağzından burnundan* getirerek hapse girmiş.

– Ой, тоба, бұл әкеңнің ауызы... *Жер жұтты* ма? Қайда кетт? [7;76] – Aman Tanrım, vay babanın ağzına... *Yer yarılıp içine* mi girdi? Nereye gitti?

Алматы *жер түбі*, үлкен қала екенін білем [7;9]. Almatı *dünyanın öbür ucu*, büyük şehir olduğunu biliyorum.

Жерден жеті қаян тапқандай болып, жүгіріп сол араға келейін [7;81] *Eteklerim zil çalarak* koşup oraya geldim.

3. Түрік тілінде баламасы жоқ фразеологизмдер. Қазақ тіліндегі кейбір фразеологизмдердің түрік тілінде фразеологизмдік баламасы жоқ. Бұл фразеологизмдерді аударғанда тек сөздер мен немесе сөз тіркестерімен мағынасы ғана беріледі.

Тұра-бара ол екеуміздің арамызда *ауыз жаласудан* гөрі шекісулер көбірек болатынын әуелгі күні ол да, мен де болжай алмаған тәріздіміз [7;174]. Gün geçtikçe ikimiz de *samimiyetten* ziyade düşmanlaşacağımız günlerin olacağını o zamanlar o da, ben de hiç tahmin edemezdik.

Бір түйір, жарты түйір тәтті табылса, *аузының дәмін алып*, ақ суды сонымен ішеді [7;19]. Bir parça veya yarım parça tatlı bulsa *ıştahlı yeuip* ek olarak sadece su içer.

Сөйтсем, шешем мені *аяқ астынан* жоғалтып алған [7;7]. Oysa annem beni *aniden* kaybetmiş.

Он екі, он үш жасар бала болып тұрсам да, менің *білмейтінім би астында* [7;209]. On iki, on üç yaşında bir çocuk olsam da benim *bilmediğim hiçbir şey yoktu*.

Арба қамшыдай шартылдап, ол енді бізді *бір шыбықпен айдайтын* болды. [7;31]

At arabasının kamçısı gibi şaklatıp *istediğini bize zorla yaptırmaya çalışıyordu*.

Егіз қозыдай Рамазан екеуміз тағы да біргеміз [7;301]. *İki kafadar, sıkı fıkı dost olan* Ramazan ile ikimiz yine birlikteydik.

Екі кештің арасында қайда барады? [7;115] *Akşamüstü alacakaranlıkta* nereye gidecek?

Екі өкпемді қолыма алып, ұшып келем [7;81]. *Çok hızlı koşup* uçarak geliyorum.

Ағайынның *іш тарлығы* қалмайды [7;95]. Akrabalarını *kıskançlığı* bitmez.

Әжем көнбіс, әрі *иі жұмсақ* [7;10]. Anneannem sakin hem de *yumuşak huylu* (biryidi).

Мен Жылқыбайды тажалдай *жек көруші* едім [7;55]. Ben Jilkıbay'dan çok *nefret ederdim*.

Өмірбек *жер қапқанын* бірақ біледі [7;129]. Ömirbek *kandırıldığını* o zaman anlar.

Сонда да дастарқан басынан тұрып кете алмай, *жіңсіз байланып* отырмын [7;19]. Yine de sofrı başından kalkamadan *isteksizce bağlanmıř* gibi oturuyorum.

Әкем Ыдырыс *кең өңеш*, қоймағай адам [7;19]. Babam İdris *açgözlü*, tamahkâr kiři.

Шешемнің өлетініне менің де *көзім жете* бастады [7;134]. Annemin öleceğini ben de *anlamaya* başladım.

Бәзекең менің көзімді ауылдан жойғалы отыр [7;214]. Bazil beni köyden kovmaya niyetli.

Қайран демей қайтейін, біздің сорлы боп жаралған маңдайымызға ол да сыймады... [7;146] Herimiz hayran idik ama ne yazık ki bizim talihsiz *alnımıza o da sığmadı* (elimize geçmedi)...

Ертесінде Жолдыбайға оқыған әңгімелерімнің уақиғасын бірінен соң бірін *майын тамызып айтып* бердім [7;277]. Ertesi gün Joldıbay'a okuduğum hikâyelerimin olay örgüsünü sırasıyla *güzelce* anlatıverdim.

Бұлар Шықабайдың Тұрсынбайы, Уәлібайдың Әбегі, Өзібектің Әріпбайы секілді кілең қадалған жерінен қан алмай тынбайтын көкжалдар еді [7;159]. Bunlar Şıkabay'ın Tursunbay'ı, Ualibay'ın Abeg'ı, Özibek'in Aripbay'ı gibi hep *istediğini yaptırmadan* bırakmayan kurtlardı.

Ондай кезде ол «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бұрынғы рақат заманды аңсайды [7;60]. O sıralarda huzur ve *barışın hâkim olduğu* eski rahat zamanı arar.

Өкіл боп келген адамды құдай көреді [7;16]. Vekil olarak gelen kişiyi *Tanrı gibi görüyorlar*.

Сезінгіш жүрегім есіктен аттап кірген бетте-ақ үй ішін ала құйын кезіп өткенін, аға, жеңгемнің арасындағы әуелгі сүттей ұйыған татулықтан түк қалмағанын бірден байқады [7; 168]. Hassas kalbim, kapıdan girince evin içinde fırtınalar koptuğunu, abimle yengemin arasında eski *kaynaşmadan*, eski birlikten bir şey kalmadığını hemen hissetti.

Осы бір мен үшін *тіл жетпес* ауыр кезеңді мен оның шырағы жалп етіп сөнген шағын көзбен көріп, шыдай алар емеспін [7;137]. Benim için böyle *anlatmaya gücümün yetmediği* ağır bir dönemi, onun aniden sönen ışığını görüp seyretmeye dayanmam.

Төр үйде сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде *төрт көзіміз түгел* азанғы шайымызды ішіп отырмыз [7;18]. Misafir odasında nemli zemine döşenen yıpranmış keçenin üstünde ailece hep birlikte sabah çayımızı içiyoruz.

4. Тұзақ фразеологизмдер – формасы жағынан бірдей, бірақ мағынасы әр түрлі фразеологизмдер.

У-шу бірдеңе естілмес пе екен дегендей өзіміздің үй жаққа елеңдеп көз *тігемін* [7;136]. Gürültü var mı yok mu diye kendi evimizin tarafına heyecanla dikkatle bakıyorum.

Түрік тілінде «көз *тігу*» (*göz dik-*).– бір нәрсені иемдену, қолға түсіру.

Сен көз *жұмғалы* міне екі жарым жыл болыпты [7;266]. Sen *hayata gözlerini yumalı* iki buçuk sene geçti.

Түрік тілінде «көз *жұму*» (*göz yum-*).– елемей, шыдау, кешіру.

Сабақтан тыс уақытта ойын-сауық үйірмесі, қабырға газетін шығаруға т.т. *қол тимейді* [7;161]. Ders dışında eğlence etkinliği, duvar gazetesi çıkarma vb., boş vakit kalmaz.

Түрік тілінде «қол *тимей*» (*el değme-*).– тазалығын бұзбау үшін қол ұшын тигізбеу.

Қорытынды

Әрбір тіл халықтың тарихымен, салт-дәстүрімен, қоғамдық өмірімен, психологиясымен, мәдениетімен байланысты фразеологизмдерге бай. Фразеологизмдер барлық тілдердің әдеби шығармаларында жиі қолданылады және аударма кезінде ең үлкен қиындық туғызады. Фразеологизмдердің аудармасы олардың кейіпкерлері мен ерекшеліктеріне қарай әр түрлі жолмен жасалады.

Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетінің классик жазушыларының бірі Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты шығармасы зерттеліп, қазақ тілінің тоқсан тоғыз тұрақты сөз тіркестері анықталды.

Анықталған қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түрік тіліндегі аудармасы жасалу барысында төрт түрлі аударма тәсілі бары анықталды және аударма кезінде осы төрт жағдай назарға алынды: 1. Екі тілде де мағынасы бір, формасы бірдей фразеологизмдер; 2. Мағынасы ортақ, бірақ формасы әртүрлі фразеологизмдер; 3. Түрік тілінде баламасы жоқ фразеологизмдер; 4. Тұзақ фразеологизмдер – формасы жағынан бірдей, бірақ мағынасы әр түрлі фразеологизмдер.

Жоғарыдағы тізімді қарастырғанда, анықталған тоқсан тоғыз фразеологизмнің жетпіс екісі екі тілде де форма немесе мағына жағынан ортақ екені байқалады. Бұл жағдай қазақ тілі мен түрік тілінің мағыналық әлемі жағынан бір-бірімен қабаттасатынын және олардың тіл ішіндегі логикалық үлгілерінің негізінен ұқсас екендігін дәлелдейді. Қалған жиырма жеті фразеологизмнің түрік тіліндегі баламасы анықталмаса да, бұл фразеологизмдердің мағыналық баламалары әртүрлі сөздермен, метафоралар арқылы кездесетіні байқалды. Алайда, аударманы жүзеге асыратын адам екі тілдің де мағыналық егжей-тегжейін жіті білуі және ауыспалы мағыналардағы сөздер мен алдамшы баламалардан сақ болғаны маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 356 б.
2. Atmaca E. Kazak türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimlerin yapı ve anlam özellikleri // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı IX/2, 19-35. 2009.
3. Emir S. Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü. –İstanbul: Emir, 1977. – 322 s.
4. Балақаев М., Томанов М., Жанпейсов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 191 б.
5. Виноградов В. Избранные труды. История русского литературного языка. – Москва: Наука, 1978. – 326 с.
6. Aksoy Ö. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1988. – 1203 s.
7. Соқпақбаев Б. Балалық шаққа саяхат. – Алматы: Арыс, 2014. – 456 б.

References

1. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1977, 356 p.). [in Kazakh]
2. Atmaca E. Kazak türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimlerin yapı ve anlam özellikleri [Structure and meaning features of idioms formed with the organ name "eye" in Kazakh Turkish], Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi [Journal of Turkish World Studies], IX/2, 19-35 (2009). [in Turkish]
3. Emir S. Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü [Idiom Dictionary with Examples] (Emir, İstanbul, 1977, 322 p.). [in Turkish]

4. Balakaev M., Zhanpeisov E., Tomanov M., Manasbaev B. Kazakh tilinin stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1966, 191 p.). [in Kazakh]
5. Vinogradov V. Izbrannye trudy. Istoriya russkogo literaturnogo yazyka [Selected works. The history of Russian literary language] (Nauka, Moscow, 1978, 326 p.). [in Russia]
6. Aksoy Ö. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü [Dictionary of Proverbs and Idioms] (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1988, 1203 p.). [in Turkish]
7. Sokpakbayev B. Balalyk shakka sayahat [A journey into childhood] (Arys, Almaty, 2014, 456 p.). [in Kazakh]

Ж.Омирбекова¹, С. Сердалина²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Национальный центр тестирования, Система оценки уровня владения казахским языком
КАЗТЕСТ, Астана, Казахстан*

Виды и функции фразеологизмов на казахском и турецком языках (по произведению Б. Сокпакбаева "Путешествие в детство")

Аннотация. Эта статья основана на работе одного из выдающихся писателей казахской литературы Бердибека Сокпакбаева «Путешествие в детство». В этой работе будут изучены значения казахско-турецких фразеологизмов, определенные в книге, и даны турецкие эквиваленты этих устойчивых фраз.

Для правильного перевода, прежде всего, важно, чтобы переводчик представлял связь между элементами предложения, различая переходные и фразеологические значения в слове и классах слов. При переводе регулярных выражений очень важно, чтобы переводчик мог сохранить значение данного выражения на исходном языке. Поэтому еще одна цель исследования – выявить и показать пути решения проблем перевода, с которыми мы сталкиваемся в ходе переводов фразеологизмов между языками. При сравнении казахского и турецкого языков с точки зрения регулярных выражений было замечено, что между двумя языками существует много общих идиом в формальном и семантическом контексте. Однако было обнаружено, что существуют также некоторые устойчивые фразы, не имеющие аналогов между исходным и переводным языками, и, хотя формально они имеют схожие языковые единицы, фразеологизмы, которые имеют разные значения в каждом языке. Это обстоятельство свидетельствует о существовании «ловушечных фразеологизмов», таких как «ловушечные слова», которые считаются обманчивой альтернативой в межъязыковых переводах.

Ключевые слова: казахский, турецкий, фразеологизмы, Бердибек Сокпакбаев

Zh. Omirbekova¹, S. Serdalina²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kazakh language knowledge level assessment system KAZTEST, National Testing Center,
Astana, Kazakhstan

Types and functions of phraseology in the Kazakh and Turkish languages (based on the work of B. Sokpakbayev "Journey to childhood")

Abstract. This article is based on the work of Berdibek Sokpakbayev, one of the prominent writers of Kazakh literature, entitled "Balalyk shakka sayahat". In this work, the meanings of the Kazakh-Turkish phraseological units defined in the book were studied, and the Turkish equivalents of these regular expressions were to be given.

First of all, in order to perform translation in the correct way, translator's ability to offer the connection between sentence elements, commutative/ idiomatic expressions in words and words groups is important. When translating idioms, it is important that translator does not lose the meaning of phrase in the source language. Therefore, another purpose of the research will be identify translation problem encountered between dialect and idiom and show solutions. When the Kazakh Turkish and Turkish idioms are compared, it is also noteworthy that common idioms between the two dialects, different meaningful idioms are established with formally similar looking. This indicates the existence of "trap words" as well as "trap idioms", which are accepted from false equivalents in inter-dialect translations.

Keywords: Kazakh, Turkish, idioms, Berdibek Sokpakbayev.

Авторлар туралы мәлімет:

Өмірбекова Ж. – ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сердалина С. – PhD, ҚР БҒМ «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК-ның ҚАЗТЕСТ – қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі, Астана, Қазақстан.

Omirbekova Zh. – Candidate of Philological Sciences, Docent, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Serdalina S. – PhD, Kazakh language knowledge level assessment system – KAZTEST of "National Testing Center" of MES RK, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.71.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-306-316>

Structural features of Kazakh and Turkish proverbs

M.A. Yermekbayeva*¹ , A.A. Alimkhan²

¹The National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

(E-mail: maira_08@bk.ru, aigul_aset@mail.ru)

Abstract. The article draws attention to the role and scope of proverbs and sayings in Kazakh and Turkish languages, proverbs and sayings in two languages are analyzed for their correspondence to the meaning on the basis of actual linguistic data. The most frequently used Kazakh proverbs were selected and their equivalents in Turkish language were found and presented. They were compared according to their translation methods. Turkish and Kazakh languages are originated from the same language family: Turkic. It is also important to note that Kazakh and Turkish culture are quite similar and proverbs can be also alike. The article outlines the history of the study of Kazakh and Turkish proverbs and sayings, defines their function in representing folk culture and traditions, customs in proverbs and sayings. We have considered the proverbs of the Kazakh and Turkish languages and ways of their application. The peculiarities and differences in the cultures of the two peoples are discussed, and the factors influencing their semantics and structure are presented. We have distinguished that most Kazakh and Turkish proverbs retain their original, basic meaning. The main purpose of the study is to analyse Kazakh and Turkish proverbs, identify their similarities, specifics and identify the national and cultural characteristics of both languages. The scientific significance of the article lies in the fact that it makes a certain contribution to the comparative study of the proverbs of the Turkic peoples. Practical significance of the study: the results of the work can be used in the research work of students in the humanities.

Keywords: Turkic world, the Kazakh language, the Turkish language, comparative study, proverbs, structural analysis, paremiology.

Received: 15.09.2023; Accepted: 16.09.2024; Available online: 25.09.2024

Introduction

The themes of proverbs are diverse, they cover the life of the whole society and the spirituality of the people. Kazakh and Turkish proverbs are found in the themes of places of birth and motherland. It is possible to classify proverbs and sayings on the theme of love, parenthood, morality, hard work, education, friendship, respect for grown-ups, respect for young people, also proverbs refer to mutual respect and avoiding bad habits. There is a fund of proverbs and sayings in both countries, which have very much in common with these topics. This research is aimed at the study of the structural features of Kazakh and Turkish proverbs. Although the origin of the Turkic world and Turkic-speaking peoples in the history of mankind spread from one channel, the course of historical formation and development over many centuries formed each of them with their own ethno-culture, traditions, customs, economy, and occupation depending on the location. To determine the cultural connection between the peoples and the one Turkic kinship, the Kazakh language, which has preserved the culture and spiritual wealth of the Kazakh people, has fully absorbed the ancient Turkic culture, which is still living in the indigenous homeland of the Turkic world, and has a strong cultural and economic influence among the Turkic peoples. We will determine the extent to which the kinship and spiritual harmony between languages has been preserved through the methods of comparing, structural analysing and comparing the proverbs of the Turkish (Oguz) people, who migrated from their native place due to historical events and interacted with European peoples.

Language is the main factor that preserves the entire identity and knowledge of any people. At the same time, language is the main source of preservation of myths, figurative expressions of the language are the source of folk culture and mentality. Analysing the structural system of proverbs, the main language factor that preserves Kazakh traditions and cultural value, will be one of our main issues.

Methods

Folk literature is the origin of the Turkic and Kazakh languages, which have a common historical root, origin, and a form of cultural heritage formed in ancient times. Since the early times, when there was no art of writing and drawing, the people had their own way of life, social life, economy and occupation, joy and mood, world view, etc. They invented poems, songs, fairy tales, stories, proverbs, and legends about themselves and passed them down from generation to generation. Since we can determine the intact folk language from its oral literature, a structural comparison, narration, grouping of proverbs and sayings in the Kazakh and Turkish languages shows how far the historical connection of the two related languages is preserved.

Result and discussion

Proverbs are the philosophy of life of a certain society and the entire humanity. People's feelings such as love, jealousy, selfishness, friendship, enmity is systematically preserved in proverbs. That's why proverbs expressing these feelings are universally accepted. During

comparing the proverbs used by many peoples of the world, it has been noted that most of these proverbs are similar or very close to each other. Proverbs reflect not only general human values, but also national cultural values. For example, proverbs such as «Közden ketse, köñilden ketedi» (long absent soon forgotten), «Tauğa tau kezdespeidi, adam adamğa kezdesedi» (Mountain does not meet mountain, but a face meets another face), «Uaqyt – aqşa» (Time is money) are common. Similar proverbs can be found in all languages. Proverbs are a collection of words that are passed down from generation to generation in the oral tradition, live in the memory of the people, and over time acquire a metaphorical meaning rather than their actual meaning.

Undoubtedly, the history of the study of proverbs common to the Turkic peoples begins with the Orkhon-Yenisei monuments. Many examples of proverbs can be found in written monuments from the Middle Ages. For example: In the Kultegin poem, there is a proverb «Bastyny eñkeitip, tızelini büktirgen» (the one who made hang head and bent knees), and in the Tonykok poem, we find the proverb «Ölimnen üiat küşt» (Shame is worse than death). In addition, one of the most basic written sources of the cultural history of the Turkic peoples, which contains many proverbs, is Mahmud Kashkari's work «Divani Lughat it Turk». More than 300 proverbs are grouped in this work. For example: «At töküzüлки ay bolmas – At qasqasy ai bolmas» (A horse is as important as a moon), «Erdem başı til-Tärbie basy – tıl» (Language is a tool of education), «Azuklug aruk ermes – Azyğy bar arymas» (A man with a skill will never be hungry), «Ağızy ise közu yađur – Auyz jese köz üialady» (When mouth eats, eyes will be ashamed), etc. such proverbs are grouped together. There are many proverbs in M. Kashkari's works that have been preserved in their original form and are still in use without any changes. Most of the proverbs were preserved by folk literature, i.e., by word of mouth. The first works of collecting and printing on paper began in the second half of the 18th century.

The spiritual world and vocabulary of the Kazakh people is very rich. In any case, we are people who pay great attention to the power of speech and stop at words with a lot of learning. If we look at the cultural heritage that has been passed down from generation to generation, Kazakh proverbs are one of the richest branches of oral literature that have been developed for centuries, reached the people, and continue from generation to generation.

Shokan Valikhanov, an orientalist, historian, folklorist, ethnographer, was one of the first representatives of enlightened culture who collected Kazakh folk proverbs and wrote them down. Proverbs from the work «Selected works» of the researcher and scientist are still in use today, without losing their value. Y. Altynsarin, V. Radlov, Sh. Ibragimov, M. Terentyev are among the scientists who made a significant contribution to the collection and publication of Kazakh proverbs. We can especially mention the works of critical enlightened scientists A.A. Divaev, U. Turmanzhanov, M. Alimbaev, N. Torekulov, etc.

M. Auezov's research, published at the beginning of the 20th century and entitled «Epos and Folklore of the Kazakh People», states that the personality of Kazakh proverbs comes in the form of poems, the content of which is directly related to the life of the people, and is created in connection with livestock farming. In addition, B. From Shalabayev's work "Proverbs" we can see that proverbs began to be collected and systematically grouped. Especially in the 50s of the 20th centuries, proverbs were often published in regional newspapers such as «Kyzyl Tu», «Ontustik Kazakhstan», «Lenin Zholy», «Esil Pravdasy», «Communizm Zholy». Malik Gabdullin was one

of the research scientists who thoroughly studied and systematically analysed proverbs. In his work entitled «Kazakh Folklore», he did not only collect Kazakh proverbs, but also focused on scholars who had contributed to the popularization of proverbs. In addition, the scientist has widely revealed the genre nature and social meaning of proverbs [1].

The first examples of proverbs in the Turkish language can be found in the writings of Orkhon, in the book «Diwani Lugat at-Turk» by M. Kashkari and in the stories of «Korkyt Ata». In the first examples, it is called “sav», then «*nakil, darbi masel*». In the following centuries, Nejati, Nabi, Sabit, Sumbilzadeh Vehbi, Izzet Molla, and Zia Pasha continued until the Tanzimat period. In folk literature, poets such as Hafzy, Figani, Guvahi, Levni, Gedayi often used proverbs in their works. Especially, «The Saga of Proverbs» by the well-known Sherifi, who lived in the 17th century, is filled with interesting examples. Although the first systematic collection of Turkish proverbs began in the «Tanzimat» era, several earlier manuscripts are also important. Among the collections, the oldest examples of which belong to the XV century, two manuscripts in the Fatih Millet Library and the National Library of France are noteworthy. There is a close similarity between the proverbs in the two manuscripts and the words at the beginning of the book «Korkyt ata». The first of the collections related to our proverbs after the Tanzimat was Shinasi's work «Durub-y Emsal-i Osmanie». Among those published later, we can mention «Müntehabati durb-i emsâl» by Ahmet Vefik Pasha and «Türkidurb-ı emsâl» by Ahmet Mithat Efendi.

Proverbs are a set of sayings that express the essence of ninety words, add a lot of meaning with a few words, are closely connected with the people's life, and give propaganda or example. Proverbs are sayings consisting of one or two clauses, which call humanity to goodness, and express a deep thought that encourages young people to persevere and learn. Proverbs are usually spoken in the form of poems, sometimes in black language. The worldview, interests, and dreams of the Kazakh and Turkish peoples can be observed from the knowledge of proverbs preserved in the folklore of the Kazakh and Turkish peoples for centuries without losing their meaning.

Proverbs are one of the most relevant and harmonious problems of rhetoric. In this regard, the scientist Baltabay Adambaev, who has been engaged in the problems of eloquence for many years and worked in this field, gives the following definition of proverbs: «proverbs are folk works with rich content, small size, artistic language, created from the social life of certain people, natural phenomena, as well as a summary, a law, a code that establishes social and interpersonal relations, a commandment, propaganda, a textbook that educates the young generation» [2, p. 27].

The initiator of Kazakh folk wisdom is the well-known poet M. Alimbaev, who has been collecting, researching, systematizing, producing, and publishing proverbs for many years, as well as replenishing the collection of proverbs with his own works and translations, and becoming famous for his special work in this field. Alimbaev also has his own view and opinion on this phenomenon. A proverb is a folk saying that summarizes and typifies life phenomena, consists of one or two parts, with a condition or general reasoning in the first part, and a conclusion and a concise opinion in the last, very compact, figurative, and rhythmic folk proverb. For example, «*Tüz astyñ dämin keltirse, maqal sözdñ sänin keltiredi*» (Salt flavours food, a proverb flavours speech), «*Kısı elinde sultan bolganşa, öz eliñde ultan bol*» (Being a slave in your own country

is better than being a sultan in a foreign country), etc., compact, and tabular folk word. For example, «*Apama jezdem sai*» (They are hand and glove), etc. [3, p. 18] - shows.

According to the definition of S.N. Nuryshev, a scientist who studied the historical development of Kazakh proverbs, «proverb is one of the genres of oral literature that has widely covered the life of the Kazakh people in all aspects» [4, p. 128]. Scientist M. Gabdullin looks at this phenomenon from another angle and describes it as follows: «first of all, from a social point of view, a proverb is a big excitement, a logical conclusion of an image. It is used in the calculation of the wise assessment and serious conclusions given to various phenomena, events of historical significance in human life, daily life, social situations» [5, p. 250]. And M. Auezov says about proverbs that «one of the features of Kazakh proverbs is that they contain a lot of images and metaphors related to the life of the people raising cattle» [6, p. 32].

Turkish scientist O. Aksoy said that (proverbs and idioms are not only related to language, but are closely related to sociology, psychology, pedagogy, economics, philosophy, history, morality, folklore and many other fields of knowledge, and are very important, showing the wealth of words and the beauty of words, the power of words of a nation worth distinguishing linguistic structures [7, p. 12]. D. Dilchin says: «Proverbs were born together with human society, lived with it as a clan and tribe for centuries, and finally flourished and became the peak of civilization and customs» [8, p. 126].

All definitions of proverbs state that they convey many important ideas in few words. This rule is a key point in the meaning of proverbs. Due to their condensed structure, the brevity and precision of proverbs are expressed according to the need for use. Whether in literary works or in everyday life, proverbs add expressive-emotional meaning to sentences.

According to the characteristics of proverbs Turkish scientist F. Gozler classifies them into the following groups:

- Proverbs used in the sense of command, order;
- Proverbs with very deep meanings and metaphors;
- Proverbs that come in the form and the meaning of which appeals to education and upbringing;
- Proverbs that often lose their literal meaning and acquire a «metaphorical» meaning;

At the same time, the scientist says that «proverbs are born in society, develop, and live with a position. It is anonymous. That is why it is the common property of society. Strong moral positions and deep historical truths of the Turkish people have been conveyed through language» [9, p. 174].

The topics of proverbs are diverse, they cover the life of the whole society and the spirituality of the people. Thematic proverbs of the Kazakh and Turkish peoples are proverbs born of love for the native land, motherland, parents, proverbs about animals, proverbs encouraging morality, hard work, learning, friendship, respect for elders, can be classified as proverbs that call for pity for the younger, not to indulge in bad habits, mutual respect. Both nations have enough proverbs on these topics. Focusing on the linguistic nature, meaning and significance, logical-semantic knowledge and structural features of Kazakh and Turkish proverbs, it is possible to ascertain the features of the two peoples found in them.

Let's analyse the proverbs that have the same meaning in Kazakh and Turkish languages, but differ in structure of proverbs, which are made by replacing some of the words in the

composition. For example, in Turkish: «*Iyi adam olacağım dersin mütefazi ol*» (If you want to be a prestigious person, be humble) – in Kazakh «*Ūlyq bolsañ, kışık bol*». Both proverbs are made from the same verse, and their meaning are consistent with each other. However, the alternation of the words «*prestigious man*» and «*great*», «*humble*» and «*small*» in its composition, the fact that the Turkish proverb is made of 12-14 syllables and three syllables, and the Kazakh proverb is made of 7 syllables and two syllables, the Kazakh and Turkish proverbs are distinguished from each other. Turkish «*Bin ölçüp bir biçmeli*» (Measure twice and cut once) – Kazakh «*Jeti ret ölsep, bir ret kes*» (Measure twice and cut once). Both proverbs consist of one clause, 7-8 syllables, and two syllables, implying that you should think carefully before starting any business. As for the peculiarity, the number of nouns that make up the proverb is different. If the Turkish people used the plural number «*thousand*», the Kazakh proverb used the plural noun «*seven*». This is because the number seven is considered a sacred number for the Kazakh people. Due to this, it is possible to make sure that some peculiarities in the speech culture of the peoples of the same Turkish origin, which have been preserved for a long time, are subjected to minor changes due to the living habits and traditions of that people. And the Turkish proverb «*İki koç kafası bir kazanda kaynamaz*» (Two rams' heads do not boil in one pot) is found in Kazakh as «*Ekı qoşqardyñ basy bir qazanğa syimaidy*» (Two rams' heads do not fit in one pot). The Kazakh proverb «*Zattyñ jañasy jaqsy, dostyñ eskisi jaqsy*» (One old friend is better than two new) is translated into Turkish as «*Her şeyin yenisi, dostun eskisi*» (One old friend is better than two new). That is, the word «*jaqsy*» is not given in the Turkish proverb, and the word «*yenisi*» is not given in the Kazakh version. The meanings of these proverbs are similar in both languages, and due to their linguistic features, we can see some differences in their elements, that is, words and phrases.

The Turkish proverb «*Avcı kediye kurnaz fare*» (If your time is a mouse, learn to be a cat) has the same meaning as the Kazakh proverb «*Zamanyñ tülki bolsa, tazy bop şal*» (If your time is a fox, learn to be a greyhound). These proverbs, which have the same meaning and meaning in both nations, are made of one verse, 10-12 syllables, 3-4 syllables, and mean that you should be able to communicate according to the character of your opponent on the opposite side. As for the characteristics, to express the meaning of meeting the requirements of the times, surpassing the other side in any business, the two peoples described them with different animals according to their knowledge and understanding. In the Kazakh version, the words «*fox*» and «*greyhound*» are directly related to the hunting profession of Kazakhs. Kazakhs are people who have had hunting dogs, hunting birds, and did hunting since ancient times. Fox is described as a «*sixty-trick*» sly by the Kazakhs. Having understood the habits and actions of the fox, they fully confirm the correctness of this statement. Kazakhs called their hunting dogs – tazy. Greyhound is very fast, understands people quickly, is very intelligent, loyal to its owner, valuable animal. During the hunt, the hunters, who saw that the fox was cunning and sly, captured it by sending a greyhound. That's why the fox and the greyhound are taken in this proverb, not any other animal.

Meanwhile, the Turkish people migrated to Anatolia, and the place of their ancient occupations was supplemented by new sedentary occupations. Therefore, the use of pet mice and cats instead of the word «*fox*» is directly related to the lifestyle of the Turkish people.

One of the most common proverbs in the Kazakh and Turkish languages is proverbs related to the concept of goodness. For example, «*Jaqsy janyña joldas, Jaman malyna joldas*» (A good

friend supports, a bad friend envies). In Turkish «*Iyi canına yoldaş, kötü malına yoldaş*» (A good friend supports, a bad friend envies). These proverbs have been preserved in the Kazakh and Turkish languages without any changes in terms of meaning and word structure. The proverb in two languages consists of two clauses, seven syllables, two syllables, and openly describes the characteristics of good and bad people. It is found in proverbs that have not undergone any changes in meaning and structure. For example, «*Jaqsy tamaq qalğansa, Jaman qaryn jarylsyn*» (Never leave good meal even if you are full) – «*Iyi aşkalacağına, kötü karın yarılın (chatlasın)*»; «*Jaqsy men joldas bolsañ, jetersin mūratqa*» (If your friends are good people, you will reach your goal) – «*Iyi ile yoldaş olursan, muradına erirsin*» (If your friends are good people, you will achieve your dreams); «*Jaqsy maqtansa, esebin tabar, Jaman maqtansa, qatynynsabar*» (A good manboasts about achievement, a bad man boasts about beating wife) – «*Iyi insane övünürse hesabını bulur, Kötü insane övünürse hanımını döver*»; «*Jaqsy bala oilağys, jaman bala toilağys*» (A good child is a thinker, a bad child is a party) – «*Iyi çocuk anlayışlı, kötü çocuk eğlenceli olur*»; «*Üyqatp jatqan jylannyñ qūiryğyn baspa*» (Do not step on the tail of a sleeping snake)–«*Uyuyan yılanın kuyruğuna basma*»; «*Jaqsy kelse – qūt, jaman kelse – jūt*» (Good people lead to prosperity, bad people lead to decline) – «*Iyi gelirse – mutluluk, kötügelirse – mutsuzluk*»; «*Jaqsydan at qalar, jamannan dat qalar*» (Name remains from a good person, grimeremains from a bad one) – «*Iyi insanın adı kalır, kötü insanın kusuru kalır*»; «*Aqşany aqşa saqyrady*» (Money begets money.) – «*Para parayı çeker*»; «*İt itti jūmsaidy, it qūiryğyn jūmsaidy*» (A dog commands another dog, the dog commands its tail) – «*It ite buyurmuş, it de kuyruğuna*»; «*Adam alasy ışinde, mal alasy syrtynda*» (Nobody knows what is inside a person) – «*Adamınalası (alacası) içinde, davarın (hayvanın) alacasıdışında*»; «*Körpeñe qarai kösil*» (Cut your coat to fit your cloth) – «*Ayağın yorganına göre uzat*»; «*Jylamağan balağa emşek joq*» (It's the crying baby that gets the milk) – «*Ağlamayan çocuğa meme vermezler*» etc. As we have seen from the given examples, all proverbs consist of one and two lines. Their meaning and structure are similar. This is because the historical roots of the two peoples are the same, so their customs, traditions, and way of life are close to each other. From these proverbs, it can be understood that the meaning of the harmony is the same, and considering the absence of any differences, the knowledge and understanding of the Turkish people and the Kazakh people are consistent with each other.

For the Kazakh and Turkish people, the concepts of family, parents, friend-companion, friend-citizen are considered very important. By nature, they respect the elder and spare the younger, if a guest comes, they give a seat to the that person, if a six-year-old child comes from afar, the sixty-year-old comes to greet the guest, the Kazakh people, who treat their relatives with great respect, and the Turkish people, who have the same background, respect and show hospitality to the guest who has travelled together with the family, if not more, not less than the Kazakh people. At this point, we decided to group and consider proverbs on the topic of loved ones, one of the topics in society. For example, «*Jaqsy men jaqsy dos bolsa, jarysqan attai janasar. Jaman men jaman dos bolsa, qūtyrğan ittei talasar*» (Good friends are like good horses winning race, bad friends are like dogs scrambling to get) – «*Iyi ile iyi dost olursa, yarısan at gibi yakınlaşır. Kötüyle kötü dost olursa, kuduran it gibi dalaşır*»; «*Düşpan küldırıp aitady, dos jylatypaitady*» (Enemy makes you laugh, friend makes you cry/All are not friends that speak us fair) – «*Dost ağılatır, düşman güldürür*»; «*Anasyña qarap qyzyn al, aiağyna qarap asyn ış*» (Take a daughter by

looking at her mother, look at her bowl and then eat) – «*Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*»; «*Qyzym sağan aitam, kelinim sen tyñda*» (I tell my daughter, my daughter-in-law listens) – «*Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla*»; «*Dos başqa, düşpan aiaqqa qaraidy*» (A friend looks into eyes, an enemy looks down at foot) – «*Dost başa, düşman ayağa bakar*»; «*Qonaq kelse, qūt keler*» (If a guest comes, he will bring fortune) – «*Misafirin ayağı uğurludur*» (Fortune comes with a guest), etc. As we can see from the examples, the topic of friendship and family have not undergone significant changes in both nations.

Although some of the Kazakh and Turkish proverbs have been preserved from generation to generation without losing their original meaning, some proverbs have undergone a slight structural change. The reason for the change is directly related to the distance between the two peoples and the change in their living environment. For example, there is a proverb in the Kazakh language «*Astyñdağy atyña, qoınyñdağy qatynyña senbe*» (Don't trust anybody, even your wife and a horse), that is similar to the Turkish proverb «*Babaya dayanma, kariya güvenme*» (Don't lean your father and even wife). Turkish proverbs «*At teper, katırteper: ara yerde eşer ölür*» and «*At tepişir arada eşek ölür*» (A donkey caught between two fires/horses) and can be found in Kazakh as «*Ekı tüie süikense, ortasynda şybyn öledı*» (A fly caught between two fires/camels). Although the meaning of these proverbs is close to each other, it can be observed that the word «*horse*» has been replaced by the word «*camel*» and the word «*donkey*» by the word «*fly*».

In Kazakh and Turkish, the concept of «*mother and daughter*» is the basis of love and trust. These words are recognized as ensuring the continuation of the human race, educating and protecting them, setting a good example, and are valued as the highest peak of goodness and kindness in human society. There are enough proverbs on the subject of mother and daughter in both nations. Let's dwell on proverbs on the topic of mother. The Kazakh proverb «*Ananyvñ ädebi qyzyna ülgı*» (Mother's manners are a model for daughter) is found in Turkish as «*Annenin edebi kızına örnektir*» without any changes. This proverb consists of one clause, 10-12 syllables, three syllables in both languages, without any change in meaning, it indicates how important mother's upbringing is for a girl child. The proverb «*Jaqsy äieldiñ qoly ūzyn, Jaman äieldiñ tılı ūzyn*» (A good woman has long hands, a bad woman has a long tongue) in our language is translated as «*Iyi kadının eli uzundur, kütü kadının dili uzundur*» in Turkish. These proverbs are made of two verses, 8-10 syllables, two syllables, and reveal the secret of being a good mother and a good wife.

Although most of the Kazakh and Turkish proverbs have the same meaning, the words used for proverbs are different. For example, the Kazakh proverb «*Bır kempir bır kempirge «apa» deptı*» (An old woman called another old woman «*crone*») is translated into Turkish «*Kazan kazana «kara» demiş*» (A cauldron called another cauldron «*black*»). Although the sentences consisting of one verse, 9 and 11 syllables, and three verses are similar in meaning, the words in them are different in meaning. That is, the word «*apa*» was replaced by the word «*kazan*» in the Turkish language version. In this proverb, the Kazakh people use the name of a person's age, while the Turkish people use black, i.e. the colour black, as a reference word to clarify the meaning of demeaning others without seeing their own faults.

Kazakh proverb «*Erte tūrğan äieldiñ bır ısı artyq, erte tūrğan erkektiñ yrysy artyq*» is in the Turkish way «*Erken kalkın yol alır, erken evlenen döl alır*» (Who rises early and acts without

delay enjoys success – The early bird catches the worm) These two-syllabic proverbs in both nations hint at the importance of getting up early and moving early, but looking at the word structure, we notice that the Kazakh proverb consists of 11-12 syllables and three syllables, and the Turkish proverb consists of 7-8 syllables and two syllables. In addition, it can be observed that the meaning of the Turkish proverb has narrowed over time.

Conclusion

In conclusion, by comparing proverbs and sayings in the Kazakh and Turkish languages, which belong to the group of related languages, it is obvious that the culture and customs, traditions and economy of both peoples are the same from the ancient Turkic period. We have determined that the use of some proverbs preserved in the ancient layers of the language and the structural semantic correspond to each other. However, we notice that some cognitive differences have already formed in the supporting words that are the inspiration for some proverbs. The reason for this is probably since two peoples started the new era with two different historical events, lived in two places, and turned their economy and occupation in a new direction. Proverbs in the Kazakh and Turkish languages have been compared thematically. During comparative study, it can be seen from the above examples how rich the vocabulary of the Kazakh and Turkish peoples is, and how extensive the meaning of words is. Although most of the proverbs in two languages have preserved their original meaning and construction structure, it is possible to identify that the words in some proverbs have been changed and their structure changed. Such differences and similarities are the result of the related Turkic people's separation and living in a long distance from each other for centuries and not near at hand. However, looking at the proverbs common to both peoples, it is likely to confirm that the Kazakh and Turkish peoples have the same roots.

References

1. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1958. – 332 б.
2. Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. – Алматы: Ғылым 1996. – 527 б.
3. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. – Алматы: Ғылым, 1967. – 165 б.
4. Нұрышев Н. Қазақ халық мақалдарының даму тарихынан. – Алматы, 1959. – 128 б.
5. Әуезов М. Әдебиет туралы. – Алматы: Санат, 1997. – 304 б.
6. Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. – İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1988. - 486 s.
7. Dilçin D. Edebiyatımızda Atasözleri. – Ankara: TDK Yayınları, 2000. - 219 s.
8. Gözler F. Örnekleriyle Temel Kompozisyon Bilgileri. – İstanbul: İnkilap ve Aka Kitapevleri, 1978. – 174 s.

References

1. Gabdullin M. Kazak halkynyn auyz adebiyeti [Oral literature of the Kazakh people] (Gylym, Almaty, 1958, 332 p.). [in Kazakh]

2. Adambaev B. Kazak halyk adebieti: makal-matelder [Kazakh folk literature: proverbs] (Gylym, Almaty, 1996, 527 p.). [in Kazakh]
3. Alimbaev M. Ornekti soz – ortak kazyna [Idiom – common treasure] (Gylym, Almaty, 1967, 165 p.). [in Kazakh]
4. Nuryshev N. Kazak halyk makaldarynyn damu tarihyndan [From the history of the development of Kazakh folk proverbs] (Almaty, 1959, 128 p.). [in Kazakh]
5. Auezov M. Adebiet turaly [About literature] (Sanat, Almaty, 1997, 304 p.) [in Kazakh]
6. Aksoy, Ö. Atasozleri Sozlugu [Dictionary of proverbs] (İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1988, 486 s.) [in Turkish]
7. Dilçin, D. Edebiyatımızda Atasozleri. [Proverbs in our literature] (TDK Yayınları, Ankara, 2000, 219 p.) [in Turkish]
8. Gozler, F. Ornekleriile Temel Kompozision Bilgileri [Basic composition information with examples] (İnkilapve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1978, 174 p.). [in Turkish]

М.А. Ермекбаева¹, А.А. Алимхан²

¹Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*²Восточно-Казахстанский университета имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан*

Структурные особенности казахских и турецких пословиц

Аннотация. В статье обращено внимание на роль и сферу применения пословиц и поговорок в казахском и турецком языках, пословицы и поговорки на двух языках проанализированы на соответствие смыслу на основе фактических языковых данных. Были отобраны наиболее часто употребляемые казахские пословицы, найдены и представлены их эквиваленты на турецком языке. Их сравнивали по методам перевода. Турецкий и казахский языки происходят из одной языковой семьи: тюркской. Также важно отметить, что казахская и турецкая культуры очень похожи, и пословицы тоже могут быть похожими. В статье излагается история изучения казахских и турецких пословиц и поговорок, определяется их функция в представлении народной культуры и традиций, обычаев в пословицах и поговорках. Вместе с тем проанализированы пословицы и поговорки двух народов, классифицированные по взаимному структурному, смысловому соответствию. При сравнении пословиц и поговорок обсуждаются сходства и различия в двух народных культурах и познаниях, указываются факторы, влияющие на них. Изучая пословицы методом сравнительного исследования, были определены их структурные особенности казахских и турецких пословиц. Научная значимость статьи заключается в том, что она вносит определенный вклад в сравнительное изучение пословиц тюркских народов. Практическая значимость исследования: результаты работы могут быть использованы в научно-исследовательской работе обучающихся гуманитарного направления.

Ключевые слова: тюркский мир, казахский язык, турецкий язык, сопоставительное исследование, пословицы и поговорки, структурный анализ, паремология

М.А. Ермекбаева¹, А.Ә. Әлімхан²

¹*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан*

²*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қаласы, Қазақстан*

Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің құрылымдық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің орны мен қолданыс аясына назар аударылып, екі тілдегі мақал-мәтелдер нақты тілдік деректер негізінде мағына сәйкестігіне талданды. Ең жиі қолданылатын қазақ мақал-мәтелдері таңдалып алынды. Олардың түрік тіліндегі баламасы ұсынылып, олар аударма әдістеріне қарай салыстырылды. Себебі, қазақ тілі мен түрік тілі де бір түркі тілдер тобына жатады. Сондай-ақ қазақ пен түрік мәдениеті өте ұқсас болғандықтан мақал-мәтелдер де ұқсас болуын атап өткен жөн. Мақалада қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің зерттелу тарихы баяндалып, олардың халық мәдениеті мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрыпын танытудағы қызметі анықталды. Сонымен қатар, екі халықтың мақал-мәтелдері өзара құрылымдық, мағыналық сәйкестігіне қарай талданды. Мақал-мәтелдерді өзара салыстыра отырып, екі халық мәдениеті мен танымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар талқыланып, оған әсер етуші факторлар көрсетілді. Мақал-мәтелдерді салыстырмалы зерттеу әдісімен зерттей отырып, қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы: түркі халықтарының мақал-мәтелдерінің салыстырмалы зерттелуі мәселелеріне белгілі бір үлес қосуында. Практикалық маңыздылығы: жұмыс қорытындыларын гуманитарлық бағытта білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады.

Түйін сөздер: түркі әлемі, қазақ тілі, түрік тілі, салыстырмалы зерттеу, мақал-мәтелдер, құрылымдық талдау, паремология

Information about authors:

Yermekbayeva M.A. – Researcher, The National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Alimkhan A.A. – Candidate of Philological Sciences, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.

Ермекбаева М.А. – ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Әлімхан А.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-317-326>

Қараханид кезеңіндегі түркі ойындарының түркі халықтары мәдениетіндегі орны

А.Т. Бастамитова^{id}, Б.С. Жиёмбай^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: bastamitova@gmail.com, zhiembai_bibigul@mail.ru)

Аңдатпа. Ойын – түркі халықтары мәдениетінің, діни және шынайы өмірінің жарқын көрінісі. Мақала Қараханид түркілері кезеңіндегі түркі ойындарын талдауға бағытталған. Мақала авторы тарихи-мәдени материалдар мен ескерткіш мәтіні негізінде орта ғасыр дәуірінде кеңінен танымал болған және қазіргі түркі халықтарының ойындарымен сабақтастық орнатқан ат ойындары мен балалар ойындарын қарастырады. Автор ат ойындары мен балалар ойындарының негізгі құрылымдық компоненттерін түрлі тілдік бірліктер арқылы ашып көрсетеді, ескерткіште ұшырасатын ойындарға тілдік және тарихи-мәдени талдаулар жүргізеді. Мұндай ойындардың санатынан шөген, жамбы ату, ат жарыс, асық ату, жаңғақ ойыны, тығылыспақ, мүйіз секілді ойындар көрінеді. Соңғы балалар ойыны өз дәуіріне ғана тән ескерткіштің мәдени дефинициясы болып табылады.

Түйін сөздер: қараханид кезеңі, «Диуани лұғат-ат-түрік», ойын, шөген, жамбы ату, ат жарыс, балалар ойындары: асық ату, жаңғақ ойыны, тығылыспақ, мүйіз ойыны.

Түсті: 19.11.2023; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Әлемдік ғылымда «ойын» және «ойын мәдениеті» туралы түрлі анықтамалар берілген, ойын теориясының бірқатар аспектілері көне грек философтары Платон, Аристотель еңбектерінде сөз болса, ойын құрылымы мен түрлері танымал зерттеушілер Й. Хейзинга, Х.Г. Гадамер, К. Гросс, Т.А. Апинян және т.б. зерттеулерінде кеңінен қарастырылады. Өркениеттің әр дәуірі мен кезеңінде қалыптасқан ойынның философиялық, мәдени және педагогикалық тұжырымдамалары ғылымда бұл түсінік-пайымның, ойын феноменінің қалыптасу мен даму заңдылығын кеңінен ашып көрсетеді.

Ойын атауы және ойын мәдениеті мыңдаған жылдар бойы өзінің қасиетін жоғалтпай, түркі халықтарында, әлем халықтарының дүниетанымында маңызды орын алып отыр. Түркі халықтарының мәдениетінде «ойын» сөзі мынадай атаулармен белгілі: *ойун, ойын, ойин, оин, ойан, уйын, уйин, онньуу, оойнуу*. Және олардың білдіретін мағыналарын Э.Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіне» ойын сөзі түркі халықтарының мәдениетінде 4 түрлі мағынада жұмсалады: 1) көпшілік түркі халықтарына ортақ ойын, жарыс, сайыс, ермек, қызық, қалжың мағыналарында; 2) түрік, әзербайжан, гагауз, ноғай, өзбек, чуваш халықтарында би, театрлық қойылым ойын атауымен мағыналас; 3) шамандық рәсімнің өзі де ойын санатына жатқызылады; 4) алдау-арбау, фокус, шытырман оқиғалар атауы да дәл осы ойын сөзімен тығыз байланысты болып келеді [1, 435 б.]. Сондай-ақ Э.В. Севортян түбірін *ой* деп көрсеткен *ойнамақ/оупатақ* етістігі де ойнауды, қалжың сөз айтуды, сахнадағы қозғалысты, қимыл-әрекетті, қандай да бір қимылды білдіреді.

Ойын сөзінің өзге түркі халықтары тілінде кездесетін мағыналары да осыған ұқсас болып келеді: қазақ тіліндегі *ойын, ойнау, ойыншы секілді* мағыналас сөздер тува халықтарында *ойун (ойын), ойнаары (орындау), онюзак (ойыншы), ойнакчы (ойнаушы), ойнаарак (ойыншық)* мағыналарында [2, 319-331], алтай халықтары тілінде *ойын, ойнооры (ойын) [3, 403], қарақалпақ тілінде ойын – жарыс, сайыс, қалжың* мағынасында, *ойыншы – биші, ойыншы, актер, акробат* мағынасында [4, 446 б.], ал қырғыз халықтары тілінде *ойно (ойнау), ойнооччу (ойнаушы), оюн сал (резвиться)* мағынасында жұмсалады. Сонымен қатар қырғыз халқында бақсының ғұрыптық әрекетін де *оюн* деп атаған [5, 63]. Ал әзербайжан тілінде мерекелік ойын, алаңқайдағы қойылым, актерлық шеберлік, комикстік мазмұндағы интермедия мағынасында қолданылатын *оюнлары (игрище)* формасы кездеседі [6, 343 б.].

Тұңғыс-манчжур халықтары тілінде он түбірінен тұратын, ойнау және шамандық діни сипаттағы рәсім мағыналарында жұмсалатын термин сөз ұшырасады. Мәселен, эвенк, негидаль тілінде он-окотч сөзі ойнау мағынасында, ал ұнзін және ұнзиэчи сөздері бақсылық ету, ауылда бақсылық рәсімін ойнау мағынасында айтылады [7, 8 б.]. Бұл деректер ойын сөзінің түпкі этимологиясы көне түрк дәуірінен бастау алып, шамандық, бақсылық рәсіміне де көне дәуірде осы сөздің қолданысқа ие болғандығын топшылауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Мақалада ойын теориясын ғалымдардың зерттеулерін пайдалана отырып жүйелеу әдісі, өзара салыстырмалы талдау әдісі кеңінен қолданылады. Ерте дәуірден қалыптасқан ойын элементтерінің даму жолын көрсетуде тарихи-типологиялық талдау тәсілі де ұшырасады.

Ойын элементтерінің ұлттық тарихи дамуды басынан өткергенін ескерсек, Еуразия даласындағы ерте темір, қола дәуірлеріне тиесілі көне қорғандарда жүргізілген қазба жұмыстары кезінде жерленген дененің маңынан ойынның түрлі элементтері мен ойыншықтар табылғанын археологиялық деректер растай түседі. Мәселен, асық ату ойынының негізгі элементі асық Андронов мәдениеті кезеңіндегі жерлеу қорғандарынан табылғанын және оған қатысты анықтамалар мен мәліметтер асық ату ойынының балалар ойыны болғанын нақтылай түседі. Түркі халықтарында сүйекке қатысты түрлі жоралғылар, жауырын ашу ғұрыптарының бар екені де мәлім. Ерте дүниеден күні бүгінге дейін жеткен ойындардың көпшілігінің аттары өзгергенімен, ішкі мазмұны сақталып қалған. Мәселен қарагие – найза лақтыру, қақпа тас – бес тас, садақ ату – жамбы ату, т.б. деп өзгергенімен, бұлардың ойнау тәсілдері сол бұрынғы күйінде сақталып отыр. Сондай-ақ бүгінде қайсібір ойындардың әр жерде әр түрлі аталуы да кездесіп жатады. Мәселен, бүкіл қазаққа әйгілі ақсүйек ойыны кейбір аймақтарда орда, тоқтышақ деп те аталады. Әуел баста балалар ойнаған ойындарды келе-келе үлкендер, немесе үлкендер ойнаған ойынды кейін балалар ойнағандығы да ұшырасады [8, 7 б.].

Нәтижелер мен талқылаулар

Көшпелі қоғам өмірінде ойын мәдениеті сакралды ғұрыптар арқылы да көрініп отырған. Мәселен, ғұрыптық аң аулау кезінде оның қатысушылары сәйкес аңның терісіне оранып, жануарды аңдуға, ізіне түсуге тырысқан немесе құстың ұшуын да, жыланның қимылын да қайталайтын болған. Бұл аңды жеңуге күш беріп, қорқыныш-үрейді жеңуге көп жағдайда көмектесіп отырады деп сенген. Осылайша көне дәуірдегі сакралды ойындар ұқсатуға, еліктеушілікке негізделіп отырған. Ойын образының қалыптасуы мен дамуын, ойын атауларын көшпелі халықтар мәдениетіндегі жазба ескерткіштерге талдау жүргізу арқылы анықтай аламыз. Мысалы, М. Қашқаридың «Дивани-луғат-ит-түрк», Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбектерінен көне түрк халықтары кезеңінен қалыптасқан ұлттық ойын атауларын кездестіруге болады.

Қараханид түркілерінің тілінде жазылған жазба ескерткіштердің бірегейі «Диуани луғат-ат-түрік» ескерткішінде көптеген ойындар түрі кездеседі, олар: атқа байланысты ойындар, балалар ойындары, адамның физикалық күшіне байланысты ойындар және т.б.

Ескерткіште кездесетін атқа байланысты ойындар түрі мынадай: шөген, жамбы ату, ат жарыс, т.б. Сол ойындарға нақты тоқталып кететін болсақ, мысалы: атқа байланысты ойынның түрі – *шөген ойыны*. Бұл ойын топтасып ойнайтын ойын.

Ескерткіште шөген ойынына байланысты ұғымдар берілген: ойыншылар (адамдар), аттар, ойында қолданылатын құралдар. Ең бірінші ойынға қатысты адамдар (ойыншылар)

«**атғар**» деп аталған: «*Ул мани атғарди* - ол біреуге ат үстіне отыруға көмектесті» [9, 237 б.]. «Атғар» сөзінің ескерткіште бірнеше формалары бар: «атғарур», «атғармақ». «Атғарур» сөзіндегі – ур – аффиксы тарихи формаға жатады да [10, 229 б.], келер шақ мағынасын білдіреді, бірақ қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайды. «Атғармақ» сөзіндегі – мақ – аффиксы келер шақты білдіреді және қазіргі түркі тілдерінде қолданылады.

Ескерткіште шөген ойынында ең маңызды ұғым атқа байланысты көрсетіледі. Ойынға қатысатын ат жан-жақты сипатталады: аттың физикалық жай-күйі, аттың ойыншыға бағытталған іс-әрекеті: «**аргур** (*аргурур, аргурмак*) - атын арыту, болдыру мағынасында: *Ул атин аргурди* - ол атын арытты» [9, 238 б.]. Қашқаридің соңғы фрагменті ауыр ойын кезінде аттың шаршағанын көрсетеді.

Сонымен қатар, ескерткіште шөген ойынын ойнайтын құралдар да жақсы сипатталған: «**жукан** – шөген ойыны үшін имек таяқ» [9, 379 б.]; «**актур** (оның формалары *актурур, актурмак*) - бұгу дегенді білдіреді: *Ул жукан актурди* - ол имек таяқты бұгуге бұйрық берді (атты шөген ойыны үшін)» [9, 236 б.].

Сондай-ақ шөген ойынын ойнайтын орны сипатталған: «**тасал** – шөген ойыны үшін орнатылған алаң, шекара» [9, 372 б.]. Осылайша шөген ойынын бейнелейтін сөздердің семантикалық өрісі жасалады: *ат, актур, атгар, аргур; тасал, жукан*.

Сонымен, шөген ойыны – батылдық пен ептіліктен басқа, ерде мығым отыруды, допты дәлдеп ұруды қажет етеді. Ойыншылар бірін-бірі қалтқысыз түсінуі керек. Қатысушы ойын техникасын жете меңгеруі тиіс. Қазіргі таңда шөген ойынының ережелері сол күйінде сақталған.

Келесі атқа байланысты ойынның түрі – **жамбы ату**. Тарихи деректер бойынша ойын үлкен ас пен тойда, жиындарда өткізіледі. Жамбы атуда мергендердің өнері мен бағы сыналады [11, 167 б.].

Жамбы ату ойынында шабандоз былай сипатталады: садақ атуды жақсы меңгерген, ат үстінде өзін еркін ұстайтын адам, мысалы: «**атум, атум ар** – жақсы ата білетін мерген адам» [9, 107 б.] немесе «**атишган, ул манник бирла ук атишган ул** – мергендігімен сайысқа түсетін адам» [9, 183 б.]. Сонымен қатар ескерткіште ойынға қатысатын басқа да шабандоздар туралы айтылған: «**атиш** (оның формалары *атишур, атишмак*) атудан, мергендіктен жарысу. *Ул манник ук атишди* - ол менімен мергендіктен жарысты» [9, 202 б.]. Сонымен, ескерткіште жамбы ату – шауып келе жатқан аттың үстінен нысананы дәл көздеп, атып түсіру, жігіттерді шабандоздыққа, мергендікке үйрететін түркілердің ойыны.

Қазіргі кезде жамбы ату ойыны көптеген халықтарда кездеседі, мысалы: буряттарда, грузиндерде (кабахи), қырғыздарда (жамбы атмай) және тағы басқа халықтарда [12, 114 б.]. Қазіргі таңда жамбы ату ойынының ережелері сол күйінде сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келуде.

Атқа байланысты ойынның тағы бір түрі – **ат жарыс (бәйге)**. Ат жарысы көнеден келе жатқан ойын түрі. Көшпелі ортадағы үлкен жиын, ас, тойларда өткізілетін ат ойынының негізгі түрі.

М. Қашқаридың еңбегінде бұл жарысқа толық анықтама берілген. Еңбекте ол ат жарысына ең жүйрік, ең жылдам аттардың таңдалғанын көрсетеді: «**аркун** – *ат, жабайы айғыр мен қолға үйретілген биеден туған. Ат жарыстағы ең жылдам ат*»

[9, 137 б.]. Сонымен қатар атқа ғана көңіл аударған жоқ, оған қатысатын шабандозға да қатты көңіл бөлінген, ат жарысына қатысқан адамның күшіне, табандылығына, ат үстінде өзін еркін ұстауына көңіл аударған, еңбекте: «узитган бу ар ул атин узитган – ат үстіндегі адам, бәрінен озып келе жатқан» деп көрсетілген [9, 181 б.]. Ескерткіште шабандоздардың қарсыластарына да анықтама берілген: **Ул манник бирла ат узушдй** (оның формалары *узушур, узушмак*) ол менімен ат жарысынан жарысты. **Ул ат йаришти** - ол атты жарысуға жіберді» [9, 206 б.]. Шабандоздардың бапкерлері (атбегі, атпаз) де болған, ол бәйге атын тани білетін, оны жарату мен баптаудың қыр-сырын жетік білетін маман [13, 260 б.], бапкер шабандоздың да жағдайын жасайды: **«узуш** - жарысу, ат үстінде жүруге көмектесу» [9, 206 б.].

Сонымен бәйгеге ең мықты, жүйрік аттар таңдалады. Шабандоздар да күшті, епті, қажырлы, жылдам, ұйымшыл болуы тиіс. Түрлі тарихи кезеңдерден өткен бұл ойындар осылайша атадан – балаға, үлкеннен – кішіге мұра болып жалғасып отыр. Ел мен жердің қорғаушысы батырлықтың бастауы болған дәстүрлі ойындары жылқы малымен байланысты болғанын көрсетеді. Жалпы атқа байланысты ойындар түркі халықтарының, қазақ халқының наным-сенімін, рухани байлығын, дене тәрбиесін машықтап көрсетеді. Жаһандану заманында бұл ойындар кеңінен насихатталса, дәріптелсе қазақтың әрбір азаматынан талап етілетін мақсаттылықты, табандылықты, төзімділікті, көшбасшылықты қалыптастыратыны сөзсіз. Мұндай қасиетке түркі халқы адамды бала кезінен баули бастаған.

Сондай-ақ, түркі халықтары бала тәрбиесіне үлкен мән берген. Елдің, халықтың болашағы бала тәрбиесін өте маңызды екенін түсіне отыра, балаға жан-жақты рухани жан-дүниесі таза болсын деп адамдыққа үйреткен. Жалпы баланың өмірге қадам басардағы алғашқы қимыл әрекеті ойын арқылы басталады. Ойын баланың негізгі іс - әрекетінің бір көрінісі болып табылады. Ойын – баланы ептілікке, ұтқырлыққа, ой жүйріктігіне, болашақ тұрмысқа баулиды. Қазақ халқының ағартушысы, ақыны А. Құнанбаев: «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болама?» деп айтқандай ойын бала өмірінде ерекше орын алады.

«Диуани лұғат-ат-түрік» ескерткішіндегі айтылған балалар ойындарына тоқталып кететін болсақ, олар: *асық ату, жаңғақ ойыны, қара күн, мүйіз, көшірме ойыны*.

Асық ату – көшпелілер мәдениетінің ажырамас бөлігі. Асық ойынының бала тәрбиесіндегі рөлі зор. Баланы ептілікке, мергендікке, ұқыптылыққа, санауға тәрбиелейтіндігін көптеген зерттеушілер өз тақырыптарына арқау еткен. Асық – төрт-түлік мал мен қоңыр аңның санының (артқы аяғының) орта тұсындағы асық жілік пен жіліншік арасындағы буынның қозғалысын реттеп тұратын сүйек. Бүгінгі таңда өте танымал асық ойыны Түркі мемлекеттерінде әсіресе, Қазақстанда, Қырғызстанда, Әзірбайжанда өте танымал, дәстүрлі ойындардың бірі.

Н. Ахметов пен Қ. Мамырқұловтың пікірінше, асық ойынын 3-4 жастағы баладан қарияға дейін ойнай алады, және жас, не жыныс айырмашылығына қарамай бір ойынға қатыса береді [14, 3 б.].

Ойын үрдісінде асықтың әр жағының өзіндік мәні мен маңызы бар. Асықтың үйірілгенде табаны жерге тиіп, тұрық түсуі – алшы, асықтың үйірілгенде табаны үстіне

қарап, тұрық түсуі – тәйке, асықтың үйірілгенде дөңес жағы үстіне қарап, етпетінен жатық түсуі – бүг (бүг), асықтың иірілгенде шұңқыр жағы үстіне қарап, жатық түсуі – шіге (шік) деп аталады [14, 39 б.]. Сондай-ақ асықтың жілікпен ұстасып тұрған қобылы қырын омп (оңқы), ал толарсақ пен топай сүйектермен байланысып тұрған доғал басы шомпа (шоңқы) делінеді. Асықтың бүйірлеп жартылай жантайып түскен түрін қынжы немесе жантай деп атайды [12, 229 б.]. «Диуани лұғат-ат-түрікте» асық ойын тұрғысында кездесетіні атуының бірнеше варианты бар. Мысалы: **«бүк – ойын кезінде, етпетінен жатық түсуі. Оны жік бүк деп атайды** [9, 145 б.].

Келесі *жаңғақ ойыны* – еңбекте екі ақ жерде айтылғанына қарамастан, қалай ойналғаны туралы нақты дерек алуға болады. Еңбекте жанғақ ойынын шұңқыр қазып ойнағаны туралы және бұл шұңқырға балалар жаңғақты дүп етіп лақтырып ойнағаны сипатталады: **«атиж – миздат: балалар ойын кезінде жаңғақты дүп етіп сүйейтін шұңқы**» [9, 89 б.], сонымен қатар «атиж» сөзінің туынды сөзі де ескерткіште жазылған және мағынасы көрсетіледі: **«атижлик – жаңғақ ойыны үшін арналған қазылатын шұңқырлардың жері»** [9, 178 б.].

«Диуани лұғат-ат-түрікте» айтылып кеткен *жаңғақ ойыны* Осман дәуірімен сабақтасады. Осман дәуірінде жаңғақты (жаңғақтарды) шұңқырға қойып, ойнағандығы туралы айтылады. Төменде айтылатын шумақта шұңқырға жаңғақ лақтырып, кімнің бір лақтырғанда бірден үш жаңғағы сол шұңқырға түсетін болса, сол жеңгенін айтады. Шұңқырға лақтырған жаңғақтардың кімнің үш данасы түссе, сол жеңіске жетті (*өлең шумақтары Осман тілінде біраз түсініксіздеу, аударма шамалап жасалды*). Сонымен қатар «жаңғақ» ойынын Анадолының Синоп деген елді мекенінде көп кездестіреміз. Бұл ойындарды ойнау әртістік пен өнерді талап етеді. Бұл ойындар «тенкмеш» (тепкіш), «ашық» (асық), «чуку» (шұқыр) деген атпен танымал [15, 131 б.]. Жоғарыда негізінде «жаңғақ» ойынымен сыңарлас саналатын «асық ату» ойыны туралы сөз қозғаған болатынбыз.

Бүгінгі таңда өзге түркі халықтарында, атап айтқанда қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, т.б. халықтарда аз да болса, әсіресе, 10-15 жас аралығындағы балалар мереке кезінде екі-екіден, үш-үштен тіпті бес-бестен бөлініп осы «жаңғақ» ойынын ойнайды. Бұл ойын ашық алаңда ойналады.

Келесі қарастыратын ойын түрі – *қара күн*. Ескерткіште бұл ойын бір жерде кездеседі: **«карагуни – балалардың кешкітұрым ойнайтын ойыны»** [9, 925 б.]. Қазіргі таңда бұл ойын балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының бірі – «тығылыспақ» ойынымен ұқсас келеді. Бұл ойында ойыншылар саны шектеусіз. Балалар тығылады, бір ойыншы іздейді. Ойынды қазіргі таңда мектепте де, аулада да түркі және басқа елдерде ойнайды.

Көшірме ойынына келетін болсақ, ескерткіште бірақ жерде кездеседі және қалай ойналғанына анықтама берілген: **«кужурма уйун – көшірме ойын, бұл ойынның танымал аты «он төрт», бұл ойында жерге бекініске ұқсас төртбұрыш сызылады және он есік жасалады, жаңғақ немесе соған ұқсас домалақ заттармен ойналатын»** [9, 453 б.] ойын түрі. Бұл ойын түрі қазіргі уақыттағы бестас, асық ойынымен ұқсас келеді.

Тағы бір ойынның түрі – *мүйіз ойыны*: мүйіз – жануарлардың мүйіздеріне қатысты айтылады. Бұл тарихи ойын, тек қана сол заманда кездесетініне күмән. Ескерткіште

ойынға толық сипаттама берілген. **«Мүйіз-мүйіз – балалар ойынының атауы. Бұл ойында, балалар өзен жағасын жағалай тізе бүгіп отырып, екі сандарының арасын суланған және сусылдақ құммен толтырады. Одан кейін құмды ұрып араларын біреуі мүйіз-мүйіз деп айғайлайды және балалар оған «не мүйіз» деп сұрайды, яғни бұл сөз қай мүйіз дегенді білдіреді. Сұралған бала мүйізі бар жануарларды тізбектеп айта бастайды. Балалар болса, оны қайталайды. Бала мүйізі бар жануарларды айтып жатқанда арасында мүйізі жоқ түйе, есек сияқты жануарлардың аты аталады. Араларында осы жануарлардың атын атаған балаларды суға лақтырады»** [9, 1011 б.].

М. Қашқари балалардың тарихи ойынының нақты ұғымдарына, қатысушыларына, іс-әрекеттеріне қарай бөліп көрсетеді. Бұл ойын ең біріншіден көшпенділердің өміріне қатысты екенін көрсетеді, өйткені мал-жануарлармен байланысты, сондықтан «мүйіз» деген сөз ең басты ұғым: бұл сиырдың, бұқаның, қойдың, ешкінің, қошқардың мүйіздері, яғни қара малды насихаттаған. Сонымен қатар ойыншылар көрсетілген – ол балалар; ойнайтын орын – өзен жағасы; жердің түрі – құм, суланған құм; ойыншылардың іс-әрекеті: тізе бүгуі, сандарының арасын құммен толтыру, құмды ұруы, балалардың ағайшуы, бір біріне «не мүйіз» деген сұрақ қоюы, сұрақтың жауабын дұрыс не бұрыс атауы «мүйізі жоқ түйе, есек сияқты жануарлардың аты аталады».

«Мүйіз» ойыны арқылы тек балалар ойынын сипаттап қана қоймай, балалардың дүниетанымын, ой-өрісін дамытуға, көшпелілердің өмірлік қажеттілігі болып есептелетін жан-жануарлардың түрін тануға үйретеді. Бұл баланың бойында білім, ойлау қабілеті мен пайымдай білуді, физикалық белсенділігін жетілдіретін «дала мектебі» іспеттес.

Қорытынды

Ойын феномені көне дәуірден қалыптасып, тарихи даму жолдан өтіп, қазіргі түркі халықтары мәдениетінде жалғасын тапқан. Ойын тақырыбы әр кезеңде түрлі бағытта зерттеліп, теориясы айқындала түсті, формалары мен түрлері негізделді. Нәтижесінде шетелдік, отандық ғалымдар тарапынан ойын феномені философия, психология, педагогика, түркілік дүниетаным тұрғысында соны зерттеулерге арқау болды.

Диуани лұғат-ат-түріктегі» байырғы түркілердің ойнаған ойындарын зерттеп қарағанымызда, тек қана ойын атының ғана өзгерегені болмаса, қазіргі уақытқа дейін ойналып келген ойын түрлерін көріп, тани аламыз. Бүгінгі таңда ойналып жүрген ойын түрлерінің түп тамыры қазақ даласынан бастау алатындығы анық. Осы аса қымбат ескерткіштің арқасында мыңдаған жылдар бұрын түркілердің ойнаған ойындарын білуіміз, сол дәуірдің өмір сүру салтын ұғып-үйренуге, сонымен қатар сол дәуірмен жаңа бір көпір салуға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар бұл еңбек бізге түркілердің өз мәдениетін сақтап, келер ұрпаққа өнеге ете алуымызды қамтамасыз етеді.

Қаржыландыру. Мақала АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
2. Бичеол М.Д., Делгероол А.К. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.
3. Баскаков Н.А. Русско-алтайский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 875 с.
4. Каракалпакско-русский словарь. / Под ред. проф. Баскакова Н.А. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. – 892 с.
5. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 974 с.
6. Оруджев А.А. Русско-азербайджанский словарь. – Баку: Маариф, 1982.
7. Цинциус В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: материалы к этимологическому словарю. – Л.: Наука, 1977. – 992 с.
8. Қазақ ұлттық ойындары. - Алматы: Балауса, 2013. - 96 б.
9. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
10. Тенишев Э.Р., Дыбо А.В. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык - основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – Москва: Наука, 2006. – 908 с.
11. Бастамитова А. Түркі халықтарының жылқыға байланысты дәстүрлі ойындары // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, серия Тюркология. – №2(127). – 2019. – С. 165-172.
12. Тайжанов С. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Эверо, 2010. – 124 б.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы: DPS, 2011. – 1 том. – 738 б.
14. Ахметов Н., Мамырқұлов Қ. Қазақтың ұлттық ойыны асық ату әдістерін үйрену. – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 55 б.
15. Kar A. Divanü Lugati't-Türk'e Göre Çocuk Oyunları ve Günümüz Oyunlarına Etkisi // Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri. – Ankara, 2016. – Cilt 3. –S. 129-133.

References

1. Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov [Etymological dictionary of the Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1974, 768 p.) [in Russian]
2. Bicheool M.D., Delgerool A.K. Russko-tuvinskii slovar' [Russian-Tuvinian dictionary] (Russkii yazyk, Moscow, 1980, 664 p.) [in Russian]
3. Baskakov N.A. 3. Russko-altaiskii slovar' [Russian-Altai Dictionary] (Sovetskaya entsiklopediya, M., 1964, 875 p.) [in Russian]
4. Karakalpaksko-russkii slovar' [Karakalpak-Russian dictionary] (State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, Moscow, 1958, 892 p.) [in Russian]
5. Yudakhin K.K. 5. Kirgizsko-russkii slovar' [Kyrgyz-Russian Dictionary] (Sovetskaya entsiklopediya, M., 1965, 974 p.) [in Russian]
6. Orudzhhev A.A. 6. Russko-azerbaidzhanskii slovar' [Russian-Azerbaijani Dictionary] (Maarif, Baku, 1982) [in Russian]

7. Tsintsius V.I. 7. Sravnitel'nyi slovar' tunguso-manchzhurskikh yazykov: materialy k etimologicheskomu slovatiyu [Comparative Dictionary of the Tungus-Manchu languages: materials for an etymological dictionary] (Nauka, Leningrad, 1977, 992 p.) [in Russian]
8. Kazak ulttyk ойындары [Kazakh National Games] (Balasa, Almaty, 2013, 96p.) [in Kazakh]
9. Maxmud al-Kashgari. Divani Lugat at-Turk [Divani Lugat at Turk]. Translation, preface and comments by Z.-A. M. Auezova. The indices were compiled by R. Ermers. (Daik-Press, Almaty, 2005, 1288 p.) [in Russian]
10. Tenishev E.R., Dybo A.V. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Pratyurkski yazyk - osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Paturski language - based. Picture of the world precursors ethnic group according to the language] (Nauka, Moskva, 2006, 908 p.) [in Russian]
11. Bastamitova A. Tyrki halyktarynyn zhylykya bailanysty dasturli ойындары [Horse traditional games of Turkic peoples] Vestnik ENU im. L.N. Gumileva [Bulletin of the L.N. Gumilev ENU], 2(127), 165-172, (2019) [in Kazakh]
12. Taijanov S. Kazaktyn ultyk ойындары [Kazakh national games] (Evero, Almaty, 2010, 124 p.) [in Kazakh]
13. Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. 1 tom. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] (DPS, Almaty, 2011, 738 p.) [in Kazakh]
14. Ahmetov N., Mamyrlulov K. Kazaktyn ultyk ойыны асық ату адистерин уирену [Study of methods of асық ату in the Kazakh national game] (Taraz universiteti, Taraz, 2017, 55p.) [in Kazakh]
15. Kar A. Divanü Lugati't-Türk'e Göre Çocuk Oyunları ve Günümüz Oyunlarına Etkisi // Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, 3, 129-133, (2016) [in Turkish]

А.Т. Бастамитова, Б.С. Жиёмбай

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан*

Роль тюркских игр караханидского периода в культуре тюркских народов

Аннотация: Игра является важнейшая частью культуры, духовной и практической деятельности тюркских народов. Статья посвящена анализу тюркских игр караханидского периода. Основываясь на историко-культурных материалах и тексту памятника автор статьи исследует конные и детские игры, которые были популярны в средневековую эпоху и имеют преемственные связи с современными играми тюркских народов.

Значимость статьи проявляется в том, что автор через различные языковые единицы выявляет основные структурные компоненты конных и детских игр, осуществляет языковой и историко-культурный анализ игр, запечатленных в памятнике. К таким играм относятся шоген (поло), жамбы ату (стрельба из лука), скачки, игры в асычки, игры в орешки, прятки, игры с рогами животных. Последняя детская игра является культурной дефиницией памятника, поскольку характерна только для того времени.

Ключевые слова: период караханидов, «Дивани Лугат ат-Турк», игра, поло, стрельба из лука, скачки, детские игры: игра в асычки, игры в орешки, прятки, игры с рогами животных.

A.T. Bastamitova, B.S. Zhiyembay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of the Turkic games of the Karakhanid period in the culture of the Turkic peoples

Abstract. The game is an important part of the culture, spiritual and practical activities of the Turkic peoples. The article is devoted to the analysis of Turkic games of the Karakhanid period. Based on historical and cultural materials and the text of the monument, the author of the article explores equestrian and children's games that were popular in the medieval era and have continuity with the modern games of the Turkic peoples.

The significance of the article is shown in the fact that for the author through various language units identifies the main structural components of equestrian and children's games, carries out language and historical and cultural analysis of games captured in the monument. These games include Shogen (Polo), zhambi atu (archery), horse racing, games in asychki, games in nuts, hide and seek, games with animal horns. The last children's game is a cultural definition of the monument, as it is characteristic only for that time.

Keywords: Karakhanid period, "Diwani Lugat at-Turk", game, Polo, archery, horse racing, children's games: jump games, nut games, hide and seek, games with animal horns.

Сведения об авторах:

Бастамитова А.Т. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Б.С. – PhD, Түркітану кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bastamitova A.T. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay B.S. – PhD, Senior lecturer of Department Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Жиёмбай Б.С.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2024. – 3(148). – Астана: ЕҰУ. – 327 б.
Шартты 40,8 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 29.09.2024

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)